

VEcordia

Izvilums L-EZERG1

Atvērts: 2006.11.27 21:02
Slēgts: 2008.03.08 18:00
Versija: 2018.06.10 14:12

ISBN 9984-9395-5-3

Dienasgrāmata «VECORDIA»

© Valdis Egle, 2018

ISBN 9984-601-02-1

Andrievs Ezergailis. «Holokausts Latvijā»

© Andrievs Ezergailis, 1999

Andrievs Ezergailis 2006.gada 4.jūlijā, saņemot no Vairas Viķes-Freibergas Triju Zvaigžņu ordeni

Andrievs Ezergailis

HOLOKAUSTS LATVIJĀ

Ar Valda Egles komentāriem
1.daļa

Impositum

Grīziņkalns 2018

Talis hominis fuit oratio,
qualis vita

Vekordijas autora priekšvārds

2006.11.27 21:43 pirmdiena

Ar šo es sāku ievietot savā Dienasgrāmatā citātus no Andrieva Ezergaiļa grāmatas «Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944» (Nosaukumu es saīsināju, atstājot tikai būtiskos vārdus un izlejot laukā ūdentiņu; gadu skaitļus Andrievs laikam ir norādījis tāpēc, lai iepriekšējais holokausts lasītājam nesajuktu ar nākošo).

Uz tādu darbu (uz profesora Ezergaiļa sacerējuma ievietošanu savā Dienasgrāmatā) mani pamudināja vairāki apstākļi.

Pirmkārt, mani jau kopš grāmatas iegādāšanās (2000.gadā) ārkārtīgi kaitināja tas, ka to nav iespējams normāli lasīt. (Patiešām, lai cik zema kvalitāte nebūtu vispār tagadējai latviešu grāmatu produkcijai, bet tomēr pat mūsu apstākļos reti nākas sastapt poligrāfiskā ziņā tik briesmīgi nekvalitatīvu izdevumu kā šis. Pirmkārt jau, tas izdots uz sliktā, bieza papīra A4 formātā; lietojot normālu tipogrāfijas papīru, tas pats teksts varētu ievietoties A5 formāta tāda paša biezuma grāmatiņā, kuru tad ikviens varētu ērti turēt rokā un lasīt. Otrkārt, grāmatas datorsalikums ir vienkārši drausmīgs – ne jau velti izdevējs slēpj tā cilvēka vārdu, kurš šos briesmu darbus ir sastrādājis! Es pats esmu salicis un tipogrāfijā izdevis ne vienu vien grāmatu, un zinu, ko un kā varēja izdarīt – un ko es tā anonīmā maketētāja vietā būtu izdarījis. Visšausmīgākais ir tas, ka Ezergaiļa zemsvītras piezīmes maketētājs nav vis novietojis lappuses apakšā zem svītras, kur tām varētu momentā uzvest aci, bet gan ir sabāzis – iedomājieties kur!? – domājāt grāmatas beigās? – nekā nebija vis! – šis grāmatsalikšanas lielmeistars ir sabāzis piezīmes 13 dažādās vietās katras nodaļas beigās tā, ka tās saprātīgā laika posmā atrast pilnīgi nav iespējams! Tas vien jau faktiski padara grāmatu nelasāmu. Par tādām niansēm kā tas, ka rādītāji (indeksi) un citi palīgmateriāli ir salikti tajā pašā šriftā kā pamatteksts, vispār nav ko runāt...)

Tāpat pirmais iemesls, kas mani mudināja dabūt pašam savu Ezergaiļa grāmatas tekstu, bija veikalā pirktā izdevuma ārkārtīgi zemā poligrāfiskā kvalitāte.

Otrais iemesls bija senā vēlēšanās komentēt profesora tekstus. Komentārus var rakstīt kā atsevišķu savu sacerējumu, ievietojot tajā citātus no aplūkojamā autora darba (šajā gadījumā tāpat – no profesora Ezergaiļa grāmatas). Bet var darīt arī otrādi – var ņemt aplūkojamā autora darbu un ievietot tajā (piemēram, kā zemsvītras piezīmes vai arī kā nodalītus teksta iespraudumus) savus komentārus. Agrāk, tipogrāfiju laikmetā, otrais variants saprotamu iemeslu dēļ reti tika izmantots, bet mūsu dienās, e-grāmatu laikmetā, otrais ceļš ir reāls un ir pat labāks nekā pirmais (jo ļauj lasītājam iepazīties ne tikai ar komentētāja atlasītajiem citātiem, bet vispār ar visu aplūkojamo darbu kopumā, speciāli to nemeklējot).

Kopš Andrievs man 1993.gadā uzbruka, man ar viņu ir seni nenokārtoti rēķini. Tā ka interese par viņa darbiem man joprojām ir liela.

Trešais iemesls, kurš pamudināja mani ķerties pie Ezergaiļa grāmatas reproducēšanas manā Dienasgrāmatā un pie profesora teksta komentēšanas tieši šajās dienās, bija diskusija «Delfos» ar kādu Amerikas latvieti, kurš uzstājās ar niku «asv».¹ Polemika mums nonāca pie «žīdu jautājuma», un šajā sakarībā man sagribējās atrast dažas lietas, ko es atcerējos no Ezergaiļa grāmatas. Taču, paņēmis rokā tipogrāfisko eksemplāru, es atkal – kārtējo reizi! – pārliecinājos, ka grāmata ir pilnīgi nelietojama, neko tajā atrast nekad nav iespējams, un nav iespējams arī to vienkārši normāli lasīt. Elektronisks teksts ir vienīgā izeja, ja es vispār gribu uzskatīt, ka Ezergaiļa grāmata patiešām ir manā rīcībā.

Un beidzot, ceturtais apstāklis bija tas, ka Vaira Vīķe-Freiberga šajās dienās Rīgā ir sarīkojusi īstu raganu šabasu (saucas «NATO samits»), un uz ielas nav iespējams ne degunu izbāzt. Tā ka atliek tikai sēdēt mājās pie datora un skenēt Ezergaiļa grāmatu.

Lūk, tādos apstākļos tapa (vai vismaz sāka tapt) zemāk ievietotais elektroniskais teksts.

Ezergaiļa grāmatu jau pats tās autors ir pamatīgi piesātinājis ar zemsvītras piezīmēm (kuras es savā publikācijā, dabīgi, salīdzinot ar tipogrāfisko izdevumu, pārvietoju uz tām vietām, kur tām loģiski jābūt). Tās piezīmes, kuras vēl pievienoju es pats ar saviem komentāriem, slodzi vēl vairāk palielina. Es

¹ Skat. {L-MUNUS}.

apsvēru, vai nevarētu savus komentārus dot tikai, teiksim, Ezergaiļa nodaļu beigās kā atsevišķus iespraudumu tekstus. Tad Ezergaiļa tekstos piezīmju skaits nepalielinātos. Tomēr daudzos gadījumos tas būtu ļoti neērti: atgriezies pie kāda sīka jautājuma, kuram lasītājs jau sen ir aizgājis garām un gandrīz vai to aizmirsis; tad vajadzētu lasītājam to atgādināt un dot citātu no Ezergaiļa teksta... Viss kļūtu diezgan sarežģīti. Tāpēc es nolēmu sīkus jautājumus skart tomēr zemsvītras piezīmēs, un tikai lielākiem veltīt atsevišķus iespraudumus Ezergaiļa tekstu beigās. Tādējādi šeit zemāk ir gan paša Andrieva Ezergaiļa zemsvītras piezīmes (kuras nekādi īpaši nav atzīmētas un izskatās tādas pašas kā grāmatā, tikai, protams, šeit tām ir cits numurs), un pastāv manas zemsvītras piezīmes. Lai otrās strikti nošķirtu no pirmajām, savām piezīmēm es pašā sākumā lieku boldētus savus iniciāļus: «**V.E.:**»².

Iesākumam tas nu būtu viss; tālāk tāpat seko Ezergaiļa grāmatas teksts ar maniem komentāriem vai nu minētajā veidā apzīmētās zemsvītras piezīmēs, vai arī atsevišķos garākos iespraudumos Ezergaiļa nodaļu beigās.

Valdis Egle

2006. gada 27. novembrī

Priekšvārda papildinājums

2008.03.08 16:42 sestdiena

Un tā – vairāk nekā 15 mēneši pagāja, kamēr es sagatavoju ievietošanai Vekordijā zemāk redzamo Ezergaiļa grāmatas tekstu. Protams, es šim darbam pievērsos tikai epizodiski laiku pa laikam, mijot to ar daudziem citiem darbiem.

Šajā sējumā es ievietoju grāmatas Ievadu un pirmās četras nodaļas. Tā ir tā Ezergaiļa grāmatas daļa, kura vēl neķeras pie konkrētiem ebreju nogalināšanas faktiem, bet aplūko vispārīgās lietas (vēsturnieciskās koncepcijas, vēsturiskais konteksts, Latvijas ebreju apskats, Latvijas antisemitisma apskats, nacistu mērķi Latvijā). Zināmā mērā šis materiāls veido it kā patstāvīgu, atsevišķu grāmatu un ir ērti nodalāms no pārējā.

Strādājot ar tekstu, man, protams, nācās to vēlreiz ļoti rūpīgi lasīt (vismaz divas reizes). Šādi pārļausot Ezergaiļa rakstīto, divas galvenās domas pastāvīgi grozījās manā galvā.

Pirmā doma bija par to, ka man nenāk ne prātā apšaubīt Ezergaiļa minētos faktus. «Tīri teorētiski», protams, vajadzētu pieņemt, ka pat viņš varēja kaut kur kļūdīties un kaut ko nosaukt nepareizi. Bet reāli mana uzticēšanās viņa minētajiem faktiem ir praktiski simtprocentīga.

Otrā doma bija par to, ka šo faktu interpretācija Ezergailim ir absolūti – globāli – nepareiza. Visu laiku man prātā nāca «Veinberga definīcija» no tekstiem, kas mums bija pazīstami kā «Mērfija likumi»: «*Kvalificēts speciālists – tas ir cilvēks, kurš veiksmīgi izvairās no visām mazām kļūdām, nenovēršami virzoties uz kaut kādiem globāliem maldiem*» {[FIFTH.264](#)}.

Tas ir teikts precīzi par Andrievu Ezergaili.

Īsumā Ezergaiļa «globālos maldus» varētu raksturot tā: visās vietās un visās lietās viņš pauž «ebreju paradigmu», t.i. to viedokli, par kādu ebreji gribētu, lai pie tāda turas «nežīdi». (Paši ebreji – ciktāl vispār var runāt par viņu vienotu viedokli – nebūt pie šīs paradigmas neturas, ja viņi runā savā starpā vai ja kaut kādu iemeslu dēļ kļūst atklāti pret ārpusauli – viņi paši labi zina īsto patiesību). Viss Ezergaiļa «dumpīgums» pret šo «ebreju paradigmu» reducējas vienīgi uz to, lai – cik nu iespējams šīs paradigmas ietvaros – attaisnotu latviešus un pārveltu pēc iespējas lielāku vainas daļu uz vāciešiem.

Bet es neturos pie «ebreju paradigmas» un to noraidu. Es negribu arī attaisnot latviešus, nedz arī vāciešus, krievus, žīdus vai vēl kādus citus. Es raugos uz Pasauli «no augšas», tā sacīt, no Dieva pozīcijas (skat. {[L-MUNUS](#)}), un pētu, ko un kāpēc «tie kukaiņi tur lejā» dara. Žīdu vecu vecais Talmūda dogmāts (kura eksistenci Ezergailis droši vien noliedz) nepielūdzami pauž: «Goji ir lopi cilvēku izskatā». Un es žīdiem pilnīgi piekrītu: Jā, savā vairumā goji ir lopi cilvēku izskatā (ebreji arī). Nacisti esot pauduši viedokli, ka latvieši «ir nepilnvērtīga tauta». Un es nacistiem pilnīgi piekrītu: Jā, latvieši ir nepilnvērtīga tauta (vācieši jau arī, bet tomēr vācieši mazliet pilnvērtīgāki...). Un tā tālāk...

Tas tā īsumā, lai iezīmētu to pozīciju, no kuras zemāk tiek komentēti Ezergaiļa teksti, un lai lasītājam šajā ziņā nerastos kaut kādi maldīgi priekšstati (lai gan, protams, radīsies vienalga).

Valdis Egle

2008. gada 8. martā

² **V.E. 2017-06-29:** Tā ir apzīmētas 2006–2008. gadā rakstītās piezīmes; vēlākās ir datētas.

Izdevniecības dati

UDK 94(474.3)

Ez360

Ezergailis, Andrew. *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center.*

Rīga: The Historical Institute of Latvia, 1996, XXI+465 p.

No angļu valodas tulkoja³

Dina Plandere

Inese Skrīvere

Elga Zālīte

Tulkojuma zinātniskais redaktors Arturs Žvinklis

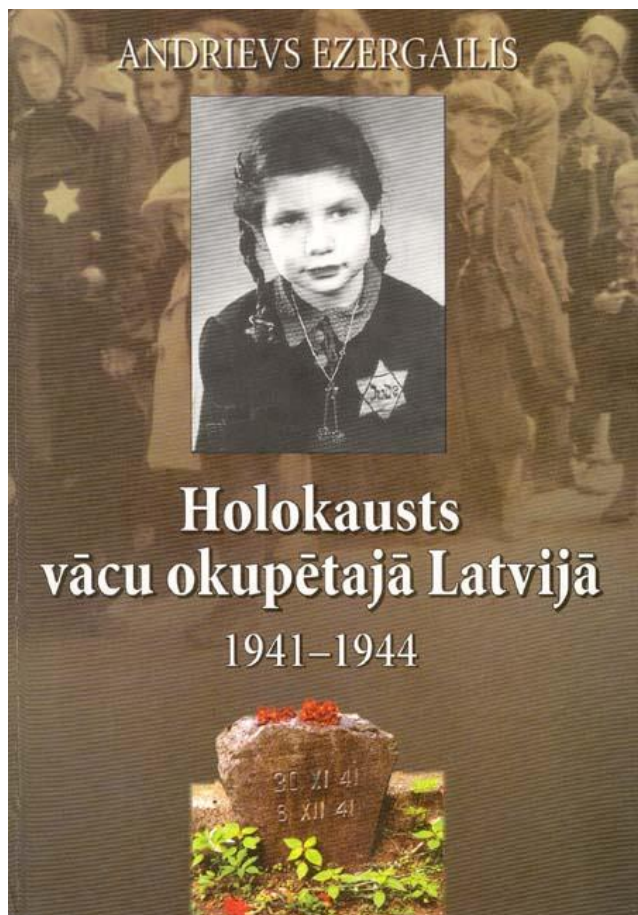
Redaktore Ilze Antena

Māksliniece Ināra Jēgere

Grāmata izdota ar Latvijas Republikas Guntara Krasta vadītā Ministru kabineta atbalstu

ISBN 9984-601-02-1

© Andrievs Ezergailis, 1999

Šo darbu es veltu Latvijas ebrejiem, kuri gājuši bojā holokaustā.

Citētās grāmatas vāks

Vekordijas autora pēcvārds

Ezergaiļa teksta komentēšana pašreiz nav līdz galam pabeigta, un ir paredzēts arī Pēcvārds šajā vietā. Bet pagaidām, pirmajā izlaidumā, es publicēju šos tekstus tādus, kādi viņi šobrīd ir.⁴

2008. gada 29. aprīlī

V.E.

³ V.E.: Arī tulkojums Ezergaiļa grāmatai ir ļoti vājš, bet vietām pat vienkārši šausmīgs.

⁴ V.E. 2017-06-29: Pirmais izlaidums saturēja Ezergaiļa grāmatas nodaļas I–IV, un tāda tā nostāvēja Internetā vairāk nekā 9 gadus. Tikai 2017.gadā es apstrādāju pārējās daļas. (Sākotnēji šis Pēcvārds atradās pēc IV nodaļas).

Andrievs Ezergailis. «Holokausts Latvijā»

Priekšvārds

Tā būs līdzīga tam, it kā kad kāds bēgtu no lauvas un kristu lāča nagos vai arī ja viņš laimīgs ienāktu namā un atbalstītos ar roku pret sienu, un viņam iedzeltu čūska.

Amosa grāmata [5:19](#)

Un jūs atzīsiet patiesību, un patiesība darīs jūs brīvus.

Jāņa evaņģēlijs [8:32](#)

Izpratne par holokaustu Latvijā ir svārstījusies no nolieguma līdz pārspilējumam, no iespējamā līdz neiespējamajam. Šī darba mērķis ir diskusiju un izpratni novirzīt iepretim centram, uz pieņemamības sfēru.

Holokausta vēsturniekiem jāaskaras ar diviem grūti pārvaramiem šķēršļiem. Viņiem jāizlaužas cauri tai miglai, ko radījušas nacistiskās Vācijas un Padomju Savienības propagandas iestādes.⁵ Abām pusēm katrai savu iemeslu dēļ bija nodoms maldināt pasauli par ebreju iznīcināšanu Latvijā. Šīs informācijas barjeras neattiecas tikai uz Latviju vien, bet, kā parādījusi kara noziedznieka Ivana Demjanjuka⁶ lieta, skar visas teritorijas, ko pēc kara kontrolēja Padomju Savienība. Holokausta Rietumeiropas vēsturniekiem pēc kara bija izdevība divkārt pārbaudīt nacistu propagandu, noteikt vainīgos un nevainīgos. To pašu vēsturnieki nevarēja izdarīt attiecībā uz notikumiem teritorijās, ko vēlāk kontrolēja Padomju Savienība. Tas nozīmē, ka holokausta pirmā fāze, kuru noslēdza apspriede Vanzē⁷, joprojām ir jāpēta un daudzas tās detaļas jāapstiprina. Jauno vēsturnieku pamatuzdevums būs izlauzties cauri neskaidrības tumsai un pievērsties pirmavotiem, kas līdz ar padomju sistēmas sabrukumu pamazām kļūst pieejami. Holokausts jāapskata tāds, kāds tas tiešām bija. Nav pieņemams Ernsta Noltes (*Nolte*) relatīvisms, tāpat kā nav pieņemams pilnīgo noliedzēju revizionisms. Nav arī atbalstāms Arno Meijera (*Mayer*) Austrumeiropas lasījums. Neviens no tiem neatbilst patiesībai par Austrumeiropu⁸.

⁵ **V.E.:** Trešais propagandas avots ir žīdi – it īpaši viņu organizācijas, tādas kā «Simona Vizentāla centrs». Ebrejiem ir bijuši acīmredzami savtīgi nolūki holokausta propagandā: nostādīt visas citas tautas (tajā skaitā latviešus) par vainīgām žīdu priekšā un tad, cik iespējams, izspiest no tām «kompensācijas» gan naudā, gan citos veidos. Mūsdienās galvenais dezinformācijas avots par «Holokaustu» ir tieši šī trešā – ebreju – propaganda, jo iepriekšējās divas vairs nedarbojas.

⁶ **V.E.:** Latviski būtu jāraksta – Demjanjuka.

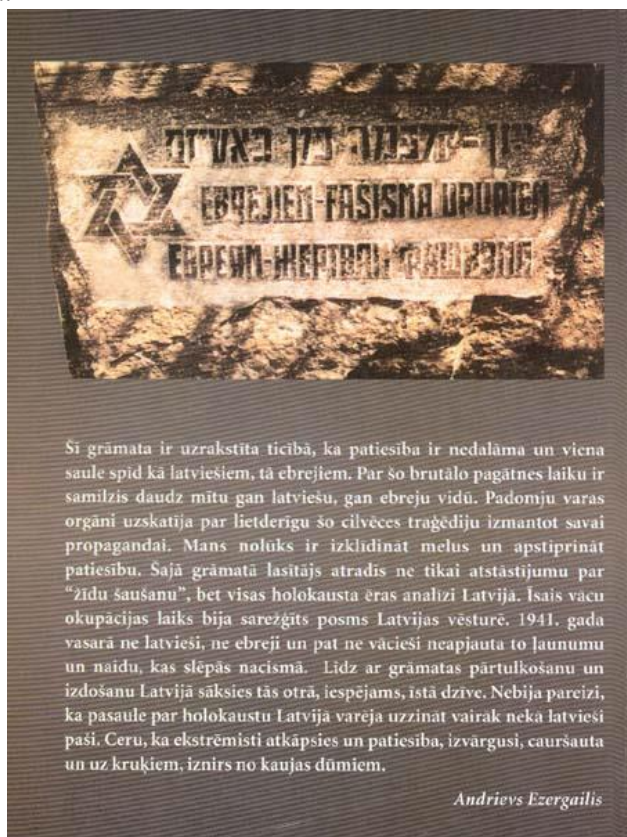
⁷ 1942.g. 20.janvārī Berlīnē, Vanzē nr. 56/58, notika nacistiskās Vācijas Iekšlietu ministrijas, Ārlietu ministrijas, nacistu partijas, Okupēto Austrumu apgabalu valsts ministrijas (reihsministrijas), SS, SD un Drošības policijas augsta ranga darbinieku sanāksme, kurā tika lemts par 11 miljonu Eiropas ebreju iznīcināšanu. Sanāksmi vadīja Drošības policijas un SD priekšnieks SS obergruppenfīrers Reinharhs Heidrihs (*Heydrich*). Tajā piedalījās arī Drošības policijas un SD komandieris Latvijas ģenerālapgabālā SS šturmbanfīrers Rūdolfš Lange. Apspriedes protokolā iekļautajā statistiskajā pārskatā par ebreju skaitu norādīts, ka Latvijā dotajā brīdī dzīvi bija palikuši 3 500 ebreji.

⁸ Laikam neviens vēsturnieks, nerunājot nemaz par žurnālistiem, rakstot par holokaustu Austrumos, līdz šim vēl nav bijis brīvs no iepriekšnoteiktas domāšanas. Šķiet, ka maz apzināmies, ka ne tikai avoti, bet arī emocijas nosaka secinājumus. Par neseno diskusiju holokausta jautājumā sk.: *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate* / Ed. by P. Baldwin. Par Arno Meijera versiju par holokaustu Austrumos sk.: *Why did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History* (New York: Pantheon Books, 1988). Ernsts Nolte jautājumu par vācu vainu pētījis ilgāku laika posmu, un citu darbu vidū viņa versija par holokaustu atrodama grāmatā *Der Europäische Bürgerkrieg, 1917–1945: Nationalismus und Bolshevismus* (1987) un daudzos citos darbos, ieskaitot *Heidegger: Politik und Geschichte im Leben und Denken* (1992). Sk. arī: *The Holocaust* / Ed. by D. L. Niewyk.

Nacistu iestādes, kas bija atbildīgas par ebreju iznīcināšanu Latvijā, dezinformācijas kampaņu par to sāka, pat vēl pirms iznīcināšana bija notikusi. Hitlera atteikšanās parakstīt pavēli ir agrīna pazīme. Tādā veidā pašā augšā tika radīts informācijas vakuums. Dokumentu ķēde, kas liecina par to, kas kuram pavēlēja, tika pārtraukta, un tas kopš tā laika devis iespēju rasties dažādiem iztulkojumiem. Kā nebija rakstītu pavēļu no varas augšējiem slāņiem einzacgrupu (*Einsatzgruppen* – EG) komandieriem, tāpat nebija rakstītu pavēļu, ko šie komandieri būtu nosūtījuši einzackomandām (*Einsatzkommandos* – EK) vai jebkurām Drošības policijas un SD vai vienkārši SD (*Sicherheitspolizei und SD*) vienībām; teilkomandām (*Teilkommandos*), ššskomandām (*Schieskommandos*), rollkomandām (*Rollkomandos*).⁹ Nav arī nekādu rakstītu pavēļu latviešu specvienībām vai policijas spēkiem, kas būtu nākušas no vācu specvienībām. Paradoksāli ir tas, ka *omerta* likumi attiecās uz tām pavēlēm un informāciju, ko novadīja zemāk, bet sistēma pārtrūka informācijas plūsmā no tiešā darbības lauka uz Drošības policijas galveno pārvaldi un SD pārvaldi Berlīnē – *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). Pateicoties slepenības ķēdes pārrāvumam, mūsu rīcībā nonākuši t.s. *Ereignismeldungen UdSSR* (EM) – biļeteni par einzacgrupu ikdienas aktivitātēm (bieži tulkoti kā «Ziņojumi par notikumiem PSRS»). Papildu šiem biļeteniem mūsu rīcībā ir arī divi V. Štālekera (*Stahlecker*) apkopotie ziņojumi (1941.g. 15.oktobrī un 1942.g. 30.janvārī), kas parāda nacistu slepkavnieciskos plānus Latvijā.

Savukārt padomju varas pārstāvji nenoši izturējās pret holokausta sekām: slēpa pierādījumus, bieži tos izmantoja ļaunprātīgi un izdevīgā gadījumā anticionisma vārdā vajāja tos, kas bija pārdzīvojuši holokaustu. Padomju vara atbildību par ebreju iznīcināšanu paplašināja, to uzveļot padomju politiskajai opozīcijai, neņemot vērā, vai tās oponentiem bija kāda saistība ar briesmu darbiem vai nebija. Padomju izpratnē – vienalga, vai tie bija nacisma draugi vai ienaidnieki, ja viņi nesadarbojās ar Iekšlietu tautas komisariātu (IeTK), tie vienādā mērā tika apsūdzēti kolaboracionismā. Ilgajā Austrumeiropas okupācijas periodā padomju varai izdevās likvidēt atšķirību starp vainīgu un nevainīgu, upuri un slepkavu. Brežņevisma ēras «ziedu laikos» pat valsts sponsorētās publikācijās ebreji tika apsūdzēti līdzvainībā pašu nāvē.¹⁰ Revizionisms, vērsoties pret Nirnbergas spriedumiem, vairākos aspektos aizsācās padomju propagandas iestādēs.

Darbu pie šīs grāmatas sāku apmēram pirms desmit gadiem, bet tagad, kad esmu to pabeidzis, saprotu, ka pie tās esmu strādājis kopš 1941.gada. Biju 10 gadu vecs, kad vācieši okupēja Latviju un sākās ebreju iznīcināšana. Kad augu, man nebija ebreju draugu; neviens nedzīvoja mūsu apkārtnē un neapmeklēja mūsu skolu. Tuvākā ebreju apdzīvotā vieta bija Nereta apmēram 18 kilometru attālumā. Situācijā, kad dominējošais bija zirgu transports, tas bija ievērojams attālums: mana māte un tēvs apmeklēja Neretas tirgu apmēram trīs vai četras reizes gadā. Noteikti esmu ēdis ebreju smalkmaizītes, beigēļus un desu, bet neatceros apzināšanos, ka tie būtu bijuši ebreju. Skaidrāk atmiņā iespiedies apkārtceļojošs ebreju tirgotājs, kas labākas dienas pieredzējuša zirdziņa vilktos ratos apmeklēja lauku sētas gar mūsu ceļu. Tā ir atmiņu atblāzma no agrās bērnības. Mēs dzīvojām kooperatīvās pienotavas otrajā stāvā, tā bija moderna mūra ēka, vienīgais rūpnieciskais uzņēmums apkārtnē. Apkārtceļojošais tirgotājs mūsu mājā neapstājās, bet es skrēju pie kaimiņiem un aplūkoju viņa preces.

Ezergaiļa grāmatas aizmugurējais vāks

⁹ Dažkārt šīs militārās vienības tiek tulkotas kā operatīvās grupas un komandas. H. Biezais tās dēvēja par iznīcinātāju grupām vai komandām (*red.*).

¹⁰ V.E.: Šeit Ezergailim vajadzētu norādīt vismaz vienu precīzu tāda veida publikāciju, taču norādes nav... Neticu, ka tādas publikācijas pastāvēja; Ezergailis vienkārši ņem un atstāsta žīdu propagandu, pie kam ne no šīs propagandas augstākajiem, gudrākajiem, bet gan no zemākajiem, primitīvākajiem līmeņiem.

No manas dzīves agrīnajiem kontaktiem ar ebrejiem visnozīmīgākais norisinājās 1941.g. jūlija beigās. Kā tagad liecina savāktā informācija, tas bija laikā, kad tika nogalināti Neretas un Viesītes ebreji. Mūsu mājā kādā lietainā vakarā ieradās vīrs no Viesītes, ģērbies aizsargu uniformā. Viņu pazina mans tēvs, bet man viņš bija svešs. Vīrs bija piezvanījis agrāk, dienas laikā, sakot, ka atradis Viesītes sinagogā, kā es atceros, dažus ebreju rituāla piederumus, kas pierādītu, ka ebreji piedalījušies kristiešu nogalināšanā un savos rituālos un lūgšanās izmantojuši viņu ādu, matus un asinis. Vīrs ieradās vēlāk, kā solījis, un no sava portfeļa izvilka divus, kā mēs tos saucām, ebreju «ragus» un nolika uz galda. Tagad es zinu, ka pareizais nosaukums tiem ir *tifilin* un tās ir ādas kastes, ko ortodoksālie ebreji lieto rīta lūgšanās. Mūsu interese bija modināta, «ragi» tika atvērti un apmēram pieci vai seši pergamenta gabali ar cilspiedumiem uz tiem izbērti uz galda. Kāds jautāja: «Kur ir asinis?» Asinis mūs interesēja sevišķi. Bet tur nebija asiņu, mēs pārbaudījām papīrus – tur nebija ne miņas no asinīm. Tur nebija matu. Cilvēka ādas paliekas izrādījās pergaments. Mēs visi, jauni un veci, pazinām pergamentu. Pienotavā glabājās tonnām pergamenta, un tā pergamenta kvalitāte, ko atrada ebreju «ragā», bija apmēram tāda pati, kāda bija pergamentam ar angļu cilspiedumiem, ko strādnieces lietoja eksporta sviesta ietīšanai.

Tā pierādījumus, kas 1941.g. lietainajā jūlija dienā atradās uz galda, iznīcināja vienkāršs izskaidrojums. Es iepazinu pasaules krāpšanu. Man vajadzēja vairākus gadu desmitus, lai atgrieztos pie problēmas, kas saistīta ar meliem par ebrejiem, ko antisemitī bija izsējuši pasaulē.¹¹

Mūsu ceļā cauri daudzām detaļām, liecībām, tiesas procedūrām, atmiņām un arhīvu materiāliem atklāsies skaidrāka aina par to, kas patiesībā notika Latvijā vācu okupācijas laikā no 1941. līdz 1945. gadam. Tagad holokaustu Latvijā mēs varam skatīt tā sociālajā un vēsturiskajā kontekstā. Situācija bija daudz nopietnāka un sarežģītāka, nekā žurnālisti un holokausta vēsturnieki līdz šim to izpratuši. Patiesām, daudzi sarežģīti attiecību jautājumi starp holokausta dalībniekiem – vāciešiem, latviešiem un ebrejiem – joprojām ir dziļi pagātnes ēnās tīti un gaida savu atšķetināšanu. Viens no šī darba mērķiem bija izpētīt latviešu dalību savu līdzpilsoņu iznīcināšanā. Neviens akmens nav palicis neapgriezts, meklējot liecības. Meli ir tikuši apšaubīti un patiesība – apstiprināta.

Ievadā es sniedzu to historiogrāfisko un pētniecības problēmu analīzi, ar kurām saskaras Latvijas holokausta vēsturnieks. Šķēršļi ir grūti pārvarami, jo ilgajos okupācijas gados Latvijai un latviešiem naidīgās varas dokumentus par nacistu laiku slēpušas un izmantojušas ļaunprātīgi. Lai kāda ir galīgā patiesība par ebreju traģēdiju Latvijā, taču patiesība ir arī tā, ka Padomju valsts izmantoja savas iespējas manipulēt ar vēsturi, lai dezinformētu pasauli par to, kas īsti notika un kā tas notika. Tikai tagad līdz ar arhīvu atvēršanu dezinformācijas pakāpe kļūst acīm redzama. Tikai tagad mēs zinām, cik daudz ebreju no Eiropas ievada Latvijā un ko F. Jekelns (*Jeckeln*) teica vai būtu varējis teikt savā tiesas procesā Rīgā. Dezinformējot pasauli par nacistu okupāciju, padomju vara pavēra iespēju revizionistiskajiem vēsturniekiem: tiem, kas vēlējās anulēt Nirnbergas spriedumus un apgalvot, ka ebreju iznīcināšana nebija nacistu politikas sastāvdaļa un ka nekad nebija eksistējusi fīrera pavēle (*Führerbefehl*). Šis darbs ir atspēkojums tiem vēsturniekiem, kas apgalvo, ka ebrejus Latvijā nogalināja pēc vietējas iniciatīvas, pat pret vācu gribu un nodomiem. Starpvaru laiks Latvijā, laika posms starp Sarkanās armijas atkāpšanos un einzacgrupu ierašanos, patiesībā neeksistēja, lai ko apgalvotu padomju propaganda. Vērmahta vienības ieradās Rīgā 1941.g. 1.jūlijā vienos pēcpusdienā, un tikai dažas stundas vēlāk einzacgrupas A komandieris brigādefīrers V. Štālekers runāja ar Viktoru Arāju.

Kursu uz dezinformāciju sāka paši nacisti. Šis pētījums rāda, ka RSHA speciālajām vienībām un tieši einzacgrupām, ierodoties Latvijā, tika dota pavēle mudināt latviešus uz ebreju nogalināšanu un tad fotografēt latviešus, to darot. Einzacgrupām sekoja H. Lozes (*Lohse*) administrācija – Ostlandes civilā pārvalde. H. Loze izturējās tā, it kā vācieši nebūtu gribējuši ebrejus iznīcināt vispār, bet tikai izmantot viņu darbaspēku, lai realizētu vācu kara mērķus. Vāciešu mēģinājums padarīt neskaidru atbildības jautājumu kļūst pilnīgi saprotams no V. Štālekera 1941.g. 15.oktobra apkopotā ziņojuma un pat vēl vairāk no viņa 1941.g. 6.augusta vēstules (sk. 1. pielikumu), kas gadu desmitiem tikusi slēpta Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA). Vēstule rāda, ka V. Štālekers darbojās saskaņā ar būtiskām pavēlēm, un tādējādi apstiprina Nirnbergas spriedumu, ka tieši nacisti uzsāka un pabeidza galīgo risinājumu – ebreju iznīcināšanu.

Pirmā nodaļa lasītāju iepazīstina ar Latvijas vēsturisko un sociālo kontekstu pirms nacistu okupācijas un tās laikā. Pagātnes vara pār nākotni vienmēr ir kā mistiska amalģama. Es apzinos, ka

¹¹ V.E.: Ebreji savā propagandā labprāt stimulē viduslaiku pasaciņu izskatīšanu par kristīgo bērnu nolaupīšanu un upurēšanu, par cilvēku asiņu un ādas izmantošanu ebreju rituālos utt., jo šīs pasaciņas, dabīgi, izrādīsies nepatiesas. Bet ebreji cenšas par katru cenu izvairīties no PATIESO apsūdzību izskatīšanas; viņu vadlīnijai sekojot, neizskata tās arī Ezergailis, priecīgs par to, ka veiksmīgi atmaskojis viduslaiku pasaciņu, ko viņa bērnības laikā izplatījis kāds mazizglītoti un tumsonīgs zemnieks.

individualitātei un nācijai jāsadzīvo ar pagātņi, bet nav iespējams izzināt, ko šī pagātne nosaka. Tikpat lielā mērā kā atbrīvot, vēsture var arī paverdzināt. Tikai naivi domājošie, vērtējot pagātņi, secinās, ka ebreju iznīcināšana Latvijā bija iepriekšnolemta.

Otrā nodaļa izseko ebreju vēsturei Latvijā no 16. gs. līdz mūsdienām un meklē 1941.g. traģēdijas vietējās saknes, īpašas uzmanības centrā ir pirmās Latvijas Republikas periods no 1918. līdz 1940. gadam. Trešās nodaļas tēmas ir radniecīgas iepriekšējā nodaļā skartajām. Te apskatīta antisemitisma vēsture un antisemitisma nozīme, vērtējot latviešu dalību iznīcināšanas akcijās. Mans viedoklis ir, ka holokausta vēsturnieki ir bijuši pārāk vienpusīgi, balstoties uz antisemitismu kā pamatfaktoru ebreju iznīcināšanas skaidrojumam. Antisemitisma modelis var būt pareizs vecajās Eiropas valstīs, kur pretebreju noskaņojums bija dziļi iespaidies tautas apziņā un pat mākslā kopš viduslaikiem, bet Latvijas gadījumā ir vajadzīgs daudzpusīgāks skaidrojums. Mūsu nodoms nav noliegt antisemitisma lomu holokausta organizētāju – Ā. Hitlera, H. Himlera (*Himmler*), R. Heidriha vai Ā. Eichmana (*Eichmann*) – vidū vai nacisma ideoloģijā kopumā, bet drīzāk apšaubīt antisemitismu kā motīvu latviešu līdzdalībai, uz ko viņi tika pamudināti, viņiem pavēlēts un dota atļauja. Ir pierādāms, ka visnīknākie latviešu antisemīti iznīcināšanas akcijās nepiedalījās.

Ceturtnā nodaļa apskata nacistu politiku un pārvaldi Latvijā. Nodaļa atspēko kļūdaino padomju iestāžu un revizionistu viedokli, ka nacistu okupēto valstu vidū Latvija baudīja lielāku labvēlību. Nacistu rasu skalā latvieši neierindojās sevišķi augstu (viņi tika uzskatīti par tuvākiem ebrejiem nekā daņiem), un plānotā politika, lai gan pilnībā neīstenota, bija šim principam atbilstīga. Nacistu politikas skaidri izteikts mērķis, formulēts daudzos līmeņos, bija pilnīga un galīga Baltijas ģermanizācija – Latvijas iztīrīšana no latviešiem. Izveidojot Ostlandi kā jaunu politisku vienību, nacisti izsvītvoja Latvijas kā valsts vārdu un tādējādi apstiprināja 1939.g. Hitlera un Staļina vienošanos. Okupācijas laikā Latvija atradās vairāku pārvaldes līmeņu kontrolē, kuru funkcijas daļēji sakrita: policijas, galvenokārt SD, V. Štālekera, R. Langes un F. Jekelna vadībā; civilās pārvaldes, ko komandēja H. Loze; un dažādu militāro varas orgānu kontrolē. Bez tam Latvija atradās arī H. Gēringa (*Göring*) ekonomisko plānotāju aktivitātes sfērā. Vāciešu pārvalde Latvijā izcēlās ar dažādu pārvaldes līmeņu kopējās politikas vienveidību vietējo iedzīvotāju apspiešanā un tajā pašā laikā ar pastāvošu savstarpēju rīvēšanos pašu vāciešu pārvaldes orgānu starpā.

Piektā nodaļa apskata SD pārvaldes – *Reichssicherheitshauptamt* – vienību klātbūtni un darbību Latvijā. SD, ko vadīja R. Heidrihs, bija organizācija, kas atbildēja par drošību aizmugurē un par ebreju iznīcināšanu padomju teritorijās. Lai gan R. Heidriha pavēles bija domātas ebreju ātrai iznīcināšanai, uz ebreju grautiņiem izprovocējot vietējos iedzīvotājus, einzackomandas konstatēja, ka genocīds ir daudz komplicētāks pasākums, nekā tās bija paredzējušas. Pēc neveiksmes grautiņu izraisīšanā V. Štālekers uzsāka organizēt vietējās SD vienības, kas bieži tika izmantotas ebreju nogalināšanai. Sākumā einzackomandas vadīja V. Štālekers. Kad Latviju pārņēma civilā pārvalde, tika izveidota vietēja SD struktūra, ko vadīja Rūdolfis Lange. Sākumā R. Langes priekšnieks Latvijā bija Hanss Ādolfs Prīcmans (*Prützmann*), no 1941.g. novembra līdz kara beigām – Frīdrihs Jekelns. 1941.g. jūnijā un jūlijā V. Štālekers izveidoja vairākas vietējo latviešu palīgvienības, no kurām Viktora Arāja un Mārtiņa Vagulāna vienības bija ar visbaigāko slavu.

Sestā nodaļa apskata Arāja vienību, tās darbību un struktūru. Esmu izsekojis vienības vēsturei no tās pirmsākumiem līdz 1944.g. beigām. Sākumā V. Štālekers bija domājis, ka vienībai būs pagaidu raksturs, ka tā būs domāta tikai ebreju iznīcināšanai. Bet, tā kā vāciešu grūtības Krievijā auga, vienība saņēma jaunus uzdevumus. Ir aplūkota arī V. Arāja biogrāfija. Latviešu SD vīru saraksts tādā mērā, kādā to varēja noteikt, ietverts 2. pielikumā.

Septītā nodaļa aplūko Latvijas ebreju iznīcināšanu un raksturo iznīcināšanas metodes. Sevišķs uzsvars likts uz iznīcināšanas galvenajiem modeļiem un politiku Latvijā. Specifiskāki gadījumi aplūkoti astotajā nodaļā, kur izskatīts Rumbulas slaktiņš, un devītajā nodaļā, kur aprakstīta iznīcināšana lielākajās pilsētās – Liepājā, Ventspilī, Daugavpilī un Rēzeknē. Izvērtēts un aprakstīts jautājums par atbildības sadali starp vāciešiem un latviešiem. Nogalināto Latvijas ebreju kopskaits, iespējams, nepārsniedza 61 000, kas veido apmēram 65% no 1935.g. Latvijā dzīvojušajiem ebrejiem. Ir pamats pieņemt, ka apmēram 4000 – 5000 ebreju no Latvijas 1944.g. tika aizvesti uz Vāciju.

Daudz dezinformācijas ir ticis izplatīts par latviešu šucmaņu vienībām. Tā bija liela un amorfa organizācija ar daudzveidīgām policijas un militārajām funkcijām. To darbība izvērtēta 10. nodaļā. Šīs vienības bija vietēji policijas formējumi, un kā tādiem tiem bija jāpiedalās iznīcināšanas operācijās, parasti kā sargiem. Salīdzinājumā ar Arāja vienību šīm vienībām bija mazāka loma, un šo daudzšķautņaino organizāciju nevar krāsot ar to pašu otu.

Vienpadsmitā nodaļa apraksta Latvijas geto un koncentrācijas nometnes. Sākotnēji nacisti plānoja izveidot vienīgi pagaidu uzturēšanās apmetnes, kur ebreji tiktu koncentrēti pirms iznīcināšanas. RSHA plānoja ebrejus nogalināt, cik ātri vien iespējams. Bet Austrumos vācieši saskārās ar tik lielu ebreju skaitu, ka iznīcināšanas tempi bija jāsamazina, sevišķi tāpēc, ka vietējie nepiedalījās nogalināšanā ar tādu enerģiju, uz kādu H. Himlers un R. Heidrihs bija cerējis. Tāpēc radās ideja par pastāvīgām un daļēji pastāvīgām nometnēm un geto. Šajā nodaļā ir skats arī reiha ebreju liktenis Latvijā. Reiha ebreju skaits, ko ievada Latvijā, pagaidām nav noteikts ar dokumentāru precizitāti, bet līdz šim atrastie dati norāda, ka tas nepārsniedza 22 000 ebreju. Geto Latvijā organizēja galvenokārt H. Loze un viņa civilā pārvalde. Apmēram 10 000 – 12 000 Latvijas un reiha ebreju pārdzīvoja Latvijas nometnes, kas, ņemot vērā galīgā risinājuma pavēles mērķus, bija augsts rādītājs.

Divpadsmitā nodaļa, kas uzrakstīta 1999.gadā, analizē liecības par ebreju šaušanu Ilūkstes apriņķī.¹² Šīs nodaļas, tāpat kā visas grāmatas nolūks bija: 1) dokumentēt ebreju nošaušanu Ilūkstes apriņķī; 2) atsegt īpatnējo iznīcināšanas metodi Ilūkstes apriņķī, ņemot vērā atšķirību no citiem apriņķiem; 3) atsegt vāciešu lomu nogalināšanā; 4) apstrīdēt bieži sastopamo tēzi, ka ebreju šaušana Ilūkstes apriņķī notikusi it kā pirms vācu ienākšanas un ka latvieši to būtu veikuši bez vāciešu pavēlēm. Pirmajās stundās pēc nacistu ienākšanas Latvijas pilsētās un pagastos to vadībā nodibinājās pašaisardzības vienības. Ilūkstes piemērs rāda, ka ar pirmajām stundām pašaisardzības kontrolēja vāciešu vietējās militārās un SD komandantūras. Pilsētas tieši kontrolēja armijas komandants, pagastus – caur apriņķa centra komandantūrām, kur latviešu komandants darbojās kā okupantu pavēļu īstenotājs. Ilūkstes apriņķī šo lomu izpildīja Oskars Baltmanis.

Darbs ietver arī četrus pielikumus. Pirmais satur V. Štālekera 1941.g. augusta vēstuli savai organizācijai, vēstuli, kura formulē SD politiku attiecībā pret ebrejiem. Otrajā ietverti to vāciešu un latviešu SD locekļu saraksti, kuri darbojās Latvijā. Trešajā pielikumā apkopota dažāda statistiskā informācija par ebrejiem Latvijā, ieskaitot viņu dzīvesvietu uzskaitījumu 1935.gadā. Ceturtais pielikums satur dokumentus, kas attiecas uz latviešu šucmaņu vienībām un viņu sadursmēm ar ebrejiem 1941.gadā.

Lai gan daudz ir paveikts, daudz vēl jādarā. Ebreju iznīcināšana bija pasaules vēsturē vēl nepieredzētu apmēru slepkavības akts, un tādējādi viens vienīgs darbs nevar atbildēt uz visiem jautājumiem. Šī darba mērķis būs vairāk nekā sasniegts, ja tas iedvesmos uz tālāku izpēti, ja tā vietā, lai piekristu šī pētījuma principiem, zinātnieki tos apstrīdēs. Es esmu pārliecināts, ka neviens atsevišķi nevar izskaidrot tik sarežģītu jautājumu kā holokausts, drīzāk mums jāpieņem sokrātiskā gudrība, ka patiesība rodas diskusijas gaitā.

Rakstot šo darbu, vairāk nekā jebkad agrāk man bija tā laime saņemt padomu un atbalstu no kolēģiem un draugiem visā pasaulē. Daudzo personu vidū, kas devušas ieguldījumu šī darba pabeigšanā, man jānosauc kolēģi: Dovs Levins (*Dov Levin*; Jeruzaleme), Efraims Gordons (*Efrayim Gordon*; Telaviva), Džeiks Efrats (*Jack Efrat*; Johannesburga), Kārlis Kangeris, Haralds Biezais, Uldis Ģermanis (Stokholma), Vilis Skultāns, Ādolfs Šilde (Vācija), Vilis Samsons, Indulis Ronis, Māris Zvaigzne, Marģers Vestermanis (Rīga), Jānis Krēsliņš, Viktors Neimanis, Džordžs Longvorts (*George Longworth*), Gertrude Šneidere (*Gertrude Schneider*), Rūdolfs Turks, Jānis Vītols, Sanders Gilmans (*Sander Gilman*), Allens Raijens (*Allen Ryan*), Pauls Hamills (*Paul Hamill*), Nikolajs Balabkins, Edvards Anders un jau mirušais Edgars Andersons (ASV). Visu izpētes posmu savienošana bijusi nepieciešama Jeruzalemes, Koblencas, Minhēnes, Berlīnes, Palo Alto, Ņujorkas, Sinsinati un Rīgas vēsturnieku un bibliotekāru palīdzība. Laimīgā iespēja atrast «pareizo» dokumentu ir tikpat lielā mērā arhīvistu, kā paša pētnieka nopelns. To daudzo arhīvistu vidū, no kuru palīdzības es esmu bijis atkarīgs, man īpaši jāpateicas Sarmītei Pijolai, kas grāmatas sarakstīšanas laikā strādāja Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Mana īpaša pateicība pienākas Bentonam Arnovicam (*Benton Arnovitz*), ASV Holokausta memoriālā muzeja akadēmisko publikāciju daļas direktoram, kurš mani uzaicināja sadarboties ar muzeju publikācijas izdošanā un uzspodrināja angļu manuskriptu. Tomēr jāatzīmē, ka muzejs ne vienmēr piekrist visiem maniem apgalvojumiem, pierādījumiem un secinājumiem par holokaustu Latvijā.

Man paveicās, ka laikā, kad veicu izpēti, VDK kontroles sistēma pār arhīviem un bibliotēkām Rīgā bija sabrukusi. Es neapgalvoju, ka būtu izsmēlis visus Rīgas un Krievijas arhīvu noslēpumus, ko tie joprojām glabā par holokaustu Latvijā, bet, ja VDK pārraudzība būtu turpinājusi pastāvēt, darbs būtu mazāk pabeigts, kā tas ir tagad. VDK piekopto politiku liecību slēpšanā par holokaustu Latvijā mazākā mērā ir līdzsvarojusi latviešu emigranti, kuri bieži būtu varējuši atbildēt uz maniem jautājumiem, bet to nedarīja.

Par visām kļūdām es uzņemos atbildību, un nevienu draugu vai kolēģi par tām vainot nevajag.

¹² V.E.: Acīmredzot Ezergaiļa dzimtajās vietās.

Lai gan pētījums ir integrēts, brīžiem atsevišķas tēmas no nodaļas uz nodaļu daļēji sedzas. Tas darīts tādēļ, lai šīs tēmas padarītu saprotamas. Un, visbeidzot, es negribu izlikties, ka esmu uzrakstījis sterilu, neitrālu pētījumu. Līdz šim galvenie runātāji par holokaustu Latvijā nākuši no lielvarām, un to mērķis ir bijis Latviju iznīcināt. Šis ir pirmais darbs, ko sarakstījis viens no vietējiem (*Einheimische*), kā vācieši pārsvarā apzīmēja latviešus. Es ceru, ka esmu izvairījies no lielākas moralizēšanas, nekā to prasa tēma. Lai kā esmu centies, darbu konceptualizējot, neesmu varējis izvairīties no savas latviskās pagātnes un piederības parādīšanas. Daži no maniem tautiešiem par šī darba uzrakstīšanu no manis, iespējams, novērsīsies.

Es vēlos pateikties šādiem dāvinājumiem, kas man ļāvuši darbu pabeigt. Sevišķi esmu pateicīgs Nacionālajam humanitāro zinātņu atbalsta fondam par naudu, kas mani atbrīvoja no viena gada pasniedzēja darba. Amerikas filozofu biedrība un Ebreju kultūras memoriālais fonds sagādāja mazākas prēmijas. Saņēmu arī vasaras pabalstu no Kornela (*Cornell*) universitātes Humanitāro zinātņu biedrības un ceļojumu pabalstu no Nacionālā humanitāro zinātņu atbalsta fonda. Itakas koledža, sevišķi rektora birojs, ir bijusi pretimnākoša, saskaņojot dažas stipendijas un finansējot dažus manus ceļojumus.

Andrievs Ezergailis
Itaka, Ņujorka

Priekšvārds latviešu izdevumam

Mana grāmata *The Holocaust in Latvia: 1941–1944*, kas iznāca 1996.g. Rīgā, bija pirmā un līdz šim vienīgā, kura deva visaptverošu izklāstu par ebreju iznīcināšanu vācu okupētajā Latvijā. Tā aizpildīja balto plankumu par šo Latvijas vēstures posmu un tagad ir neatņemams informācijas avots par holokaustu Eiropā. Holokausta eksperti Izraēlā, Eiropā un Amerikā ir novērtējuši to kā vienreizīgu, svarīgu un paliekošu devumu. Daudziem cilvēkiem, kas nezināja par notikumiem vācu okupācijas laikā Latvijā, un tiem, kas bija zaudējuši tuviniekus šajā laikā, mans darbs deva racionālu un ticamu izskaidrojumu. Lasītāju vidū grāmata ir guvusi ievērību. Ceru, ka latviešu izdevums turpinās šo ievirzi un ka lasītāji to izmantos kā informācijas avotu, uz kuru var paļauties.

Svarīgs darba uzdevums bija atrast vidusceļu starp galējiem uzskatiem,¹³ kas par šo tematu bija samilzuši garajos Latvijas okupācijas gados. Lai arī pilnībā tas nav paveikts, savā veidā grāmata ir kalpojusi par ekstrēmu viedokļu katalizatoru. No vienas puses, nereti dzird, ka autors, grāmatu rakstot, ir pārdevies par «žīdu naudu»,¹⁴ no otras, ka pazeminājis latviešu lomu viņu asiņainajā pagātnē.¹⁵

Ar grāmatas pārtulkošanu un izdošanu Latvijā sāksies tās otrā un, iespējams, īstā dzīve. Varbūt nebija pareizi, ka pasaule par holokaustu Latvijā varēja uzzināt vairāk nekā latvieši. Esmu pārliecināts, ka, tā kā darbs ir arī par latviešu likteņiem, viņi būs daudz kritiskāki un atradīs vairāk iebilžu nekā cittautieši. Tomēr latviešu lasītājam ir jāņem vērā, ka grāmatu rakstīju nelatviešiem. Ja vispirms to būtu rakstījis latviešu lasītājam, domāju, tās tonis varētu būt skarbāks. Uzrakstīt grāmatu, kas apmierinātu visus, nav iespējams, jo par holokaustu vienprātības nav ne starp latviešiem, ne vāciešiem, ne ebrejiem.

Ja darbu rakstītu pašlaik, domāju, ka galvenajās līnijās tas neatšķirtos no esošā. Kad uzsāku pētījumu, lielākā daļa Latvijas avotu man bija pieejama tikai izlases veidā – tie, ko padomju iestādes bija nosūtījušas Vācijas un ASV prokuroriem. Pētījumu beidzot, Padomju Savienība jau bija sabrukusi un Latvijas arhīvi pamazām kļuva pieejami. Piemēram, man bija izdevība apzināt vācu okupācijas laika visu presi un daļēji arī čekas prāvu lietas.

Grāmatas angļu izdevumā nebija aplūkota ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās. Okupācijas spēku noorganizēto policejiski administratīvo shēmu Latvijā bija iespējams rekonstruēt, bet detalizētai

¹³ V.E.: Šī vispār ir fundamentāli nepareiza nostādne – ikviena pētījuma mērķim un uzdevumam ir jābūt: PATIESĪBAS noskaidrošana, nevis jau iepriekš definēta «vidusceļa» atrašana.

¹⁴ V.E.: Tas ir pārāk primitīvi teikt, ka Ezergailis ir «pārdevies par žīdu naudu» (un tātad raksta ne to, ko pats īstenībā domā). Viņš droši vien domā tā, kā raksta. Taču šie viņa uzskati ir vienpusīgi (jo neskar milzīgus zināšanu apgabalus, ko tiem vajadzēja skart); viņa uzskati ir tipiski «Rietumu cilvēka» uzskati, samērā primitīvi, žīdu viltīgās propagandas iespaidoti un lielā mērā pat nosacīti; līdzīgi domā arī, piemēram, Nils Muižnieks un Vaira Vīķe-Freiberga.

¹⁵ V.E.: Šis, protams, ir žīdu viedoklis, bet zināmā mērā tas ir pareizs – Ezergailis savā stāstījumā patiešām cenšas samazināt latviešu lomu un patstāvību, salīdzinot ar Patiesību. Var likties dīvaini, ka šie pārmetumi viņam, kuri it kā ir «diametrāli pretēji», abi izrādās visumā pareizi. Īstenībā, protams, starp tiem nekādas pretrunas nav; Patiesība ir daudzšķautņaināka un dziļāka, nekā Ezergaiļa primitīvajā shēmā par «vidusceļa atrašanu».

dokumentācijai avotu man trūka. Tikai tagad, kad Latvijas vēstures institūts ir izdevis čekas prāvu kartotēkas rādītāju (*No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986*), varam precīzāk izprast gan vācu okupācijas iekārtu, gan ebreju iznīcināšanas sistēmu. Lai novērstu šo trūkumu, ar Dr. Rudītes Vīksnes līdzdalību sarakstīju jaunu nodaļu «Ebreju iznīcināšana Ilūkstes apriņķī», ko pievienoju oriģinālsacerējumam.

Vācu okupanti Latvijas teritoriju saskaldīja apriņķos, nepieļaujot jebkādu administratīvu centrālīzāciju. Visos apriņķos un pagastos vācieši noorganizēja paš aizsardzības komandantūras. Tādos apriņķos kā, piemēram, Jelgavas, Tukuma, Valmieras un Madonas apriņķī līdzās paš aizsardzībām okupanti izveidoja latviešu SD nodaļas. Varam pieņemt, ka tajos apriņķos, kur nebija SD nodaļu, ebreju iznīcināšanu pavēlēja organizēt apriņķa paš aizsardzības komandantam, kā tas notika Ilūkstes apriņķī. Mēs varam minēt, vai šī apriņķa ebreju iznīcināšanas modelis tika pārņemts citos Latvijas apriņķos, kur nepastāvēja SD nodaļas, taču nevaram to apgalvot. Vai par visiem Latvijas apriņķiem arhīvi sniegs tikpat daudz informācijas, kā mēs savācām par Ilūksti, uzzināsim tikai tad, kad pētniecības darbs būs paveikts. Šobrīd mēs nevaram precīzi pateikt, kāda bija latviešu SD vadītāju un paš aizsardzības komandantu mijiedarbība, lai gan varam pieņemt, ka šīs divas organizācijas darbojās dažādos virzienos un to vadītāju pavēles atšķīrās.

Zināmu konceptuālu skaidrību holokausta pētniecībā Latvijā ienesa Pētera Vītola un Eduarda Podiņa nesenās prāvas Kanādā. Kaut gan Kanādas prokurori centās apgalvot, ka Madonas un Valmieras paš aizsardzības – vēlāk Palīgpolicija – bija iesaistītas ebreju iznīcināšanā, to lomu viņi nevarēja pierādīt.

Lai pārtulkotu un sagatavotu izdošanai šāda apjoma darbu, ir nepieciešama ekspertu komanda. Vispirms jāpateicas komandas vadītājam Latvijas vēstures institūta direktoram Andrim Caunem par šī projekta sākšanu un rūpēm par darba izdošanu, apgāda vadītājam Līgai Lapai par projekta vadīšanu, institūta līdzstrādniekam Arturam Žvinklim par latviešu tulkojuma zinātnisko rediģēšanu, redaktorei Ilzei Antenai par darba literāro redakciju, māksliniecei Inārai Jēgerei par māksliniecisko noformējumu. Lielu darbu tulkošanā ir ieguldījusi Dina Plandere, Inese Skrīvere, Elga Zālīte. Vairākas kļūdas, kas bija oriģinālā, esmu izlabojis tulkojumā. Ir jāiegaumē, ka angļu valodā ir nianšes, ko ne vienmēr var precīzi pārtulkot latviski.¹⁶ Strīdīgos gadījumos vajadzētu ieskatīties angļu tekstā.

Andrievs Ezergailis
Itakā 1999.g. augustā

Ievads

Pašreizējā kara psiholoģiskās sekas – vispirms neticamā sabiedrisko uzskatu brutalizācija, savstarpējā apmelošana, nepieredzēts graušanas trakums, absurdi melu plūdi un cilvēka nespēja apturēt asiņaino dēmonu... Civilizētam cilvēkam šis karš ir nesaudzīgi parādījis, ka viņš joprojām ir barbars, un tajā pašā laikā parādījis, ka, ja jebkad vēl viņam radīsies vēlēšanās savu kaimiņu padarīt atbildīgu par viņa paša jaunajām īpašībām, tad dzelzs pletne viņam būs noglabāta.

K.G. Junga, 1916.g.

Šis notikums [*holokausts*] ir ticis pierakstīts pēc sava paša koda, kuru vispirms vajadzēja salauzt, lai būtu iespējama tā saprašana.

Zigmunts Baumans

Holokausts vairāk pakļaujas aprakstam nekā analīzei. Tajā pakāpē, kad vēstures rakstīšana ir analīze, abstrahēšanās un zināšanu vispārināšana, holokausts nepadodas vēsturiskajai izziņai. Holokausts negrib atvērties analīzei. Cēloņa noteikšana nozīmē izskaidrošanu, un izskaidrojums nozīmē sāpju remdēšanu. Holokausta vēsturnieki negrib piedot. Holokausts ir perfekts priekšmets literatūrai un poētiskam aprakstam, kas nodarbojas ar kopējo, konkrēto, specifisko un tiešo. Bet paradoksālā veidā par holokaustu ir uzrakstīts mazāk labas literatūras nekā vēstures pētījumu. Holokausta negēlība ir pārāk liela jebkādam izskaidrojumam. Tiklīdz izskaidrojums ir izvīzīts, tūlīt tas tiek noraidīts un pieprasīti jauni un dziļāki skaidrojumi. Holokausta Rietumu vēsturnieki ebreju iznīcināšanas jautājuma skaidrojumu saistījuši ar hronoloģisko dimensiju. Viņiem šķiet, ka antisemitisms ir galvenā atslēga un neviens

¹⁶ V.E.: Tad tie ir slikti tulkotāji; labs tulkotājs var pārtulkot visas nianšes, izņemot valodai specifiskās vārdu spēles – tās tad viņš var izskaidrot zemsvītras piezīmēs.

akmens nav palicis neapgriezts, izsekojot Eiropas antisemitiskajai pagātnei.¹⁷ Holokausta vēsturnieku tekstos var parādīties Mārtiņa Lutera un baznīcas tēvu darbu citāti, kā arī citāti no A. de Gobino (*Gobineau*), H.S. Čemberlena (*Chamberlain*), R. Vāgnera (*Wagner*) un Ā. Hitlera darbiem. Romas ikonogrāfija un gotisko baznīcu fasādes tiek pētītas to antisemitiskā satura dēļ.¹⁸

Vairāku iemeslu dēļ Rietumu modelis ir izrādījies nepiemērots, lai noskaidrotu cēloņus latviešu dalībai iznīcināšanas akcijās. Kad ir apkopoti Rietumeiropas antisemitisma pierādījumi, Vācija un sevišķi Francija šķiet tik smagi noslogota ar antisemitisma tēliem un rakstiem, ka nekas cits neatliek kā būt pārliecinātam par šīs pētījuma līnijas pareizību. Bet tad rodas jautājums, kāds tam sakars ar Latviju.

Latvija holokausta vēsturniekiem ir bijusi mīkla. Holokausts Latvijā vairāk eksistē pasaules presē un tiesu procesos nekā vēstures grāmatās. Ja Latvija minēta pamattekstā, tur atrodams maz kas vairāk par upuru skaitu kopā ar kādu apgalvojumu, kas tikpat labi var būt kļūdaini un nekonkrēti.¹⁹ Piemēram, M. Gilberta (*Martin Gilbert*) darbā *The Macmillan Atlas of the Holocaust* Latvija ir parādīta kartē, bet vienīgā nozīmīgā holokausta vieta ir Mežaparks, kuru autors nosauc par masu slepkavību vietu.²⁰ Lai cik mierīgi par Latviju rakstījusi L. Davidoviča (*Lucy Davidowicz*), viņa bija acīm redzami dezinformēta, apgalvojot, ka Baltijas tautām vācu okupācijas apstākļos tika dota ierobežota autonomija.²¹

Daļēji tas ir tāpēc, ka vairums vāciešu dokumentāro liecību, kas bija vienīgās tādas liecības, uz kuru bāzes ir tikusi uzrakstīta lielākā daļa agrīnās holokausta vēstures, bija ļoti trūcīgs par iznīcināšanas operācijām Latvijā. Pamatavots agrīnajiem rakstītājiem par holokaustu Austrumos bija Drošības policijas un SD einzacgrupu vietējie ziņojumi. Taču šie ziņojumi sniedz maz ko vairāk par skaitļiem, un pat tie var nebūt pilnībā ticami. Nekādā ziņā nav uzskatāms, ka šie ziņojumi var sniegt ko vairāk kā informāciju par iznīcināšanas operāciju rezultātiem un slepkavu un organizētāju identitāti Latvijā. Jāpēta un jāatšifrē neskaidrie komentāri, bet holokausta agrīnajiem vēsturniekiem – vispārinātājiem, kas visu holokausta vēsturi gribēja uzrakstīt vienā spalvas vilcienā, tam trūka laika un pacietības, un varbūt dziļāku zināšanu.

Trūkstot konkrētai un precīzai informācijai par ebreju iznīcināšanu Latvijā, vispārinātāji vispārināja pārāk daudz. Viņi bija kompetentāki un izmantoja pārliecinošāku dokumentāciju, rakstot par otro ebreju iznīcināšanas fāzi, kas sākās pēc apspriedes Vanzē, par Vācijas nometnēm, Polijas transportu un gāzes kamerām. Savas zināšanas par vēlāko fāzi un valstīm, par kurām viņiem bija informācija, vispārinātāji tiecās attiecināt uz agrāku fāzi un atšķirīgu politisko un ģeogrāfisko situāciju. Piemēram, vispārinātāji veltīja nepietiekamu uzmanību atšķirībām starp padomju teritoriju okupāciju un Nīderlandes, Dānijas un Francijas okupāciju. Valstīs, ko Vācija uzskatīja par ģermāņu izcelsmes, tika saglabātas vietējās pārvaldes struktūras. Lielu Francijas daļu pārvaldīja paši francūži, lai arī kolaboracionisti, un Dānijā karaliskā ģimene turpināja rīkoties kā nācijas simboliskā vadone. Vispārinātāji nav spējuši arī ievērot atšķirības nacistu spriedumos par rasēm, ko tie pasludināja attiecībā uz Rietumu tautām atšķirībā no Austrumu tautām. Latvieši rasu skalā tika nolikti daudz tuvāk ebrejiem nekā francūžiem,²² dāņi

¹⁷ **V.E.:** Šeit jūtams tāds Ezergaiļa «aizkadra» viedoklis, ka antisemitisms ir slikts jau pats par sevi; patiesībā antisemitisms ir REAKCIJA uz zināmu ebreju izturēšanos pret viņiem apkārtējo neebreju sabiedrību. Problēmu var saprast tikai tad, ja to aplūko kompleksā: gan Reakciju (antisemitismu), gan to Akciju, kas šo reakciju izsauca (žīdu izturēšanās). Ja problēmu aplūko kompleksī, tad nav vajadzības bezspēcīgi vāvuļot par neizskaidrojamību, kā to tikko kā darīja Ezergailis. Dabīgi, ka komplekso izskaidrojumu žīdi noraidīs – priekš tam viņi ir žīdi, lai censtos iztēlot visu tā, ka antisemitisms, lūk, veļoties uz «nabaga žīdņiem» no zilām debesīm, ne no šā, ne no tā. Bet uz šādiem žīdu iebildumiem nav jāvērs uzmanība, un ir jāturpina Patiesības noskaidrošana. Ezergailis, diemžēl, meklē Vidusceļu, nevis Patiesību, tāpēc kompleksi lietas neaplūko, bet tā vietā runā par vienusīgu antisemitismu.

¹⁸ Labu diskusiju par dažādiem antisemitismā aspektiem sk.: Gilman S.L., Katz S.T, *Anti-Semitism in Times of Crisis*.

¹⁹ Galveno darbu vidū par holokaustu es ietveru: *American Jewish Conference. Nazi Germany's War Against the Jews*; Dawidowicz L., *The War Against the Jews. 1933-1945*; Bauer Y., *A History of the Holocaust*; Reitlinger G., *The Final Solution*; Yahil L., *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*.

²⁰ Latvijā bija daudz masu slepkavības vietu, bet Mežaparka koncentrācijas nometne, lai gan apstākļi te bija nežēlīgi, nebija to vidū. M. Gilberts kļūdās, arī apgalvojot, ka 1944.g. desmitiem tūkstošu ebreju tika pārvests no Rīgas uz Štuthofu. Patiesībā izdzīvojušo Latvijas ebreju skaita visoptimistiskākais vērtējums nevarēja pārsniegt 12'000. Mežaparka koncentrācijas nometni atvēra 1943.g. beigās, apmēram divus gadus pēc masveida nogalināšanu perioda Latvijā.

²¹ Dawidowicz L., *The War Against the Jews*, 398 p.

²² **V.E.:** Arī šeit Ezergailim derētu kāda atsauce uz konkrētu dokumentu, kuras, diemžēl, nav... Man šķiet ļoti apšaubāms, ka hitlerieši būtu latviešus vērtējuši tik zemu un novietojuši savā «rasu skalā» tik tuvu ebrejiem. Ka latvieši nevarēja stāvēt līdzās vāciešiem un dāņiem, tas būtu skaidrs, tomēr visa tā literatūra, uz kuras bāzes

atradās visaugstākajā kategorijā. Latviešu nācija bija nolemta iznīcībai; bija paredzēta pilnīga un galīga Baltijas ģermanizācija²³. Vācieši plānoja latviešus aizvietot ar ģermāņu tautām no Rietumiem; holandieši un dāņi tika uzskatīti par galvenajiem kandidātiem noņemšanai Latvijā.²⁴

Ar savu holokausta historiogrāfisko analīzi vēsturnieku vidū izceļas Lusija Davidoviča. Darbā *The Holocaust and the Historians* viņa secināja, ka angļu un amerikāņu vēsturnieki holokaustu traktējuši neviendabīgi, neveltot notikumam pienākošo uzmanību. Viņu grāmatās, sevišķi mācību grāmatās šī gadsimta lielākā traģēdija skarta tikai zemteksta piezīmē vai tai veltīts ne vairāk kā viens paragrāfs. Viņa raksta, ka sevišķi angļi daudz vairāk bijuši norūpējušies par Ā. Hitlera patoloģiju nekā par viņa kriminālo darbību.²⁵ Vācu vēsturnieku darbus viņa raksturo kā «pagātnes ēnu». Lai gan dažus vācu vēsturniekus viņa uzskata par daudzsolāšiem, viņu kļūda ir Hitlera laika skaidrošana vēsturiska pārrāvuma kategorijās, parādot Ā. Hitleru kā vēsturisku negadījumu. L. Davidoviča kopumā slavē darbus, kas nākuši no Modernās vēstures institūta, bet brīdina, ka tie var būt pārāk akadēmiski, pārplūdināti ar detaļām, kas holokausta saikni ar plašākiem jautājumiem padara neskaidru.²⁶ Visasākos vārdus L. Davidoviča veltījusi padomju vēsturniekiem, kuru darbus viņa nosauca par «palimpsesta vēsturi», jo tie holokausta vēsturi sagrozījuši līdz nepazīšanai, lai «parādītu», ka paši ebreji, cionisti, bija tie, kas sev piesauca traģēdiju.²⁷ Ja L. Davidoviča būtu rakstījusi par Latvijas holokausta literatūru, iespējams, viņa to būtu apzīmējusi par «trūkstošā centra vēsturi».²⁸ Latvijas holokausta kontūras var apjaust vairāk no tā, kas nav ticis uzrakstīts, nekā no tā, kas ir ticis uzrakstīts. Otrajam pasaules karam Latvijā ir veltīta ievērojama grupa vēstures un literāro darbu, bet holokaustam pieskaras tikai dažas grāmatas un raksti.

Interpretāciju maiņa

Jautājums par to, kas bija atbildīgs par ebreju iznīcināšanu Latvijā, ir ticis pārskatīts. Pirmie vēsturnieki, tādi kā Džeralds Reitlingers (*Reitlinger*), Lusija Davidoviča un zināmā mēra Rauls Hilbergs (*Hilberg*), atgādina izmeklētājus Nirnbergas prāvās, galveno un primāro atbildību par ebreju nogalināšanu piedēvējot Himlera–Heidriha komandai: Drošības policijas einzacvienībām un SD. Šī virziena galvenais secinājums joprojām izskatās pārliecinošs,²⁹ bet perifērijā palikuši daudzi jautājumi.

Abvērs

Padomju autori, skaidrojot nacistu briesmu darbus, tos lielā mērā pierakstījuši Abvēram – vācu militārās izlūkošanas daļai. Lai gan Abvēram Latvijā bija sakari un aģenti, padomju liktais uzsvars uz

izauga hitleriešu teorijas, viennozīmīgi latviešus (un it īpaši lietuviešus, kuru valodas dziļā līdzība ar sanskritu vienmēr tika pasvītota) atzina par ĀRIEŠIEM. Cik man zināms no citiem (ne caur Ezergaili nākušiem) avotiem, hitlerieši atzina latviešus par AUGSTĀKU tautu nekā slāvi (krievi, poļi u.c.). Franči, turpretī, NEBIJA «tīri» ārieši, jo viņiem liels bijušo Romas vergu piejaukums. Latvijū, protams, bija paredzēts «ģermanizēt», taču nebūt ne latviešus iznīcinot. Daļai latviešu bija paredzēts gods ieplūst dižajā vācu tautā, bet otru daļu bija domāts pārvietot uz Krieviju, kur latvieši pildīs pie vācu kungiem vagaru lomu pār krieviem.

²³ V.E.: Baltijas ģermanizācijas idejai bija priekšvēsture. Sākās tā ar Krievijas valdības pavēli 1915.gadā, vācu armijai tuvojoties, evakuēt visus Kurzemes iedzīvotājus. Tā latviešiem parādījās traģiskie «Kurzemes bēgļi», bet vācieši, ienākuši Kurzemē, atrada gandrīz tukšu zemi, kurā bija palikuši mazāk par trešdaļu iedzīvotāju. Dabīgi, ka Vācijas valdība nolēma šo tukšo, atstāto zemi kolonizēt ar saviem pārnācējiem. Pirmā pasaules kara laikā ideju realizēt neizdevās, bet tā turpināja dzīvot gan Bermonta laikos, gan vēlāk hitleriešu plānos (kuri to attiecināja jau uz visu Latviju un Igauniju kā «vecām, kopš 12.gadsimta, vācu teritorijām»). P.S.: Vēl agrāks plāns radās starp baltvāciešiem pēc 1905.gada revolūcijas, kad atklājās, ka viņi ir faktiski bezspēcīgi latviešu priekšā. Tad plānoja pārcelt uz Latviju vācu kolonistus no citiem Krievijas apgabaliem.

²⁴ Dažādu Eiropas valstu administratīvās struktūras apskatītas darbā: Hilberg R., *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*, p. 75–102. Par dāņu ebreju glābšanu sk.: «Danes Commemorate Rescue of Jews from Nazis», p. A 3.

²⁵ Dawidowicz L., *The Holocaust and the Historians*, p. 22–42.

²⁶ L. Davidoviča darbā *The Holocaust and the Historians* (67. lpp.) uzteica F. Fišera (*P. Fischer*) pētījumu *Griff nach der Weltmacht*, jo te aizstāvēts kontinuitātes princips Vācijas vēsturē, un K.D. Brahera (*K.D. Bracher*) darbu *Die Deutsche Diktatur* (1969), jo autors bija «pirmais neebreju vēsturnieks, kurš ir atzinis, ka nacisti kopš paša sākuma doktrīnā un darbībā kā prioritāti izvirzīja to, lai naids pret ebrejiem ar visām no tā izrietošajām traģiskajām sekām tiktu padarīts par valsts politikas pamatiezīmi».

²⁷ Dawidowicz L., *The Holocaust and the Historians*, p. 86.

²⁸ V.E.: Ha, ha! Nē nu vispār ir tiešām apbrīnojami, ar kādu naivumu Ezergailis domā, ka žīdu rakstītāju nolūks ir noskaidrot patiesību un ka šīs patiesības vārdā viņi tagad sāks runāt par «trūkstošo centru» (kurš iztrūkst no Ezergaiļa viedokļa: *The Missing Center* ir nosaukums Ezergaiļa grāmatas sākotnējam, angļu variantam).

²⁹ H.H. Vilhelma darbs par einzacgrupu A joprojām apstiprina šo viedokli. Sk.: Krausnick H., Wilhelm H.H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Bd 2.

Abvēru neiztur pārbaudi, un Rietumos šis viedoklis nav guvis nekādu uzticību. Ar Abvēru saistītie skaidrojumi būtu pieskaitāmi padomju tendencei vainu un atbildību paplašināt līdz katram ienaidnieka nometnes nostūrim. Daļēji šis izskaidrojums radies, padomju vēsturniekiem aizraujoties ar slepenajām biedrībām un spiegiem.³⁰

Vērmahts

Sarežģītāks ir jautājums par Vērmahta lomu iznīcināšanas operācijās. Lai gan Latvijā nav dokumentēta piemēra, ka Vērmahta dalībnieki būtu piedalījušies tiešajās iznīcināšanās, Vērmahts nodrošināja apstākļus, kuros iznīcināšanas varēja notikt. Pirmkārt, lielāka daļa no iznīcināšanām notika, kamēr pastāvēja karastāvoklis vai līdzīgi apstākļi. Otrkārt, daudzos gadījumos pirmos «ebreju likumus» (attiecībā uz dzelteno identifikācijas zīmju valkāšanu un pārtikas sadali) izdeva Vērmahta komandieri reģionālajās vai municipālajās teritorijās.³¹ «Ebreju likumus» bieži izdeva pirmo okupācijas dienu, dažreiz stundu laikā. Nav apšaubāms, ka Vērmahts būtu varējis apstādināt nogalināšanas, ja būtu vēlējies, un ka briesmu darbi notika Vērmahta acu priekšā. Ir skaidrs, ka vairums vācu karavīru nezināja par ebreju iznīcināšanas pavēlēm, bet ir vienlīdz skaidrs, ka Hitlers un visa SS un SD hierarhija bija koordinējusi iznīcināšanas ar Vērmahta vadību.³² Bez augstākā komandiera V. Keitela (*Keitel*) ziņas nebūtu varējušas notikt kā iznīcināšanas, tā arī nebūtu izdoti pretebreju likumi,³³ kā tas atspoguļojas 10. nodaļā. Laikā pēc šīs grāmatas angļu valodas izdevuma iznākšanas mans uzskats par Vērmahta līdzdalību holokaustā ir pastiprinājies.

70. gadu vēstures skola

70. gados Rietumos sāka parādīties jauns viedoklis vai drīzāk – attieksme pret holokaustu Latvijā. Jaunā attieksme bija plaši izplatīta un parādījās ne tikai žurnālistu, bet arī vēsturnieku darbos; tā ietekmēja pētniekus visā pasaulē. Jaunais viedoklis mīkstināja Nirnbergas legālismu, pieņēmumu, ka holokaustā vainīgie bija SS, Himlera-Heidriha komanda. Sāka parādīties vēsturnieku, žurnālistu darbi, juridiskas apsūdzības, kurās bija apgalvots, ka Austrumu teritoriju vietējie iedzīvotāji attiecībā pret vajātajiem ebrejiem bija ļaunāki par vāciešiem. Šī uzskata sākumus lielā mērā var saistīt ar padomju laika aģitācijas un propagandas iestādēm, bet to nosaukt par padomju skolu vien būtu pārāk šauri.

70. gadu skolai ir kāds pozitīvs aspekts. Sākotnējie Nirnbergas legālisti, pamatojot savas apsūdzības uz dokumentāciju, ko bija atstājusi Drošības policija un SD spēki, nebija pamanījuši, ka Austrumu teritorijās (izņemot Poliju) vietējās policijas vienības lielā mērā bijušas iesaistītas savu līdzcilvēku iznīcināšanā. Tādās grāmatās kā Allena Raijena (*Alan Ryan*) *The Quiet Neighbours* 70. gadu skola atdzīvināja ideju par vispārējo un kolektīvo vainu, bet šoreiz apvainojums kolektīvismā netika vērst pret vāciešiem kā 40. un 50. gados, bet pret austrumeiropiešiem³⁴, to skaitā latviešiem.³⁵

Izsekot šī jaunā virziena pirmsākumiem attiecībā uz visu Austrumeiropu ir pārāk plašs uzdevums šī darba mērogam, bet, kas attiecas uz latviešu apsūdzību kolektīvajā vainā, tam ir divi avoti.

Pirmā ir Maksa Kaufmana (*Max Kaufmann*) grāmata *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, kas publicēta 1947.gadā.³⁶ Tā ir viena no pirmajām memuāru grāmatām par holokaustu, un tā spilgti atsedza to smagumu un nežēlību, ko Latvijas ebreji pārcieta vācu okupācijas laikā. Tā ir arī plaša apsūdzība latviešiem. Grāmatas pamatpremisa ir, ka latvieši par ebreju nogalināšanu ir tīksminājušies:

³⁰ Šī tendence vainot Abvēru briesmu darbos atrodama V. Čeredničenko (*V. Cherednichenko*) darbā *Collaborationists*, kas attiecas uz Ukrainu. J. Dzintara grāmata *Neredzamā fronte* ir labs šīs tendences piemērs attiecībā uz Latviju.

³¹ Vērmahta lomu īpaši uzsvēris M. Vestermanis esejā «Der lettische Anteil an der «Endlösung»».

³² Tas ir redzams no V. Štālekera apkopotā ziņojuma 15.oktobrī (17.lpp.). Tā, kā pēc instrukciju saņemšanas Vērmahta komandieri saprata šādas aktivitātes, tīrīšanas akcijas varēja turpināties bez jebkādam problēmām.

³³ Jautājumā par centieniem koordinēt SD darbību ar Vērmahtu sk. YIVO arhīva materiālus: Für die militärische Sicherung und für Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung im Ostland, YIVO Occ E3 3, un V. Keitela 1941.g. 12.septembra memorandu, YIVO, Occ E3 3.

³⁴ V.E.: Šim apstāklim izskaidrojums jāmeklē visvairāk psiholoģijā. Žīdi pa 1950. un 1960. gadiem bija jau pietiekami daudz izrakstījušies par vāciešiem un tagad, lai uzrakstītu kaut ko jaunu, vajadzēja ķerties pie citām tautām. Tas ir tāpat kā Holivudas filmās: rāda, rāda kautiņus visvisādos veidos, bet katrai nākamajai filmai tomēr gribās izdomāt kaut ko jaunu, vēl nebijušu, un tāpēc sāk attēlot kā ar karatē kāju spērieniem kaujas sievietes utt.

³⁵ Viena no autoriem, kas strādāja šajā žanrā, bija H. Feina, sk: Fein H., *Accounting for Genocide*. H. Feinas grāmatas premisa ir, ka holokausts ir skaidrojams ne tik daudz ar vācu okupāciju kā ar vietējo iedzīvotāju sociālajām attieksmēm.

³⁶ Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*.

Latviešu nežēlība auga no dienas dienā. Viņi ebrejus veda uz dažādām darbavietām, un uz ielām viņi ne tikai tos briesmīgi sita, viņi pat daudzus nogalināja.³⁷

M. Kaufmans latviešu policijai un varas orgāniem pierakstīja visus nacistu briesmu darbus: antiseimītisko propagandu, «ebreju likumus», noteikumus par ietves lietošanu, pārtikas apgādes noteikumus, dzeltenās zvaigznes likumus un pašas iznīcināšanas.³⁸

1971.g. M. Kaufmans latviešu lomu holokaustā novērtēja šādi:

Īsi pēc vācu okupācijas sākuma Latvijā arī latvieši izstrādāja savu Latvijas ebreju galējā risinājuma versiju. Kamēr vācieši joprojām bija aizņemti ar okupācijas jautājumiem, ar vāciešu svētību tika organizētas latviešu brīvprātīgo grupas; un šie brīvprātīgie sadzina kopā ebrejus perifērijā un daļēji arī pilsētās. Vēlāk šie latvieši organizēja arī brīvprātīgus militārus formējumus un kopā ar vācu vienībām tie nogalināja Latvijā un ārpus Latvijas. Tā rīkojoties, latvieši guva vāciešu uzticību, un tāpēc vācieši nesvārstījās Latvijā ievest tūkstošus un tūkstošus no citām valstīm, lai tur tos nogalinātu. Tas tika apstiprināts 1946.g. bijušā okupēto teritoriju vācu pilnvarotā F. Jekelna un piecu citu ģenerāļu, kuri tika tiesāti vienlaicīgi, prāvā...³⁹ Uz arhīvu bāzes tiek veikti daudzi pētījumi par Latvijas ebreju un citu ebreju skaitu, ko Latvijā nogalināja vācieši. Tomēr es domāju, ka precīzs skaits nekad netiks pareizi noteikts, jo latvieši daudzus ebrejus bija nogalinājuši pat pirms vācu ienākšanas... Kā lielās traģēdijas aculiecinieks es nevaru mazināt vāciešu vainu. Bet no latviešiem, ar kuriem mēs esam kopā dzīvojuši vairākus simtus gadu un ar kuriem mēs esam izgājuši cauri labiem laikiem, tāpat kā sliktiem, mums būtu bijis jātagaida drīzāk humāna nekā dzīvnieciska attieksme.⁴⁰

³⁷ Turpat, 62. lpp.

³⁸ **V.E.:** Tas, ka latvieši paši, vēl pirms vācu ienākšanas, varētu būt uzsākuši ebreju iznīcināšanu, protams, ir pilnīgas muļķības. Arī vācieši uz kaut ko tādu nebūtu spējīgi sava antisemītiskā ceļa sākumā. Lai nonāktu līdz genocīda idejai, bija vajadzīgs ilgs un garš ceļš, kam sākumā bija daudz «maigāki» risinājumu varianti, kuri mijās ar ebreju un proebrejiskiem aktiem, uz kuriem tad hitlerieši reaģēja ar vēl asāku antisemītismu, un tā pretstatījums tika pamazām kāpināts, līdz sasniedza savu kulmināciju genocīda idejā. Reihstāgā 1939.gada 30.janvārī – savas varas 6. gadadienā, – periodā starp Minhenes konferenci un Čehoslovākijas okupāciju, firers pateica tā: «*Ja starptautiskajam ebreju finanšu kapitālam Eiropā un aiz tās robežām vēlreiz izdosies sarīdīt tautas jaunā pasaules karā, tad tā rezultāts būs nevis Eiropas boļševizācija un līdz ar to žīdisma uzvara, bet gan ebreju rases iznīdēšana Eiropā*». Tas bija pirmais brīdinājums par gaidāmo genocīdu. Tā kā karš tomēr izcēlās (un Hitlers, protams, uzskatīja, ka izraisījis karu ir nevis viņš pats, bet žīdi), tad Hitleram atlika tikai realizēt savus draudus. Viņš tomēr vēl vilcinājās, un galīgo lēmumu par *Endlösung* pieņēma tad, kad Sabiedrotie sāka bombardēt Vāciju un tāad sāka iet bojā vācu civiliedzīvotāji, tajā skaitā bērni. Hitlera ideja par ebreju totālu iznīcināšanu sākumā šokēja pat viņa tuvākos līdzgaitniekus. Piemēram, Himlers bija satriekts un izteicās, ka tas neesot bruņnieciski – iznīcināt bērnus. Hitlers atbildēja: «Mēs nedrīkstam atstāt atriebēju paaudzi». Tikai pēc tāda gara ceļa beidzot hitleriskā virsotne bija gatava patiešām uzsākt genocīdu līdz ar iebrukumu Padomju Savienībā (kurš Hitlera acīs arī bija vēl viens pierādījums «drausmīgajai žīdu dabai», jo PSRS acimredzami gatavojās uzbrukt Vācijai, pārkāpjot «Ribentropa–Molotova paktu», bet pēc Hitlera domām Padomju Savienību bija radījuši un joprojām vadīja žīdi). Psiholoģiski ir pilnīgi neiespējami, ka latvieši būtu varējuši pēkšņi, dažās dienās, noiet visu šo ceļu un patstāvīgi nonākt pie ebreju genocīda idejas. Tā ka iniciatīva un pavēles neapšaubāmi nāca no vāciešiem. Taču būtisks ir cits jautājums: ar cik lielu entuziasmu (vai pretestību) vāciešu iniciatīva un pavēles tika uzņemtas latviešu vidē. Latvieši neapšaubāmi nebija gatavi patstāvīgam genocīdam, bet tikpat neapšaubāmi latvieši (savā vairumā) jau pirms vāciešu pavēlēm izjuta ievērojamu nepatiku pret žīdiem. Šai nepatikai var nosaukt trīs galvenos iemeslus: 1) doma, ka žīdiem visumā NAV TIESĪBU atrasties Latvijā, ka viņi te ir nelūgti salīduši un ka Latvijas atbrīvošana (attīrīšana) no žīdiem būtu visumā svētīgs darbs. (Latviešus šokēja tā brutalitāte, ar kuru vācieši ķērās pie lietas, bet visumā *Judenfrei* ideja viņiem nebūt nebija sveša, tikai viņi to labprātāk būtu risinājuši cilvēcīgākā ceļā, piemēram, aizsūtīt žīdus uz Palestīnu); 2) latvieši savā vairumā uzskatīja arī, ka žīdi visumā ir blēži un afēristi ar tieksmi uz parazitējošu dzīvesveidu (augļošanu utml.), un tas, protams, tāpat kā citās zemēs, neveicināja labu attieksmi pret viņiem; 3) un, beidzot, latvieši arī paši savām acīm bija redzējuši atklātu žīdu antipatriotismu pret Latviju krievu okupācijas un «Baigā gada» laikā; ja arī vēlākā antisemītiskā propaganda piedēvēja žīdiem tādus asinsdarbus, kurus viņi īstenībā nemaz nebija darījuši, tad vienkāršākas epizodes – bez asinsdarbiem, bet ar acimredzamu žīdu antipatriotismu pret Latviju, – tādas bija redzējis praktiski ikviens. Kad nu uz šī fona parādījās vēl arī intensīva vācu antisemītiskā propaganda plus pavēles, kuras nevarēja nepildīt, neuzsākot bruņotu cīņu pret pavēļu devējiem, tad notika tas, kas notika.

³⁹ **V.E.:** Te visapkārt stāv tulkotāju brīnumdarbu pērles!

⁴⁰ Kaufmann M., «The War Years in Latvia Revisited», p. 365, 366.

Otrs jaunās vēstures avots saistās ar VDK pamfletu⁴¹ sēriju, kas sarakstīti 60. gadu sākumā, starp kuriem nozīmīgākais ir *Kas ir Daugavas vanagi*.⁴² Pārsteidzošs un negaidīts rezultāts bija tas, ka šie pamfleti, sevišķi *Daugavas Vanagi, Who Are They?*, iegāja Rietumu zinātniskajā apritē un vairāki autori tos pieņēma kā dokumentus. Brošūra *Kas ir Daugavas vanagi* Rietumu zinātnieku 70. un 80. gadu darbos tika daudz biežāk citēta nekā M. Kaufmana atmiņas. Brošūra kļuva par sava veida rokasgrāmatu izmeklēšanas iestādēm Rietumvācijā, ASV, Lielbritānijā, Kanādā un Austrālijā.⁴³ Šīs brošūras spēks bija situāciju aprakstos ar norādēm, ka tie tikuši balstīti uz arhīvu un aculiecinieku liecībām; brošūra deva sarakstus ar vairākiem simtiem latviešu vārdu, kas bija piedalījušies iznīcināšanās. Lai atšķetinātu visus brošūras *Kas ir Daugavas vanagi* melus, puspatiesības un pārspīlējumus, būtu vajadzīga īpaša grāmata. Pietiekami norādīt, ka, lai gan 10% no faktiem ir patiesi, pārējais ir viltojums. Cik lielā mērā brošūrā sniegtie fakti, attēli un situācijas ir nepatiesas, var noteikt, pārbaudot apgalvojumu detaļas.⁴⁴ Rietumu zinātniekiem un žurnālistiem trūka pacietības un vēstures zināšanu, lai iedziļinātos šajā padomju krāpšanā. Visinteresantākais brošūras aspekts ir tas, ka lielākā daļa sacerējuma loģikas un izteiktās kolektīvās apsūdzības pret latviešiem ir balstītas pārsvarā uz trim apgalvojumiem, kurus ģenerālis Fridrihs Jekelns it kā izteicis savā 1946.g. tiesas prāvā Rīgā.⁴⁵ «Patiesība nr.1» ir apgalvojums, ka latvieši nogalināja lielu, nenosakāmu ebreju skaitu vēl pirms vāciešu ierašanās Latvijā. Otrā ir tas, ka latvieši bija labāki šāvēji nekā vācieši. Un trešā – ka Rietumu ebreji tikuši vesti uz Latviju, «jo latvieši bija radījuši tam pienācīgus apstākļus». ⁴⁶ Šo triju apgalvojumu atšķetināšana ir vairāk nekā tikai jautājums ar pārejošu nozīmi. Rietumos iznākušajos darbos par holokaustu šīs ir visbiežāk citētās «patiesības» par latviešu līdzdalību nogalināšanā.

F. Jekelna trīs «patiesības»

Par šīm varbūtējām F. Jekelna «patiesībām» pastāv trīs jautājumi. Vai F. Jekelns tās ir tiešām izteicis? Vai viņš būtu varējis tās izteikt? Pat ja viņš nav to teicis, vai tā varētu būt patiesība?

⁴¹ V.E. 2017-06-29: Gudrās tulkotājas nav zinājušas, ka angļu vārds «pamphlet» latviski tulkojams kā «brošūra» un ka latviski vārds «pamflets» nozīmē satīrisku, izsmējīgu sacerējumu.

⁴² Šī pamfleta, tāpat kā daudzu citu, īstais autors bija Paulis Ducmanis, kurš okupācijas laikā strādāja nacistu presē. Pēc kara čeka pierunāja P. Ducmani strādāt tās labā. 1963.g. P. Ducmaņa opuss iznāca G. Evans angļu tulkojumā *Daugavas Vanagi, Who Are They?*. Pēc tam tas parādījās arī zviedru un vācu tulkojumā. Citi līdzīga rakstura pamfleti bija: Arklāvs B., Dzirkalis J., Silabriedis J., *Viņi bez maskas*; Dzirkalis J., *Kāpēc viņi bēga? Patiesība par latviešu nacionālo fondu Zviedrijā*; Birznieks M., *No SS un SD līdz...*. Īpašā apakšžanrā nacistu noziegumos kā vainīgie tika izdalīti latviešu garīdznieki, sk.: *Cilvēki bez sirdsapziņas* (VDK publikācija); Stabiņš E., *Kangari talāros* (VDK publikācija). Šie pamfleti saturēja daudz informācijas par holokaustu Latvijā, bet, atskaitot dokumentu uzrādīšanu, tie varēja pierādīt ļoti maz, kā to parādījuši daudzie tiesas procesi, kas notika pamfletu publicēšanas rezultātā.

⁴³ Starp autoriem, kas grāmatu iekļāva savā bibliogrāfijā, to citēja vai pārfrāzēja un ko ietekmēja grāmatas loģika, bija H. Feina (*Helen Fein*), G. Šneidere, B. Press (*Bernhard Press*), H. Blūms (*Howard Blum*), R.G. Seidele (*Roschelle G. Saidel*) un K. Simpsons (*Christopher Simpson*). Vispārsteidzošāko piekēršanos VDK literatūrai parādījis A. Raijens, iepriekšējais OSI vadītājs, savā grāmatā: Ryan A.J., *Quiet Neighbours: Prosecuting Nazi War Criminals in America*, kurā klusā kaimiņa vadošā metafora cēlusies no padomju literatūras, īpaši *Daugavas Vanagi, Who Are They?*. Citāti no padomju literatūras parādās arī D. Levina darbā: Levin D., *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities in Latvia and Estonia*.

⁴⁴ Veicot pētījumu par holokaustu Latvijā, polemisku mērķu labad vienbrīd es apgalvoju, ka apmēram 75% no brošūras satura bija patiesība. Tas bija sākumā; jo vairāk es esmu iedziļinājies saturā, jo melīgāka izrādījies brošūra; attēli un dokumenti tikuši nepareizi identificēti, vainīgo un nevainīgo personības neatbilst aprakstīto briesmu darbu laikam un vietai. Šodien galvenais VDK tradīcijas turpinātājs ir B. Press darbā: Press B., *Judenmord in Lettland, 1941–1945*. Viņš ir paņēmis attēlus no Eiropas dažādām pilsētām, kur pret ebrejiem tikusi vērsta vardarbība, un identificējis tos kā ainas no Rīgas ielām 1941.gadā. Viņš ir publicējis arī fotogrāfiju, kur redzama 1938.g. Vācijā degoša sinagoga, un identificējis to kā Rīgas sinagogas degšanu 1941.gadā.

⁴⁵ 1941.g. novembrī H. Himlers F. Jekelnu nosūtīja uz Rīgu, nozīmēja viņu par Augstāko SS un policijas vadītāju un pavēlēja viņam no ebrejiem atbrīvot Rīgu un pārējos Baltijas geto. Novembrī F. Jekelns no V. Štāleķera pārņēma uzdevumu nogalināt Ostlandes un Krievijas ziemeļu ebrejus. Savas uzturēšanās laikā no 1941.g. novembra līdz 1944.g. septembrim, kad viņš aizbrauca, F. Jekelns Baltijā bija atbildīgs vismaz par 150 000 cilvēku nāvi. Ja pieskaitām visus tos ebrejus, ko viņš pavēlēja nogalināt Ukrainā pirms ierašanās Rīgā, un visus Baltkrievijā nogalinātos ebrejus, skaits divkāršojas vai pat trīskāršojas. Par kara noziegumiem F. Jekelnam tika piespriests nāvessods, un viņš tika pakārtis Rīgā, Uzvaras laukumā, 1946.g. 3.februārī.

⁴⁶ Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 536. Tā pati ideja, savādāk izteikta, atrodama arī 68. lappusē.

Trīs apgalvojumi, kad tie parādās Rietumu literatūrā, dažreiz tiek likti citātu pēdīnās, dažreiz tiek pārfrāzēti un dažreiz lietoti vispār bez jebkādas norādes. Lai gan šie apgalvojumi jau ir atrodami M. Kaufmana grāmatā, Rietumu autori vienmēr atsaucas uz brošūru *Kas ir Daugavas vanagi* kā citātu avotu. *Kas ir Daugavas vanagi* tomēr neuzrāda avotu, bet apgalvo, ka F. Jekelns apgalvojumus izteicis savā prāvā. Ņemot vērā, ka F. Jekelns tikai Ukrainā, Baltijā un Baltkrievijā bija atbildīgs vismaz par 300 000 – 500 000 cilvēku nāvi, uz trim varbūtējiem apgalvojumiem ir dota neparasti augsta ticamības pakāpe. Šķiet, retorisks ir jautājums, vai F. Jekelna kriminālā pagātne apgalvojumiem nodrošināja augstāku ticamību nekā tajā gadījumā, ja apgalvojumu būtu izteicis statistiķis. F. Jekelnam bija iemesls melot, novērst uzmanību no paša vainas. Skeptisks vēsturnieks varētu arī apgalvot, ka, pat ja F. Jekelns pats nebūtu gribējis izteikt šos paziņojumus, IeTK izmeklētājs būtu viņu uz to piespiedis.

Bet, lai noteiktu F. Jekelna apgalvojumu patiesīgumu, mums vairs nevajag paļauties uz VDK filtrēto informāciju. Pašlaik Rietumos ir pieejams ievērojams daudzums F. Jekelna nopratināšanas protokolu,⁴⁷ un Dr. Indulis Ronis visu lietu redzēja Maskavā. Tagad ar pilnu pārliecību mēs varam teikt, ka F. Jekelns no atbildības neizvairījās (vai padomju izmeklētāji viņam to neļāva); viņš arī necentās par saviem noziegumiem melot. Latvija bija otrā plāna jautājums, un apsūdzības jautājumi daudz vairāk centrējās ap sakariem ar Berlīni – H. Himleru un H. Gēringu. No vēsturnieka redzes viedokļa padomju tiesas bija šauri ievirzītas, lai pierādītu tikai vienu lietu – nacistu režīma kriminālo raksturu. Nevienā no savām liecībām F. Jekelns nepieskaras jautājumam par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā. Neviens no trim apgalvojumiem, ko pieraksta F. Jekelnam, nav atrodams oficiālajā protokolā.

F. Jekelna prāvas mērķis bija atzīt par vainīgu F. Jekelnu un nacistus, nevis latviešus. Latvijas Universitātes bijušais vēstures profesors Pēteris Krupņikovs pirms F. Jekelna prāvas un tās laikā strādāja par padomju izmeklētāju un prokuroru tulku. Viņš neatceras, ka F. Jekelns jebkad jebkādā kontekstā būtu izteicis kādu no trim apgalvojumiem.

Pirmajam apgalvojumam ir trīs versijas. Pirmā ir 1947.g. M. Kaufmana versija:

Man nav precīzi zināms Latvijā no ārzemēm ievesto ebreju skaits, ne arī Latvijā nogalināto ebreju skaits. Vēl pirms vācieši pārņēma varu, latvieši bija nogalinājuši tik daudzus ebrejus, ka precīzu skaitu nevar noteikt.⁴⁸

1962.g. *Kas ir Daugavas vanagi* versijā būtiskās rindas skan tā:

Šo skaitli precīzi nevaru noteikt. Kad 1941.gada vasarā ieradās Rīgā, paši latvieši jau bija nogalinājuši tūkstošiem ebreju. Tas pats bija noticis arī citās Latvijas pilsētās.⁴⁹

Kas ir Daugavas vanagi versija ir fantastiskāka un absurda. Abi autori apgalvojumu dod kā tiešu citātu, bet otrajā versijā F. Jekelns liecina, ka Latvijā ieradies 1941.g. vasarā, kas nav iespējams, jo šajā laikā viņš darbojās Ukrainā, un ir precīzi dokumentēts, ka Rīgā viņš ieradās tikai 1941.g. novembra vidū.

Nākamais citāts nāk no F. Jekelna nopratināšanas atšifrējuma, un tas lielā mērā līdzinās M. Kaufmana versijai. F. Jekelns runā par ebreju skaitu, kas nogalināts pirms viņa ierašanās, lai gan vārdu nomaiņa notikusi netiešā veidā. Viņš saka, ka nevar būt precīzs par ebreju skaitu, kas ievests Latvijā, un tad nonāk pie jautājuma par ebrejiem, kas nogalināti pirms viņa ierašanās Baltijā.

Jekelns: ... Man tomēr jāteic, ka jau pirms manas ierašanās Rīgā Ostlandē un Baltkrievijā bija nogalināts liels skaits ebreju. Par to man ziņoja.

Jautājums: Kas par to ziņoja?

Jekelns: Štālekers, Prīcmans, ģenerālmajors Šrēders, SS Latvijas policijas priekšnieks, ģenerālmajors Mollers, SS Igaunijas policijas priekšnieks, un ģenerālmajors Visockis, SS Lietuvas policijas priekšnieks.⁵⁰

⁴⁷ Dažus no F. Jekelna nopratināšanas dokumentiem ieguva Hamburgas Zemestiesas sakarā ar G. Meivalda un V. Arāja kara noziegumu prāvām. Vairums no tiem ir pārpublicēti šādos darbos: Krausnick H., Wilhelm H.H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*; Flemmg G., *Hitler and the Final Solution*, p. 95–100. Daļa no F. Jekelna liecībām ir atrodama arī *Tiesas prāva par vācu - fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā*.

⁴⁸ Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 67.

⁴⁹ Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*, 18. lpp.

⁵⁰ Krausnick H., Wilhelm H.H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 569.

F. Jekelna apgalvojums atšifrējumā atbilst faktiem, kādi tie bija 1941.gadā. Viņa apgalvojums ir patiess, jo daudzi ebreji Baltijā un Baltkrievijā tika nogalināti pirms viņa ierašanās (Latvijā bija noslepkavots ap 31'000). Saprātīgi ir arī pieņemt, ka, ierodoties Rīgā, F. Jekelns prasīja saviem padotajiem informēt viņu par situāciju. Mēs nezinām F. Jekelnam sniegto ziņojumu saturu, bet nav norādes, ka būtu teikts, ka latvieši bija nogalinājuši lielu skaitu ebreju pirms vāciešu ierašanās. Ir būtiski atzīmēt, ka pēc savas struktūras un satura F. Jekelna atbilde ir līdzīga M. Kaufmana apgalvojumam, izņemot to, ka oficiālā versija pretstatā M. Kaufmana versijai neko nesaka par lielu skaitu ebreju, ko nogalinājuši latvieši. Pēc kara, 1946.g., M. Kaufmans Latvijā bija vizītē, un viņš apgalvo, ka piedalījies F. Jekelna prāvā, bet jāievēro, ka nevienā variantā, ne 1947.g., ne 1971.g., kad viņš raksta īsu rakstu par holokaustu Latvijā, M. Kaufmans nav teicis, ka pats būtu dzirdējis šādus apgalvojumus no F. Jekelna. Tas, ka 1946.g. M. Kaufmans šo viedokli guvis Latvijā, tomēr, šķiet, ir skaidrs.⁵¹ Kā viņš ieguvis sagrozīto citātu, viņš nepaskaidro. Kas attiecas uz avotu, par to klusē arī VDK 60. un 70. gadu pamfleti.

Tā kā nav pamata domāt, ka F. Jekelns pats ir bijis autors «Jekelna» pirmajam apgalvojumam, tāpat apšaubāms ir tas, ka viņš ir autors otrajam un trešajam apgalvojumam.

Vai F. Jekelns jebkad ir teicis, ka latvieši bija labāki šāvēji nekā vācieši? Nav apstiprināta vai arhīvā atrasta dokumenta, kas F. Jekelnu saistītu ar šo apgalvojumu, un ir apšaubāms, vai šis nacisma ideju nesējs, izteikts valdošās rases proponentis, būtu tā teicis. Pat ja viņš ir tā teicis, pastāv divi dokumentēti gadījumi, kad viņš ebreju nogalināšanai vāciešu vietā būtu varējis nozīmēt latviešus, bet izvēlējās vāciešus. Pirmais un lielākais piemērs bija pati Rumbulas akcija. Iznīcināt ebrejus Rumbulā F. Jekelns pavēlēja savas komandas 12 vīriem. V. Arājs un latviešu policisti tajā laikā veica ar šaušanu nesaistītus uzdevumus. Otrs gadījums attiecās uz ieroču meklēšanu geto 1942.g. rudenī. Veikt meklēšanu un pēc tam iznīcināt ebreju pretošanās kustības dalībniekus F. Jekelns uzdeva R. Langes SD vienībai. F. Jekelns vispār nav varējis būt labs tiesnesis par to, kādi latvieši bija slepkavas: viņš atradās pārāk augtu varas hierarhijā, pārāk tālu no latviešiem. R. Lange un V. Štālekers būtu varējuši dot ticamāku liecību nekā F. Jekelns, un ir zināms, ka dažos gadījumos V. Štālekers sūdzējies, ka latvieši nogalinot pārāk lēni.⁵²

Trešais F. Jekelna apgalvojums ir vienlīdz noraidāms. Reiha ebrejus sāka pārvietot uz Latviju ļoti īsi pēc F. Jekelna ierašanās, un visi, kas Latvijā bija saistīti ar šo jautājumu, ieskaitot R. Langi, šķiet, bijuši nesagatavoti un pārsteigti, kad ebreji sāka ierasties Rīgā. Lēmumu ebrejus pārvietot pieņēma Berlīnē,⁵³ un nav zināms, vai H. Himlers, R. Heidrihs un Ā. Eihmans jebkad ar kādu Baltijā konsultējies. Plāni pārvietot ebrejus uz Ostlandi patiesībā bija ambiciozāki nekā galīgais rezultāts. Vāciešu civilā pārvalde Baltijā, sevišķi Hinriha Lozes personā, bija pret ebreju pārvešanu uz Ostlandi. Tas ir padomju izdomājums, ka 240'000 ebreju tika nosūtīti uz Latviju un te nogalināti. Vispirms jau Latvijā kara laikā nebija pietiekami daudz nometņu, lai tādu skaitu izvietotu. Divas lielākās koncentrācijas nometnes – Salaspils un Mežaparks – pat pēc to pabeigšanas varēja izvietot tikai ap 6'000 cilvēku. Rīgas geto pēc Latvijas ebreju nogalināšanas vairs nekad nerasniedza tā sākotnējo ieslodzīto skaitu – 29'000.

⁵¹ V.E.: Mans vectēvs Otto Egle tika nošauts 1941.gada 22.jūlijā apmēram 10 cilvēku grupā, kura sastāvēja no dažiem latviešu «sarkanajiem» (kā mans vectēvs), no dažiem žīdu aktīvistiem un dažiem sagūstītiem padomju virsniekiem. Protams, manas bērnības laikā Otto sieva (mana vecmāte) un viņu dēls (mans tēvs) tika mums ar brāli stāstījuši par šīs nošaušanas apstākļiem. Tā versija, kura pastāvēja mūsu ģimenē (un kuru mēs ar brāli, protams, tolaik nedomājām apšaubīt), bija tāda, ka šāvēji bijuši latvieši, ka šaušana izdarīta pēc latviešu iniciatīvas un pretēji vāciešu pavēlēm (vācieši it kā likuši nogādāt arestētos Rīgā, bet vietējie latvieši pasteigušies nošaut, izlikdamies, ka vācu pavēle atnākusi tikai vēlāk). Mums pat norādīja uz vienu konkrētu šāvēju, kurš, izcietis cietumsodu Gulagā, bija atgriezies dzimtenē, un viņa dēls bija manam brālim klasesbiedrs. (Ar šo klasesbiedru mēs nekad netikām runājuši par kara laika notikumiem, tāpēc viņu ģimenes versija man nav zināma). Kā jau teicu, tajā laikā es neapšaubīju šo versiju, jo tā nāca no tik autoritatīviem avotiem kā mans tēvs un viņa māte, kuri pie tam taču (it kā) bija bijuši notikumu aculiecinieki. Tagad, izlasījis Ezergaila grāmatu un citus rakstus, es domāju, ka mūsu ģimene ir tikusi maldināta. Kā viss notika īstenībā, viņi zināt nevarēja, jo klāt nebija; viņi mums ar brāli atstāstīja to, ko paši bija dzirdējuši no čekistu izmeklētājiem. Bet tiem, kā redzams, bija tendence pārvēlt vainu no vāciešiem uz latviešiem (daļēji varbūt nezinašanas un nekompetences dēļ, bet vairāk tomēr droši vien ar nolūku vājināt latviešu pretestību jaunajai okupācijai, sanaidojot tos savā starpā). Šī pati tendence droši vien ir skārusi arī Kaufmanu, kad viņš 1946.gadā (apmēram tajā pašā laikā kad mani senči) kontaktēja ar čekas izmeklētājiem.

⁵² Landgericht Hamburg: Urteil, Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, p. 28.

⁵³ Ideju par ebreju sūtīšanu uz Rīgu pirmo reizi pieminēja H. Himlers 1941.g. septembrī Berlīnē vēstulē Geiseram. Vēlreiz to atgādināja R. Heidrihs 1941.g. 10.septembrī RSHA sapulcē par «galīgo risinājumu». R. Heidrihs ierosināja, lai uz Rīgu un Minsku tiktu nosūtīti 50'000 ebreju. Sk.: Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, vol. 2, p. 402.

Jumpravmūžā tika radīta pagaidu nometne, bet pat tās kulminācijas brīdī tajā atradās ne vairāk kā 4 000 cilvēku.⁵⁴

Обобщенные сведения о жертвах немецко-фашистских злодеяний по Латвийской ССР

№ п. п.	Наименование района	Количество актов	Убито, замучено мирных граждан	Из них детей	Убито, замучены военнослужащие	Угнано в рабство	
						по актам	по спискам
1.	гор. Рига	9	170 000	24 660	150 400	78 216	44 243
2.	гор. Даугавпилс	2	40 000	3 960	124 800	9 900	869
3.	гор. Елгава	3	8 317		23 039	14 026	1 426
4.	гор. Лиепая	1	30 835	3 563	7 271	12 370	901
5.	гор. Вентспилс	1	3 826	761	8 000	5 374	259
6.	Абренский уезд	22	2 169	497		3 778	3 031
7.	Айзпутский	1	1 148	103	3	7 443	897
8.	Бауский	43	2 653	23	19	6 699	2 671
9.	Валкский	6	1 632	22	175	4 077	4 077
10.	Валmierский	115	4 168	315	232	8 619	5 146
11.	Вентспилский	26	5 032	666	800	1 998	9-
12.	Даугавпилский	62	6 389	1 058	1 174	4 926	4 9-
13.	Екабпилский	10	4 038	650	1 188	6 539	3 154
14.	Елгавский	4	580	13	45	17 761	3 811
15.	Илукстский	48	1 956	328	127	4 386	767
16.	Куддыгский	1	2 040			10 852	766
17.	Лиепайский	1	887		98	1 386	1 386
18.	Лудзевский	4	3 004	732	55	1 936	1 936
19.	Мадонский	95	2 969	377	1 249	30 662	5 495
20.	Резекненский	60	15 199	2 046	35 429	5 069	3 660
21.	Ряжский	88	1 375		882	15 056	7 571
22.	Талский	46	2 859			6 826	1 217
23.	Тукумский	20	2 583		8	13 688	1 071
24.	Цесийский	72	674	38	38	9 818	3 186
Итого		729	313 798	39 831	330 032	279 615	103 404

Председатель Чрезвычайной Республиканской Комиссии (Я. Калберган)

Член ответственный секретарь (Я. Калвин)

гор. Рига, 31 июля 1945 года.

Тел. ВАДП № 1 «Цапа» Полиграфтрест 1909 10

1. att. Nacistu okupācijas laikā Latvijā noslepkavoto cilvēku skaits padomju iestāžu vērtējumā 1945.g.

⁵⁴ Sk.: Schneider G., «The Riga Ghetto, 1941–1943», p. 44, 45. Īpaši viņa dokumentē H. Lozes opozīciju ebreju pārvietošanai uz Baltiju.

Historiogrāfija

Attiecībā uz holokaustu Latvijā eksistē četras galvenās literatūras grupas. Pirmo veido darbi, ko sarakstījuši paši ebreji, galvenokārt holokaustu pārdzīvojušie. Vācieši tiekušies rakstīt par pārvaldes un organizatoriskajiem aspektiem, bet padomju pārstāvji, cīnoties pret «cionistiem» un «nacionālistiem», bijuši nenovīdīgi arhīvu materiālu sargātāji un nodarbojušies ar holokausta ideologizāciju. Latviešu emigranti holokaustu atcerējušies visai negribīgi.

Kā rāda tabula [1.att.], padomju vara holokaustu politiskiem mērķiem sāka izmantot pat pirms kara beigām. Ārkārtējā komisija, kas izmeklēja nacistu briesmu darbus, konstatēja, ka Latvijā tikuši nogalināti 313 798 civiliedzīvotāji (t.sk. 39 831 bērns) un 330 032 karagūstekņi. Patiesībā Latvijā nogalināto civilpersonu skaits, ieskaitot ebrejus, nepārsniedza 85 000.

Dzīvi palikušie ebreji

Dzīvi palikušie ebreji mums atstājuši daudzas lieliskas grāmatas par Latvijā pieredzēto, un no tām mēs varam diezgan daudz uzzināt par ebreju likteni Latvijā, galvenokārt Rīgā. Jāatzīmē, ka visčaklākie rakstītāji bijuši no Vācijas Latvijā ievestie ebreji. Laika ritumā gandrīz neviens darbs nevar līdzināties ar Maksa Kaufmana darbu *Die Vernichtung der juden Lettlands*.⁵⁵ M. Kaufmans dokumentē savu pieredzi, sākot ar vācu ienākšanu Rīgā līdz 1944.g. augustam, kad viņš tika pārvests uz Būhensvaldi, tad kājām nogāja līdz Zaksenhauzenei, kur tika atbrīvots 1945.g. 1.maijā. M. Kaufmans pārdzīvoja 1941.g. novembra un decembra nošaušanas, jo viņš bija strādājošs ebrejs. Viņa briesmu stāsti nākuši galvenokārt no Rīgas geto un Mežaparka koncentrācijas nometnes. Starp daudzām asinis stindzinošām nodaļām neviena laikam nav tik šausmu pārpilna kā nodaļa par «asiņaino Sloku», kūdras purvu pie Rīgas, kur M. Kaufmans piedzīvoja, ka SD kareivis nogalina viņa dēlu. Kā strādājošais M. Kaufmans redzēja citas nometnes un darbavietas Rīgā un tās apkārtnē. Tomēr M. Kaufmans tiecas sniegt liecības par daudzām citām vietām Latvijā, kurās viņš pats nebija bijis, un notikumiem, kuros pats nepiedalījās. Tās grāmatas daļas ir nepārliecinošas. Raugoties distancēti, darbs ir pārpildīts ar emocionāliem vārdu plūdiem, izvirzītie apvainojumi ir tik universāli, ka autoram nav izdevies iezīmēt atšķirības starp vainīgo, nevainīgo un blakus stāvētāju.

Jozefs Kacs (*Josef Katz*), darba *One Who Came Back* autors, bija Lībekas ebrejs, kurš, strādādams darba nodaļās, aizklīda prom no Rīgas, vienā gadījumā dodoties uz Liepāju, citā – pat uz Ļeņingradas fronti kraut baļķus vilcienos. Rīgā viņš ieradās 1941.g. decembrī, kad lielā Rumbulas akcija bija beigusies. Atšķirībā no M. Kaufmana viņam ir maz, ko mums pastāstīt par pašām iznīcināšanas akcijām, bet viņa grāmata ir saistoša ar iespēju uzzināt par ebreju dzīvi, draudiem un nežēlību «mierīgākā» periodā no 1942.g. vidus līdz 1944.gadam.

Varbūt visdetalizētākās un precīzākās ir Sidneja Aivensa (*Sidney Iwens*) atmiņas *How Dark the Heavens*. S. Aivenss bija Lietuvas ebrejs, kurš patvērumu mēģināja rast padomju teritorijā, bet pirms frontes līnijas sasniegšanas negribot nonāca Daugavpilī. Viņa grāmata ir sarakstīta dienasgrāmatas formā un stāsta mums par visām nozīmīgajām iznīcināšanas akcijām pilsētā, kā arī par viņa paša brīnumaino izglābšanos no nāves. Gertrude Šneidere bija pusaudze, kad viņu, viņas vecākus un vienpadsmit gadu veco māsu no Vīnes pārveda uz Rīgu. G. Šneideres grāmata *Journey into Terror*⁵⁶ ir atšķirīga no M. Kaufmana, J. Kaca un S. Aivensa atmiņām. Kā autore mums atklāj ievadā, *Journey into Terror* ir balstīta uz dienasgrāmatu, kuru viņa papildinājusi ar sarunām ar citiem dzīvi palikušajiem. Bez tam tā ir Rīgas geto pirmā vēsture. Grāmata ir nozīmīga ar informāciju par sociālo un kultūras dzīvi geto un Mežaparka koncentrācijas nometnē un satur vērtīgus faktus par ebreju pārvešanu no reiha uz Latviju.

Latviešiem īpaši interesanta ir Frīdas Mihelsoņas (*Frida Michelson*) grāmata *I Survived Rumbuli*, sāpīga grāmata lasīšanai, bet vienlaicīgi iedvesmojoša. F. Mihelsoņa bija modiste Rīgā, viņu aizveda uz Rumbulu otrās lielās akcijas laikā 1941.g. 8.decembrī. Brīnumainā kārtā viņai no turienes izdevās izglābties, lai pastāstītu savu stāstu. Grāmata ir nozīmīga ar informāciju, ko viņa sniedz par pirmajām nacistu okupācijas dienām, par dzīvi geto 1941.g. novembra un decembra akciju laikā, par iznīcināšanas operāciju un pašas veiksmi, slēpjoties un pārdzīvojot vajāšanu gadus.

Citu atmiņu vidū jāmin arī Žanetes Volfas (*Jeanette Wolff*) darbs *Sadismus oder Wahnsinn*, gan mazāka mēroga nekā G. Šneideres un F. Mihelsoņas darbi; Reskas Veisas (*Reska Weiss*) atmiņas *Journey Through Hell*, kas ir interesants stāsts par viņas pieredzi Latvijā, lai gan viņa jauca daudzas vietas un laikus; Grētas Gotšalkas (*Greta Gottschalk*) nepublicētais manuskripts *Der Letzte Weg*; Betijas

⁵⁵ M. Kaufmana kritiku sk.: turpat, 9., 10. lpp.

⁵⁶ Sk.: turpat; Schneider G., *Journey into Terror: The Story of the Riga Ghetto*. Daudzās nodaļās disertācija ir pilnīgāka nekā uz tās balstītā grāmata.

Hapas (*Betty Happ* – pseidonīms) atmiņas zviēdrū valodā *Bortom all Mānsklihet*; A. Levina (*A. Левина*) *Черны через зубы*; Hildes Šermanes-Sanderes (*Hilde Sherman-Zander*) darbs *Zwischen Tag und Dunkel*. Šajā darbu grupā mums jāiekļauj arī Gertrudes Šneideres daudzpusīgie krājumi, viņas rediģēto *Muted Voices: Jewish Survivors of Latvia Remember* un sarakstīto *The Unfinished Road: Jewish Survivors of Latvia Look Back*.

M. Bobes (*M. Bobe*) un citu autoru darbs *The Jews in Latvia* ir eseju un rakstu antoloģija, ko izdevusi Latvijas un Igaunijas ebreju asociācija Izraēlā. Tā satur maz informācijas par pašu holokaustu, bet ir nepieciešama vairāku radniecīgu tēmu izpratnei, sevišķi par ebreju dzīvi Latvijā un latviešu un ebreju attiecībām pirms Otrā pasaules kara. Visčaklākais Izraēlas vēsturnieks, kas strādā par Baltijas tēmām, ir Dovs Levins. Lai gan vairums no D. Levina darbiem tieši neskar holokaustu, tie atklāj daudz par latviešu un ebreju attiecībām pirms holokausta.

Vācu autoru darbi

Tikai nedaudzi vācu valodā iznākušie darbi skar holokaustu Latvijā. Visnozīmīgākais ir Helmuta Krausnika (*Helmut Krausnick*) un Hansa Heinrika Vilhelma (*Hans-Heinrich Wilhelm*) vēsturiskais pētījums *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*. Grāmatas otrā daļa – H.H. Vilhelma ieguldījums – satur nepieciešamu informāciju par ebreju un citu civiliedzīvotāju iznīcināšanu Latvijā. Lai gan tas ir ļoti detalizēts pētījums, tā kompetenci ierobežo pārmērīga paļaušanās uz einzacgrupu – iznīcināšanas vienību – ikdienas ziņojumiem jeb biļeteniem *Ereignismeldungen*, kas tika sūtīti uz Berlīni. Grāmata izceļ problēmas, kas parādās, lietojot einzacgrupu ziņojumus kā avotu. Šie biļeteni bija spēcīgs ierocis Nirnbergas un vēlāko kara noziegumu prāvu prokuroru rokās, bet kā vēstures avotam tiem piemīt trūkumi. Tie sniedz ziņas par nogalināto ebreju un citu civiliedzīvotāju aptuvenu skaitu, bet nav sevišķi vispusīgi vai konkrēti par iznīcināšanas operācijām un darbības vietām. Tie satur daudzus izlūkdienestu pārskatus par vietējiem iedzīvotājiem, bet Latvijas gadījumā maz ko pastāsta par to, kas sadarbojās ar iznīcināšanas vienībām.

Starp pārējiem vācu valodā iznākušajiem darbiem jāmin soma Sepo Milliniemi (*Seppo Myllyniemi*) grāmata *Die Neuordnung der Baltischen Lander, 1941–1944*. Lai gan tā ir nozīmīga holokausta izpratnei, S. Milliniemi grāmata mums pastāsta ļoti maz par slepkavībām Latvijā. Autors dod ļoti precīzu vācu okupācijas pārvaldes struktūras un tās ekonomiskās politikas aprakstu; tomēr viņš neko nestāsta par SD struktūru Latvijā. S. Milliniemi mērķis bija aizpildīt pārrāvumu, ko atstāja Aleksandra Dallina (*Alexander Dallin*) darbs *German Rule in Russia, 1941–1944*, un viņš to ir veiksmīgi izdarījis. Lai gan S. Milliniemi ir somis, viņa darbs līdzinās vācu darbiem par Otro pasaules karu. Tāpat kā H.H. Vilhelms, arī S. Milliniemi lielāko daļu savas izpētes veica Modernās vēstures institūtā. Abu autoru darbos ir pārāk liela paļaušanās uz nacistu avotiem, kā rezultātā viņi ļāvuši avotiem zināmā mērā noteikt savus tekstus. Līdzīgs, bet mazāka vēriena darbs ir H.D. Handraka (*H.D. Handrack*) *Das Reichskommissariat Ostland*.

Vācu literatūra ir bagāta ar atmiņām, lai gan vairums no tām aplūko militārus un pārvaldes jautājumus. Sevišķi atzīmējami trīs vācbaltiešu darbi. Hugo Vitroka (*Hugo Wittrock*) *Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: «Erinnerungen»* daudz runā par civilās pārvaldes konfliktiem ar SD, bet nepiemin, ka 1941.g. apmēram divus mēnešus autors bija Rīgas geto galvenais pārvaldnieks. Jirgens E. Krēgers (*Jürgen E. Kroeger*), SD funkcionārs, ir atstājis divas melīgas memuāru grāmatas *Eine Baltische Illusion: Tagebuch eines Deutsch-Ealten aus den Jahren 1939–1944* un *So war es: Ein Bericht*. No vācbaltu memuāriem visvairāk denacificēta ir Harija Marnica grāmata *Kāvi pār Daugavu*. Visās šajās atmiņu grāmatās ebreju jautājums skarts tikai netieši. J.E. Krēgers iztīrā to vispilnīgāk, lai gan šķiet, ka daži no viņa dienasgrāmatas ierakstiem ir vēlāki iestarpinājumi. Abi – H. Vitroks un J.E. Krēgers – turpina to pašu veco vācbaltu taku, ebreju iznīcināšanā vainojot vairāk latviešus nekā vāciešus. Interesants ir H. Marnica – denacificēta vācbaltieša gadījums; savī bērniņas draugi latvieši viņam kļuva tuvāki nekā vācu SS līdzgaitnieki, kas okupēja Latviju. No dokumentāra viedokļa nozīmīgākā šo darbu vidū ir H. Vitroka grāmata.

Trimdas latvieši

Latvieši, kas pēc kara emigrēja, būtu varējuši sakopot savas zināšanas par ebreju likteni savā zemē un tādējādi salauzt VDK dezinformāciju. Ja trimdas latvieši būtu tā izdarījuši, nav šaubu, ka viņi būtu uzlabojuši savu stāvokli pasaules sabiedrībā. Viņi ne tikai nepacēla jautājumu oficiālā un diplomātiskā līmenī, bet mēģināja informāciju par holokaustu Latvijā noklusēt. Jāatzīmē, ka vairumam emigrējušo latviešu bija tikai vispārējas zināšanas par ebreju iznīcināšanu, bet tie latvieši, kuri zināja detaļas, visticamāk, bija paši iesaistīti iznīcināšanās.

Dažu žurnālistu vidū holokausts Latvijā tiek uzskatīts par it kā komunistisku tēmu, kas pārmērīgi tikusi pētīta Padomju Savienībā. Šis viedoklis nav brīvs no antisemitisma aspektiem.

Lai gan trimdas latvieši ir mēģinājuši šo tēmu ignorēt, viņi ir uzrakstījuši par holokaustu Latvijā vairāk nekā paši to apzinās. Nozīmīgu memuāru un polemisku apcerējumu vidū mēs varam minēt Ž. Unāma,⁵⁷ O. Dankera,⁵⁸ Ā. Blāķa,⁵⁹ A. Valdmaņa⁶⁰ un G. Celmiņa⁶¹ darbus, Neviens no tiem neliecina par pilnīgu vai pat daļēju traģēdijas izpratni. Iespējams, tas ir avotu pieejamības trūkuma dēļ, bet ir arī citi, dziļāki cēloņi. Rakstītāji nav ne zinājuši, kā sākt risināt jautājumu, ne arī pratuši vienmērīgi sadalīt vainu.⁶² Kopumā viņi nav izjutuši, ka ebreju iznīcināšana jebkādā veidā būtu viņu atbildība. Daudzi latvieši ir apgalvojuši, ka latviešu un ebreju attiecības pirms vācu iebrukuma bija labas, pat paraugveida.⁶³ Jebkuru viedokli par kolektīvu vainu viņi noraidījuši kā padomju propagandu. No otras puses, daži varbūt ir slēpuši informāciju dziļā kauna dēļ par latviešu kolaboracionismu. Daudzi nacisma laika žurnālisti vadīja trimdas presi. Patiesībā emigrācijas pirmajās desmitgadēs noziegumu līdzgaitnieki bija atbildīgi par to, kas par noziegumiem tika rakstīts.⁶⁴ Bija tādi latviešu emigranti, kurus tik ļoti pārmāca pašu bēdas un savas tēvzemes zaudēšana, ka viņiem pilnā mērā neizdevās aptvert nacistu uzbrukumu Eiropas ebrejiem. Visbeidzot, tie latvieši, kuri bija briesmu darbu tiešie līdzdalībnieki un varēja rakstīt kā autoritatīvs avots, acīm redzami par šo tematu sarunu uzsākt netaisījās. Nebija arī domājams, ka viņi būs tie, kas rakstīs atmiņas. Tas tomēr neizskaidro to cilvēku klusēšanu, kuri bija redzējuši un dzirdējuši daudz, bet neizskaidrojamu iemeslu dēļ bija jutuši sava veida solidaritāti ar latviešu kriminālnoziedzniekiem.

Latviešu trimdinieki tomēr ražīgi rakstījuši par vācu okupāciju vēstures grāmatās, memuāros, polemikās un stāstos. Patiesībā viņi rakstījuši par visu, izņemot ebreju iznīcināšanu vai jebkuru citu iznīcināšanu, kas notika nacisma apstākļos. Latvieši aplūkojuši visus pārējos jautājumus, bet izvairījušies no ļaunuma centra. Trimdas literatūra ir plaši apskatījusi vācu pārvaldes struktūru Latvijā un latviešu piedalīšanos tajā.

Emigrācijas literatūra ir bagāta arī ar informāciju par latviešu militāriem formējumiem, sākot ar partizānu vienībām laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, līdz šucmaņu vienībām un Latviešu leģionam. Militārās literatūras apjoms ir milzīgs; nozīmīgāko darbu vidū ir A. Silgaiļa *Latviešu leģions* un daudz-sējumu izdevums *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*.⁶⁵ Ir vairāki izdevumi, kas daudzus gadus regulāri publicējuši Otrā pasaules kara atmiņas, pētījumus un dokumentus.⁶⁶

Kārlis Siljakovs, Liepājas SD politiskās policijas priekšnieks, ir atstājis divsējumu memuārus *Mana atbilde*. K. Siljakovam tomēr nav izdevies pastāstīt visu patiesību, lai gan viņš to solījis.

⁵⁷ Žanis Unāms sarakstījis veselas traktātu sērijas, kur viņš kritizē Latvijas valdošās aprindas vācu okupācijas laikā. Visnozīmīgākās no tām ir *Melnā vara toreiz un tagad* un *Zem Barbarosas Šķēpa*.

⁵⁸ Oskars Dankers atstājis divas grāmatas *Lai vēsture spriež tiesu* un *No atmiņu pūra*, kas lielā mērā attaisno viņa nostāju nacistu laikā un atklāj mazāk nekā noklusē. *No atmiņu pūra* ir rakstu krājums par viņu, kas ietver daudzas viņa runas. Irma Dankere savās atmiņās *Daudz tu man solīji...* izvēlējusies runāt par laimīgākām dienām ģimenes dzīvē pirms un pēc kara, samazinot kara gadu aprakstu līdz apmēram pusotrai lappusei.

⁵⁹ Blāķis Ā., *Medaļas otrā puse*.

⁶⁰ Alfrēds Valdmanis nav uzrakstījis atmiņas vārda tiešajā nozīmē, bet daudzi uzskata, ka Borisa *Dienās baltās nebartās*, lielīga, maza grāmata, patiesībā ir A. Valdmaņa atmiņas. Zināmu ieskatu A. Valdmaņa karjerā var gūt no viņa vēstulēm Edgarām Andersonam, sk.: «Atmiņās kavējoties».

⁶¹ Gustava Celmiņa atmiņas *Eiropas krustceļos* stāsta gandrīz vienīgi par viņa pieredzi koncentrācijas nometnē, bet ne par viņa sakariem ar nacistiem 1941. gadā.

⁶² V.E.: Pēc kara Rietumos pilnībā nostiprinājās žīdu propagandas viedoklis (noliedz, ka antisemitisms ir REAKCIJA un tādējādi neļauj aplūkot tos apstākļus, uz kuriem šī reakcija radās), un objektīvi runāt par Holokaustu kļuva praktiski neiespējami. Emigrācijas latvieši acīmredzot negribēja nedz «pūst žīdu stabulē», nedz arī atklāti pretoties žīdu (t.i. Rietumu «oficiālajam») viedoklim. Tāpēc arī labāk klusēja.

⁶³ Aptverošākā diskusija par šo problēmu atrodama darbā: Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*. Latviešu viedokli sk.: Andersons E., «Trīs bezvalsts tautas Latvijā», 9.–16. lpp.

⁶⁴ Nav iemesla apgalvot, ka visi redaktori bija līdzvainīgi nacistu noziegumos. Ievērojams demokrātisks laikraksts *Latvju Ziņas*, kura redaktore bija Dagnija Šleiere, nedaudz gadu iznāca Stokholmā. Starp autoriem, kam bija ierobežota publicēšanās iespēja emigrācijas presē, jāmin M. Valters, A. Berķis un Ž. Unāms.

⁶⁵ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā* / Red. O. Freivalds u.c. Jāatzīmē arī šādi darbi: Šķiņķis A., *Kurzemes cietoksnis; Informācija par latviešu leģionu*. Otrajā pasaules karā piedalījušos karavīru garāku atmiņu vidū ir: Hāzners V.A., *Varmācības torņi*; Janums V., *Mana pulka kauju gaitas*; Ķīlītis J., *Es karā aiziedams*; Lasmanis A., *Cerības un vilšanās*; Bangerskis R., *Mana mūža atmiņas*; kā arī citi darbi: Perro O., *Holmas cietoksnis; Vēstures veidotāji; Neuzvarēto traģēdija; Karavīksnas lokā*.

⁶⁶ Periodisko izdevumu vidū varam minēt: *Daugavas Vanagu Mēnešraksts, Kara Invalīds, Latvija Amerikā un Treji Vārti*.

Akadēmisko pētījumu vidū, kas atklājuši daudz par nacisma laiku, jāmin Haralda Biezā, Arnolda Aizsilnieka un Kārļa Kangerā darbi. H. Biezāis novērtē augstākā līmeņa kolaboracionistu darbību Latvijā, sevišķi O. Dankera un R. Bangerska darbību. Pēdējie publicētie H. Biezā darbi ir *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki* un *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis*. A. Aizsilnieks detalizētāk nekā jebkurš cits dokumentējis nacistu ekonomisko politiku Latvijā, K. Kangeris nodarbojies ar nacistu darba politikas jautājumu un Latvijas iedzīvotāju evakuāciju 1944.gadā.

Latviešu emigrācijas daiļliteratūras rakstnieku vidū izceļas produktīvais Gunārs Janovskis ar savu romānu, kas veltīts ebreju iznīcināšanai Krustpilī. Viņa *Pilsēta pie upes* turpinājumos tika publicēta laikrakstā *Laiks* (1990–1991). Eduards Freimanis ir rakstnieks, kas vistiešāk un visspēcīgāk attēlojis ebreju iznīcināšanu savā dzimtajā Kuldīgā, sevišķi romānos *Ticība* un *Visādaļais Jēpis*. Abos šajos romānos aprakstīta ebreju apcietināšana un iznīcināšana, lai arī neizplūstot reālistiskās detaļās. Citi autori, kas skāruši tēmu, ir Arnolds Apse darbā *Klosterkalns*, Rihards Rīdzinieks (īst.v. Ervīns Grīns) darbā *Zelta motocikls*⁶⁷ un Valentīns Pelēcis atmiņās *Malēnieša pasaule*.⁶⁸ Aivars Ruņģis⁶⁹ un Mārtiņš Zīvertis⁷⁰ rakstījis lugas ar atsauksmēm uz holokaustu. Literarizētajās atmiņās *Pakāpies tornī!* Uldis Gērmanis attēlo draugu, kurš dienējis Arāja komandā.

Padomju sacerējumi

Padomju iestāžu rīcībā pēc kara bija faktiskie pierādījumi: kapavietas, sagrābtie vācu dokumenti, iznīcināšanu liecinieki un dzīvi palikušie. Jau kopš paša sākuma padomju pārstāvji ar holokausta vēsturi Latvijā nodarbojās divkosīgi, tāpat kā ar holokausta vēsturi kopumā. Dezinformēt tie bija sākuši jau kara laikā. No vienas puses, padomju pārstāvji nonāca tuvu holokausta eksistences noliegšanai vispār, no otras puses, ebreju nogalināšanā viņi apsūdzēja visu Austrumeiropu, izņemot krievus. Tā kā padomju pārstāvji pēc kara grima antisemitismā⁷¹ un pat holokaustu pārdzīvojušie tika vajāti un izsūtīti uz Ziemeļiem, informācija par vācu briesmu darbiem Austrumos tika virzīta varas orgāniem vēlamā virzienā, publicējot atlasītas liecības – dokumentu un grāmatu druskas, kas saturēja dezinformāciju vai nepilnīgu informāciju par Austrumeiropas tautām piederīgo daļību briesmu darbos. Noziegumu hierarhijā piedalīšanās cīņās pret Sarkano armiju vai padomju partizāniem tika vērtēta kā tikpat smagi noziegumi, dažreiz pat smagāki kā daļība ebreju iznīcināšanā. Darbība nacistu nogalināšanas mehānismā nebija šķērslis vēlākai daļībai IeTK vai VDK spiegu, aģentu un informatoru tīklā. Latvijā ir labi zināmi daži gadījumi, kad nacistu laika aktīvisti un žurnālisti vēlāk iesaistījās VDK darbā.⁷²

⁶⁷ Kā kontrastu rakstniekiem, kas konfrontēja kara un holokausta jautājumus, varam minēt A. Eglīti ar darbu *Es nebiju varonis* un T. Zeltiņu – *Pazudusē paaudze*. Abi ir ražīgi autori, bet, par spīti iespējām, ko attiecīgie darbi viņiem piedāvāja, viņiem neizdevās skart ebreju nogalināšanas jautājumu.

⁶⁸ Valentīns Pelēcis darbā *Malēnieša pasaule* (3.grām., 145.–157. lpp.) īsumā pastāstījis par Alūksnes ebreju internēšanu.

⁶⁹ Ruņģis A., «Salaspils», grām.: Ruņģis A., Rīdzinieks R., Nollendorfs V., *Trīs lugas*. A. Ruņģa luga ir ļoti stilizēts darbs, uzrakstīts modernā stilā, vairāk ar domu simbolizēt Latvijas atrašanos starp spēcīgajiem kaimiņiem, nevis izvirzīt uzmanības centrā konkrētos nacistu briesmu darbus Latvijā.

⁷⁰ M. Zīverts lugā *Pēdējā laiva* parāda situāciju bunkurā Baltijas jūras krastā, pirms pēdējā laiva devās uz Zviedriju. Jauns latvietis atdod savu vietu, lai varētu izbēgt ebreju sievietei.

⁷¹ V.E.: Viedoklis par padomju antisemitismu ir stipri pārspīlēts; visumā tā ir vairāk žīdu propaganda nekā īstenība. Patiess valstisks antisemitisms Padomju Savienībā pastāvēja tikai īsu brīdi – apmēram vienu gadu: pēdējo Staļina valdīšanas gadu, – kad sākās t.s. «ārstu lietas» un «ebreju lietas», un Staļins (varbūt) plānoja ebrejus izsūtīt uz Sibīriju. Taču, līdzko Staļins gatavojās ķerties pie «ebreju jautājuma», tā viņš nomira: laikam ebreju cilts dievs Jahve iejaucās, bet varbūt arī kāda melnīgsnēja roka pastiepās un iebēra viņam glāzē vai šķīvī to, ko vajadzēja. (Staļina miršana tika visai pasaulei demonstratīvi aprakstīta avīzes «Pravda» publicētajos «biļetenos par b. J.V. Staļina veselības stāvokli», bet drošas ekspertīzes par nāves cēloņiem nebija). Pēc tam padomju «antisemitismam» bija savādāks raksturs nekā klasiskajam antisemitismam pasaulē. Tas nebalstījās uz ideju, ka ebreji ir tajā vai citā ziņā slikti, bet gan uz bailēm no ebreju emigrācijas. Ilgu laiku ebreji bija Padomju Savienībā vienīgā cilvēku kategorija, kurai bija tiesības legāli emigrēt no PSRS. Lai gan emigrācijas process bija lēns un tika likti šķēršļi, tomēr citām tautām nebija pat tādu iespēju. Emigrējot ebreji aiznesa uz Rietumiem padomju noslēpumus, tāpēc viņiem centās tādus neuzticēt (no kā tūlīt izrietēja ierobežojumi uz pieņemšanu darbā). Arī tur, kur valsts noslēpumu nebija, kāda darbinieka emigrācija skaitījās it kā nodevība, un darbavietas administrācija par to saņēma sodus vai vismaz nesaņēma ieplānotās balvas. Tāpēc darbavietu vadītāji ļoti nelabprāt gribēja ņemt darbā ebrejus. Neskatoties uz to, ebreju solidaritāte un savstarpējā «vilkšana» (un arī, protams, viņu apdāvinātība) bija tik stipri, ka ebreji vienāla kontrolēja visas ienesīgākās un labākās vietas un zināja padomju noslēpumus pat labāk nekā krievi vai citas tautas, ja vērtējam proporcionāli viņu skaitam.

⁷² VDK avots uzskaita šādus Arāja komandas locekļus, kas Latvijā strādāja kā informatori (daži minēti tikai ar segvārdu): Pekavs, Krauze, Fenikss, Apse, Grigorjevs, Lauks, Edvards, Kaija, Raimonds Zaļkalns, Jānis Iezēns,

Pat pirms kara beigām padomju pārstāvji sasauca Republikas Ārkārtējo komisiju⁷³ nacisma noziegumu izmeklēšanai. Komisija darbojās no 1944.g. 23.augusta līdz 1946.g. 27.jūlijam, izveidoja 5562 (!) vietējās izmeklēšanas komisijas un nodarbināja ap 50'000 cilvēku. Komisijas ziņojumi kvalitātes ziņā atšķiras cits no cita. No vienas puses, tie atklāj pedantisku attieksmi pret detaļām, bet, no otras puses, tendenci pārspīlēt, pat fabricēt datus. Sevišķi upuru skaits tika palielināts bez jebkāda pamatojoša pierādījuma. Papildu izmeklēšanai politiskos un kriminālos jautājumos, ko veica Ārkārtējā komisija, IeTK un SMERŠ Latvijā un PSRS, par nacistu noziegumiem noprotināja tūkstošiem latviešu un vāciešu. Tikai tagad, kad atvērušies arhīvi, mēs patiešām redzam padomju varas uzkrāto milzīgo informācijas daudzumu. Pēc kara padomju varas iestādes sagūstīja vismaz 344 Arāja komandas locekļus, tie tika noprotināti, tiesāti un atzīti par vainīgiem.⁷⁴ Otrā pasaules kara dokumenti ir saskaņoti ar citiem informācijas avotiem un sakārtoti kartotēkā saskaņā ar visaugstākajiem arhīva standartiem.

Tikai pēc *perestroikas* daļu VDK informācijas sāka padarīt pieejamu ierobežotai publiskai lietošanai. Pēc Padomju Savienības sabrukuma ir iespējama pilna pieeja kādreiz slepenajiem dokumentiem, izņemot tās lietas, kuras aizveda uz Krieviju. Ārkārtējās komisijas arhīvi ārzemniekiem tika atvērti 1989.g. un citi arhīvi, ko pirms tam kontrolēja VDK, tādi kā vietējās policijas dokumenti, tika padarīti pieejami pakāpeniski. IeTK un VDK kara noziegumu prāvu lietas civilā kontrolē nonāca tikai pēc neveiksmīgā apvērsuma 1991.g. augustā.

Ir grūti saprast slepenības līmeni, ko padomju vara uzspieda holokausta arhīviem,⁷⁵ jo arī padomju pārstāvji apgalvoja, ka vēlas iznīcināt nacismu. Tikai 70. gados padomju vara sāka nodot atklātībā atsevišķus dokumentus (tagad mēs zinām, ka tie tika izmeklēti un apstrādāti) vācu un amerikāņu prokuroriem, kas nodarbojās ar kara noziegumu lietām. Tomēr daudzus dokumentus, kas būtu varējuši palīdzēt Rietumos ierosināt lietas par kara noziegumiem, padomju pārstāvji neizdeva,⁷⁶ holokausta izmeklēšanu pakļaujot iekšējās un ārējās politikas apsvērumiem. Šie apsvērumi iekrāso visas padomju perioda publikācijas. Atmiņa par nacistu noziegumiem tika noslīcināta padomju dialektikā.

Padomju pārstāvji nekad nedeava vācu okupācijas laika upuru skaita pareizu novērtējumu. Viņi pat neuzskaitīja nogalinātos komunistus, ko būtu bijis viegli izdarīt. Skaitļu noteikšana tika atstāta aģitācijas un propagandas iestāžu pārziņā, un tās nāca klajā ar skaitu, kas robežojās ar fantastiku. Daži skaitļi, kas parādās Latvijas Ārkārtējās komisijas ziņojumos, tika falsificēti pirmavotu līmenī. Uzrādītie skaitļi bieži tika trīskāršoti salīdzinājumā ar reālajiem sākuma datiem.

Padomju darbu par holokaustu galvenā tendence ir bijusi mazināt, dažkārt pat noliegt vāciešu lomu ebreju iznīcināšanā un atbildību par slepkavībām uzvelt «nacionālistiem». Padomju pārstāvji uztvēra un turpināja nacistu tēmu par «vietējo» spēku spontanitāti ebreju nogalināšanā. Padomju historiogrāfijas stūrakmens bija sadalīt latviešu tautu komunistos un nacionālistos. Padomju lietojumā termins «nacionālists» biežāk nozīmēja nekomunistu. Lai gan kolektīvo vainu izbeidza attiecināt pat uz vāciešiem, padomju pārstāvji un to sekotāji šo koncepciju turpina atbalstīt līdz mūsu dienām. Šie sacerējumi novērsuši uzmanību no vācu okupācijas varas, karastāvokļa likuma, Vērmahta, SD un daudzslāņainās civilās pārvaldes un nacistu partijas kontroles Latvijā. Latvija tiek parādīta tā, it kā latvieši paši kontrolējuši situāciju, pārvaldot zemi. Tā kā tika atbalstīts šis viedoklis, pieeju informācijas avotiem un arhīva liecībām ierobežoja.⁷⁷

Aleksandrs, Andrejs, Zvejnieks, Jānis, Manfrēds, Valdis, Lorencs, Ērglis, Kurošins, Kārlis Strazds, Jānis Vītols, Šterns, Boriss Kinslers, Brokāns, Vītols, Tīģeris, Maršāns, Vadims Kliņģeris, Jānis Zālītis, Oļģerts Lācis, Haralds Leja, Valdemārs Šulmanis, Rolfs Ozols, Bēglis, Melnais, Smilga, Jūlijs (Edgars) Vītols, Manfrēds Puzule (VDK kolekcija par Arāja komandas sastāvu Latvijas Valsts arhīvā).

⁷³ Komisijas pilns nosaukums skan – Republikas Ārkārtējā komisija vācu fašistisko iebrocēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai, kā arī Latvijas PSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskajām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm nodarīto zaudējumu konstatēšanai, sk.: *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*, 1. sēj., 99., 100. lpp.

⁷⁴ Arāja komandas locekļu tiesu prāvu dokumenti veido tikai mazu daļu no 40'000 lietām, kas atrodas bijušajos Rīgas VDK arhīvos.

⁷⁵ Slepenība tika attiecināta pat uz okupācijas laikā nogalināto latviešu komunistu skaitu. Sk.: Samsons V., *Kurzemes meži šalc*, 19. lpp.

⁷⁶ Piemēram, padomju pārstāvji zināja precīzi, cik vīru dienēja Arāja komandā, bet Hamburgas tiesu iestādēm dokumentus nekad neizdeva. B. Maikovska gadījumā padomju pārstāvju rīcībā bija to vīru saraksti, kas bija viņa pakļautībā, bet amerikāņi šos sarakstus nesaņēma.

⁷⁷ Par padomju attieksmi pret padomju cilvēku liecībām sk.: Zariņš V., «Laupītāju filozofija», *Avots*, 1988, nr. 8, 69. lpp. Pēc Viļņa Zariņa teiktā, citi cilvēki viņam ieteica neaiztikt tēmu, jo fašisms esot tik pamatīgi sakauts, ka tā reinkarnācija zinātniskā pētījumā vairs nav nepieciešama. Viņš raksta: «Saskaņā ar tajos laikos pastāvošajiem noteikumiem publikācijās par nacionālsociālismu nedrīkstēja iekļaut precīzus citātus no Hitlera un viņa sekotāju

Holokausta temats bija tabu pat holokaustu pārdzīvojušo starpā.⁷⁸ Ebrejiem neļāva rakstīt par viņu mocību gadiem.⁷⁹ Padomju vara informācijas izplatību par noziegumiem bremzēja un bieži vajāja tos, kas bija cietuši nacisma laikā, pat dzīvi palikušos ebrejus. Uzkrājot liecību kalnus par nacistu noziegumiem, padomju vara neļāva dzīvi palikušajiem brīvi pulcēties, lai pārrunātu noziegumus un atcerētos upurus.⁸⁰

Kopumā mēs varam teikt, ka laikā pirms *glasnostj* posma Latvijā bija aizliegts rakstīt par latviešu un ebreju attiecībām. Piemēram, vārds «ebrejs» (žīds) tika svītrots no latviešu marksistu tekstiem; Jāņa Raiņa klasiskā drāma *Jāzeps un viņa brāļi* ilgu laiku bija aizliegta uz latviešu skatuves, un viņa dienasgrāmata par ceļojumu uz Palestīnu 1929.g. tika izslēgta no Kopotiem rakstiem. Tikai ar *glasnostj* atnākšanu padomju informācijas barjera sāka sairt. Bet pat šodien Kremļa vadība, tagadējā Krievijas vadība, nav atzinusi, ka ebreji Krievijas teritorijā tika nogalināti tāpēc, ka viņi ir ebreji, ne arī tā ir izdarījusi kādu atzinumu par krievu jeb padomju ļaunu daļību holokaustā.⁸¹ Par spīti ierobežojumiem, latvieši padomju varas apstākļos rakstīja par holokaustu vienkārši tāpēc, ka viņi dzīvoja nozieguma vietā. Padomju Latvijā informācija par holokaustu atrodama palīgliteratūrā – vēstures grāmatās un atmiņās par karu, par partizānu cīņām.

Starp Padomju Latvijas grāmatām, kas ietver informāciju par nacistu noziegumiem, jāmin *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā*⁸² un antoloģija *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais*.⁸³ Bez tam ir publicēta virkne komunistu pretošanās kustībai un partizānu kustībai veltītu darbu: J. Dzintara grāmata *Neredzamā fronte*; Alfrēda Raškevica un Olgas Spoģes darbs *Avangardā komunisti*; kā arī daudzi akadēmiķa Viļa Samsona pētījumi un atmiņas: *Kurzemes katlā, Kurzemes meži šalc* u.c.⁸⁴

Tikai trīs padomju perioda latviešu grāmatas tieši aplūko ar holokaustu saistītus jautājumus: dokumentu krājums *Mēs apsūdzam*; atmiņu antoloģija *Salaspils nāves nometnē* un Marģera Vestermaņa monogrāfija *Tā rīkojās vērmahts*. Holokausta padomju bibliotēkā varam iekļaut arī publikāciju *Tiesas*

darbiem, norādot avotus, jo tā būšot tribīnes došana ienaidniekam. Man ieteica precīzos citātus aizstāt ar atstāstījumiem, bet šo tekstu interpretācijas – ar lamu vārdiem».

⁷⁸ Vienīgo darbu par holokaustu, uz kuru var paļauties, vairāk gan par holokausta blakusparādībām nekā holokaustu pašu, sarakstījis Marģers Vestermanis, sk.: Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*. M. Vestermanis bija atbildīgs arī par dokumentu krājumu *Mēs apsūdzam*, lai gan viņa vārds redaktoru sarakstā nebija minēts.

⁷⁹ **V.E.:** Arī šis apgalvojums ir vairāk žīdu propaganda nekā īstenība. Patiesībai tuvāks formulējums būs tāds, ka Padomju Savienībā žīdiem neļāva vest tādu Holokausta propagandu, kādu viņi veda Rietumos, un līdz ar to neļāva arī izsist no šīs propagandas sev tādu labumu, kādu viņi dabūja Rietumos. Holokausta eksistenci padomju laikā neviens nenoliedza; privātas satikšanās un atmiņas nebija aizliegtas. Padomju varasiestādes kontrolēja presi; prese nebija privāta, bet valstiska, un varasiestādes neļāva ebrejiem tur rakstīt tik un tā, cik un kā viņi gribētu, taču tas notika ne tādēļ, ka tiktu noliegts Holokausts, bet tādēļ, ka (pēc varasiestāžu domām) padomju tautai bija svarīgākas lietas, ar ko nodarboties. Ebreji, savukārt, bieži veica pretpadomju darbības, bet, kad varasiestādes vērsās pret viņiem, tad iztēloja lietu tā, ka viņus vajājot par Holokausta piemiņu, nevis par pretpadomju propagandu (jo tā viņiem bija izdevīgāk). Pieminēt «buržuāzisko Latviju» bija nesalīdzināmi bīstamāk nekā pieminēt Holokaustu; latvieši par savu sāpi tika vajāti daudz asāk nekā žīdi par savējo.

⁸⁰ Frīdai Mihelsoņei publicēt atmiņas Padomju Savienībā nebija atļauts, sk.: Michelson F., *I survived Rumbuli*, p. 231.

⁸¹ Piemēram, ir labi zināms, ka IeTK karaspēks laikā, kad vācu armija ienāca Latvijā, bloķēja Latvijas un PSRS robežu, tā neļaujot Latvijas un Lietuvas ebrejiem izbēgt uz Padomju Savienības iekšieni. Jāatzīmē arī Staļina 3.jūlija radoruna, kurā viņš nepieminēja ebrejus un īpašās briesmas, kas tiem draudēja nacistu varas apstākļos. Staļina brīdinājums 1941.g. 3.jūlijā, iespējams, nebūtu varējis glābt Latvijas ebrejus, bet ar attiecīgiem brīdinājumiem un palīdzību daudz savādāks būtu varējis būt Kijevas ebreju liktenis. **V.E. 2017-06-29:** 3.jūlijā jau vēl pat Staļins nevarēja zināt un zemināja, ka Hitleris ir nolēmis iznīcināt visus PSRS ebrejus, kas nonākuši viņa varā. No otras puses, tas, ka ebrejiem labi nebūs zem Hitlera, bija zināms arī bez Staļina. Mana vecmāte stāstīja, ka viņiem 1941.gada jūnijā jau bijusi ierādīta vieta mašīnā, kas evakuēja padomju darbiniekus. Bet mans vectēvs Otto Egle brīvprātīgi atteicās no šīs vietas par labu ebrejiem Trumaniem, sacīdams, ka viņiem kā ebrejiem draudot lielākas briesmas. Rezultātā manu vectēvu nošāva, bet Trumani aizbrauca evakuācijā, pēc kara atgriezās un 1970.gados emigrēja uz Izraēlu. 1970.gados man Elektronikas institūtā bija draudzene ebrejiete Aņečka Mareida; viņa stāstīja, ka viņas senči 1939.gada septembrī, kad Vācija un PSRS kopīgi okupēja Poliju, speciāli pārbēga no vācu okupācijas zonas uz krievu okupācijas zonu (un tādējādi izvairījās no Osvencimas, lai gan par gaidāmo iznīcināšanu tad vēl nekas nebija zināms). Tā ka nebija vajadzīga Staļina runa, lai ebreji vairītos no vāciešiem.

⁸² *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā*.

⁸³ *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais*.

⁸⁴ V. Samsona darbs *Kurzemes katlā* (1969) ir agrāka versija darbam *Kurzemes meži šalc* (1974). Citu V. Samsona darbu vidū nozīmīgākie ir *Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā*; *Deviņpadsmitais – sarkano partizānu gads* un *Cauri puteņiem*.

prāva, kas ietver 1946.g. F. Jekelna tiesas prāvas aprakstu un daļēju atšifrējumu. Padomju okupācijas laikā visuzmanīgākais un čaklākais dokumentu sastādītājs bija Margērs Vestermanis, holokaustu pārdzīvojušais, kas darījis daudz, lai izvairītos no propagandas savos darbos.

Arzemju lasītājam rakstītie darbi jāapskata atsevišķi, jo tie nebija pieejami dzimtenē un bija domāti, lai ietekmētu Rietumu viedokli. 1959.gadā – Hruščova laikā – Maskava organizēja kampaņu un pavēlēja padomju republiku attiecīgām VDK nodaļām izdot pamfletus ar īpašu mērķi – nacistu noziegumos iepīt robežtautas – ukraiņus, lietuviešus, latviešus un igauņus. Šo pamfletu centralizētā izcelsme ir acīm redzama no teksta stila un satura. Mērķis nebija atklāt informāciju par holokaustu, bet drīzāk kompromitēt, dažreiz pelnīti, attiecīgo tautu pārstāvjus, kuri bija emigrējuši. Pamfleti sniedza puspatiesības, un starp viltotiem dokumentiem tie ietvēra īstus arhīvu dokumentus, kas iepriekš nebija Rietumos redzēti. Šo pamfletu ietekmi uz holokausta pētījumiem un Rietumu tiesu iestādēm nevar novērtēt par zemu.

Lielāko rezonansi izraisīja E. Avotiņa, J. Dzirkaļa un V. Pētersona pamflets *Kas ir Daugavas vanagi*.⁸⁵ To pārtulkoja labā literārā angļu valodā ar nosaukumu *Daugavas Vanagi, Who are They?*, kā arī vācu un zviedru valodā. Rietumos pamfleta ietekmes būtiska daļa bija latviešu kara noziedznieku vārdu nosaukšana. Izrādījās, ka no aptuveni 300 brošūrā minētajiem vārdiem apmēram trīs duči bija cilvēki ar kriminālu pagātni. Kā norāda M. Zvonova pamflets *По евреям огонь* (Rīga, 1993), šo padomju propagandas žanru pārņēma Krievijas propaganda.

Padomju Latvijas historiogrāfijas plašākā kontekstā mums jāiekļauj arī Salaspils memoriālais ansamblis, kas ir viens no grandiozākajiem Eiropā. Kaut gan ansamblis tika būvēts, lai pieminētu ne tikai ebreju upurus vien, ebreji katrā ziņā tika ietilpināti nacisma upuru kategorijā. Pat Brežņeva laika antisemitisma vistumšākajās dienās tūristu gidi pieminēja, ka Latvijā tika nogalināti ebreji.⁸⁶

Tikai pēc *perestroikas* sākšanās varēja parādīties pilnībā godīgas publikācijas par holokaustu Latvijā. Ievērtības cienīgs notikums bija 1989.g. publicētais Viļņa Zariņa pētījums par nacistu ideoloģiju.⁸⁷ Presē un vadošajos vēstures žurnālos *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* un *Latvijas Vēsture* parādījušies vairāki ar holokausta jautājumu saistīti raksti. *Pēcperestroikas* sacerējumu autoru vidū bijis Vilis Samsons, Andrievs Ezergailis, Haralds Biežais, Kārlis Kangeris, Heinrihs Strods un Aivars Stranga.

Liecinieki

Aculiecinieku liecībām bieži ir tikai ierobežota nozīme. Parasti viņi atceras maz – un atmiņai ir tuneļa perspektīva. Tāpat kā vēsturnieki, viņi vispārina no tā mazumiņa, ko pieredzējuši un atceras. Lai gan ir taisnība, ka daudzi vācieši un austrumeiropieši mēģinājuši aizmirst par ebreju iznīcināšanām vai pat tās nolieguši, vienlīdz taisnība ir arī tas, ka ar dažiem izņēmumiem tie, kas nogalināšanu piedzīvoja tieši vai nu kā upuri, vai noziedznieki, atceras maz; ja viņi arī atceras, atmiņa bieži ir nepilnīga un vainas apziņas skarta. Daži liecinieki tomēr no kopuma izdalās. Labākās pirmavotu liecības nāk no tiesu procesa lieciniekiem; to starpā savukārt visticamākie apraksti iegūti no tiem, kuri tikuši spīdzināti vai sodīti. Tas nozīmē, ka labākās liecības šī pētījuma rakstīšanai nākušas no Padomju Savienības, sevišķi tās liecības, kas tika iegūtas Rietumvācijas un Amerikas Savienoto Valstu tiesu prāvu vajadzībām, kur

⁸⁵ Sk. 18. atsauci. (Tāds numurs grāmatā, – V.E.; – šeit cits. Atsauce sākas: «Šī pamfleta, tāpat kā daudz citu, īstais autors bija Paulis Ducmanis...»)

⁸⁶ Salaspils memoriālais ansamblis (40 ha) tika atklāts 1967.g. 31.oktobrī. Ansambli veido ieejas būve (siena «Dzīvība–nāve» ar galveno ieeju un galeriju), betonā liets svinīgo ceremoniju laukums un Ciešanu ceļš, kas aptver noņemtas teritoriju, kurā paceļas septiņas rupjgraudainā betonā veidotas figūras – Nesalauztais, Pazemotā, Protests, Zvērests, Rot Front, Solidaritāte un Māte. Pa kreisi no svinīgo ceremoniju laukuma atrodas memoriālā ansambļa idejiskais centrs, vainagu nolikšanas platforma ar mūžīgo metronomu, kas simbolizē noņemto nogalināto 7000 bērnu sirdspukstus. Tā atrodas vietā, kur, kā domājams, atradās barakas ar 7000 bērnu. Sk.: *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*, 3.sēj., 277., 278. lpp. Tāpat kā visa padomju historiogrāfija par holokaustu bieži satur pārspīlējumus vai melus, diemžēl akmens memoriāls nav izņēmums. Šķiet, ka stāsts par 7000 bērnu, kas nogalināti Salaspilī, ir nepatiess. Nometni izbūvēja reiza ebreji, bet, kad 1942.g. rudenī viņus pārveda atpakaļ uz geto, nometnē tika izmitināti neebreju cietumnieki. Ir taisnība, ka 1943.g. beigās nometnē uz neilgu laiku tika ieslodzīti baltkrievu bērni, bet nav ziņu, ka tie tika nogalināti. Viktors Neimanis, kurš bija Salaspils ieslodzītais 1943. un 1944.g., liecināja, ka Salaspilī nekad netika izmitināti vai nogalināti ebreju bērni. 7000 bērnu bija daudz vairāk, nekā Salaspils nometne spēja izvietot.

⁸⁷ Zariņš V., «Laupītāju filozofija».

lietas sastāvdaļa bija dubultnopratināšana. Nirnbergas liecībām bijusi mazāka vērtība tāpēc, ka tās skāra augstākā ešelona kriminālistus⁸⁸, ļoti reti pievērsot uzmanību zemākā līmeņa darbībām.

Visnozīmīgākos dokumentus par iznīcināšanām Latvijā savāca Hamburgas un Hannoveres zemes tiesas prokurori 70. gados; viņi bija pirmie, kas ieguva padomju iestāžu slēptās liecības. Abas jurisdikcijas ieguva atlasītus dokumentus no VDK un SMERŠ arhīviem, kā arī tiesības dubultnopratināt padomju lieciniekus. Darbu, ko sāka vācu jurisdikcija, turpināja īpašās izmeklēšanas pārvalde (OSI), ASV Tieslietu departamenta apakšnodaļa. Bez liecībām, ko savākušas minētās organizācijas, šis darbs nebūtu iespējams. Sevišķas ievērtības cienīgs ir zemes tiesas dokumentu sakopojums Hamburgā, kur kopā ar Viktoru Arāju tika tiesāta virkne vāciešu, kas darbojās Latvijā: Frīdrihs Jānke (*Friedrich Jahnke*), Gerhards Maivalds (*Gerhard Maywald*), Arno Besekovs (*Arno Besekow*) un citi. Jāatzīmē arī zemes tiesas dokumentu kopojums Hannoverē, kur tika tiesāts einzackomandas komandieris Erhards Grauels (*Erhard Grauel*) un citi Liepājas funkcionāri.

Neatsverams avots ir bijis holokaustu pārdzīvojušo ebreju liecības. Pēc kara dažādas ebreju organizācijas mēģināja savākt dzīvi palikšo ebreju, kuri bija izkaisīti pa visu pasauli, liecības un atmiņas. Daudz liecību savākts *Yad Vashem* arhīvā Jeruzalemē. Tās ir jidišā, ivritā, vācu, angļu un krievu valodā, maz latviešu valodā. Dzīvi palikušo liecībām piemīt tie paši trūkumi, kas aculiecinieku vērtējumiem: tās ir ļoti neviendabīgas un šauras, ierobežotas ar paša liecinieka pieredzi. Visnoderīgākais liecību aspekts ir atmiņu un to detaļu konkrētums. Neviena dzīvi palikušā ebreja liecība tomēr nepārsteidz ar plašumu. Tā ir nozīmīga holokausta dokumentēšanai, jo parāda, ko viņi atcerējušies un ko aizmirsuši. Ikviens dzīvi palikušais var zināt savu patiesību par holokaustu, bet ne visu patiesību. Dzīvi palikušo ebreju kā holokausta liecinieku liecības ietekmējušas vairākas problēmas: viņi bija spiesti dzīvot nošķirtos un brutālos apstākļos; viņu pārvietošanās iespēja un spēja iegūt jaunu informāciju bija ierobežota; parasti vienīgie sakari ar vietējiem iedzīvotājiem bija saikne ar sargiem; viņi dzīvoja terora un stresa apstākļos; dzīvi palikušie paši nepiedzīvoja iznīcināšanas operācijas. Kas attiecas uz iznīcināšanas operācijām, paši slepkavas, ja viņus var piespiest uz atklātību, bieži sniedz vairāk informācijas nekā dzīvi palikušie. Attiecībā uz šiem ebreju liecību trūkumiem E. Grauela tiesas procesā kāda Ida Bokiana (*Bocian*) liecināja: «*Wir hatten Angst, den Kopf zu heben, die Augen zu öffnen, zu atmen*» (Mēs baidījāmies pacelt galvu, atvērt acis, elpot).⁸⁹

Ar dažiem izņēmumiem dzīvi palikušo liecības – ārzemju ebreju liecības lielākā mērā nekā Latvijas ebreju liecības – ir bijušas īpaši nepilnīgas, norādot un aprakstot latviešu lomu noziegumos. Ja apsūdzība būtu atstāta reiha ebreju liecinieku ziņā, latviešu slepkavu saraksts nebūtu pārsniedzis trīs vai četrus vārdus.⁹⁰

Uz Latviju atvesto ebreju atmiņām (to ir ievērojams daudzums) piemīt īpaša problēma: šie ebreji jutās tuvāki Vācijai un vāciešiem nekā Latvijai un latviešiem. Viņi runāja vācu valodā, un viņu komunikācija ar latviešiem bija ierobežota. Bieži rodas iespaids, ka šiem atmiņu autoriem vācu uzraugi patika labāk, jo ar tiem viņi varēja labāk saprasties nekā ar latviešu sargiem, kurus nepazīna. Atsevišķos gadījumos Eiropas ebreji nebija brīvi no rasistiskas domāšanas, un rasu vērtības skalā latviešus tie nolika apmēram tur, kur vācieši nolika viņus.⁹¹

Dažas no dzīvi palikušo ebreju liecībām par holokaustu Latvijā bijušas iespaidīgas un unikālas visā holokausta literatūras kopumā. To vidū mums jāmin Fridas Mihelones grāmata, Ellas Medaljes un Matīsa Lutriņa liecības⁹² un daudzas Maksa Kaufmana grāmatas daļas, tādas kā stāstījums par viņa dēla nogalināšanu Slokas purvā.

Cits potenciāls avots, kas būtu atklājis diezgan daudz par holokaustu Latvijā, varēja būt uz Rietumiem emigrējušie latvieši, kuri nacistu okupētajā Latvijā, konkrēti – policijā, bija ieņēmuši nozīmīgus amatus. Bet šie emigranti – daļēji kara noziegumu tiesas prāvu dēļ – nav bijuši sevišķi

⁸⁸ V.E.: Vārds «kriminālists» apzīmē tos, kas nodarbojas ar kriminālnoziegumu izmeklēšanu: ekspertus, detektīvus utt. (Ezergaiļa grāmatas tulkotāju un redaktoru līmenis!).

⁸⁹ Izdzīvojušo liecinieku liecību ticamība ir pārbaudīta Hannoveres Zemes tiesā, sk.: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 37,42.

⁹⁰ Visbiežāk minētais latvietis, daudz vairāk nekā V. Arājs, ir Herberts Cukurs, slavenais lidotājs. Geto iemītnieki atceras arī A. Danckopu, geto latviešu sargu komandieri.

⁹¹ G. Šneidere grāmatā *The Riga Ghetto* (202. lpp.) konstatē: «Dažiem [vācu funkcionāriem. – A.E.] uzticējās un tos cienīja. Tā tas nebija ne ar vienu no latviešu sargiem. Te Vācijas ebreju etnocentrisms parādījās pilnā mērā. Latviešus ienīda un nicināja ne tikai viņu nežēlības dēļ, bet arī viņu iedomātās atpalcības dēļ». Eiropas ebreji, tiklīdz tie ieradās Rīgas geto, ģermanizēja geto ielu nosaukumus, latviešu vārdus parasti nomainot ar vācu pilsētu vārdiem.

⁹² Vairāk detaļu par M. Lutriņa un E. Medaljes liecībām sk. 8. nodaļā.

pretimnākoši. Pat šī darba autoram, kuram ir dziļas saknes latviešu emigrācijā, šajā avotā nav izdevies ielūkoties.

Kas nogalināja Latvijas ebrejus?

Lai gan jautājums skan vienkārši, atbildēt uz to – kas nogalināja Latvijas ebrejus – nebūt nav viegli. Ebreju iznīcināšana sākās līdz ar vācu okupāciju, un galvenie Hitlera pavēļu izpildītāji bija vīri no Drošības policijas un SD vienībām.⁹³ Pastāv daudzlīmeņu liecības, ka, ja nebūtu bijusi firera pavēle, Latvijas ebreji nebūtu cietuši. Lai kāda loma latviešu partizānu spēkiem varēja būt ebreju slepkavošanā, nogalināšanu darīja iespējamu tieši nacistu iebrukums Latvijā. Noskaidrot jautājumu par nogalināšanu pavēļu došanu un organizēšanu nozīmē nonākt pie paša centra jautājumam par to, kas bija pamatā iznīcināšanai – spontanitāte vai pavēles.

Spontanitāte vai pavēles

Pirmais norādījums par to, ka ebreju slepkavībām Latvijā vajadzētu notikt spontāni, atrodams R. Heidriha pavēlē einzacgrupu vadītājiem. Ideju uztvēra dažādu līmeņu vācu funkcionāri savos ziņojumos, direktīvās. Pēc kara padomju aģitācijas un propagandas iestādes savos nolūkos apsūdzību spontanitātē arī novērtēja kā lietderīgu. Tā tika iekļauta Maksa Kaufmana atmiņās un daudzos citos Rietumu žurnālistu un vēsturnieku darbos. Tomēr neviens no apgalvojumiem par spontānajiem grautiņiem nav ticis precizēts attiecībā uz vietu, datumu, iesaistītajām vienībām vai personām.⁹⁴ Lai konstatētu latviešu iesaistīšanos spontānās slepkavībās, būtu nepieciešams norādīt vismaz datumu un vietu, kur slepkavības notikušas. Spontānās slepkavības nebūtu varējušas notikt Rīgā, Liepājā vai Daugavpilī, jo attiecībā uz šīm trim galvenajām pilsētām pastāv daudz vācu, SD un pēckara prokuroru dokumentāciju, kas norāda, ka latviešus uz grautiņiem pamudināt nebija iespējams.⁹⁵

Vistiešākais veids, kā pārbaudīt šāda apgalvojuma ticamību par spontanitāti, ir doties uz Latvijas Valsts vēstures arhīvu Rīgā un pārbaudīt padomju Ārkārtējās komisijas 1944.–1948.g. lietas. Komisijas datu vākšanas veids neiztika bez kļūdām, bet arhīva dati ir ļoti skaidri un konkrēti attiecībā uz notikumu vietām un vairumā gadījumu uz briesmu darbu datumiem. Arhīvi ir veidoti pa apriņķiem, un katra apriņķa lieta iedalīta mazākās, dažkārt neapstrādātās lietās no pagastiem un pilsētām. Slepkavību vietas ilustrētas kartēs, norādot ģeogrāfisko vietu un apbedījumu apmēru. Lietā bieži ietilpst arī iznīcināto ebreju saraksti. Ja ebreji tika nogalināti uz vietas, to norāda arhīva ieraksti, bet parasti ebreji no mazākiem centriem tika sūtīti uz lielākām pilsētām, un arī tas ir norādīts. Lietas satur arī to cilvēku sarakstus, kas piedalījās iznīcināšanā, un ir norādīts, vai nogalināšanu izdarīja vietējie, vācieši vai kāda cita vienība. Komisijas ziņojumi ietver lielu daudzumu neapstrādātu datu, kas varētu kalpot par pamatu detalizētam un īpašam pētījumam par ebreju iznīcināšanu dažādās Latvijas vietās. Ārkārtējās komisijas dati nav ticami attiecībā pret nogalināto precīzu skaitu, jo izmeklētāji par daudzām vietām veda dubultgrāmatvedību, vienu sarakstu dodot par izgudrotajiem nāves gadījumiem, otru – par reālo noslepkavoto skaitu.⁹⁶

Nav saglabāties gandrīz neviena latviešu viedokļa no 1941.g., jo starp padomju un nacistu varas laiku praktiski nebija intervāla. Kamēr varas mainījās, grupai žurnālistu tomēr izdevās 1.jūlijā Rīgā

⁹³ Literatūrā par holokaustu Gestapo bieži tika minēta kā nogalināšanas iestāde. Latvijā Gestapo klātbūtne tomēr nebija manāma. Jumta organizācija bija SD, un Gestapo tai pakļāvās. Jirgenam Krēgeram, Rīgas SD vācbaltu tulkam, viņu iepazīstinot ar gaidāmo darbu, tika teikts: «Mūsu nodaļa ir ziņu nodaļa. Mēs esam, tā teikt, Gestapo garā roka» (Kroeger J.E., *So war es*, S. 89).

⁹⁴ Makss Kaufmans, iespējams, ir bijis vienīgais, kurš aprakstījis, kā viņš tās sauc, latviešu akcijas Rīgas prefektūras priekšā un pagalmā. Nav šaubu, ka M. Kaufmanam taisnība, aprakstot notikuma vietu. Bet viņš kļūdās apgalvojumā, ka tā bija spontāna akcija, jo tajā laikā M. Kaufmans nevarēja zināt, ka prefektūru aizņēma V. Štālekers. Sk. 7. nodaļu.

⁹⁵ Hannoveres Zemestiesā izskatīja šo jautājumu un nonāca pie secinājuma, ka šajos apstākļos V. Arājs nebūtu varējis darboties viens vai spontāni: «Ir neiespējami, ka šajos apstākļos, tikai dažas nedēļas pēc kara sākšanās ar PSRS, okupētā teritorijā bruņota latviešu vienība pēc neatkarīgām latviešu pavēlēm, vairāk vai mazāk esot vācu uzraudzībā, būtu varējusi brīvi pārvietoties apkārt un veikt lielākas ebreju eksekūcijas. Uz vietas Liepājā bija Drošības policijas un SD štābs un Kīglera (*Kügler*) vienība. Šīs vienības uzdevums bija Liepājas apriņķī uzturēt kārtību un drošību armijas aizmugurē un veikt ebreju iznīcināšanu. Aplūkojot abus uzdevumus, nevar noliegt Kīglera vainu par to, ko Arājs izdarījis». Sk.: Landgericht Hannover: Strafteil gegen Grauel und andere, S.176,177.

⁹⁶ Izrādās, ka tiem, kas uz vietas bija atbildīgi par datu vākšanu, tika pavēlēts ziņas par upuru skaitu palielināt. Ziņojumā, kuru nosūtīja uz apriņķi, piemēram, minēts, ka nogalināts 100 cilvēku, bet pirmavots min tikai 30. Tomēr attiecībā uz dažām vietām abi skaitļi sakrīt.

izlaist vienu lapu lielu laikrakstu *Brīvā Zeme*.⁹⁷ Dīvainā kārtā redaktors skāra problēmu par ienaidnieku nogalināšanu.

Sveiciet varonīgo vācu armiju, kas satriekusi mūsu vislielāko ienaidnieku, kas padzinuši necilvēcīgās komunistu laupītāju bandas. Šī armija, nožēlojama un satriekta, tagad bēg panikā no mūsu zemes. Latvieši, nenogaliniet šos nožēlojamus cilvēkus, atbrūņojiet viņus un saņemiet gūstā un tikai tur, kur pret jums vēršas kāda pretestība, to tūdaļ nekavējoties ar visu stingrību novēršat.⁹⁸

Lai gan rakstītājs⁹⁹ atrunā savus tautiešus no nogalināšanas, atriebība nav pieminēta, un mēs varam pieņemt, ka tas ir viens no iemesliem, kāpēc V. Štālekers apturēja tālāku laikraksta izdošanu.

Padomju Ārkārtējās komisijas protokoli parādīja, ka ebreju masu iznīcināšanas Latvijas mazajās pilsētās nesākās okupācijas pirmajās dienās, bet tikai jūlija otrajā pusē un augustā. Citiem vārdiem, iznīcināšanas Latvijā sākās drīzāk nedēļas nekā stundas pēc nacistu ierašanās, labu laiku pēc tā laika, kas, kā apgalvo padomju pārstāvji, ir bijis starpvaru perioda robeža Latvijā. Arī latviešu vietējās policijas lietas tajā pašā arhīvā satur tās sistēmas un pavēļu grafiku un liecības, kuru ietvaros tika organizēti un darbojās policijas spēki. Divu sarakstu salīdzinājums attiecībā uz nogalināšanu datumiem un policijas spēku nodibināšanu atklāj, ka nogalināšana un policijas organizēšana notika apgriezta kārtībā nekā tā, ko centās pierādīt padomju iestādes. Arhīvi rāda, ka vācieši sāka organizēties burtiski dažas stundas pēc Vērmahta ienākšanas Latvijā un slaktiņš sākās tikai pēc tam, kad bija tikusi noorganizēta pavēļu ķēde. Analizējot iznīcināšanas datumus vien, ir pietiekams iemesls apgalvot, ka nogalināšanas nebūtu varējušas notikt dusmu lēkmē vai kā spontāna atriebība, bet ka tās bija organizētas, notika pavēļu rezultātā un tika vadītas.

Ebreju iznīcināšana nenotika tādā kontekstā, par kādu runāja padomju propaganda. Nevienam liecību par ebreju iznīcināšanu Latvijā nevajadzētu uzskatīt par pilnību, bet *glasnostj* gaismā jauno liecību apgalvojums, ka Latvijā notika spontānas ebreju iznīcināšanas un ka latvieši slepkavoja bez vācu pavēlēm, ir absurds.

Iedziļinoties nacistu domāšanā un viņu kontroles sistēmā, kas tika izveidota kopš okupācijas pirmajām stundām, ir pamats secināt, ka nacisti, par spīti tam, ko viņi teica, negribēja, lai latvieši darbotos spontāni. Ja būtu notikusi jebkāda patiesa spontanitāte, tai būtu sekojuši soda pasākumi.

Vēsturnieki, kuriem ir tieksme saskatīt iepriekšnolemptus vēsturiskus spēkus, vajadzētu ņemt vērā arī to, ka Latvijas pagātnē ebreju grautiņi nav bijuši. Neviena ebreju sinagoga nav tikusi nodedzināta pirms vācu ierašanās. Antisemitu vidū Latvija bija uzskatīta par «ebreju zemi», nevis kā tāda, kur būtu notikuši grautiņi. Latviešu un ebreju attiecībās 20. gados bija problēmas, bet tajās nebija nekas tāds, kas būtu pareģojis 1941.g. nogalināšanas.¹⁰⁰

Summējot diskusiju par atbildību ebreju nogalināšanā Latvijā, pastāv zināma neskaidrība par to, kas izdeva pavēles par slepkavībām. Pastāv problēma par atbildības sadalīšanu starp dažādiem vācu spēkiem – SD un Vērmahtu. Ebreju nogalināšanas jautājumā problēma pastāv arī par atbildības sadalīšanu starp vāciešiem un latviešiem, sevišķi, kas attiecas uz vācu Drošības policijas 2. einzackomandas un SD un Arāja komandas attiecībām.

Latviešu dalības cēloņi

Relatīvi runājot, latvieši ir jauna literārās kultūras nācija. Latvijā nebija tādas antisemitisma tradīcijas kā Vācijā un Francijā. Dokumentējami antisemitiski incidenti nespēj agrāk par 1919.gadu. Salīdzinājumā ar Francijas incidentu biežumu un spēku Latvijas incidenti bija minimāli. No otras puses, latvieši nebija naivi jautājumā par antisemitismu. Rīga bija starptautiska metropole, kur dažus jaunības gadus bija pavadījis R. Vāgners. Viss, kas bija zināms Vācijā un Krievijā – divās galvenajās modernā antisemitisma izcelsmes vietās –, bija zināms arī Rīgā. Bet Latvijas pagātnē nebija tādu dižu prātu kā R.

⁹⁷ Sākot ar 1941.g., iznāca liels skaits pagrīdes pretvācu publikāciju, un daudzas no tām ir pieejamas oriģinālā – latviešu valodā un vācu tulkojumā. Lai gan pagrīdes publikācijas reti piemin ebrejus, atriebības ideja – nacistu propagandas stūrkmens – tajās nav atrodama. Pēteris Vilciņš vēstulē Hitleram tieši runāja par ebreju problēmu un apsūdzēja freru nopietnā kļūdā. Sk.: Ezergailis A., «Pētera Vilciņa padoms Hitleram».

⁹⁸ *Brīvā Zeme*, 1941. g. 1. jūl. Nav domājams, ka autors rakstījis šos vārdus, lai novērstu slaktiņu.

⁹⁹ Visticamāk, ka redakcijas viedokļa paudējs bija Arturs Kroders, žurnālists veterāns. Viņš kļuva par kolaboracionistu un pirmajos okupācijas mēnešos rediģēja *Tēviju*. Zīmīgi, ka, rakstot 1.jūlija sleju, viņš vēl nebija dzirdējis par «komisāra pavēli». Vācieši, lai gan A. Kroders sadarbojās ar tiem, nekad viņam neuzticējās.

¹⁰⁰ Piemēram, no ebreju perspektīvas Latvijas ebreji Amerikā, kas 1940.–1941.g. sarakstīja memorandu *Jews of Latvia*, nepieļāva iespēju, ka Latvijā ebrejus varētu nogalināt.

Vāgners vai A. de Gobino, kuri bija pārņemti ar antisemitismu, nebija arī arhitektūras pieminekļu ar antisemitiskiem tēliem. Dižākais Latvijas dzejnieks Jānis Rainis¹⁰¹ bija filosemits, tāpat kā Kārlis Balodis, starptautiski atzīts ekonomists.¹⁰² Uz vācu okupācijas sākuma laiku, lai gan bija iespiests Henrija Forda antisemitiskais opuss, latviešu valodā bija tulkoti tikai fragmenti no *Ciānas gudro protokoliem*. Ir maz ticams, ka latvieši, kas piedalījās ebreju nogalināšanā, bija lasījuši vai pat dzirdējuši par kādu no antisemitisma klasiķiem. Tam antisemitisma veidam, kas ebrejus demonizēja kā pasaules konspiratorus un ko N. Kons (*Norman Cohn*) dokumentējis savā lieliskajā pētījumā¹⁰³ par *Ciānas gudro protokolu* izcelsmi,¹⁰⁴ latviešu kultūrā nav līdzinieka.

Jautājums par Latvijas antisemitismu joprojām gaida savu vēsturnieku. Tiklīdz būs uzrakstīts pilnīgs ziņojums, neapšaubāmi tiks atrastas atbildes uz jautājumu par naidīgumu pret ebrejiem, jo ebreji lielākoties dzīvoja atsevišķi no latviešiem un visumā neintegrējās latviešu sabiedrībā. Tomēr, ja mēs kaut cik ticam Latvijas antisemitiski noskaņotiem autoriem, Latvijas valdība un kultūra bija ebrejiem draudzīga. Viņi gandrīz nekad neatrada Latvijas pagātnē vai toreizējā tagadnē, kas pietiekami parādītu «ebreju problēmas» pastāvēšanu. Jāatzīmē, ka Ulmaņa diktatūras laikā antisemitiski sacerējumi bija aizliegti. Tas nozīmē, ka vairums jauno cilvēku, kas piedalījās iznīcināšanās, 1934.g. bija padsmiņnieki vai jaunāki un diez vai bija iepazinušies ar antisemitisma literatūru. Kopumā mēs varam teikt, ka ebreju demonizācija Latvijā, kāda tā izvērās Francijā, Krievijā un Vācijā, pirms vācu okupācijas 1941.g. nav atrodama.

Nemot vērā, ka Latvijas kultūra bija «jauna», un to, ka tajā nebija ebreja kā dēmona tēla, mums jābalstās uz tradicionālāku, plurālistiskāku vēstures analīzi, lai izskaidrotu latviešu daļību noziegumos

¹⁰¹ J. Raiņa sakari ar ebrejiem bija daudzveidīgi, īsi pirms savas nāves viņš apciemoja Palestīnu un par savu pieredzi rakstīja dienasgrāmatu. Tiek uzskatīts, ka viņa pēdējie vārdi bija: «Lifšic, dārgais draugs, paliec ar mani». Lifšics bija Raiņa draugs dzīves garumā un viņa ārsts.

¹⁰² Kārlis Balodis bija viens no agrīnajiem ebreju dzimtenes Palestīnas propagandētājiem. Sk. viņa pamfletu: Balodis K., *Pro Palästina*, Heft 2: «Palästina als jüdisches Ansiedlungsgebiet». K. Baloža īsu biogrāfiju sk: Balabkins N., «Tautsaimnieks Kārlis Balodis»; Balabkins N., Šneps M., *Kad Latvija būs labklājības valsts: Tautsaimnieks Kārlis Balodis*.

¹⁰³ **V.E.:** Normans Kons minētajā grāmatā sniedz NEPAREIZU priekšstatu par «Cionas gudro protokolu» būtību un izcelšanos. Viņa grāmatas krievu tulkojums ir iekļauts manā Dienasgrāmatā (Vekordijā) un tiek komentēts {R-COHN}. Oriģinālais angļu teksts, kad es to meklēju Internetā (2005.gadā), tur nebija atrodams (laikam aizsargāts ar autortiesībām). Latviešu tulkojums, cik man zināms, neeksistē. Nosaukums «Ciānas gudro protokoli», kuru lietojuši Ezergaiļa grāmatas tulkotāji un redaktori, ir neveiksmīgs. Latviešu Bībelē gan attiecīgais Jeruzalemes kalns saucas «Ciāna», bet zinātniskajā literatūrā lieto vārdu Ciona. Šādā formā tas sasauca ar terminu «cionisms» un ar pazīstamā Krievijas–Francijas ebreju dabaszinātnieka un literāta Iljas Ciona uzvārdu. Šis cilvēks ir patiesais «Cionas gudro protokolu» autors, un Krievijas policijas, bet tālāk arī antisemitu aprindās «Protokoli» savu nosaukumu ieguva nevis no Jeruzalemes kalna vai cionistu organizācijas, bet gan no Iljas Ciona vārda (jo sākotnēji tika nozagti viņa mājās Francijā). «Protokoli» nebija nedz patiesas ebreju organizācijas dokuments (kā domāja pirmie publikatori), nedz arī policijas viltojums (kā domā Kons un aiz viņa Ezergailis). Tā saucamie «protokoli» bija satīriska pamfleta uzmetums 24 nodaļās ar tēzēm un izrakstītiem citātiem no Žolī (*Joly*) un Retklifa (Gēdšes: *Goedsche*) darbiem. Ilja Cions bija kristīts pareizticībā, taču pēc tam bērībā ar varu pārvests jūdaismā. Kļūvis pieaudzis, viņš pārgāja atpakaļ kristietībā un saglabāja ļoti kritisku attieksmi pret ebrejiem (lai gan, protams, nevēlēja viņiem ļaunu). Viņam jau bija pret ebrejiem vērsti satīriski pamfleti, un «Protokoli» (īsto nosaukumu mēs nezinām) būtu bijis vēl viens. Taču, būdams emigrācijā Francijā, Cions veda literāru karu ar Krievijas finanšu ministru Vitti (apvainodams viņu par padošanos ebreju baņķieriem). Šajā karā Cions publicēja dažādus atmaskojumus par Krievijas valdību, un tā, baidīdamās no jauniem atmaskojumiem, pavēlēja savai «Ohrankas» Parīzes rezidentūrai apzagt Ciona dzīvokli un vasarnīcu un paņemt tur visus dokumentus. Tā pamfleta uzmetums nonāca «Ohrankā» (Krievijas politiskajā policijā). Policija nespēja identificēt, kas tie ir par papīriem, un nosauca tos par «Ciona **protokoliem**» (acīmredzot uzskatīdama tos par kaut kādu apspriežu pierakstiem). Nekādas darbības šo «protokolu» sakarā uzsāktas netika; vienīgi tika izgatavotas dažas kopijas, kuras cirkulēja policistu un viņiem tuvo cilvēku aprindās. Starp šiem cilvēkiem Parīzē izrādījās arī histēriķe Juliana Gļinka (krievu diplomāta meita), apsēsta ar vispasaules sazvērētību idejām; viņa tad arī «atšifrēja» «protokolu» «patieso nozīmi». Sākumā viņa izrakstīja no «Protokoliem» atsevišķus fragmentus un atveda tos uz Krieviju, piedāvādama gan policijai, gan preseī, taču neveiksmīgi. Vēlāk viņai izdevās dabūt pilnu «Protokolu» franču tekstu un atvest uz Krieviju, kur tos pārtulkoja divi neatkarīgi tulkotāji, un pēc tam gandrīz vienlaicīgi katrs savu tulkojumu publicēja antisemitiski noskaņotie Butmi un Niluss. Pa ceļam «Ciona protokoli» bija pārvērtušies par «Cionas protokoliem» (krieviski abi varianti skan vienādi: «сионские протоколы») un nākuši klāt «gudrie», lai būtu saprotamāk. Sākumā «Protokoli» neguva plašu ievērību, un pats Cions Parīzē par šīm Krievijas publikācijām neuzzināja. Pasaulslaveni «Protokoli» kļuva tikai pēc 1917.gada revolūcijas Krievijā, bet Ilja Cions bija miris jau 1912.gadā un nevarēja atpazīt un izskaidrot viņam nozagto manuskriptu.

¹⁰⁴ Cohn N., *Warrant for Genocide*.

pret ebrejiem: nacistu propagandas ietekmi, augstāko pavēļu principu un kolektīvo ārprātu, ko atnesa okupācija un karš. Vācieši latviešu dalību iznīcināšanās panāca, galvenokārt popularizējot «židiskā boļševisma» ideju. Lai gan saikne bija kļūdaina, propaganda bija nežēlīga un koncentrēta. Patiesībā boļševisma birkas piekarināšana ebrejiem bija vecu vecais apmelojums, saistīts ar Kristus nogalināšanu senatnē.¹⁰⁵

Propaganda

Pirmie nacistu propagandas soļi nekādā atklātā veidā neaicināja uz ebreju nogalināšanu. Radio raidījums nebija tieša aicinājuma nogalināt ebrejus, kā dažkārt apgalvots, bet tomēr radioviļņos izskanēja diezgan daudz antisemitiskas propagandas, kas sākās ar radiopārraidēm latviešu valodā no Kēnigsbergas 1941. g. 22. jūnija pirmsausmas stundās.¹⁰⁶

Nopietnāka antisemitisma propaganda sākās uz ielām: plakāti, kas sludināja ierobežojumus ebrejiem, aizliegums stāvēt rindās, vardarbīga ebreju iekļaušana darba vienībās. Cits ievērojams sākotnējs solis bija komunistu upuru līķu izrakšana un ebreju apvainošana viņu nāvē. Okupācijas pirmajās nedēļās galvenie jaunumi nacistu presē Latvijā bija attēli, kas rādīja uzvarošo vācu armiju un pa pusei satrūdušus līķus, atraktus dažādās slaktiņu vietās.¹⁰⁷ Šo līķu identificēšana bija daļa no nemitīgās vāciešu aktivitātes. Pretebreju noskaņojums tika uzkurināts, atsaucoties uz ebrejiem kā čekistiem un saistot ebrejus ar komunismu. Nacistu presē Latvijā dominējošā frāze bija – «židiskais boļševisms»^{108, 109} Papildu «jaunumiem» presē latvieši tika aicināti apmeklēt komunistu moku kambarus. Vienu no šādām ekskursijām čekas pagrabos aprakstījis kāds medicīnas students.

Vācieši bija nādžīgi uz komunistu briesmudarbu izrādīšanu. Un toreiz jau raka ārā katrs piederīgais, paņēma savējo projām. Kur tad vēl Baltezers un čekas pagrabī... Es vēl mācījos medskolā [19]41.– [19]42. gadā. Toreiz mūs no skolas veda ekskursijā uz čeku. Pagrabā neveda, bet vadītājs izstāstīja, kas tur noticis. Bijusi ieeja no stūra, es atceros, kā mēs iegājām iekšā, kā izgājām tām telpām cauri un ienācām garāžā – tur ir tāda četrstūrainā garāža, druscīņ iegarena. Izbraukšana no garāžas ir tieši sētā. Un garāžai pretī dzelzs vārti, kas tagad uz Stabu ielu ved. Garāžai gar sāniem bija boksi. Liekas, toreiz redzējām divus tādu boksus, kur tā šaušana notika. Tur varēja redzēt, ka visa siena sašauta, ar smadzenēm notašķīts un visu ko. Arī kanalizāciju rādīja, kas noskalo. Tas vīrs stāstīja, kā tur šāvuši, tad iekrāvuši smagajā mašīnā, izveduši ārā...¹¹⁰

Antisemitiskā propaganda bija daudzlīmeņu koordinēts trieciens. Moku kambaru apmeklējumiem, kādi tika piedāvāti, piemēram, šim medicīnas studentam, vajadzēja izplatīt antisemitisma ideju, to neietērpjot īpaši daudzos vārdos.

Augstākās pavēles

Gan Vērmahts, gan SD pēc ierašanās Latvijā bija pietiekami uzmanīgi, lai latviešu pārziņā neatstātu nevienu konkurējošu pārvaldes struktūru, neskatoties uz to, cik maza tā būtu. Vienlaicīgi nacisti militarizēja policiju un no militārajām vienībām izveidoja policijas spēkus. Līdz 1942. g. janvārim visi policijas vienībās, SD vai šucmaņu vienībās dienējošie latvieši vairāk vai mazāk bija brīvprātīgie. Okupācijas pirmajos divos mēnešos no vienībām bija iespējams aiziet, lai gan liecības ir dažādas. Nevieni no latviešiem šaušanās piedalīties netika spiests, kaut gan «brīvprātību» provinces pilsētu

¹⁰⁵ **V.E.:** Tas nav taisnība. Ebreji neproporcionāli daudz un plaši piedalījās visās revolūcijās, un cilvēkiem tas bija labi zināms. Arī boļševisma sākumos viņu bija neproporcionāli daudz. Tiesa, līdz 1941. gadam Staļins bija viņus krietni atstūmis malā, iznīcinot Trocki, Zinovjevu un citus. Tomēr vācu apgalvojumiem bija noteikts pamats, un latvieši to zināja.

¹⁰⁶ Piemēram, 4. jūlijā Kēnigsbergas radio ziņoja: «Staļinam, viņa židiskiem čekistiem un pārējiem noziedzniekiem pienācis baigais gals» (*Kurzemes Vārds*, 1941. g. 5. jūl.).

¹⁰⁷ Plašiem propagandas mērķiem izmantoja ģenerāļa K. Gopera – Latvijas skautu organizācijas dibinātāja un vadītāja – nāves faktu. Vispirms tika paziņots, ka viņa līķis atrasts Centrālcietuma pagalmā. Otra un patiesā līķa izrakšana notika 1943. g. Ulbrokas slaktiņa vietā. Tomēr pat tagad sabiedrība uzskata, ka K. Gopera līķis atrasts 1941. g. jūlijā (Jura Alhimoviča vēstule autoram). Sk. arī: Skujiņš Z., *Sarunas ar jāņtārpiņiem*.

¹⁰⁸ Vārds *boļševiks* bija nacistu ievērojams. Latvieši kopš Stučkas laikiem lietoja vārdu «lielinieks». Vārda «boļševiks» lietojums ir acīm redzama nacistu iespaida liecība okupācijas presē.

¹⁰⁹ **V.E.:** Tā gluži nav, kā Ezergailis stāsta iepriekšējā piezīmē. Vārds *boļševiks* bija pirmām kārtām KRIEVU vārds, un padomju laikā termins «lielinieki» netika lietots. Tā ka «boļševiks» sāka ieviesties jau ar 1940. gada krievu okupāciju.

¹¹⁰ [Pēteris L.], «Grenadiera stāsts», *Avots*, 1990, nr. 2, 62., 63. lpp. Uzskatāmāks kapavietas atrakšanas apraksts atrodams 9. nodaļā, apakšnodaļā «Rēzekne».

ebreju apšaušanā mēs tik kategoriski nevaram uzsvērt. Sākumā atbirums Arāja komandā, kā arī šucmaņu spēkos bija liels. Kāpēc daži aizgāja un daži palika, lai piedalītos nogalināšanās, ir jautājums, kas vairāk uzdodams psihiatram nekā vēsturniekam. Visas aktivitātes tomēr notika izveidotās organizācijās. Tas nozīmē – nekas Latvijā nenotika bez pavēles.¹¹¹

Latviešu dalībnieku skaits

Tāpat kā nekad nebūs zināms konkrēts nacistu okupācijas upuru skaits, nekad nebūs zināms arī to cilvēku skaits, kas piedalījās ebreju iznīcināšanās. Pirmkārt, nav nemaz tik skaidrs, ko vajadzētu saukt par piedalīšanos. Ja mēs runātu tikai par tiem, kas tiešām šāva, tā būtu viena lieta. Ņemot vērā šo kritēriju, to latviešu skaits, kas izpildīja asiņaino uzdevumu, iespējams, nerasnēgtu 500. Vajadzēja tikai 12 F. Jekelna vīrus, lai nogalinātu 24 000 upuru Rumbulas divu dienu akcijā. Taču Rumbulas akcijā vajadzēja apmēram 1 500 vīru, kas stāvēja sardzē un veda upurus uz nošaušanas vietu. Bieži var dzirdēt, ka ebreju iznīcināšana bija tik milzīgs uzdevums, ka vācieši to nebūtu varējuši veikt bez latviešu vai citu vietējo palīdzības. Tomēr cilvēku skaita ziņā nebija vajadzīgs pārāk daudz dalībnieku, lai likvidētu 65 000 Latvijas ebreju. H. Himlers, zinot, kādu psihisku ļaunumu šāds uzdevums varētu radīt, nevēlējās demoralizēt pārmērīgi lielu karaspēka daļu. Bez tam iznīcināšana nekad nebija plānota kā atklāta akcija; tika ievērota zināma slepenība. Lai nu kā, pārējie vācieši kritizēja SD, ka tie latviešiem ļāva šaut: viņi pārāk daudz runāja un dzēra, un viņi kļuva par slepkavību lieciniekiem. Liepājas gebītskomisārs ierosināja, ka latvieši, kuri piedalījušies ebreju slepkavošanā, pēc tam paši būtu nogalināmi.¹¹² Vairums no iznīcināšanām notika agrās rīta stundās un ar dažiem izņēmumiem nomaļās vietās.¹¹³ Tādējādi nepieciešamība ievērot slepenību noteica to, ka ebreju nogalināšanā iesaistīto cilvēku skaits bija neliels.

Nogalināšanas akcijas bija divu veidu: vienas – kā Rumbulā – ar lielu dalībnieku skaitu; citas – ar maz dalībniekiem. Cilvēku skaits, kas tika izmantots nogalināšanā, protams, bija atkarīgs no upuru skaita. Rumbulas akcija skāra pavisam 24 000 ebreju, kurus F. Jekelns bija nolēmis nogalināt divās dienās. Geto atradās apmēram 10 km no nogalināšanas vietas, un ebreji uz turieni tika dzīti kājām. Bija vajadzīgs liels skaits vīru, kas apsargāja nogalināšanas vietas apkārtni un uz turieni dzina upurus. Rumbulas akcijā varēja būt piedalīties ap 1 500 latviešu kā sargi un akcijas veicinātāji. Vismaz 800 no tiem bija Rīgas policijas iecirkņu kārtbnieki. Domājams, ka šajā akcijā piedalījās vairāk latviešu nekā jebkurā citā akcijā vācu okupācijas laikā.

Vairums, varbūt pat visas pārējās iznīcināšanas akcijas Latvijā saistīja daudz mazāku dalībnieku skaitu. Ebreji tika atvesti no nometnēm uz nogalināšanas vietām grupās pa 20 vai 30 atkarībā no smago mašīnu lieluma. Pēc ierašanās grupa ātri tika iznīcināta. Šī metode prasīja maz sargu. Ar 12 sargiem pietika. Šāva no 20 līdz 40 vīriem, dažreiz mazāk. Šo metodi lietoja Arāja komanda Biķernieku akcijā un lielākajā daļā no iznīcināšanām mazajās pilsētās. Liepājas un Daugavpils slaktiņi ierindojami kaut kur pa vidu, bet kopumā tika ievērots Biķernieku modelis. Salīdzinājumā ar F. Jekelna metodi un Polijas nāves nometnēs lietotajām konveijera metodēm šis bija lēns process. Tomēr nogalināto skaits auga: vienā stundā varēja nogalināt ap 100 ebreju. Paietu diena, lai nogalinātu 1000 cilvēku. Bija gadījumi, kad Arāja komanda, pārvietojoties savā zilajā autobusā, vienā dienā apstājās vairākās vietās. Ne visus mazo pilsētu ebrejus nogalināja Arāja vīri. Dažreiz tādās vietās kā Jēkabpilī un Ilūkstes apriņķī ebrejus šāva tur noorganizētas šāvēju vienības. Latviešu policistu līdzdalība parasti nozīmēja stāvēšanu sardzē pie apcietinājuma un nogalināšanas vietām. Domājams, ne vairāk par 1000 latviešu policistiem papildu Rīgas policistiem bija iesaistīts nošaušanās. Vietējo policistu vainas pakāpes noteikšana ir grūta, pat neatrisināma problēma. Ebreju iedzīvotāju blīvums Latvijā pa apriņķiem ievērojami atšķīrās.¹¹⁴ Vietās ar augstāku ebreju koncentrāciju varētu sagaidīt augstāku latviešu līdzdalību. Bet tās bija pilsētas, kuras visbiežāk apmeklēja Arāja komanda. Deviņas vietas ar augstāko ebreju koncentrāciju Latvijā aptvēra apmēram 85% no Latvijas ebrejiem. Tādējādi vairākumam Latvijas policistu vispār nebija nekādas vai minimālas saskares ar ebrejiem. Padomju propaganda ir mēģinājusi ar ebreju nogalināšanu saistīt šucmaņu bataljonus, bet jāatzīmē, ka pirmie šādi bataljoni tika organizēti tikai 1941.g. beigās un 1942.g. sākumā, kad Latvijas ebreji jau bija nošauti.

¹¹¹ Pieņēmumi, kāpēc daži cilvēki piedalījās nogalināšanas akcijās, atrodami *New York Review of Books* (21 December 1989).

¹¹² V. Alnora ziņojumu ģenerālkomisāram O.H. Dreksleram sk: *Mēs apsūdzam*, 155., 156. lpp. Ziņojums citēts šīs grāmatas 9. nodaļā (350. lpp.).

¹¹³ Divi izņēmumi ir agrīnās slepkavības Liepājā un Daugavpilī, kas notika pilsētu parkā. Arī Rumbulas akcija notika pārāk pieejamā un atklātā vietā.

¹¹⁴ Latvija aptvēra 65 741 km², tas nozīmēja, ka uz vienu kvadrātkilometru dzīvoja aptuveni viens nogalinātais ebrejs.

Latviešu atbildība

Jautājums par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā ir komplicētāks nekā jautājums par vāciešu vainu. Latvija bija okupēta zeme. Atšķirībā no Beļģijas, Holandes un Dānijas te bija karastāvoklis. Padomu ebreju jautājumā nacisti latviešiem neprasīja. Nevienam latvietim nebija iespējams īstenot Petēna lomu. Ģenerāldirektori, O. Dankers un citi latvieši bija pārāk tālu no jebkādas lēmumu pieņemšanas ebreju jautājumā. Vainas noteikšanā jāņem vērā, ka latvieši arī bija nacistu upuri. Lai gan bija iecerēts, pret latviešiem netika īstenots genocīds; nacistu okupācijas laikā pavisam tika nogalināti ap 15 000 Latvijas iedzīvotāju neebreju. Var diskutēt, vai tas, ka vācieši ebreju nogalināšanā iesaistīja latviešus, bija sava veida izrēķināšanās veids. Tomēr vēsturisks fakts ir arī tas, ka Arāja komanda, kas sastāvēja galvenokārt no latviešiem, bija unikāla vienība, kam nebija līdznieka okupētajā Eiropā.

Latviešu sacerējumi par ebreju nogalināšanu Latvijā parāda dažādus nožēlas līmeņus. Pārstāvētas noteiktas, paaudzēm raksturīgas attieksmes. Jaunāki latvieši, kas holokaustu pieredzēja bērnībā vai pusaudžu gados vai kas tad vēl nebija dzimuši, liekas, izjūt augstāku vainas pakāpi nekā tie, kuri okupācijas laikā bija pieauguši. Droši vispārināt nevar tāpēc, ka šī tēma vēl nav tikusi pēfita un atrodams visai maz piemēru par to.

Latviešu jautājums Latvijā izvirza īpašu problēmu. Pusgadsimtu ilgi latviešiem neļāva runāt VDK, kas holokausta jautājumu risināja pēc saviem ieskatiem. Pastāv trejādas problēmas: tēma tika nodzīta pagrīdē un netika apspriesta un skaidrota kā Rietumos; padomju pārstāvji holokausta jautājumus izmantoja, lai vērstos pret latviešiem – padomju cilvēki tika mācīti pret latviešiem izturēties kā pret fašistiem un vāciešiem; daudzi *glasnostj* vēsturnieki un žurnālisti ir pārāk jauni, lai zinātu pietiekami daudz un pievērstu pietiekamu uzmanību holokausta jautājumam. Ilgi pēc tam, kad ideju par kolektīvo vainu pret ebrejiem beidza attiecināt uz valstīm Rietumos, VDK to turpināja lietot pret tautām padomju okupētajās teritorijās. Mūsdienu neatkarīgās Latvijas mērķis ir no jauna radīt latviešu un ebreju attiecības, kādas tās bija Latvijas parlamentārās republikas laikā. Latvijas Augstākā Padome ir pieņēmusi atvairošanās lēmumu, bet šobrīd vēl nav notikusi plašāka diskusija par ebreju likteni nacistu varas laikā.

To latviešu vecākās paaudzes attieksmi, kas okupācijas laikā bija vairāk vai mazāk pārvaldes pozīcijās, iemieso Jānis Lejiņš. J. Lejiņš bija Irlavas pieaugušo darba kolonijas vadītājs, kad 1941.g. 24.jūlijā policisti uz pagasta centru aizveda astoņus ebrejus, kas tur strādāja. No šejienes ebrejus pārvietoja uz Tukumu, un, kā J. Lejiņš dzirdēja, viņi tika nogalināti nākošajā dienā. Par spīti īpašiem apstākļiem, J. Lejiņš nogalināšanu uzskata par vācu lietu.

Vācieši it kā ļoti steidzoties ar šo «akciju», bet neizpaužot, kāpēc. Rīgā notiekot tas pats. Šāda informācija mani ļoti satrauca. Lasīt Hitlera murgojumu par rases tīrību ir viena lieta, bet uzzināt, ka slepkavošana notikusi pie mums, ir pavisam cita lieta. Astoņi cilvēki, kas vakar vēl bija manā padotībā, bez nozieguma un tiesas – nošauti! [...] Vai mēs būtu varējuši viņus glābt? Tāda doma toreiz pat nepacēlās, jo neviens nezināja, ka viņi no kaut kā būtu jāglābj. Rīkojumu no policijas bija saņēmis iestādes darbvedis. Es pēdējam jautāju, vai viņš noprastījis, kāpēc mums atņēma cilvēkus, kad tie šeit vajadzīgi. Viņš to esot darījis, bet policija arī nezinājusi, kāpēc tas darīts, tikai uzsvērts, ka tas esot ļoti strikts vācu rīkojums, kas nekavējoties izpildāms.¹¹⁵

J. Lejiņš atzīmē arī, ka «latviešu varā nebija šādas akcijas uzsākšana vai izbeigšana». Grūti pateikt, cik lielu nožēlu J. Lejiņš jūt pret ebrejiem. Viņa izturēšanās uz tādu nenorāda. Viņš mums stāsta, ka latvieši nebūtu varējuši palīdzēt ebrejiem un ka šajā laikā – jūlija beigās – neviens nezināja, ka ebrejiem varētu draudēt kādas briesmas. Jautājums par informētību ir galvenais: lai gan ebreji netika nogalināti atklāti, vai J. Lejiņš, vīrs, kuram bija kontakti Rīgā un citos centros, varēja apgalvot, ka viņš nezināja? Kā vaina varētu būt noklusēšana – viņa paša? Viņa tautas?

Faktiski no vācu okupācijas laika mums nav atbilstošu piemēru par latviešu viedokli ebreju nogalināšanas jautājumā. Atsevišķās pagrīdes publikācijas, kas pavairotas uz mimeogrāfa, jautājumu neskar bieži un pietiekami aptveroši. 1943.g. latviešu arodbiedrību pārstāvji izsūtīja uzsaukumu Starptautiskajai Arodbiedrību federācijai, izskaidrojot latviešu attieksmi ebreju nogalināšanas jautājumā.

Vācu terorisms ir bijis pat nežēlīgāks kā krievu. Mums nav tiešu datu par to, cik cilvēku vācieši sodījuši ar nāvi un cik deportējuši no Baltijas valstīm. Tomēr saskaņā ar piesardzīgiem vērtējumiem Latvijā vien ar nāvi sodīti 10 000 un deportēti 50 000. Daudzi tūkstoši apcietināti un internēti koncentrācijas nometnēs. Vēl vairāk, visās trijās Baltijas valstīs praktiski visi ebreju rases pilsoņi, kas dzīvoja tur laikā, kad vācieši iebruka Baltijas valstīs, ir tikusi nogalināti. Latvijā bija apmēram 90 000 ebreji, varbūt 20 000 no

¹¹⁵ Lejiņš J., *Mana Dzimtene*, 261., 262. lpp.

tiem izbēga kopā ar krieviem; Rīgas geto pašreiz ir kādi 3'000 ebreju, pārējos vācieši ir nogalinājuši. Svarīgi, ka tagad vācieši izplata melus, ka tieši latvieši, lietuvieši un igauņi nogalinājuši ebrejus. Latvijā vācu cinisms sniedzās tik tālu, ka viņi filmēja ebreju iznīcināšanu. Filmā līdzās upuriem var redzēt sargus latviešu uniformā. Tie bija vai nu vāciešu uzpirkti vai apdzirdīti huligāni, vai personas, kas tur atradās zem izrēķināšanās draudiem. Visas šīs masu slepkavības ir uz vācu sirdsapziņas, vietējie iedzīvotāji tās ar riebumu nosoda. Atbildīgās personas par šiem briesmu darbiem ir vācu SS vadītājs *Gruppenführer* Šrēders un Drošības policijas priekšnieks Latvijā *Sturmbannführer* Lange.¹¹⁶

Starp latviešu rakstniekiem ārzemēs dziļāko nožēlu paudis novelists Eduards Freimanis, bet viņš ebreju nogalināšanas akcijai atradās tuvāk nekā J. Lejiņš un pilnībā apzinājās faktus. E. Freimanis bija Kuldīgas vietējās pašsardzības grupas dalībnieks, strādāja ieroču noliktavā, un citu uzdevumu starpā viņam bija jāizsniedz ieroči un munīcija ebreju slepkavām. Viņš pazina tos, kas izdarīja slepkavības, un arī daudzus no vietējiem ebrejiem, kas tika nogalināti. Upuru vidū bija viņa skolas draugs. Pie jūlija dienām Kuldīgā E. Freimanis atgriežas daudzos darbos,¹¹⁷ kur risinājumu slepkavas meklē alkoholā, Dievā un vājprātā.

Latvijas pagātnes noziegumi smagi gulst arī uz Riharda Rīdzinieka apziņu. Viņa stāsta galvenais varonis, tāpat kā E. Freimaņa varonis, nokļūst trakonamā. Jautājums, ko vienmēr atkārtoti galvenais varonis, ir: «... un tad?»¹¹⁸ Ojāra Vācieša dzejolis «Rumbula»¹¹⁹ un Voldemāra Avena dzejolis «Zilais autobuss»¹²⁰ ir to literāro darbu vidū, kur jautājums par ebreju nogalināšanu ir parādīts kā latviešu kolektīvās sirdsapziņas centrālais jautājums.

Ja pieņemam, ka pašnāvība un nervu sabrukums liecina par vainas apzināšanos, tad šāvēju komandu dalībnieku dzīvesstāsti varētu sniegt plašus materiālus. Lai gan neviens tos nav vācis, stāsti eksistē folkloras līmenī, un daudzi latvieši, kas vecāki par 60 gadiem, būs dzirdējuši par ebreju šāvējiem, kas sajuka prātā vai izdarīja pašnāvību. Leitnanta Fēliksa Dībieša un leitnanta Roberta Freimūta – V. Arāja līdzgaitnieki no komandas agrīnajām dienām – pašnāvības gadījumi ir vislabāk zināmie Arāja vīru vidū.¹²¹ Ar savu sirdsapziņu ir cīnījies Jānis Eduards Zīrmis, kurš kādu laiku dienēja Arāja vienībā. 60. gados viņš dibināja kara noziegumu izmeklēšanas biroju – rakstīja garas vēstules nacistu medniekiem. Egons Jansons, komandas loceklis, kurš liecināja V. Arāja prāvā, ir dzīvojis Vācijā un visu savu dzīvi pavadījis cietumos un vājprātīgo dziednīcās. No otras puses, Jāzeps Linarts, Latvijas iedzīvotājs, kurš piedalījās iznīcināšanās Liepājā, noliedza vainas apzināšanos, kad viņam par to jautāja E. Grauela prāvā.¹²² Kopumā nešķiet, ka Arāja komandas dzīvi esošie liecinieki Latvijā būtu rādījuši lielu nožēlu, kad tos nopratināja dažādi Rietumu apsūdzētāji. Bet nopratinātāji daudz neiedziļinājās sirdsapziņas jautājumos. Latvijas liecinieki parasti ir tikuši sodīti, un lielākā daļa no viņiem izcietusi sodu Sibīrijā.¹²³

Emigranti, kas tiecas noliegt latviešu vainu, izmanto vairākus argumentus, kas kopumā saistās ar ideju par latviešu bezspēcību nacistu okupācijas apstākļos.

– Nekāda atklāta ebreju aizstāvēšana, piemēram, mācītāju lūgumi pēc žēlastības, nebija iespējama. Izrādīt jebkādas simpātijas ebrejiem būtu nozīmējis atstādināšanu no amata, kā uz to norāda gadījumi ar dažiem mācītājiem.

– Ebreju slēpšana bija noziegums, par ko sodīja, vismazākais, ar apcietinājumu, un rezultātā būtu cietusi visa ģimene.

– Latvijas ebreji tika nogalināti ātri, un nebija ne laika, ne līdzekļu, lai uz slaktiņiem reaģētu.

– Rietumu un padomju radio, kas bija vienīgais sakars ar ārpusauli, minētajā jautājumā klusēja. Lielbritānijas, ASV un Zviedrijas izlūkošanas dienesti, kas būtu varējuši brīdināt, izskaidrot nacistu politiku un norādīt latviešiem kolaborācijas cenu, neteica neko. Padomju spiediena rezultātā

¹¹⁶ «Baltijas strādnieki vācu un krievu okupācijas jūgā» – uzsaukums Starptautiskajai Arod biedrību federācijai 1943. g. decembrī. Ieguvums no Kārļa Kangeras kolekcijas. Paziņojums ir ievērojams ar to, ka tas parāda uzsaukuma rakstītāju zināšanu trūkumu par vācu hierarhiju Latvijā. Ziņas par dzīvo un mirušo ebreju skaitu ir vairāk vai mazāk pareizas, bet jāatzīmē, ka tas bija nepietiekami attiecībā uz vainas noskaidrošanu par izdarītajām slepkavībām. Piemēram, F. Jekelns un V. Arājs nebija minēti.

¹¹⁷ To darbu vidū, kur E. Freimanis aplūko šīs tēmas, ir: *Divas pasaules, Ticība un Visālais Jēpis*.

¹¹⁸ Rīdzinieks R., *Zelta motocikls*.

¹¹⁹ Vācietis O., *Kopotī raksti*, 1. sēj., 394., 395. lpp.

¹²⁰ Avens V., *Avis*.

¹²¹ Tos slepkavas, kuri sajuka prātā, vācieši bieži nogalināja.

¹²² Landgericht Hannover: Strafteil gegen Grauel und andere, S. 72 (Jāzeps Linarta liecība).

¹²³ VDK lietas parāda, ka daudz lielāks latviešu nekā vācu iznīcināšanas akciju dalībnieku īpatsvars ir ticis tiesāts un notiesāts – bieži uz nāvi – kara noziegumu prāvās. Tas īpaši attiecas uz zemāka ranga dalībniekiem.

sabiedroto un neitrālo valstu ārlietu dienesti Londonā, Vašingtonā un Stokholmā latviešu diplomātiem un demokrātiem pieeju ēterā liedza.

– Nacistiem izdevās Latvijas sabiedrībā iefiltrēt spieģus un kolaboracionistus, un tas lielā mērā iedragāja vietējo pretestību. Vajadzēja paiet kādam laikam, lai latvieši atklātu, ka nacisti viņu zemei bija tikpat bīstami kā padomju vara.

– Daudzi Eiropas ebreji Latvijā bija raduši patvērumu, kad daudzu citu zemju durvis, ieskaitot Zviedriju, bija aizvērušās.

– Lai kāda ir latviešu vaina, par nacistu noziegumiem viņi ir tikuši sodīti proporcionāli un skaita ziņā vairāk nekā vācieši.

– Pēc visa, kas ir teikts un darīts, daudzi latvieši riskēja ar savu dzīvību, lai glābtu ebrejus, daži veiksmīgi, citi ne.¹²⁴

Pastāv ievērojama emigrantu grupa, kas ne tikai noliedz jebkādu jautājumu par latviešu vainu, bet cenšas to izkropļot, pierādot, ka paši ebreji ir atbildīgi par savu likteni, jo viņi sadarbojušies vai nu ar komunistiem, vai čekū.¹²⁵

Neskatoties uz to, lai ko arī kāds teiktu par latviešu bezspēcību vācu varas apstākļos un grūtībām, lai palīdzētu ebreju upuriem, iekšējā vainas sajūta, no kuras cieš daudzi latvieši, rodas tāpēc, ka bija tāda latviešu komanda, kas nogalināja ebrejus, un tāpēc, ka daudzi latvieši zaudēja kaimiņus un draugus. Šī vaina ir gan personiska – kaimiņa, drauga, skolasbiedra, studenta, strādnieka zaudējums, gan valstiska – Latvijas politiskā organizācija, sadragāta un salauzta, bija bezspēcīga savu pilsoņu aizstāvēšanā.

Analizējot vāciešu vainu, 1946.g. Karls Jaspers izteica viedokli, ka pastāv četru veidu atbildība, ar ko jāstopas vācu tautai, – kriminālā, politiskā, morālā un metafiziskā.

Kriminālā atbildība

Daudzi latvieši noteikti bija krimināli vainīgi. Tos, kas tieši piedalījās ebreju slepkavībās, vajadzētu sodīt krimināli, lai arī 1999.g. runāt par sodu daudziem no viņiem ir pārāk vēlu šai pasaulē. Krimināla atbildība, lietojot Rietumu kara noziegumu prāvu kritērijus, varētu tikt attiecināta uz apmēram 500–600 vīriem, lielākais – uz 1000. Tas ietvertu četrus dučus žurnālistu, kuri rakstīja, rediģēja un publicēja nacistu propagandu par ebrejiem,¹²⁶ kā arī dažus žurnālistus, kas, kā, piemēram, Pauls Ducmanis, pārmetās no darbošanās vācu propagandas orgānos uz padomju orgāniem.

Politiskā atbildība

Latviešiem varētu piedēvēt maz politiskās atbildības. Vācieši izvēlējās katru latviešu amatpersonu, augstāku vai zemāku. Latviešu kvislingi, ja mēs vēlamies šo vārdu attiecināt uz latviešu Pašpārvaldes ģenerāldirektoriem un tur nodarbinātajiem, nebija pat īsti kvislingi, jo viņiem nebija citas lēmumu pieņemšanas varas kā tikai piekrist saviem vācu priekšniekiem un dažkārt propagandēt vācu politiku. Nav zināms, ka vācieši būtu akceptējuši jebkādu ģenerāldirektorāta ierosinātu pasākumu, lai cik niecīgs tas bija. Iespējams, ka ģenerāldirektoriem bija mazāk patstāvīgu lēmumu pieņemšanas tiesību nekā pagastu vecākajiem, vietējo zemnieku kopienu vecākajiem. Nevienam no ģenerāldirektoriem neiestājās par ebrejiem. Un viņus vispirms izvēlējās pronacistiskās nostājas dēļ, kur viens no kritērijiem bija antisemitisms. Ja viņi būtu mēģinājuši ebrejus aizstāvēt, tūlīt sekotu atmaksa. Pavēles, kas noveda pie ebreju iznīcināšanas, parakstījuši vairāki zemāka līmeņa latvieši – starp tiem prominentākie ir pulkvežleitnanta K. Lobes, M. Vagulāna un leitnanta R. Blūzmaņa paraksti.¹²⁷ Tomēr visos gadījumos, kad latvietis tiešām parakstījis pretebreju pavēli vai rīkojumu, dokumentu pēdas ved einzackomandu virzienā. K. Lobes, M. Vagulāna un R. Blūzmaņa vaina bija krimināla, ne politiska.

¹²⁴ 1993.g. jūnijā dzīvi palikušo ebreju tikšanās reizē Rīgā īpašā sesija tika veltīta to latviešu piemiņai, kas glāba ebrejus. Sk.: Vestermanis M., «Vēsture nezina cildenāku rīcību»; Bergers E., «Pat nāves briesmās būt cilvēkam».

¹²⁵ Šis viedoklis pirmo reizi tika skaidri formulēts vācu okupācijas laikā, un neviens to nav izdarījis pilnīgāk kā H. Vītols darbā *Staļina impērija patiesības gaismā* (175. lpp.).

¹²⁶ Pēc kara padomju pārstāvji notvēra apmēram 344 Arāja komandas locekļus, un visi tika tiesāti un saņēma sodu. Šis fakts vien varētu norādīt, ka proporcionāli vairāk latviešu nekā vāciešu tika notiesāts par kara noziegumu izdarīšanu (LVA, nekatalogizētie VDK dokumenti).

¹²⁷ K. Lobes dokuments ir publicēts VDK pamfletā *Viņi bez maskas* (91. lpp.), bet nav iemesla pieņemt, ka tas nav patiess. R. Blūzmaņa paziņojumu izlīmēja Daugavpilī uz ielu stabiem, un tas parādījās arī *Daugavpils Latviešu Avīzē* 1941.g. 15.jūlijā.

Morālā un metafiziskā atbildība

Saskaņā ar K. Jaspersa viedokli morāla atbildība rodas, ja netiek izdarīta ētiski pareiza izvēle. Morālās izvēles jautājumā augstākās pavēles princips nav attaisnojums nozieguma izdarīšanai. Morāli vainīgi ir tie, kas atradās tuvu noziegumam, bet neiebilda, kad bija iespēja to darīt, vai arī kas neatteicās izpildīt noziedzīgu pavēli, lai gan tas bija iespējams. Morāles jautājumā nezināšana nav attaisnojums. Saskaņā ar K. Jaspersu morālo atbildību nosaka katrs pats, arī draugi un tuvinieki, «kuri ir ar mīlestību norūpējušies par manu dvēseli». K. Jaspersa meditācijas varam papildināt ar to, ka arī sabiedrībai ir loma personas morālo pienākumu noteikšanā.

Metafiziskā atbildība rodas no solidaritātes sajūtas visu cilvēku starpā, «kas dara katru līdzatbildīgu par visu nepareizo un par jebkuru netaisnību pasaulē, sevišķi par noziegumiem, kas pastrādāti, klātesot vai zinot par tiem. Jurisdikcija par metafizisko atbildību atrodas tikai Dieva ziņā».¹²⁸ Jautājumi par morālo un metafizisko atbildību vairāk ir filozofu un reliģisko domātāju nekā vēsturnieku apceres temati. Tomēr varam konstatēt, ka pēc Otrā pasaules kara līdzās nedaudziem literāriem darbiem ir bijis pavisam maz mēģinājumu pārdomāt latviešu vainu ebreju nogalināšanā Latvijā.¹²⁹

¹²⁸ Jaspers K., *The Question of German Guilt*, p. 31,32.

¹²⁹ **V.E. 2017-06-29:** Vāciešu, latviešu un citu tautu «vaina» un «atbildība» ir «pētīta» un sijāta neskaitāmos sacerējumos (tajā skaitā Ezergaiļa), pateicoties pirmām kārtām ebreju aktivitātēm, taču akadēmiskā un zinātnieku-vēsturnieku līmenī praktiski NAV sacerējumu, kuri objektīvi izvērtētu ŽĪDU vainu un atbildību par genocīdu (jo tādi sacerējumi nekavējoties tiktu pasludināti par «antisemitiskiem», «nacistu propagandu» utt., autori tiktu vajāti, padzīti no darba vai pat noslepkavoti). Bet katram saprātīgi domājošam cilvēkam, kuru nav apdullinājusi žīdu propaganda un kurš ir spējīgs redzēt pasauli tādu, kāda tā ir, – katram tādām cilvēkam ir skaidrs, ka pirmcēlonis visām šīm nelaimēm ir žīdu RASISMS. Pasaule nezina lielākus rasistus par žīdiem, viņu rasisms ir pacelts reliģijas un svēto rakstu līmenī; Bībele satur tādas lietas, par kurām tā būtu nekavējoties aizliedzama, ja vien Latvijas un citu «civilizēto valstu» likumi par rasistiskās propagandas nepieļaujamību tiktu patiešām ievēroti. Par to es ceru parunāt vēl nākotnē.

I. Vēsturiskais un sociālais konteksts

Pagātnes pacelšana tagadnībā norisinās cerībā atbrīvoties no bijušiem notikumiem. Manī deg slāpes aizmirst izstaigātos elles lokus, neapslāpējamas ir ilgas pēc jauniem tēliem un skaņām.

Zenta Mauriņa, Dzelzs aizbīdņi lūst

Vēsturiskais fons

Kā neatkarīga valsts Latvija radās 1918. gadā. Atšķirībā no lietuviešiem, kas agrīnajā jauno laiku vēstures periodā Austrumeiropā nodibināja lielvalsti, latvieši pirms 1918. g. nekad nebija bijuši vienoti vai baudījuši politisku neatkarību. Latvieši ir sena tauta ar valodu, kas tuva oriģinālajam indoeiropiešu valodas prototipam. Kas izskaidro latviešu izturību un spēju izdzīvot?

Latviešu vēsturi noteica lielo Ziemeļaustrumeiropas impēriju – Vācijas, Krievijas, Polijas un Zviedrijas – plāni un intrigas. Pēc Vācu ordeņa bruņinieku ierašanās 13. gs. uz Latvijas zemes tikuši izcīnīti daudzi kari.

Ne vienreiz vien Eiropas vēsturē parādījās «Baltijas jautājums», kas nozīmēja, ka Baltijas teritorijā bija parādījusies varas vakuums un ka uz Latvijas zemes notika impēriju armiju sadursmes. Dzīvot impērisko lielvaru krustcelēs latviešu tautai nozīmēja gan postu, gan iespējas. No vienas puses, impēriju armijas, sevišķi Krievijas – Ivans Bargais un Pēteris Lielais –, izpostīja Latvijas zemi, bet, no otras puses, impēriju konfliktējošās intereses latviešu tautai nodrošināja sava veida aizsardzību. Latvieši kā zemnieku tauta dzīvoja lielvaru pakļautībā. Latvijas robežām tādā veidā, kā tās tika noteiktas neatkarības cīņā laikā 1918.–1920. g., nebija gadījuma rakstura – tās bija vēsturiski noteiktas. Austrumu robeža ar Krieviju un dienvidu robeža ar Poliju un Lietuvu tika novilkta, pārsvarā sekojot robežām, ko Vācu ordeņa bruņinieki bija iezīmējuši savā cīņā ar Kijevas un Novgorodas Krievzemi un lietuviešiem.

Pirms 1918. g. Latvijas vēsturē izdalāmi četri galvenie periodi.

– Cilšu periods, kas ilga līdz 13. gs. un ko daļēji ietekmēja vikingu klejojumi.

– Vācu ordeņa bruņinieku okupācija 13. gs., kas uz latviešu teritorijām pārnesa pāvesta un vācu varu un nodibināja veidojumu, kas bija pazīstams kā Livonijas valsts. Rīga kļuva par Hanzas savienības ievērojamu priekšposteni. Tika radīta vācu aristokrātija, kas pastāvēja līdz 20. gadsimtam. Livonija sabruka 16. gs., un tas veicināja krievu, zviedru un lietuviešu-poļu armiju sadursmes Latvijā.

– Zviedru un poļu okupācijas periods 16. gs. pēc Livonijas valsts sabrukuma. Latviju sadalīja Zviedru Vidzemē, kas atradās zviedru karaļa pakļautībā, Poļu Vidzemē (Inflantija) un Kurzemes un Zemgales hercogistē, kas nonāca Polijas-Lietuvas karaļa pakļautībā.

– Krievu okupācija sākās, kad Pēteris Lielais 1710. g. iekaroja Zviedru Vidzemi, un galīgi noformējās, kad Katrīna Lielā Krievijas impērijai pievienoja Poļu Vidzemi jeb Latgali (1772. g.) un Kurzemes un Zemgales hercogisti. Latgali inkorporēja Vitebskas guberņā, bet Kurzemi un Vidzemi kā atsevišķas guberņas pārvaldīja Vācu ordeņa bruņinieku pēcnācēji – Baltijas vācieši. Latgale, nonākot poļu ietekmē, pieņēma katolicismu un slāvu kultūras ietekmi, bet Kurzeme un Vidzeme kļuva protestantiskas un saglabāja vācisku raksturu.

Kad 16. gs. poļi pārņēma Kurzemi un Latgali, šīs teritorijas tika atvērtas ebreju ieceļotājiem. Līdz neatkarīgās Latvijas valsts izveidošanai ebrejiem slēgta bija lielākā daļa Vidzemes.

Pārvaldes ziņā Vidzeme un Kurzeme 18. un 19. gs. pirmajā pusē baudīja plašu autonomiju Krievijas ērgļa paspārnē. Tās pārvaldīja vācu landtāgi un padomes. Ne latviešiem, ne krievu ierēdņiem tajos nebija nekādas teikšanas. Jauna ēra latviešiem sākās, kad pie varas nāca Aleksandrs I (1801–1825), kurš likvidēja dzimtbūšanu 1817. g. Kurzēmē un 1819. g. Vidzemē. Pirmajās trijās desmitgadēs pēc atbrīvošanas no dzimtbūšanas latviešu zemnieku stāvoklis pasliktinājās, jo atbrīvošana tiem nedeļa zemi un vācu baroni saglabāja savu ekonomisko varu pār latviešiem. Atbrīvošana latviešiem nedeļa arī nekādu politisku varu. Cari Baltijā uzsāka realizēt pakāpeniski augošu rusifikācijas politiku. Varas grožus Baltijas vācieši sāka zaudēt 19. gs. 40. gados, kad sākās īpašu privilēģiju piešķiršana ortodoksālajai¹³⁰

¹³⁰ V.E.: Velns ar ārā! Nu to tulkotāju stulbums un analfabētisms ir tiešām vienreizējs!

baznīcai Baltijā un latviešu zemniecības pievēršana jaunai ticībai. Zemniekiem tika dota arī iespēja izpirkt savas zemes. Tā bija politika, kas noveda pie pārtikuša zemnieku slāņa izveidošanās. 19. gs. gaitā latviešu vadošie spēki atbalstīja, pat veicināja krievu spiedienu pret vāciešiem. Bet 19. gs. 80. gados Aleksandrs III un viņa padomdevējs K. Pobedonoscevs Baltijā uzsāka agresīvu rusifikāciju. Baltijas guberņas nonāca tiešā Sanktpēterburgas administratīvā kontrolē, krievi pārņēma visu policijas varu, un skolās kā mācību valodu ieviesa krievu valodu. Rusifikācija nozīmēja arī būtisku pagrieziena latviešu politiskajā orientācijā un attieksmēs. Līdz 19. gs. 80. gadiem latvieši domāja, ka viņu ienaidnieks ir vācieši, pēc tam viņi sāka cīnīties arī ar krievu pašvaldību un birokrātiju.¹³¹ Lai gan Baltijas vāciešu ekonomiskajai un politiskajai kontrolei bija postoša ietekme uz latviešu labklājības un pilsoņtiesību attīstību, to pašu nevar teikt par vācu kultūras ietekmi. 18. gs. caur vācu kulturālajām un reliģiskajām institūcijām hernhūtiešu kustības veidā Latvijā ieplūda apgaismības un protestantisma idejas, šīs 18. gs. kustības latviešu tautai atstāja būtisku mantojumu: elementārās izglītības sākumu. Kopš 18. gs. apmēram 85% iedzīvotāju vairs nebija analfabēti. Lai gan izglītības līmenis bija zems, tas tomēr nodrošināja pamatu latviešu literārās kultūras un tautas nacionālās pašapziņas augšanai. Pirmo nacionālo atmodu latvieši datē ar 19. gs. 60. gadiem. Kustība daļēji auga slavofilu iespaida paspārnē kā pretspēks vācu ideoloģijai. Ar 60. gadiem ir datējami latviešu nacionālās literatūras, literārās valodas, teātra un mūzikas attīstības sākumi. Nacionāls notikums, kas stimulēja un saliedēja latviešu tautu, bija dziesmusvētki. Pirmie dziesmusvētki notika 1873. g., un kopš tā laika tie tiek rīkoti regulāri. Tā kā latviešiem vēsturiski trūka līdzekļu literārās kultūras attīstībai, savas estētiskās un sociālās izjūtas viņi izteica tautas literatūrā, sevišķi tautasdziesmās.

1890. g. Latvijai atnesa marksismu un Latvijas sabiedrības radikalizāciju. Revolucionāro kustību uzkurināja vācu un krievu privilēģijas un pastiprināja marksistiskā, liberālā un nacionālistiskā retorika. Latvijas radikālisma pirmā stadija kulmināciju sasniedza 1905.g. revolūcijā, kas Latvijā bija spēcīgāka nekā jebkur citur impērijā. Cara valdība atbildēja ar atreibību: soda ekspedīcijas sešos mēnešos no 1905.g. decembra līdz 1906.g. maijam nogalināja apmēram 1170 cilvēku, kas bija proporcionāli lielāks upuru skaits nekā jebkur citur impērijā.

Krievijas impērijas nākošās krīzes laikā – 1917. g. revolūcijā un tai sekojošajā Pilsoņu karā – latviešiem arī bija nozīmīga loma. Latvieši, kurus bija rosinājušas atreibības jūtas par slaktiņiem pēc 1905. g. un kas bija destabilizēti Pirmajā pasaules karā, boļševiku lietai pievienojās lielā skaitā, palīdzēja Ļeņinam uzvarēt un gādāja par apsardzi uz Kremļa mūriem.¹³²

Kā pretspēks latviešu boļševikiem 1917. g. revolūcijas gaitā radās liberāli nacionālais bloks, kas izmantoja politisko haosu sakautajās Krievijas un Vācijas impērijās un 1918. g. nodibināja neatkarīgu Latvijas valsti, kas kļuva pazīstama kā pirmā Latvijas Republika.

Savas pastāvēšanas laikā līdz 1940. g. Latvijas Republika pārdzīvoja divus posmus: demokrātisko no 1918. līdz 1934.g. un diktatūras fāzi Kārļa Ulmaņa vadībā, kurš 1934.g. izdarīja militāru apvērsumu, apturot Latvijas Satversmi. Dažos aspektos Ulmaņa režīms bija līdzīgs Eiropas fašistisko režīmu prototipiem, sevišķi Musolīni režīmam. Bet atšķirībā no B. Musolīni K. Ulmanis nāca no politiskā centra un pārstāvēja stabilas šķiras. Dažās vēsturiskajās interpretācijās Ulmaņa apvērsums traktēts kā mēģinājums novērst reālu fašistisku apvērsumu, ko tajā laikā draudēja izdarīt Pērkonkrusts. Tuvojoties Otrajam pasaules karam, Latvija krita par upuri lielvalstu plāniem. Molotova–Ribentropa pakts Latviju iekļāva padomju ietekmes sfērā un izraisīja vācbaltu masveida izceļošanu uz savu vēsturisko dzimteni. Padomju tanki iedārdēja Latvijā 1940. g. jūnijā, nodibinot staļinisko režīmu, kas ilga vienu gadu un kura laikā Latvijas valsts un sabiedrība tika lielā mērā sovetizēta. Tas bija pirmais padomju okupācijas

¹³¹ **V.E. 2017-06-29:** Krievu rusifikācijas politika Baltijā bija vērsta ne pret latviešiem, bet pret vāciešiem. Krievu administrācija negribēja vairs samierināties ar to, ka jaunas latviešu paaudzes (tajā skaitā armijas rekrūši) neprot runāt krieviski, bet prot tikai vāciski (kā, piemēram, Reinis Kaudzīte). Latvieši uzskatīja par saviem galvenajiem ienaidniekiem vāciešus līdz pat 1905.gadam, bet krievus par sabiedrotajiem (visa jaunlatviešu kustība orientējās uz Krieviju). Latviešu klasiskā literatūra (Poruks, Jaunsudrabiņš u.c.) tēlo savas paaudzes latviešus kā Krievijas patriotus. Visu apgriezta otrādi 1905.gads. Kad latvieši dedzināja vāciešu muižas, Krievija nostājās ne latviešu, bet vāciešu pusē; kazaku sotņas sita un šāva latviešus, kā rezultātā viņi kļuva Krievijas ienaidnieki. Tomēr vēl pat 1914.gadā bija saglabājušās stipras simpātiju atliekas, un tūkstoši latviešu jaunekļu iestājās Krievijas armijā brīvprātīgi, ar sajūsmu un ar puķēm pogcaurumos. Šīs sajūsmas atliekas iznīcināja 1916.gada Ziemsvētku kaujas, kurās latviešu strēlnieki sajūtās zemiski nodoti no Krievijas ģeneralitātes puses, un milzīgie upuri bija izrādījušies veltīgi. Tad 1917.gada 30.maijā latviešu strēlnieki savu delegātu kongresā Rīgā pieņēma slaveno rezolūciju par atbalstu boļševikiem un kļuva par viņu galveno triecienspēku 1917–1920. gados.

¹³² Literatūra par latviešu «boļševismu», sevišķi par strēlnieku lomu Krievijas Pilsoņu karā ir plaša. Pamatbibliogrāfiju par tēmu sk.: Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution*.

periods, un Latvijas vēstures grāmatās tas ir pazīstams kā Baigais gads. 1941. g. 22. jūnijā nacistiskā Vācija uzbruka Padomju Savienībai, un līdz 1. jūlijam apmēram ¾ no Latvijas tika iztīrītas no Sarkanās armijas spēkiem. Latvija bija nonākusi savas vēstures holokausta fāzē.

10. jūlijā Latvija bija okupēta pilnībā. Sākumā nacisti uzvedās kā atbrīvotāji un daudzi latvieši viņus par tādiem uzskatīja. Bet patiesībā vācu okupācija Latvijā, lai gan atbrīvoja to no Sarkanās armijas, apstiprināja Molotova–Ribentropa paktu. Vācieši pret Latviju izturējās kā pret padomju teritoriju. Latvija nebija karastāvoklī ar Vāciju, bet tai netika piešķirts draudzīgas valsts statuss.

Pirmā nacistu pavēle Latvijā noteica karastāvokli, ieskaitot pavēli par komandantstundu un ieroču nodošanu. Visi vietējie politiskie, partizānu un militārie formējumi tika aizliegti. Otrs pavēļu kopums īpašus noteikumus attiecināja uz ebrejiem. Kad latviešu vietējie politiskie un militārie formējumi tika aizliegti un atbrūnoti, vācieši organizēja savus «vietējos» spēkus – kā Arāja komandu, ko vadīja cilvēki, daļa no kuriem bija atvesta no Berlīnes un daļa, ar kuru vācieši bija uzturējuši radiosakarus un slepenus kontaktus.

Ebreji Latvijā tika iznīcināti divos viļņos: no 1941. g. jūlija līdz septembrim un no novembra līdz decembrim. Latvijas ebreju nogalināšana kopumā tika pabeigta līdz 1941. g. decembrim. No 1941. g. novembra līdz 1942. g. februārim Latvijā tika ievests apmēram 20 000 reiha ebreju, no kuriem apmēram 50% te tika nogalināti. 1942. g. martā ebreju nogalināšana Latvijā faktiski bija beigusies.¹³³

Holokausts sākās 1941. g. 22. jūnijā. Pirmie Latvijas ebreji tika nogalināti pie Liepājas jau 23. jūnijā. Nav iespējams pārvērtēt slepenību, ar kuru nacisti cerēja realizēt iznīcināšanu.¹³⁴ Visinkriminējošākās dokumentārās liecības, ko vācieši ir atstājuši par saviem nodomiem, ir biļeteni «Ziņojumi par notikumiem» (*Ereignismelctungen*); ja nebūtu šo dokumentu, nacistiem patiesi būtu bijusi iespēja novelt visu atbildību par ebreju noslepkavošanu uz vietējiem Austrumu iedzīvotājiem. Pirmajos okupācijas mēnešos tūkstošiem latviešu vēlējās brīvprātīgi cīnīties pret komunistiem. Bet vācieši, kas vadījās pēc Hitlera pavēles atbrūnot visas tautas starp Elbu un Urāliem, brīvprātīgos noraidīja. Pēc sagrauves pie Maskavas vācieši savu attieksmi mainīja. 1942. g. sākumā viņi sāka aktīvu un nerimstošu «brīvprātīgo» meklēšanu šucmaņu bataljoniem. Brīvprātīgo meklēšana pastiprinājās pēc sakāves pie Staļingradas. Hitleris pavēlēja izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu.

1944. g. oktobrī Latviju, izņemot Kurzemi, vēlreiz okupēja Sarkanā armija. Kurzemes cietoksnis, kas pazīstams arī kā Kurzemes katls, noturējās pret Sarkanās armijas spēkiem līdz kapitulācijai 1945. g. 8. maijā.

Latvija 1941. g. jūlijā

Kad vācieši ieradās Latvijā, tā atradās haosa stāvoklī. Nacistu izlūkošanas organizācijas, īpaši Reinharda Heidriha Drošības policijas vīri, bija gatavas haosu izmantot savā labā.

1939. g. 23. augustā tika parakstīts Molotova–Ribentropa pakts, un tā paša gada 5. oktobrī Padomju Savienība piespieda Ulmaņa valdību atļaut izvietot Latvijā militārās bāzes. Sarkanā armija iebruka Latvijā 1940. g. jūnijā, vienu gadu pirms vāciešu ierašanās.

Padomju okupācija bija stimulējusi iedzīvotāju masveida izceļošanu no Latvijas, Molotova–Ribentropa pakta rezultātā vācbalti repatriējās uz Vāciju. Pavisam bija divi repatriācijas viļņi. Pirmais notika 1939. g. beigās, otrais – 1941. g. sākumā. Otrā viļņa laikā Barbarosas plāns jau bija nobriedis, kas nacistiem deva iespēju nodibināt Latvijā slepenus kontaktus. Papildu vācbaltu repatriācijai mazāku vilni veidoja latvieši, sevišķi militārie virsnieki un antikomunisti, kuri bēga no Latvijas. Barbarosas plānotājiem – Vērmahtam, Abvēram un SD – šis latviešu un latviski runājošo vāciešu ieplūdums bija vērtīgs avots; tas nozīmēja, ka okupācijas spēkiem netrūks cilvēku ar labām zināšanām par Latviju. Ir dokumentēts, ka Vērmahts un policijas spēki no šīm grupām savervēja simtus savam personālam. Savervētie latviešu bēgļi salīdzinājumā ar vāciešiem saņēma zema līmeņa amatus Abvērā. Baltijas

¹³³ Precīzs no Eiropas Latvijā ievesto ebreju skaits šobrīd vēl nav noteikts. Dažos padomju avotos apgalvots, ka 1942. g. Latvijā ieveda 240 000, bet šādiem skaitļiem nav atrasts jebkāds pierādījums. Attiecībā uz 1941. g. rudenī ir daži dokumenti, kas rāda, ka Berlīne plānoja izveidot lielu koncentrācijas nometni trīsstūrī Rīga–Tukums–Jelgava, bet nekas no šī plāna netika realizēts. Sk.: O.H. Drekslera memorands par viņa sarunu ar V. Štālekeru 20. oktobrī (1941, YIVO OCC E 3 29).

¹³⁴ Zināma informācija par iznīcināšanām Latvijā, iespējams, ne visai ticama, nāk no V. Arāja ar zvērestu apstiprinātās liecības attiecībā uz Helmutu Cīgleru (*H. Ziegler*). V. Arājs apgalvoja, ka slepenība bija tik liela, ka H. Cīglers, kurš Rīgā ieradās 1943. g., nebūtu varējis uzzināt par 1941.–1942. g. iznīcināšanām. V. Arājs stāsta par sodu, ko saņēmis viens no viņa vīriem par to, ka izplāpājis citam karavīram par nogalināšanas vietu. Sk.: «Eidenstattliche Erklärung», Fallingbostel, 27 September, 1948. Spruchgericht Benefeld-Bomblitz: trial records of Helmut Ziegler.

vācieši ieguva posteņus militārajā, SD un civilajā administrācijā. Daudzu Baltijas vāciešu psiholoģija bija komplicēta: parasti viņi bija nikni antiboļševiki un ar dažiem izņēmumiem naidīgi latviešiem. Spilgts piemērs ir Alfrēds Rozenbergs (*Rosenberg*), kurš spēja izvirzīties līdz pašai nacistu hierarhijas virsotnei.¹³⁵ Atgriežoties Latvijā militārā vai policijas uniformā, viņi turēja ļaunu prātu par 1905.g. revolūciju un 20. gadu zemes reformām, kad baronu zemes īpašumi tika sadalīti starp latviešu bezzemniekiem.¹³⁶ Viņiem vācu kundzības nostiprināšanās Austrumos (*Festigung Deutschtums im Osten*) ieguva nozīmi, ko nesaprata varbūt pat H. Himlers, R. Heidrihs un Ā. Hitlers. Savā attieksmē pret boļševikiem un Austrumu tautām viņi pārspēja jebkuru nacistu. Baltijas vācieši latviešus kopumā uzskatīja par bīstamu un neuzticamu tautu, kam piemīt tieksme uz radikālām galējībām.

No 1940. g. vidus līdz 1941. g. vidum Latvija pārdzīvoja staļinistisko revolūciju; patiesībā, kad ieradās vācieši, tā joprojām bija revolūcijas iespaidā. Sociālā infrastruktūra, kas bija padarījusi Latviju par stabilu sabiedrību laikā no 1920. g. līdz 1940. g., bija sagrauta. Šķiru antagonisms atradās paaugstinātas spriedzes stāvoklī, sevišķi laukos. Komunisti sagrāva tradicionālo pagastu kārtību. Pagastu vecākos viņi aizvietoja ar padomju izpildkomitejām, kas sastāvēja no laukstrādniekiem, kam nepiederēja zeme, un zeme tika atņemta lauksaimniekiem, kam piederēja vairāk nekā 30 hektāru. Konfiscētās zemes tika sadalītas desmit hektāru lielos gabalos un nodotas bijušajiem bezzemniekiem.¹³⁷ Tas radīja jaunu iedzīvotāju apakšgrupu, desmithektārniekus, kuri, lai gan nebija komunisti, tika turēti aizdomās par komunistu atbalstīšanu. Visu Latvijas iedzīvotāju grupu vidū, izņemot ebrejus un komunistus, vācu okupācijas laikā visvairāk cieta desmithektārnieki. Okupācijas laikā viņi veidoja Latvijas cietumnieku pamatu un daudzi no viņiem kopā ar ebrejiem kļuva par «tīrīšanas» grautiņu upuriem.¹³⁸

14. jūnijā, vācu okupācijas priekšvakarā, apmēram 15 000 Latvijas pilsoņu komunisti deportēja uz Sibīriju. Šie deportētie lielākoties bija «stabilo» Latvijas šķiru pārstāvji: lielle zemes īpašnieki, pagastu vecākie, pilsonība un inteliģence. Starp deportētajiem bija apmēram 2000 Latvijas ebreju.¹³⁹ Būtiski, ka šajā komunistu režīma periodā ebreji proporcionāli cieta vairāk nekā latvieši.

Arī Latvijas ebreju kopiena laikā, kad ieradās nacisti, atradās sajukuma stāvoklī. Ir norādīts, ka «ebreju kopiena saprotamā veidā bija pilnīgi pārņemta ar krasajām izmaiņām, ko veica padomju režīms, tik lielā mērā, ka baumas par iespējamo padomju–vācu karu netika ņemtas nopietni»¹⁴⁰. Sevišķi naidīgi komunisti bijuši pret ebreju cionistiem, buržuāziju un ticīgajiem ebrejiem.

Pretstatā tiem latviešiem, kas atgriezās ar vācu spēkiem, bija daudz lielāks vilnis, ko veidoja apmēram 70 000 bēgļu, kas devās uz Padomju valsts iekšieni. Starp tiem varēja būt apmēram 20 000 Latvijas ebreju. Mēs varam pieņemt, ka ebreju skaits būtu bijis daudz lielāks, ja padomju pārstāvji būtu viņiem brīvi ļāvuši šķērsot robežu un ja būtu bijis pietiekami daudz transporta iespēju Austrumu virzienā.¹⁴¹ Jāatzīmē, ka kara sākumā vairāk latviešu cīnījās komunistu pusē nekā nacistu pusē.¹⁴²

Partizāni un paš aizsardzības spēki

Literatūrā par latviešu partizānu tēmu ir vērojama liela neskaidrība gan no latviešu padomju, gan citu vēsturnieku puses. Partizānu vienības parasti tiek uzskatītas par tiem pašiem tā saucamajiem paš aizsardzības spēkiem. Organizācijas patiesībā bija atšķirīgas: pirmās bija latviešu vietējās vienības, pēdējās organizēja vācieši – SD vai Vērmahts. Kad vācieši ieradās Latvijā un pavēlēja partizāniem padoties, vairums no viņiem izkāra balto karogu, uzvilka baltu piedurknes apsēju un nodeva ieročus. Vācu militārie spēki nevarēja izturēties pret viņiem citādi. Okupācijas pirmajās dienās sev pakļautos latviešu formējumus vācieši sauca divējādi: «paš aizsardzības spēki» un «palīg policija», lai gan tā vairāk

¹³⁵ Boehm M.H., «Baltische Einflüsse auf die Anfänge des Nationalsozialismus».

¹³⁶ Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution*.

¹³⁷ Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 862. lpp.

¹³⁸ Desmithektārnieki cieta arī tad, kad vācieši no latviešiem sāka pieprasīt darba klausības, bieži izvēloties desmithektārniekus. Sk.: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 124. lpp.

¹³⁹ No pieejamās statistikas nav skaidrs, vai deportētie ebreji bija daļa no 15 000 vai papildu šiem 15 000 (*Latvju enciklopēdija*, 1962–1982, 1.sēj., 318. lpp.). Pavisam 1940.–1941.g. komunistu režīms deportēja vai nogalināja vismaz 25 000 Latvijas pilsoņu. Latviešu avoti parasti apgalvo, ka komunisti nogalināja un deportēja ap 32 000 latviešu, lai gan nav skaidrs, kā skaitlis ir ticis noteikts.

¹⁴⁰ Springfield S., «A Life Saved by a Beating», in *The Unfinished Road*, p. 122.

¹⁴¹ Gordons F., *Dienas un nedienas*, 9., 10. lpp.; Michelson F., *I survived Rumbuli*, p. 31. Vēl konkrētāk tas ir pastāstīts Sidneja Aivensa (*Sidney Iwens*) grāmatā *How Dark the Heavens* (40., 41. lpp.). Ebreju problēma kara priekšvakarā apskatīta arī: Rapoport L., *Stalin's War Against the Jews*, p. 58,59.

¹⁴² 1941. g. 13. septembrī 11 000 cilvēku lielā 201. strēlnieku divīzija deva svinīgo solījumu, tā uzskatāma par divīzijas dzimšanas dienu. 2000 latviešu krita Maskavas aizstāvēšanas kaujās. Sk.: Krūmiņš V., «Ilgaiss ceļš uz demokrātiju», *Padomju Latvijas Komunisti*, 1990, nr. 2, 88. lpp.

vai mazāk bija viena un tā pati organizācija. Tieši vācieši pavēlēja šiem pašaisardzības spēkiem jeb palīgpolīcijai valkāt sarkanbaltsarkanās Latvijas krāsas uz piedurknes apsēja. Pēc apmēram sešām nedēļām «pašaisardzības» nosaukums tika atmests un nacionālais piedurknes apsējs nomainīts uz zaļu apsēju. Latviešu palīgpolīciju sāka saukt arī par šucmaņu vienībām.

Laikā, kad Latvijā ieradās vācieši, tā, no vienas puses, bija emocionāli nestabila un atradās demogrāfisko izmaiņu stadijā; no otras puses, vācieši konstatēja, ka situācija ir pārāk labi organizēta, lai tā patiktu einzacgrupas A komandierim V. Štālekeram. Padomju okupācijas pēdējos mēnešos, pirms vācu iebrukuma, dažās vietās bija radusies spēcīga pretpadomju pagrīdes kustība, ko zināmā mērā veicināja vācu slepenie dienesti, Abvērs un SD. Staļina teroram pieaugot, sevišķi pēc 1941. g. 14. jūnija deportācijām, daudzi latvieši patvērumu meklēja mežos. Sākoties karam 22. jūnijā, sākās arī kareivju un virsnieku masveida dezertēšana no Sarkanās armijas Latviešu teritoriālā korpusa. Daudzi no dezertieriem pievienojās partizāniem un neorganizētos meža cīnītājus nodrošināja ar militārajām zināšanām. Partizānu vienības lielā mērā atšķīrās pēc lieluma; dažas sastāvēja pat no 300 vīriem. Partizānu ieguldījums Latvijas iztīrīšanā no Sarkanās armijas karaspēka dažreiz ir ticis pārspīlēts, bet viņu pūlēm bija rezultāts, jo dažās Vidzemes vietās, piemēram, Cēsīs, pirms vācu ierašanās tie pārvaldīja situāciju. Nav pārspīlēts, apgalvojot, ka, ierodoties vāciešiem, potenciālā Latvijas nacionālā armija bija veidošanās procesā. Kad vācieši ieradās Rīgā 1. jūlijā, jau bija sākts organizatoriskais darbs Latvijas nacionālās armijas radīšanai – un simtiem jaunu cilvēku pierakstījās, lai dienētu pretkomunistu spēkos.

Vai V. Štālekers kā SD vadītājs pieņēma latviešu partizānus? V. Štālekers vērtēja partizānus pozitīvi tādā ziņā, ka šie partizāni potenciāli varētu tikt izmantoti ebreju grautiņos, bet visos citos aspektos partizānu klātbūtne neatbilda R. Heidriha instrukcijām vai *festigung Deutschtums im Osten* ideoloģiskajiem principiem. Latvijā mēs varam redzēt divas zināmā mērā antagonistiskas vācu organizācijas – Abvēru un SD, kam bija pretēji mērķi. Lai gan partizānu kustībai lielākoties bija vietējas saknes, daži latviešu virsnieki, to vidū vīri no kalpakiešu grupas, uzturēja radiosakarus ar Abvēru. Piemēram, pulkvedis-leitnants V. Veiss – ar latviešu virsniekiem, kas uzturējās Vācijā. Pulkvedis-leitnants V. Deglavs un pulkvedis A. Plensners 1941. g. jūlijā Latvijā atgriezās kā Abvēra aģenti ar plāniem organizēt Latvijas armiju. Laikā, kad V. Deglavs un A. Plensners atgriezās mājās, kalpakiešu grupa, ieskaitot pulkvedi E. Kreišmani, pulkvežus-leitnantus V. Veisu, R. Osi un citus, Rīgā uzsāka latviešu militāro spēku organizēšanu. Nacionāli cīņas pulki bija pretrunā ar vācu nodomiem un pavēlēm, un V. Štālekers rīkojās veikli, lai apstādinātu Latvijas armijas attīstību, pat nogalinot V. Deglavu. V. Deglavs bija darbojies saskaņā ar vienošanos ar Abvēru un bija ticējis, ka viņam ir atļauja organizēt sava veida latviešu cīņas spēku.

Latvijā sagatavošanas procesā bija ne tikai nacionālais kaujasspēks. Daži no Ulmaņa valdības bijušajiem ministriem sāka organizēt Latvijas pagaidu valdību. Latvijas Organizācijas centrs (LOC) un daži žurnālisti Rīgā 1. jūlijā izlaida vietējo laikrakstu *Brīvā Zeme*.¹⁴³ Šī nebija tā revolūcija, ko V. Štālekera spēki un Baltijas vācieši gribēja redzēt. Pēc saskaršanās ar šīm realitātēm V. Štālekeram vajadzēja rīkoties ātri. 1. jūlijā nekavējoties tika apturēta *Brīvā Zeme*, iznīcinātas tika arī latviešu cerības pēc nacionālas armijas un valdības,¹⁴⁴ kas V. Štālekeram aizņēma pāris dienu. 7. jūlijā V. Štālekers rakstīja: «Pēdējā brīdī einzackomandai izdevās apturēt šo pasākumu izziņošanu».¹⁴⁵

Partizānu spēki galīgi tika izformēti saskaņā ar V. Štālekera 8. jūlija pavēli. Viņam nepatika ne latviešu partizānu vienību apmēri, ne fakts, ka tie bija sākuši organizēt tīklu, kas sniedzās līdz Latvijas visattālākajām malām. V. Štālekers paziņoja, ka viņš viens pats ir atbildīgs par drošību frontes aizmugurē, ka visi ieroči jānodod un ka aizliegtas ir nevācu uniformas.¹⁴⁶

Daži ģermanofili, kā Arturs Silgailis, kopš kara savos darbos mēģinājuši parādīt kontinuitāti starp partizānu vienībām un šucmaņu vienībām, bet atšķirība starp partizāniem un V. Štālekera policiju bija ideoloģiska, lai gan personāls daļēji sakrita. Partizānu spēki atradās latviešu virsnieku kontrolē, *Hilfspolizei* (uzsvars bija uz vārdu *Hilfs*) pat policijas iecirkņu līmenī bija vācu kontrolē. Kārtības palīgpolīcijas uniformas bija latviešu armijas uniformas ar norautām zīmotnēm, lai gan lietotas tika arī citas, un identifikācijai vīri uz kreisās piedurknes valkāja zaļu lenti ar uzrakstu «*Ordnungs Hilfspolizei*», vēlāk nomainot ar «*Schutzmannschaften*».

¹⁴³ Laikraksta redaktors bija Arturs Kroders, kurš vēlāk īsu laika periodu strādāja par nacistu izdevuma *Tēvija* redaktoru. *Brīvā Zeme* bija Ulmaņa valdības oficiālais laikraksts.

¹⁴⁴ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 16.–19. lpp.

¹⁴⁵ *Ereignismeldungen*, 1941, N 15.

¹⁴⁶ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25.–31. lpp.

Rīgas kārtības palīgpolicijas spēkos bija 3000 vīru. Tie veidoja iecirkņu policiju un tā sauktās slēgtas vienības, kuras trenēja pēc militārā reglamenta un organizēja karadarbībai. No slēgtajām vienībām vēlāk tika radīti policijas bataljoni.

Militārās un pusmilitārās vienības

Latvijā pastāvēja četras dažāda tipa vāciešu noorganizētas militārās un policijas organizācijas. Pirmās bija pašaisardzības, ko drīz reorganizēja, tad SD vienības un to papildinājumi, kas 1943. g. – savā zenītā – apvienoja ap 1200 dalībnieku. Tās radās 1941. g. jūlijā un bija dziļi iesaistītas ebreju nogalināšanā. Otrā grupa bija šucmaņu vienības. Šo nosaukumu attiecināja uz visiem policijas iecirkņiem un līdz 1942. g. vidum – uz policijas bataljoniem. Pēdējais bija Latviešu SS brīvprātīgo leģions, kuru organizēja 1943. g. un ko veidoja galvenokārt papildiesaukums. Daudziem, kas ir rakstījuši par vācu okupāciju, šie trīs dažādie vienību tipi saplūda vienā kopumā, tos visus apzīmējot par kolaboracionistiem un nacistiem. Šos trīs latviešu formējumu tipus padomju sacerējumos neatšķīra, lai gan īstenībā atšķirības starp tiem bija lielākas nekā līdzības. SD vienības sastāvēja tikai no brīvprātīgajiem, šucmaņu vienības – daļēji no brīvprātīgajiem, bet Latviešu leģions – galvenokārt no iesauktajiem. Šucmaņu vienības veica ielu policistu pienākumus, meklēja partizānus, apkalpoja tranšejas un dažkārt piedalījās briesmu darbos. Latviešu leģions nebija nekas cits kā frontes karavīri.¹⁴⁷

**Lielvācijas Vadonis š. g. 10. februārī piekritis latviešu
brīvprātīgo leģiona dibināšanai. Latvijas ģenerāl-
apgabala zemes pašpārvalde griežas pie latviešu vīriem
ar šādu uzsaukumu:**

Latviešu karavīri!

Eiropa ir apvienojusies svētajā karā, lai satriektu boļševismu, kas savā asiņū un asaru straumē draud noslīcināt mūsu kontinentu.

Dziļojot r. bežs ar apstrumu barbariem, mūsu tauta jau diezgan izbaudījusi boļševisma tebrukumus un terroru. Šodien mēs apzināmies, ka cīņa pret boļševismu jāizcīnā līdz gala uzvarai, stā-
joties plecu pie pleca ar Eiropas aizsardzības kara galveno vairoga nesēju — vācu tautu un tās sabiedrotiem.

Šavu zemī Latviju, savu kultūru un savas tautas nākotni mēs glābsim, ziedodami visus savus spēkus šinī totālsajā karā par uzvaru un mieru. Milsīgā cīņā un darba frontē, kas radīta Eiropā kā stingrs valnis pret boļševistisko pasaules iznīcināšanas kāri, prass arī no latviešu tautas savu daļu.

Šinīs dienās nodibināts Latviešu leģions, kurā stājusies jau daudzi latviešu jaunekļi un vīri.

Vīrsnieki un instruktori! Savu labo alavu pierādījuši agrākos karos un cīņās, pieteicieties Latviešu leģionā, lai latviešu jaunekļi jūsu vadībā varētu cīnīties par savu tautu un savu zemī Dzintar-
jūras krastī.

Jaunekļi un vīri! Kupliniet cīnītāju rindās! Pieteicieties par karavīriem Latviešu leģionā, kurā vadīs latviešu ģenerālis. Šinī karā, kas izlīdīs Eiropas likteni nākamajiem gadu simtiem, aplieci-
niet latviešu karavīra varonīgo drosmi un stāju!

Visu par uzvaru!

Latvijas ģenerālapgabala zemes pašpārvaldes vārdā
Dankers,
iekšlietu ģenerāldirektors.

Rīgā, 1943. g. 8. martā.

2. att. Latvijas ģenerālapgabala Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektora O. Dankera aicinājums stāties Latviešu leģionā

¹⁴⁷ Jautājums par Latviešu leģiona nacistisko statusu ir bijis starptautiskās sabiedrības uzmanības lokā kopš Otrā pasaules kara beigām. Amerikas Savienoto Valstu Imigrācijas un naturalizācijas dienests 1950. g. par leģionāriem deva spriedumu, norādot, ka viņus nevajag uzskatīt par SS vienībām, kā noteica Nirnbergas Starptautiskais tribunāls. Daudz darbu un atmiņu par policijas bataljoniem un leģionu sarakstījuši latviešu emigranti Rietumos, bet iepazīties ar tā vēsturi var, ielūkojoties A. Plensnera sastādītajā darbā *Informācija par Latviešu leģionu* un šķirklī *Latvju enciklopēdijā* (2. sēj., 1288.–1322. lpp.), kā arī grāmatā *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?*

Visiem jaunekļiem,

kas dzīvo Rīgas pilsētā, Rīgas un Madonas apriņķī un dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā.

Pēdējās nedēļās visā augšminētos gados dzimušie jaunekļi, kas reģistrēti policijā vai darba pārvaldēs sapņmuļi uzacīnājumu terasties reģistrācijas komisijās.

Ikviena vīrietis, kas minētos gados dzimis un šādu uzacīnājumu vēl līdz tam nav saņēmis vai to nesapēms savākšā dienā, ar šo paziņojumu uzacīnāta terasties zemāk minētās dienās noteiktā stundā attiecīgā reģistrācijas komisijā ar vajadzīgiem personas dokumentiem un tiri koptiem. Jāņem līdz uzturs vienai dienai.

1.) Rīgas pilsētas attiecīgo gadu gājumu jaunekļiem jāpieteicas:

a) 1919. g. dzim. pirmdien, 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rita I reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 43/45.

b) 1920. g. dzim. pirmā, 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rita II reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 43/45.

c) 1921. g. dzim. pirmā, 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rita III reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 60.

d) 1922. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rita I reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 43/45.

e) 1923. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rita II reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 43/45.

f) 1924. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rita III reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 60.

2.) Rīgas apriņķī dzīvojošiem jaunekļiem, kas dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā jāpieteicas trešdien, 1943. g. 7. aprīlī, pl. 8 no rita Rīgā, IV reģistrācijas komisijā, Kārja Sirena (Lāčplēša) ielā 43/45.

3.) Madonas apriņķī dzīvojošiem jaunekļiem, kas dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā, jāpieteicas trešdien, 1943. g. 7. aprīlī, pl. 8 rītā Madonā, V. reģistrācijas komisijā Aizsargu namā.

Tiem, kas šim pēdējam uzacīnājumam nepaklausīs, jārēķinās ar sodu pēc pastāvīgo kara likumiem.

Rīgā, 1943. g. 19. martā.
ff un policijas vadītājs
Latvijā.

3. att. SS un policijas vadītāja Latvijā SS brigādefirera V. Šrēdera izdotā pavēle par mobilizāciju Latviešu leģionā 1943. g. 19. martā

Latviešu SS brīvprātīgo leģions

Latviešu SS brīvprātīgo leģions¹⁴⁸ pašā būtībā ir jāatšķir no vācu *Waffen-SS*¹⁴⁹ – nemaz nerunājot par *Allgemeine SS* vai koncentrācijas nometņu sargu vienībām. *Waffen-SS* bija elitārs formējums, kas sastāvēja no ģermāņu tautu brīvprātīgajiem. Pat ja mēs pieņemam *Waffen-SS* aizstāvju argumentu, ka tas galvenokārt bija frontes spēks, briesmu darbu skaits, ko dažas vienības paveikušas, ir pārāk labi dokumentēts, lai pilnībā noraidītu tā kriminālo atbildību. *Waffen-SS* vienības, kuras kara sākumā Austrumos tika iekļautas einzacgrupu organizācijā, pildīja lomu Himlera programmā, likvidējot Austrumu ebrejus. Holokaustā iesaistījās arī dažādas policijas un Vērmahta vienības.

Latviešu leģionu jāatšķir arī no daudziem citiem «arzemju» SS formējumiem, tādiem kā Vikingu divīzija, ko veidoja šveiciešu, holandiešu, beļģu un skandināvu brīvprātīgie. Apmēram seši duči britu karagūstekņu arī brīvprātīgi dienēja SS. Neviens no valstīm, ko nacisti uzskatīja par ģermāniskām – Skandināvijā, Holandē un Beļģijā –, netika īstenots iesaukums, kā tas bija Latvijā.¹⁵⁰

Lai pilnībā saprastu Latviešu leģiona rašanos, jāņem vērā, ka nacisti latviešus uzskatīja par rasu ziņā mazvērtīgākiem un ka pat labākajā gadījumā neviens latvietis, pat tas, kas dienēja vienībā, apzīmētā kā SS, nevarēja būt līdzvērtīgs vācu SS dalībniekam. Lielākas atšķirības pastāvēja ikdienā, vadot Latviešu leģionu. Latviešu leģiona pavēlniecība nevadīja to kā vācu SS vienību, bet drīzāk kā Latvijas armijas vienību, lietojot Latvijas armijas pakāpes un izmantojot Latvijas armijas reglamentu.¹⁵¹ Latviešu

¹⁴⁸ Visjaunākais darbs, kas pēta leģiona izcelšanos, ir Haralda Biezā grāmata *Latvija kāškrusta varā*.

¹⁴⁹ Latviešu leģionārus jāatšķir gan no šucmaņiem, gan no *Waffen-SS* piederīgajiem. Piemēram, A. Silgailis rakstā «Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg» (246.–250. lpp.) nav skaidri parādījis šo atšķirību. Latvijā līdz pat *glasnostj* ērai atšķirība starp latviešu militārajām un policijas vienībām bija viena no aizliegtajām tēmām. Sk.: Zommers K., «Slavas un sāpju vainags»; Strods H., «Dokumenti liecina: Izprast patiesību».

¹⁵⁰ Bender R.J., Taylor H.P., *Uniforms, Organisation and History of the Waffen-SS*, p. 131–145. Somu saistīšanās ar SS gāja tālāk par dalību Vikingu divīzijā. Piemēram, SS pakļautībā Kolas pussalā cīnījās somu 3. korpuss. Par bretoņiem SS sk.: Quarrie B., *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action*. Britu vienību *British Freikorps* vadīja Džons Eimerijs (*John Amery*), un pēc kara viņu tiesāja un sodīja ar nāvi. Franču brīvprātīgo SS vienību sauca *Division Charlemagne*. Sk.: *The Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War II: An Objective Chronological, and Comprehensive History of the Second World War / Text by Eddy Bauer*.

¹⁵¹ Daudzu latviešu vidū valdīja uzskats, ka Latviešu leģions ir viņu brīvības garants. Katrs jauniesauktais devās uz leģionu, dziedot populāru dziesmu: «Mēs sitīsim tos utainos un tad tos zili pelēkos». Pretvācu noskaņojums kara gados bija izplatīts, un, kā rāda SD lietas, tas vāciešiem nebija noslēpums. Interesanti atzīmēt,

leģionā, tāpat kā Latvijas armijā, bija nodarbināti mācītāji, kā tas nebija vācu SS vienībās. Pirmie iesaukuma paziņojumi parādījās 1943. g. februārī; tie tika izlīmēti uz māju sienām, publicēti laikrakstos, un katrs vīrietis iesaukuma gados tādu saņēma pa pastu. Tā kā Latviešu leģions tika dibināts vairāk nekā divus gadus pēc ebreju šaušanas Latvijā, nav bijis neviena pierādījuma, lai to saistītu ar briesmu darbiem pret civiliedzīvotājiem. Latviešu leģions ir ārpus šī pētījuma redzesloka.¹⁵²

Šucmaņu vienības

Šucmaņu vienības ieņem neskaidru vietu Latvijas militāro un policijas spēku vidū. Tā bija plaša organizācija, kas ietvēra pilsētu un lauku policistus, konstebļus, tiltu sargus, kā arī militāras vienības, kas bija pazīstamas kā policijas bataljoni. Nav iespējams to visu krāsot ar vienu otu. Lielākajai daļai šucmaņu vienību nebija nekāda sakara ar briesmu darbiem, lai gan dažiem bija.¹⁵³

Augstākajos vācu pavēlniecības līmeņos visu latviešu policijas, militāro un pusmilitāro vienību pakļautība veda pie SD, jo ķēdes galā atradās H. Himlers, kurš valdīja pār visu SS valstību un kuram bija pakļauta Kārtības policijas struktūra. Latviešu SD ziņojumus nodeva tieši vācu SD. Gandrīz nekas Latvijā nenotika bez SD iesaistīšanās, bet, ja tiek apskatīts operatīvais līmenis, pastāv liela atšķirība starp SD un šucmaņu vienību darbību. Vissliktākajā gadījumā šucmaņu vienību saistība ar briesmu darbiem nebija identiska SD saistībai. Lielum lielajam vairumam no tiem šucmaņu vienību vīriem, kas kalpoja bataljonos, un vairumam no tiem, kas apsargāja ielas, ar ebreju nogalināšanu vispār nebija nekāda sakara.¹⁵⁴ Latviešu šucmaņu vienību dalība ebreju nogalināšanās bija epizodiska un ārpus ierastās kārtības. Viņi to saņēma kā īpašu uzdevumu noteiktā laikā un vietā. Lai gan dažiem no šucmaņu vienību vīriem, sevišķi mazajās pilsētās, tika pavēlēts nogalināt, parasti viņu funkcija tika ierobežota ar ebreju savākšanu un apsargāšanu pirms nogalināšanas un nogalināšanas laikā. Daudzās vietās, sevišķi Vidzemē, kur bija maz ebreju vai to nebija nemaz, vietējiem šucmaņiem nebija izdevības iesaistīties briesmu darbos, pat ja viņi to būtu gribējuši. Ja šucmaņi piedalījās nogalināšanās, viņi to darīja tikai savā dzīvesvietā; viņi nepārvietojās no vietas uz vietu, kā to darīja Arāja komanda. Ņemot vērā epizodisko un īslaicīgo raksturu šucmaņu dalībai briesmu darbos, ir bijis ārkārtīgi grūti atrast patiesību par viņu piedalīšanos. Kara noziegumu izmeklētāji Amerikas Savienotajās Valstīs un Rietumvācijā ar dažiem izņēmumiem nav mēģinājuši ierosināt lietas par latviešu šucmaņu vienību dalībniekiem, ne vietējiem, ne bataljonos dienējušajiem.^{155 156}

Būtiska atšķirība starp latviešu SD un šucmaņu vienībām bija tā, ka pirmā neglabāja nekādus rakstītus dokumentus par saviem dalībniekiem vai aktivitātēm, bet par šucmaņu vienību darbību, sevišķi par tiem, kas bija bataljonos, saglabājies milzum daudz dokumentu.¹⁵⁷

Kārtības palīgpolicijas, ko vēlāk pārdēvēja par šucmaņu vienībām, štābs atradās Rīgā, Annas ielā 2. Šīs organizācijas vadībā vispirms bija Voldemārs Veiss, iespējams, visvairāk provāciski noskaņotais kalpakietis, kurš centās šucmaņu slēgtās vienības virzīt pa militāru līniju. Vācu apetīte pēc šucmaņu bataljoniem sevišķi palielinājās pēc neveiksmes pie Maskavas. Lai gan nosaukums tika mainīts, šucmaņu vienības pastāvēja līdz kara beigām, un daži no bataljoniem 1943. g. tika iekļauti Latviešu leģionā. Šucmaņu vienību saistība ar holokaustu ir izskatīta 10. nodaļā.

ka vācieši šo pretvācisko dziesmu piecieta. Sk.: [Pēteris L.], «Grenadiera stāsts», 58.–63. lpp. Autors daudz runā par patriotismu un pretvācu noskaņojumu latviešu karavīru vidū. «Leģionā neesmu sastapis tādu cilvēku, kas jūsmotu par vāciem», viņš raksta.

¹⁵² **V.E.:** Tas viss tā ir, un ir sen zināms un skaidrs mums visiem; un tas ir ļoti labi zināms arī žīdiem, taču viņiem (vairumam no viņiem) nav izdevīgi to atzīt, un tāpēc viņi maļ un turpinās malt arī nākotnē vienu un to pašu par «leģionāru nacistiskajiem noziegumiem».

¹⁵³ Vairāk informācijas par šucmaņu vienībām sk. 10. nodaļā.

¹⁵⁴ Atšķirība starp šucmaņu vienībām un SD parādīta dokumentā, kas atrasts Ostlandes reihskomisāra pārvaldes dokumentos, sk.: 1941–1945, National Archives film Series T-459, Roll 24, p. 1243.

¹⁵⁵ Amerikas Savienoto Valstu imigrācijas un naturalizācijas iestādes mēģināja ierosināt lietas par trim šucmaņu vienību dalībniekiem Vili Hāzneru, Elmāru Sproģi un Boļeslavu Maikovski. No viņiem vienīgi B. Maikovskis 1988. g. tika atzīts par deportējamu no ASV. Viņš aizbrauca uz Vāciju, un 1990. g. pret viņu tika sākta kara noziegumu prāva. 1994. g., ņemot vērā viņa lielo vecumu, tiesvedība pret viņu tika pārtraukta. 1996. g. B. Maikovskis nomira. 1997. g. Kanādas Tieslietu departaments uzsāka lietu pret Pēteri Vītoli, kurš dienēja Madonas policijā. 1998. g. Kanādas tiesu iestādes P. Vītoli attaisnoja nozieguma sastāva trūkuma dēļ.

¹⁵⁶ Padomju soda orgāni noorganizēja 18. un 21. bataljona paraugprāvas, kurās tika mēģināts saistīt šīs vienības ar ebreju šaušanu: 18. bataljonu – ar ebreju šaušanu Sloņimā, 21. bataljonu – ar notikumiem Liepājā. Abos gadījumos lietas tika balstītas uz subjektīvām, pašapsūdošām liecībām.

¹⁵⁷ Dokumenti par pēdējo eksistē un atrodas Hūvera institūta arhīvā (*The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace*). Šucmaņu bataljonu sarakstus iespējams rekonstruēt līdz to pēdējam vīram.

Sociālās elites un apakšgrupas

Kā iepriekš minēts, laikā, kad vācieši ieradās Latvijā, viņi atrada sabiedrību, ko notikumi pirms gada bija sadrumstalojuši, bet dažas elites paliekas joprojām pastāvēja vairāk neformālā kā formālā līmenī. Vairākas no elitēm ir nozīmīgas divu iemeslu dēļ: vācu izlūkošanas un policijas aģentūras uzskatīja tās par nozīmīgām, un zināmā mērā daudzas no šīm grupām ir tikušas saistītas – pareizi vai nepareizi – vai nu ar pretošanās kustību, vai kolaboracionismu, pat ebreju nogalināšanu. Vācieši latviešu elites kopumā uzskatīja par proangliski noskaņotām un tādējādi antagonistiskām nacistu mērķiem. Vācieši tomēr parādīja ievērojamu prasmi, lai izmantotu grupas savām pašu interesēm.¹⁵⁸

Ulmanieši

Kārļa Ulmaņa – Latvijas diktatora no 1934. līdz 1940. g. – atbalstītāju grupa varēja, iespējams, veidot līdz 55% iedzīvotāju. Vācieši uz ulmaniešiem skatījās ar aizdomām. Bet, lai padarītu okupācijas administrāciju uzticības cienīgu, viņi diez vai varēja iztikt bez tiem. Bija daudz latviešu, kuri bija dedzīgi kvislinga lomas spēlētāji, kā O. Dankers, V. Sanders un A. Freimanis. Vispazīstamākais no ulmaniešu kolaboracionistiem bija A. Valdmanis. K. Ulmaņa atbalsta sociālā bāze bija Latvijas vecsaimnieki, stabila sociāla šķira, kuru jau bija iedragājusi padomju vara savas okupācijas laikā. Tāpēc vācu laikā ulmanieši vairāk nosliecās uz sadarbošanos nekā uz pretošanos.

Kalpakiēši

Šī armijas augstāko virsnieku grupa bija nosaukta Oskara Kalpaka – 1918–1919. g. neatkarības cīņu Latvijas nacionālo spēku pirmā komandiera vārdā. Visredzamākie kalpakiēši 1941. g. Rīgā bija pulkvedis-leitnants Voldemārs Veiss, pulkvedis Ernests Kreišmanis, Dr. Mālmanis un pulkvedis-leitnants R. Osis. Cita kalpakiēšu grupa ārzemēs, kā pulkvedis-leitnants Aleksandrs Plensners un pulkvedis-leitnants Viktors Deglavs, bija Abvēra aģenti un iesoļoja Latvijā kopā ar vāciešiem. Neapšaubāms šķiet fakts, ka abas kalpakiēšu grupas padomju okupācijas laikā uzturēja sakarus.¹⁵⁹ Ienākošie vācu policijas spēki uz ulmaniešiem raudzījās ar aizdomām, bet uz kalpakiēšiem – ar naidīgumu, kuras nobīdāmas sāņus vai jākontrolē. Mālmanis no dienesta pie vāciešiem aizgāja, V. Deglavu nogalināja, E. Kreišmanis koncentrējās uz naudas pelnīšanu kā *Tēvijas* izdevējs. V. Veiss, R. Osis un A. Plensners katrs savā veidā palika lojāls vāciešiem.

Valdmanieši

Alfrēds Valdmanis bija viens no tiem retajiem Ulmaņa ministriem, kas 1941. g. joprojām uzturējās Latvijā, tāpēc vācu okupācijas sākumā viņam bija redzama un aktīva loma. Lai gan A. Valdmanis piedalījās nacistu dibinātajā Zemes pārvaldē jeb Pašpārvaldē, viņš un viņa sekotāji nodrošināja zināmu pretpēku atklātiem kvislingu tipiem un dažreiz pat izrādīja aktīvu pretošanos.¹⁶⁰ Kā norāda vācu izlūkošanas ziņojumi, valdmanieši vāciešus ļoti uztrauca, bet vāciešiem A. Valdmani vajadzēja, lai Pašpārvaldi saglabātu uzticības cienīgu.

Aizsargi

Šī pusmilitārā, no civilpersonām sastāvošā organizācija tika radīta 1919. g. pēc Miķeļa Valtera iniciatīvas un pēc somu modeļa. Bija iecerēts, ka tas būs Vislatvijas aizsardzības spēks bez šķiru atšķirībām, kas nodrošinātu drošību un apkarotu bandītismu pēc Pirmā pasaules kara. K. Ulmanis un viņa partija izmainīja aizsargu organizāciju – un to sāka saistīt ar latviešu zemes īpašniekiem. 1934. g. K. Ulmanis izmantoja aizsargus, lai nodibinātu savu diktatūru. Padomju varas laikā organizācija tika aizliegta un daudzi aizsargi deportēti uz Sibīriju. Individuāli viņi veidoja ievērojamu daļu pretošanās kustības pret krieviem, un padomju okupācijas pēdējos mēnešos dažās vietās iegāja mežā. Vācu okupācijas apstākļos daudzi no viņiem kā privātpersonas iestājās palīgpolīcijā. Aizsargi bija grupa, no kuras vācu Drošības policija un SD cerēja sev savervēt aktīvistus. Daži aizsargi iestājās Arāja komandā, un daži piedalījās vietējās nogalināšanas operācijās. Lai gan Ulmaņa laikā aizsargi bija darbojušies kā viens no stabiliem sabiedrības elementiem, vācu okupācijas periodā tie, kas sadarbojās, vairāk īstenoja vāciešu nekā latviešu centienus. Aizsargu kolaborācija daļēji ir izskaidrojama ar to, ka padomju vara viņus bija īpaši izvēlējusies vajāšanai. Izrādās, ka V. Štālekera no paša sākuma aizsargus bija izrau-

¹⁵⁸ Ir neskaitāmi izlūkošanas ziņojumi, kas norāda uz latviešu probrītu nosliecēm, un Egons Heinsels (*Haensell*), aģents, kurš strādāja SD 3. departamenta vadītāja šturmbanfirera Dr. Otto Librama labā, par to liecināja V. Arāja prāvā 1976. g. 19. februārī.

¹⁵⁹ Daļēji uz šo jautājumu atbildējis Haralds Biezais rakstā «Vācu okupācijas priekšvakarā» (21.–30. lpp.).

¹⁶⁰ Pārups Ē., «Sadarbība ar Valdmani».

dzījies kā iespējamus kolaboracionistus. 1943. g. aizsargi bija viena no retajām pirmskara Latvijas organizācijām, kurai atļāva reorganizēties. Jāatzīmē, ka nacistu reorganizēto aizsargu organizāciju vadīja nacistu kontrolēta vadība un viņi pārstāvēja tikai paliekas no pirmskara grupas. Liels skaits aizsargu neatjaunoja savu darbību vācu okupācijas laikā ne kā šucmaņu vienību locekļi, ne arī kā 1943. g. grupa. Padomju autori savā propagandas literatūrā aizsargus dēvēja par fašistisku un antisemītisku organizāciju. Abi apzīmējumi organizācijas pirmsnacistu okupācijas vēsturē bija nepamatoti un kalpoja padomju interesēm.

Virsnieki

Arī tādu amorfu sociālu grupu kā virsniekus, tāpat kā aizsargus, vajāja gan padomju vara, gan nacisti. Atšķirībā no aizsargiem viņi izrādīja lielāku pretošanos nacistiem – izņemot latviešu pulkvežus, kas bija gatavāki sadarboties ar vāciešiem. Latviešu ģenerāļi ar dažiem izņēmumiem bija deportēti uz Sibīriju, kas nozīmēja, ka pusducis pulkvežu uzpeldēja kā svarīgi noteicēji latviešu militārajos jautājumos Otrajā pasaules karā. Lai gan daži virsnieki iestājās Arāja komandā un piedalījās briesmu darbos, lielākā daļa virsnieku, varbūt labāk saprotot kara atplūdus un uzplūdus Austrumos, nesteidzās brīvprātīgi pieteikties militārajā dienestā un lielā skaitā izvairījās no iesaukuma. Sevišķi grūti vāciešiem izrādījās nodrošināt ar virsnieku kadriem Latviešu leģionu.

Pērkoņkrustieši

Lielākā pirmskara fašistiskā grupa Latvijā pērkoņkrustieši savu darbību bija sākuši kā pretebreju un pretvācu kustība 30. gadu sākumā. Tās uzplaukuma laikā – 30. gadu sākumā – Pērkoņkrusts piesaistīja lielu skaitu studentu, kas 1941. g. bija nobrieduši un jau kaut ko sasnieguši. Tā lozungs bija: «Latviju latviešiem, latviešiem darbu un maizi». Lai gan K. Ulmanis organizāciju aizliedza un vadītājus apcietināja, zināmā mērā viņš pārņēma dažus tās šovinistiskās programmas aspektus. Kad 1940. g. jūlijā padomju vara K. Ulmani atstādināja, Pērkoņkrusta dalībnieki bija vienīgi politiskie ieslodzītie, ko K. Ulmanis neapzēloja, tādējādi nododot viņus IeTK rokās. Pērkoņkrusta aizliegums, kā arī atteikšanās atbrīvot tā biedrus no cietuma starp ulmaniešiem un pērkoņkrustiešiem nacistu okupācijas laikā radīja naidīgas attiecības. Naidīgums abu grupu starpā nacistu aģentiem deva zināmu izdevību manipulēt ar abām. Ir kļūda Pērkoņkrustu saistīt ar Ulmaņa režīmu, kā to dara Makss Kaufmans.¹⁶¹ Faktiski līdz 1941. g. Pērkoņkrusts bija visvairāk vajātā politiskā grupa Latvijas vēsturē, pat vairāk nekā komunisti. K. Ulmanis pērkoņkrustiešus apcietināja, padomju vara masveidā iznīcināja un nacisti izmantoja.

Vācu okupācijas pirmā mēneša laikā pērkoņkrustieši nokļuva īpašas uzmanības lokā – un viņu rindas strauji auga. Tomēr vācieši viņiem nevarēja piedot iepriekšējo pretvācu nostāju. 1941. g. augusta vidū grupa tika vēlreiz aizliegta.¹⁶² Pēc tam Pērkoņkrusta līderis Gustavs Celmiņš daļu grupas vadīja pretošanās cīņā pret nacistiem.¹⁶³ Cits organizācijas spārns tomēr savu sadarbību ar nacistiem turpināja. Kā rāda dokumenti, SD spēki gribēja vienīgi izmantot Pērkoņkrustu, lai mazinātu ulmaniešu noietnes ietekmi. Kad tas bija realizēts, Pērkoņkrustu aizliedza.

Vai pērkoņkrustieši piedalījās ebreju nogalināšanā 1941. g., nav skaidrs, bet viņu vaina antisemītiskas propagandas izplatīšanā starp latviešiem Saeimas perioda beigās un pirmajos mēnešos pēc vācu okupācijas nav noliedzama.¹⁶⁴ Lai gan būdams antisemītisks, Pērkoņkrusts nav sinonīms Arāja komandai vai ebreju slepkavām. Pērkoņkrusts pamatā ir intelektuāla kustība, un arī tā noziegums bija intelektuālas dabas. Latvijas presi nacistu okupācijas laikā vadīja Pērkoņkrusta intelektuāļi, un galveno antisemītisko rakstnieku vidū 1941. g. bija pērkoņkrustieši Raimonds Čaks, Teodors Zeltiņš, Mārtiņš Vagulāns un Ādolfs Šilde. Tagad, kad ir pieejami plaši Pērkoņkrusta dalībnieku saraksti, izrādās, ka minimāls sakars starp Pērkoņkrustu un Arāja komandu pastāv. Starp Pērkoņkrusta dalībniekiem, kuri, kā

¹⁶¹ Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*.

¹⁶² Pavēli, kas aizliedz Pērkoņkrusta aktivitātes, var atrast Koblenas Valsts arhīvā, un man to iedeva Ā. Šilde.

¹⁶³ Pērkoņkrusta jautājums tika debatēts V. Arāja prāvā. Sk.: Arājs Trial Records: Urteil gegen Viktors Arājs; arī Ā. Šildes lieta prāvā. Intervija ar Ā. Šildi 1985. g. jūnijā. **V.E. 2017-06-29**: Ezergaiļa grāmata ir uzrakstīta angļiski, bet vācu dokumenti nosaukti vāciski. Ja tulkotājas būtu kaut ko sajēgušas no tulkošanas, tad viņām vajadzēja angļisko tekstu pārtulkot latviski, bet vācu tekstu atstāt vāciski. Tāpēc šis atsaucis (un neskaitāmu citu) tekstam bija jāizskatās šādi: «...Sk.: Arāja tiesas ierakstus: Urteil gegen Viktors Arājs...». Bet tagad iznāk, ka vācu tiesa ir runājusi angļiski (taču dažreiz arī vāciski).

¹⁶⁴ Koblenas Valsts arhīva dokumenti ietver lielu mapi par Pērkoņkrustu, kas satur dokumentus par 1941. g. augustā noturēto konferenci. No šiem dokumentiem Pērkoņkrusta antisemītiskie uzskati ir acīm redzami.

domājams, piedalījās Arāja komandā, bija Arnolds Trūcis, Valdis Didrihsons un Kārlis Detlavs.¹⁶⁵ Viņu saistība ar SD, sevišķi kā Rikarda grupas locekļiem, bija daudz lielāka. Saraksti rāda, ka pats V. Arājs savās Jelgavas ģimnāzijas dienās bija Pērkonkrusta pārstāvis, bet Ulmaņa režīma laikā, būdams policists, viņš nebūtu varējis saglabāt sakarus ar organizāciju. Savā prāvā viņš noliedza, ka bijis Pērkonkrusta dalībnieks.

Korporeļi

Normālos apstākļos demokrātiskā valstī studentu korporācijas netiktu minētas politiskā kontekstā. Korporācijām ir bijusi ļoti nozīmīga funkcija Latvijas vēsturē: tās ir bijušas izglītības bākas un sociālās enerģijas kodols. Valstij, kas līdz Otrajam pasaules karam joprojām lielākoties bija lauksaimniecības zeme, korporācijas sniedza pilsētniecisku pievilcību un izglītotas manieres. Korporeļu ziedošanās valstij, tās brīvībai un neatkarībai nekad nav tikusi apšaubīta. Viņu pārstāvji vienmēr stāvējuši sardzē pret visiem Latvijas ienaidniekiem. Bet vācu okupācija bija laiks, kas korporācijām Latvijā piešķīra nepieciešami lielu un ļaunuma pilnu lomu. Latviešu korporācijas tika organizētas pēc vācu *Burschenschaften* parauga; un, lai gan visas bija patriotiskas, dažas nosliecās uz zināmu ģermānisma pusi.¹⁶⁶ K. Ulmanis uz korporācijām raudzījās ar aizdomām, Padomju vara korporācijas slēdza, un vācieši tās neatjaunoja. Lai gan korporācijas atdzima emigrācijā, Latvijā tās sākušas atjaunoties tikai līdz ar neatkarības atgūšanu.

Korporācijai Latvijā pievienojās uz mūžu – tas nozīmēja, ka ap korporāciju mītnēm izveidojās daudzu paaudžu sociālā struktūra ar saknēm un zariem, kuru dzīvotspēks nebija atkarīgs no formāliem statūtiem. Patiesībā korporācijām bija savs pagrīdes organizācijas raksturs, kura ietekme sniedzās valsts valdībā un ekonomikā. Korporācijām bija tieksme veidot ietekmes tīklu, un to locekļi kontrolēja daudzas nozīmīgas civildienesta nozares. No vienas puses, korporācijas piedāvāja jauniešiem augšupvirzības iespējas; no otras puses, tās bija patronāžas organizācijas un ierobežoja egalitārismu, demokrātiskos procesus un tirgus saimniecības principus. Lai gan padomju vara deportēja lielu skaitu korporeļu uz Sibīriju, pamattīkls joprojām darbojās, kad ieradās vācieši.

Korporāciju ietekmi vācieši saprata varbūt labāk nekā jebkuras citas organizācijas varu Latvijā, jo daudzas no vācu amatpersonām, V. Štālekeru un R. Langi ieskaitot, bija īstenie – «rētainie» korporāciju brāļi. Mēs varam pieņemt, ka tā bija sagādīšanās, ka savas ierašanās pirmajā dienā Rīgā V. Štālekers satikās un sapratās ar Viktoru Arāju, kurš piederēja Latvijas visizcilākajai korporācijai – *Lettonia*. Kopumā nevar apgalvot, ka piederība korporācijai kādu noskaņoja par labu kolaborācijai vai pretestībai.¹⁶⁷ Tomēr vēsturisks fakts ir tas, ka V. Arāja sakari ar korporeļiem, sevišķi *Lettonia*, palīdzēja piesaistīt viņa komandai lielu skaitu korporāciju biedru. Lai gan ir patiesība, ka korporāciju publika bija heterogēna, kopumā viņu simpātijas bija labējo pusē, un zināmā mērā tie bija antisemitiski noskaņoti. Pērkonkrusts radās Selonijas alus pagrabā.

Intelektuāļi

Kopumā mākslinieki un intelektuāļi bija noskaņoti pret vāciešiem un saglabāja simpātijas pret angļiem. Žurnālisti bija vienīgie starp intelektuāļiem, izņemot dažus profesorus un rakstniekus, kas sadarbojās kā grupa.¹⁶⁸

Deportēto radnieki

Daudziem latviešu vīriešiem pirmās padomju okupācijas laikā izdevās izvairīties no arestiem un deportācijām, parasti slēpjoties mežā vai pievienojoties partizāniem, bet sievietes un bērni tika deportēti.

¹⁶⁵ Amerikas Savienoto Valstu justīcijas departaments visus trīs apsūdzēja par savas dalības slēpšanu Arāja komandā. A. Trūcis nomira, pirms lieta nonāca tiesā. V. Didrihsons, atsakoties no pilsonības, izvairījās no tiesas, un K. Detlavu atbrīvoja, lai gan viņa brālis liecināja, ka viņš bijis komandā.

¹⁶⁶ Piemēram, citi korporeļi *Lettonia* tās attieksmēs uzskatīja par mazliet ģermānisku. Viņi *Lettonia* dalībniekus dažkārt dēvēja par «ne gluži austriešiem».

¹⁶⁷ Leonīds Jansons, V. Arāja biedrs no *Lettonia*, liecināja, ka *Lettonia* nebija noteikta politiska viedokļa, ka tā bija nacionāla latviešu organizācija, skaidri neizteikta antisemitiska vai sastāvoša no Pērkonkrusta dalībniekiem, bet tāda, kur eksistēja simpātijas antisemitismam un Pērkonkrustam (Arājs Trial Records, p. 5811, 5812). Jēkabs Kalniņš par *Lettonia* politisko raksturu teica: «Šajā biedrībā nerunā tik daudz par ideoloģiju, cik par līdzbiedru uzvedību» (Arājs Trial Records: Jēkabs Kalniņš deposition, 14 June 1978, p. 5687).

¹⁶⁸ Starp rakstniekiem un dzejniekiem vislabāk zināmie kolaboracionisti bija Viktors Eglītis, Jānis Sārts un Teodors Zeltiņš. Anšlavs Eglītis, Viktora dēls, lai gan kopumā antisemitismā neiesaistījās, publicēja vienu antisemitisku īso stāstu «Brauciens uz Gotlandi» *Tēvijā* 1941. g. augustā.

Kā rāda R. Heidriha un V. Štāleķera apgalvojumi, viņi rēķinājās ar šo grupu kā potenciālajiem ebreju un komunistu slepkavām. Statistiski tomēr būtu grūti izdarīt kādus secinājumus par viņu ieceres panākumiem.

Repatrianti

Vācu reiha traģiskā mīlestība bija baltiešu nāve.

Jirgens Ernsts Krēgers

Vācbaltieši un latvieši, kuri bija repatriējušies uz Vāciju vai izbēguši uz turieni 1940.–1941.g. padomju okupācijas laikā, Latvijā atgriezās lielā skaitā un ieņēma augstus posteņus visās SD, militārās un civilās administrācijas nozarēs.¹⁶⁹ Abvērā vien bija iesaistīts ap 200 latviešu.¹⁷⁰ Nevienš nezina, cik no viņiem dienēja Drošības policijā un SD spēkos, bet ir pierādīts, ka einzacgrupu personāla sastāvā bija daudz latviski runājošu vīru. Pat tiem, kuri nebija tiešā SD dienestā, bija nozīmīga loma nacistu doktrīnas – Jaunā Eiropa, vācu armijas neuzvaramība – un propagandas par ebreju boļševismu izplatīšanā. Repatriantu ietekme Latvijā bija postoša.

*

Šīs desmit sociālās kategorijas lielā mērā pārklājas. Visas, izņemot pārkoņkrustiešus, daļēji sakrīt ar ulmaniešiem, pastāv arī liela sakritība starp aizsargiem un deportēto radniekiem. Pārkoņkrustieši var arī daļēji pārklāties ar korporeļiem un repatriantiem. No vācu redzes viedokļa šīs desmit grupas aptvēra relatīvi stabilus Latvijas elementus, antikomunistu slāņus ar noslieci uz kolaboracionismu.

Daudzi rakstnieki izjutuši kārdinājumu vienkāršot Latvijas sabiedrību un ir apgalvojuši, ka tā vai cita grupa bija atbildīga par ebreju nogalināšanu. Sevišķi pārkoņkrustieši ir tikuši nosaukti – dažreiz tikai viņi – kā slepkavas Latvijā. Citi pētnieki, kuriem ir labākas zināšanas par Latviju, minējuši arī aizsargus, īstenībā slepkavu izvēle bija vairāk nejaušība, un viņi nāca no dažādām sociālajām grupām. Padomju stilā identificēt slepkavas, balstoties uz viņu ideoloģiju, varētu būt ļoti maldinoši.

Iepriekš aprakstītās latviešu elites pilnībā neatbilda Drošības policijas un SD plāniem. Ulmanieši, valdmanieši un intelektuāļi bija pārāk orientēti britu virzienā. Pārkoņkrustiešiem bija pretvāciska pagātne, un viņi bija pārāk ambiciozi, pārāk nacionālistiski un pārāk orientēti uz kliķēm. Arāja komandas sastāvs, lai gan bija sabiedrības šķērsgriezums, okupācijas pirmo triju mēnešu laikā bija ļoti mainīgs; tika savervēti daudzi bezdarbnieki un alkoholiķi. Deportēto radnieki tika atlasīti un uzaicināti, pierunāti un dažreiz piespiesti pievienoties Arāja komandai, bet būtu patvaļīgi apgalvot, ka viņi veidoja lielu īpatsvaru kādā komandā. Sākumā labi pārstāvēta bija korporeļu grupa, bet ar laiku tā tiecās izzust. Komandas agrīnajās dienās līdzās korporeļiem ļoti spēcīgi pārstāvēti bija sportisti.

Pretstatā stabilajām elitēm nestabilās kategorijas ietvēra ebrejus, komunistus, ceļojošos čigānus un Staļina radītos desmithektārniekus – «pagastu sadzīves maizes klaiņam atgriezto šķēli, kura tam vairs nepielipa»¹⁷¹. Lai gan turīgie latvieši bija tiekušies mazināt desmithektārnieku skaitu, tā nebija maza grupa: 51 762 laukstrādnieki un rentnieki saņēma desmit hektāru lielus zemes gabalus, 23 321 sīkais zemesīpašnieks saņēma papildinājumu savam zemes gabalam. Kopā tika skarts vairāk nekā 75 000 saimniecību,¹⁷² tas nozīmē, ka, rēķinot četrus cilvēkus ģimenē, pēc padomju spēku aiziešanas viena sestā daļa Latvijas iedzīvotāju vācu varas un tās latviešu palīgspēku acīs kļuva aizdomīga.¹⁷³ Vācu sniegtais Latvijas sabiedrības vērtējums lielā mērā bija mainīgs un atkarīgs no tā, kas deva vērtējumu un kad tas bija izdarīts. Valtera Tirphāgena (*Walter Tirphagen*) vērtējumu var uzskatīt par tipisku:

Latviešus var sadalīt 3 kategorijās. Pirmajā kategorijā ir ļaudis, kas sākuši mums kalpot un izpilda to labi. Tādu tomēr ir ļoti maz. Otrā grupā ir ļaudis, kas krituši apātijā. Viņi visam atmetuši ar roku. Šī grupa ir daudz lielāka. Trešā kategorija ir vislielākā. Šo ļaužu ārējais izskats apmāna. Tomēr no viņu izturēšanās, un

¹⁶⁹ Par nacistu ietekmi Baltijas vāciešu vidū sk.: Feldmanis I., «Vācu vēsturnieki par nacisma ietekmi Latvijas vāciešos 30. gados».

¹⁷⁰ Silgailis A., «Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg», S. 246–250.

¹⁷¹ Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 124. lpp.

¹⁷² Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 863. lpp.

¹⁷³ K. Siljakovs darbā *Mana atbilde* (2. sēj., 124. lpp.) stāsta, ka pirmās grupas, kas no Kurzemes tika deportētas uz Vāciju darba dienestā, bija desmithektārnieki. Daudzi no latviešu «komunistiem», kurus nošāva vācu okupācijas laikā, bija desmithektārnieki. Cietumi un koncentrācijas nometnes lielā mērā bija pilnas ar šiem cilvēkiem.

cik nelabprāt viņi runā vāciski, skaidri redzams, ka tie ir mūsu lielākie ienaidnieki. Tie ir latvieši, kuri līdz šim laikam nav sapratuši, ka viņiem jāaizmirst sava tautība un jākrīt uz ceļiem Vācijas firera priekšā.¹⁷⁴

Vācu politika ebreju jautājumā

Kāpēc vācieši uzsāka nogalināt Austrumu ebrejus¹⁷⁵? Ir dažādi «loģikas» virzieni, kas viņus noveda pie šādas rīcības. Pēc tam kad nacisti nāca pie varas 1933. g., pakāpeniski tika palielināts spiediens pret ebrejiem. Izturēšanās pret Polijas ebrejiem pēc 1939. g. – koncentrācijas nometņu un geto veidošanas politika, kas sākās 1940. g. beigās, – bija tā brīža nacistu politikas kulminācija.¹⁷⁶ Karš pret Padomju Savienību bija jauna sliekšņa pārkāpšana vairākos aspektos. Austrumu ebreju nogalināšana kļuva par vienu no nacistu kara mērķiem.

Kā atzīmēja L. Davidoviča, galējais līdzeklis, kā izrēķināties ar ebrejiem, bija viņus nogalināt karā, kurš Hitlera iztēlē būtu bijis galīgais karš. Ebreju jautājums bija jāatrisina, pirms kauju dūmi bija izklīduši, pirms reiha uzvaras. Šķiet, ka Heinrihs Himlers un Reinharde Heideprihs ir ticējis, ka Austrumu ebrejus varētu iznīcināt, vienojoties ar vietējiem kara pirmajos mēnešos. Pat Latvijā, kur ebreju skaits bija mazs, tas nebija izdarāms tik ātri, kā sākotnēji cerēts.

Austrumu zemes bija paredzēts ne tikai okupēt un ekspluatēt, kā tas bija attiecībā uz ģermāņu zemju – Francijas, Beļģijas, Holandes un Skandināvijas iedzīvotājiem. Baltiju bija paredzēts ģermanizēt. Baltijas ģermanizācija nozīmēja – to pilnīgi iztīrīt no nevāciskiem iedzīvotājiem un viņus aizvietot ar ģermāņu ieceļotājiem. Ebreju iznīcināšana bija pirmais solis Baltijas valstu ģermanizācijas virzienā.

Ārkārtēja slepenība bija daļa no Hitlera plāna, risinot ebreju jautājumu Austrumos. Šķiet, ka Hitlera nodomi attiecībā uz ebrejiem nebija plaši zināmi ārpus Drošības policijas un SD hierarhijas, ja vien tā nebija daļa no izlikšanās. Lasot dokumentus, kas noteica politiku attiecībā pret ebrejiem Baltijā, varam konstatēt, ka nacistu varas elite – civilā administrācija – par to informēta nebija vai arī, ja bija, tad tās spēja izlikties sasniedza augstāko pakāpi lielāko krāpšanu vēsturē.

1941. g. 27. jūlijā Hinrihs Loze drīz pēc nozīmēšanas par Ostlandes reihskomisāru, gatavojoties varas pārņemšanai, izdeva deklarāciju par politiku ebreju jautājumā. Tā paredzēja geto izveidošanu un ebreju darbaspēka ekspluatāciju, bet nerunāja par ebreju iznīcināšanu Ostlandes teritorijā.¹⁷⁷ H. Lozes argumenti ebreju – sevišķi amatnieku saglabāšanā kā strādniekus Vērmahtam un kara mērķiem bija spēcīgi. H. Lozes līnija bija pretstats iznīcināšanas politikai, ko Drošības policija un SD bija piekopusi kopš 22. jūnija, un tāpēc tas, ka ģenerālis V. Štālekers pacēla savu protesta balsi, nebija negaidīti. No einzacgrupu štāba Novoseljē V. Štālekers saviem kaujaslauka komandieriem sūtīja vēstuli, kas datēta 1941. g. 6. augustā.¹⁷⁸ Vēstulē viņš kritizē H. Lozes līniju kā Polijas ebreju politikas kopiju un raksturo to kā novecojušu. V. Štālekers pierāda, ka karš pret Padomju Savienību radījis jaunus apstākļus un ka ebreju jautājuma risinājums jāatstāj SD pārziņā. Sevišķi iespaidīgs ir viņa ar roku rakstītais, vēstulei pievienotais komentārs, kas ir viens no nacistu Austrumu ebreju politikas pamatformulējumiem. Piezīme ir šāda:

¹⁷⁴ Vanags J., *Latvijas zemnieks vācu okupācijas varā*, 18. lpp. Tas ir Maskavas propagandas pamflets, un jāatzīmē, ka pamfletā J. Vanags, lai gan runā par briesmu darbiem Latvijā, nepiemin, ka tika nogalināti ebreji.

¹⁷⁵ Pilnīgāko diskusiju par firera pavēli sk.: Breitman R., *The Architect of Genocide*; Fleming G., *Hitler and the Final Solution*. Holokausta tālejoši cēloņi iztirzāti darbā: Aly G., Heim S., *Vordenker der Vernichtung*.

¹⁷⁶ V.E.: Hronoloģija skaidri rāda – represijas pret ebrejiem sākās tad, kad (it īpaši pēc tam, kad PSRS 1940.gada 28.jūnijā, 11 dienas pēc Latvijas, sagrāba Besarābiju, ko, atšķirībā no Baltijas, neparedzēja «Molotova–Ribentropa pakts») Hitlera galīgi saprata, ka «zīdu valsts» Padomju Savienība ir ne tikai viņu piekrāpusi ar Poliju, bet arī gatavojas viņam uzbrukt. Tad viņš (1940.gada 21.jūlijā) deva savu pirmo rīkojumu sākt plānot karu pret PSRS, bet 1940.gada 5.decembrī apstiprināja galīgo «Barbarosas plāna» variantu. Šis laiks sakrīt arī ar to, kad angļi sāka bombardēt Vācijas pilsētas. «Austrumu ebreju» iznīcināšana bija atmaksas akcija par šiem – Hitlera acīs – noziegumiem, kurus pēc viņa domām bija organizējuši žīdi. **P.S. 2016-10-03:** Augstāk par Besarābiju esmu pateicis neprecīzi, sekojot Viktora Suvorova grāmatai «Тень победы» (2001.g., 4.nod. §4 {[Bessarabia](#)}, kā arī citas analogiskas vietas viņa darbos). Suvorovs kļūdaini raksta, ka Besarābiju PSRS sagrāba bez Hitlera ziņas un tādējādi nobiedēja viņu. Īstenībā Molotova–Ribentropa pakta Slepenais protokols savā 3.punktā deklarē «Vācijas neieinteresētību Besarābijas apgabalā». Taču bez Besarābijas Staļins vienlaicīgi sagrāba vēl arī Bukovinu, kura patiešām nebija atrunāta Molotova–Ribentropa pakta. Tādējādi augstāk šajā piezīmē Besarābijas vietā ir jānosauc Bukovina.

¹⁷⁷ H. Lozes politika ir apskatīta Hamburgas Zemestiesā spriedumā F Jānkes lietā.

¹⁷⁸ Uz V. Štālekera vēstuli man norādīja Marģers Vestermanis, un tā ir atrodamā Latvijas Valsts vēstures arhīvā: LVVA, 1026. f., 1. apr, 3. l., 237.–239. lpp.

Es uzskatu par nepieciešamu pirms principiāla norādījuma izdošanas visus šos jautājumus vēl pama-
tīgi apspriest mutiski, jo tas ievērojamā mērā skar principiālas, rakstiski neapspriežamas augstākas instances
pavēles Drošības policijai.

Šī domu gaita un dažas no frāzēm, tādās kā «pamatpavēles», kas atrodamas V. Štālekera izteiku-
mos, kļūva zināmas pēckara einzacgrupu prāvā, bet V. Štālekera vēstule parāda, ka šie apzīmējumi tika
lietoti jau 1941. g. ebreju nogalināšanas periodā.

Kādu brīdi Latvijā, šķiet, tika sekots abām līnijām – V. Štālekera un H. Lozes. Augusta vidū
Rīgas ebreju nogalināšana tika pārtraukta un sākās gatavošanās Rīgas geto organizēšanai. No H. Lozes
norādījumiem bija redzams, ka Latvijas ebrejus koncentrēs Rīgā, Liepājā un Daugavpilī. Latvijas
mazajās pilsētās turpinājās ebreju iznīcināšanas Rūdolda Langes vadībā; augusta pirmā puse bija sevišķi
aktīvs posms Arāja komandai.

Lai kāda bija vācu politika attiecībā pret ebrejiem Ostlandē, ir taisnība, ka salīdzinājumā ar
ebrejiem mazajās Latvijas pilsētās un Ukrainā lielākās daļas Rīgas, Daugavpils un Liepājas ebreju dzīve
tika pagarināta par apmēram diviem trim mēnešiem. Šķiet, ka nav jautājuma par to, vai H. Himlers un R.
Heidrihs bija nodomājis nogalināt visus Latvijas ebrejus. *Judenfrei* zīme, kas bija redzama pie dažu
pilsētu robežām, ir viens no šīs politikas pierādījumiem.

Notikumu norise parādīja, ka Vērmahta un H. Lozes viedokļi nesaskanēja ar fīrera pavēli un tādēļ
H. Himlers H. Lozes plānu atvirzīja malā. SS obergruppenfīrera un policijas ģenerāļa Fridriha Jekelna
nozīmēšana par Augstāko SS un policijas vadītāju Ziemeļkrievijā un Ostlandē (*Höherer SS und
Polizeiführer (HSSP) Ruftland-Nord und Ostland*) signalizēja, ka nogalināšanas politika Baltijā ir
pilnībā atsākta vai, lietojot nacistu eifēmismu, tiek realizēta pilnīga un galīga zemes iztīrīšana.

H. Himlera un R. Heidriha plāni

Lai gan mums nav nekādu dokumentu ar pavēlēm nogalināt Latvijas ebrejus, mūsu rīcībā ir R.
Heidriha instrukciju komplekts ģenerālim V. Štālekeram un citiem einzacgrupu līderiem ar norādi
noslēpt nogalināšanas, lai izskatītos, ka to darījuši «vietējie». Nepārprotams plāns bija pamudināt vietē-
jos iedzīvotājus uz «spontāniem» ebreju grautiņiem. R. Heidrihs rakstīja:

Atsaucoties uz manām iepriekš veiktajām mutiskajām iestrādnēm 17. jūnijā Berlīnē, es jums atgā-
dinu sekojošo;

1. Nekādi šķēršļi nav liekami antikomunistisko un pretžīdu aprindu pašattīrīšanās tieksmju ceļā
jaunokupētajās teritorijās. Labāk, lai tās intensificē, kad nepieciešams, neatstājot nekādus pierādījumus, un
novirza pienācīgā ceļā, nedodot šīm vietējām «pašaizsardzības aprindām» nekādu izdevību vēlāk atsaukties
uz pavēlēm vai jebkādam politiskām garantijām.¹⁷⁹

Cits pierādījumu slēpšanas veids bija filmēt un fotografēt nogalināšanas akcijas, kad to darīja
«vietējie», bet izvairīties no tā, kad bija iesaistīti vācieši. V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra ziņojums
satur šādu teikumu:

Cik tas bija iespējams, Kauņā, kā arī Rīgā filmas un fotogrāfijas fiksēja faktu, ka pirmās spontānās
žīdu un komunistu eksekūcijas izdarīja lietuvieši un latvieši.¹⁸⁰

«Vietējo» iznīcināšanas vienību fotografēšana notika visu ebreju nogalināšanu periodu.¹⁸¹ Dau-
dzos citos 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma fragmentos V. Štālekers atsaucās uz nepieciešamību
slēpt vāciešu lomu nogalināšanās un virzīt un veidot «vietējo» dalību akcijās:

Jau pirmajās stundās pēc mūsu ierašanās, lai gan ar ievērojamām grūtībām, vietējie antisemitiskie
spēki tika kūdīti uz žīdu grautiņiem. Kā pavēlēts, Drošības policija bija apņēmusies žīdu jautājumu atrisināt
ar jebkādiem līdzekļiem un ar pilnu apņēmību. Tomēr bija vēlams žīdu jautājumu nepacelt nekavējoties, tā
kā neparasti smagi pasākumi būtu varējuši arī radīt šoku vācu aprindās. Uz ārpusi vajadzēja izskatīties, ka
paši vietējie iedzīvotāji dabiski reaģējuši pret desmitiem gadu ilgo apspiestību no žīdu puses un pret
komunistu radīto teroru nesenā vēsturē un ka vietējie iedzīvotāji šos pirmos pasākumus veikuši labprātīgi.
Pieaugot darbības teritorijai un Drošības policijas uzdevumu daudzumam, sākumā tika veikts mēģinājums,

¹⁷⁹ Arājs Trial Records: Arājs Indictment, p. 57.

¹⁸⁰ Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 18.

¹⁸¹ Vislabāk zināmās fotogrāfijas, kas rāda ebreju nogalināšanas Latvijā, nāk no Liepājas kāpām. Lai gan
Liepājas iznīcināšanas akcijās piedalījās gan vācieši, gan latvieši, attēli rāda tikai latviešus. Fotografēja V. Kīglers,
Liepājas SD priekšnieks.

ka uzticamiem iedzīvotājiem pašiem vajadzētu piedalīties cīņā pret viņu zemes parazītiem, t.i., sevišķi pret židiem un komunistiem. Līdzās vadības nodrošināšanai pirmajām spontānajām akcijām... jāveic piesardzības soļi, lai pašattīrīšanās akcijās iesaistītu uzticamu personālu, un jāveido Drošības policijas pastāvīgās palīgvienības.

Pēc vācu karaspēka ierašanās Latvijā tika radīti Pašaizsardzības spēki, ko veidoja dažādu profesiju vīri; daži no tiem bija pilnīgi nepiemēroti darbam, kas saistīts ar policiju. Mērķis bija no visiem šiem nekritiski savāktajiem spēkiem, kas bija apbruņoti ar dažādiem ieročiem, izveidot lietderīgu vienību un pirmkārt likvidēt tos elementus, kas, piedaloties Pašaizsardzības spēkos, centās slēpt savus komunistiskos uzskatus vai kā citādi aptraipīto pagātņi. Rīgā, tāpat kā citās Latvijas lielākajās pilsētās, Drošības policija pati uzņēmās sākotnējo drošības komandu dibināšanu. Vēlāk tās pārveidoja par Palīgpolicijas spēkiem, kuri tagad sastāvēja pilnībā no izmeklētājiem, uzticamiem un profesionāli trenētiem dalībniekiem. Lielākās pilsētās par Palīgpolicijas priekšniekiem tika iecelti prefekti, Palīgpolicijas formējumi tika sadalīti Drošības policijā un Kārtības policijā. Drošības policijas izpalīgi [domāta Arāja komanda. – A.E.], kas strādā pastāvīgā einzackomandas 2 uzraudzībā, no kuras tā saņem norādījumus savai darbībai un kurai tai pastāvīgi jāsniedz detalizēti ziņojumi par savu darbību, ir sadalīti politiskajā un kriminālajā daļā.

Drošības policijas pienākums bija ierosināt šos pašattīrīšanās centienus un vadīt tos vajadzīgajā virzienā tā, lai izvīrētais mērķis teritorijas attīrīšanai tiktu sasniegts, cik ātri vien iespējams. Ne mazāk nozīmīgi bija nodrošināt nākotnei spēcīgu demonstrējamu faktu, ka atbrīvotie iedzīvotāji pēc pašu gribas ar visbargākajiem pasākumiem vērsušies pret boļševistisko un židisko ienaidnieku bez jebkāda vācu iestāžu norādījuma.

Ievērojami grūtāk bija sākt līdzīgas tīrīšanas operācijas un grautiņus Latvijā. Iemesls tam varētu būt saistīts ar faktu, ka padomju vara visus nacionālos līderus, sevišķi Rīgā, bija noslepkavojusi vai izvedusi. Tomēr pēc attiecīgas latviešu Palīgpolicijas ietekmēšanas bija iespējams uzsākt žīdu grautiņu Rīgā, kura laikā tika iznīcinātas visas sinagogas un nogalināti apmēram 400 žīdu. Tā kā Rīgas iedzīvotāju vispārējā nomierināšanās notika ļoti ātri, tālāki grautiņi vairs nebija iespējami.

Jau no paša sākuma bija sagaidāms, ka grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē. No otras puses, Drošības policijas tīrīšanu operāciju mērķis saskaņā ar fundamentālajām pavēlēm bija visplašākā iespējamā žīdu likvidēšana. Tādējādi ar zonderkomandu palīdzību, kam tika pievienots atlasīts personāls (Lietuvā – partizānu grupas; Latvijā – latviešu Palīgpolicijas grupas), pilsētās un laukos tika veiktas plašas eksekūcijas. Eksekūciju komandu izmantošana noritēja labi. Eksekūciju komandās nozīmējot lietuviešu un latviešu personālu, īpaša uzmanība tika veltīta to vīru atlasīšanai, kuru ģimenes vai radniekus krievi bija nogalinājuši vai izveduši.¹⁸²

Šai liekulībai bija vairāki cēloņi. Tika dots ticams pamats ebreju iznīcināšanu operāciju komandieriem, kā arī vāciešiem kopumā noliegt vainu, un tas kalpoja, lai maldinātu pasauli, sevi, upurus un vajātājus par slepkavībām un noziedzniekiem. Galvenais faktors, šķiet, ir bijis nodoms maldināt vācu kareivjus, lai saglabātu neskartu viņu morāli un pasargātu mājās esošos cilvēkus no informācijas par briesmu darbiem okupētajās teritorijās. Šī krāpšana lielā mērā bija veiksmīga. Tā ir maldinājusi daudzus vāciešus un dažus latviešus, kā arī pētniekus par holokaustu.¹⁸³ Nacistu aizsākto maldināšanu turpināja padomju vara un pēc tās krišanas – vecā režīma aizstāvji.

Latviešu loma slepkavībās

Pat ja tiek noliegts spontanitātes arguments, dažādām latviešu policijas vienībām slepkavībās bija liela loma. Pirmā un galvenā bija Arāja komanda un daži šucmaņu vai policijas spēki pilsētās un apriņķos. Latviešu vienību piedalīšanās Latvijas ebreju iznīcināšanas operācijās ir vēsturisks fakts, kas ir ticis apstiprināts kara noziegumu prāvās un lietu iztiesāšanā kopš Otrā pasaules kara un ko apstiprinājuši liecinieku un briesmu darbu dalībnieku dokumenti un liecības. No otras puses, Latvija bija okupēta valsts, un kontrole, ko nacistu spēki uzspieda, bija militāra, tieša un barga. Jebkura nacistu okupācijas

¹⁸² Visi iepriekšējie fragmenti ņemti no V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma. Attiecībā uz Lietuvu V. Štālekera rakstīja: «Pārsteidzoši, vispirms te nebija viegli ierosināt uz liela mēroga žīdu grautiņu». Nākošajā teikumā viņš lielās, ka viņa vīru maza speciāla nodaļa pēc zināmām pūlēm bija spējīga pamudināt Klimati uzsākt grautiņu Kauņā (17. lpp.).

¹⁸³ Vāciešu mēģinājumi atbildību novirzīt uz latviešiem, noliedzot savu pašu lomu, sākās 1941. g. un turpinās līdz mūsu dienām. Piemēram, Zemgales nacistu ģeibtskomisārs von Medems 1941. g. 12. augusta ziņojumā Latvijas ģenerālkomisāram slepkavības savā apgabalā, sevišķi Ilūkstes apriņķī, pierakstīja latviešiem. Egons Hensels, SD amatpersona, kas strādāja Rīgā O. Librama pakļautībā, V. Arāja prāvā liecināja, ka tieši latvieši nogalināja Latvijas ebrejus (1976. g. 19. februāra liecība). Tā pati nolieguma tēma redzama darbā: Kroeger J.E., *So war es* un Hinriha Lozes pēckara liecībās (Landgericht Hamburg: Lohse's deposition; In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a.). Ņemot vērā iznīcināšanu mērogu Baltijā, nacistu iecere noslēpt slepkavības jāuzskata par ļoti veiksmīgu, jo ziņas par tām, cik mums zināms, Zviedriju nesasniedza līdz 1942. g. rudenim.

interpretācija kā tāda, kuras apstākļos latvieši, pat kolaboracionisti, būtu varējuši darboties uz savu roku, nevar tikt pamatota ar pierādījumiem. Daži VDK pamfleti aukstā kara laikā apgalvoja, ka latviešu vienības un policijas spēki bija iesaistīti spontānās ebreju nogalināšanās pirms vācu ierašanās; tādiem apgalvojumiem trūkst dokumentācijas. Vispirms jau latviešiem no pirmajām okupācijas dienām bez vācu atļaujas, kontroles un zināšanas nebija atļauts turēt nekādus ieročus, arī ne medību bises. Pat Arāja komandas locekļiem (ieskaitot pašu V. Arāju) vajadzēja izprasīt medību ieroču atļaujas no saviem augstākajiem SD priekšniekiem. Policijas spēku dalībniekiem – pat no Arāja komandas – nebija atļauts lietot komplicētāku vai ātrāku ieroci par šauteni. Latviešu policistiem savu ieroci vajadzēja glabāt policijas iecirknī, lai gan ārpus dienesta dažiem Arāja vīriem, šķiet, bija atļauts nēsāt pistoli.

Vārdi un uniformas

Kad žurnālisti un vēsturnieki runā par vienībām un cilvēkiem, viņi pieļauj daudz kļūdu vārdu, nosaukumu, apzīmējumu un uniformu lietojumā. Vācu vienības, kas atbildēja par iznīcināšanām un tās vadīja, bija Drošības policijas un SD (*Sicherheitspolizei und SD*) spēki. Saut tās par SS ir neprecīzi. SD bija SS – H. Himlera impērijas daļa, bet daža neskaidrība rodas, ja SD aizstāj ar vispārējo SS. SD komandieris bija R. Heidrihs, un viņš vadīja atšķirīgu organizāciju, kam nebija tiešu sakaru ar *Waffen-SS*. Pastāvēja zināma sakritība starp SD un SS, jo padomju teritorijās einzacgrupas savās iznīcināšanas vienībās iesaistīja dažas *Waffen-SS* vienības. SD kā iznīcināšanas vienības iesaistīja arī vācu Kārtības policijas vienības. SD nebija tiesību valkāt SS militārās zīmotnes. Latvieši bieži SD sauca par «melnajiem» pēc uniformas krāsas. Kaujaslaukā SD tomēr valkāja zaļganpelēko armijas tērpu, bet ar melnu rotājumu, kas viņus identificēja kā SD. Nav arī precīzi kā iznīcināšanas organizāciju minēt Gestapo. Apgalvots, ka dažreiz SD 3. nodaļa ietvērusi Gestapo apakšvienību, bet šī nodaļa vairāk nodarbojās ar izlūkošanu un izmeklēšanas jautājumiem nekā ar ebrejiem. Par ebrejiem atbildīga bija SD 4. nodaļa.

Atsaukšanās uz latviešu slepkavām kā uz SS var dot emocionālu apmierinājumu, bet tā darīt ir divkārt nepareizi. Arāja vienība bija SD palīgvienība, un sākotnēji tai nebija tiesību valkāt vācu vai jebkādu citu uniformu, nebija atļauts lietot arī melnās zīmotnes. Sākumā V. Štālekera Arāja vīriem pavēlēja valkāt civilo apģērbu, lai gan vēlāk vasarā kļuva pielaidīgāks un atļāva valkāt latviešu uniformas bez zīmotnēm. Viņu atšķirības zīme bija zaļš piedurknes apsējs ar identifikācijas numuru un vārdu: *Sicherheitsdienst*. 1942. g., periodā pēc ebreju nogalināšanām, kad Arāja komanda bija sagatavojusies akcijai padomju teritorijā, tās locekļi sāka saņemt vācu uniformas ar melnu rotājumu. Arāja komandai nekad nebija tiesību valkāt SS militārās zīmotnes. Latviešu leģionāri bija pirmās un vienīgās latviešu vienības, tērptas SS uniformās. Leģionam tomēr nebija nekāda sakara ar ebreju nogalināšanu, jo tas tika organizēts divus gadus pēc tam, kad Latvijas ebreji bija nogalināti.

II. Latvijas ebreji

Latvijas ebrejus veidoja dažādi elementi: Kurzemes, Vidzemes un Latgales ebreji. Katrai no šīm grupām bija sava vēsture, lās kļuva par vienotu kopienu pēc Latvijas Republikas nodibināšanās (1918–1940).

Dr. S. Levenbergs

Ebreju skaita pieaugums un kritums

Ebreju vēsture Latvijā ir saistīta ar Polijas-Lietuvas valsts paplašināšanos, pievienojot Kurzemi un Latgali 16. gadsimtā. Latvieši apdzīvoja piecas teritorijas pie Baltijas jūras: Kurzemi, Zemgali, Sēliju (kas iekļāvās Kurzemes hercogistē), Vidzemi un Latgali (kas zināma arī kā Poļu Vidzeme vai Inflantija).

2.1. tabula. Ebreji Latvijā

Gads	Ebreji Latvijā	Iedzīvotāju īpatsvars
1897	142 315	7,40%
1914	185 000 +	
1920	79 368	5,13%
1925	95 474	5,33%
1930	94 388	5,00%
1935	93 479	4,79%
1939	86 422 a	4,40%
1941 (jūlijs)	66 000 b	
1943	12 964 c	
1959	36 600	1,80%
1970	36 700	1,60%
1979	28 300	1,10%
1989	22 900 d	0,90%

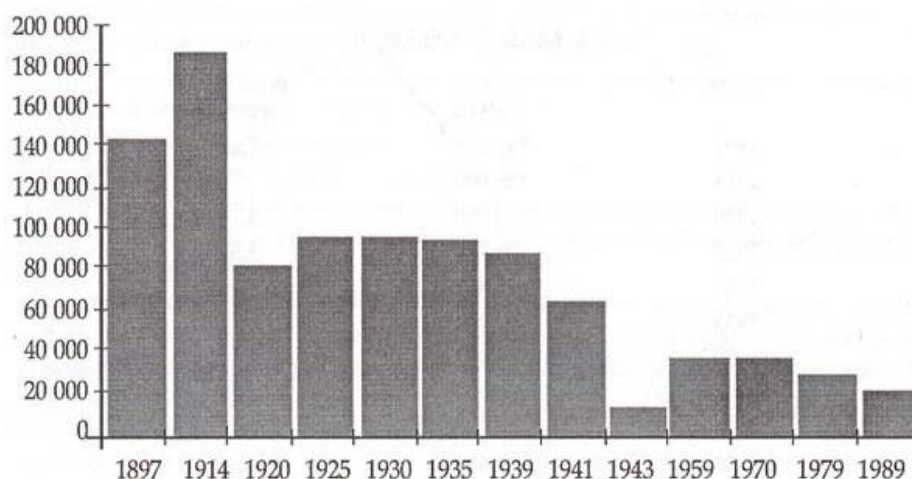
Avots: Rutkis J., *Latvijas ģeogrāfija*, 449. lpp.; *The Ethnic Situation in Latvia Today*, p. 4. Attiecībā uz a, b, c un d sk. 1. atsauci.¹⁸⁴

¹⁸⁴ (a) Vai ebreju iedzīvotāju skaits pirms Otrā pasaules kara pieauga vai samazinājās, nav skaidrs. Tā kā daudzi ebreji Latviju izmantoja par tranzīta zemi, bēgot no nacistu straujā uzbrukuma Eiropā, varētu pieņemt, ka tas pieauga. No otras puses, kara mākoņu savilkšanās Austrumeiropā varētu būt bijis būtisks iemesls, lai ebreji Latviju atstātu. Skaitļi šajā tabulā ņemti no J. Rutka autoritatīvā pētījuma *Latvijas ģeogrāfija* (448. lpp.), un tas ir viszemākais no pieejamajiem vērtējumiem. Sk. arī: *Jews of Latvia*. Šī dokumenta versija atrodas YIVO arhīvā (Baltic countries, I, 17). Šajā memorandā ebreju skaits ir palielināts līdz 95 000, t.i., pieaudzis par apmēram 1500 salīdzinājumā ar 1935. g. datiem. Attiecībā uz 1939. g. nacistu statistiķi skaitu noteica 89 000. Sk. arī: Levin D., «Arrests and Deportation of Latvian Jews by the USSR During the Second World War», p. 50–70. D. Levina skaitlis ir 100 000, kas ir visaugstākais no vērtējumiem.

(b) Šis skaitlis attiecas uz tiem ebrejiem, ko nacisti notvēra Latvijā, un tas ir vērtējums, kādam jābūt ebreju iedzīvotāju uzskaitījumam kara un holokausta laikā. Tiek ņemts vērā, ka 1941. g. 14. jūnijā apmēram 2000 ebreju padomju vara deportēja uz Sibīriju un ka 15 000 vai vairāk no Latvijas aizbēga uz Iekšskrieviju pirms vācu spēku ienākšanas. Nacistu vērtējums 1941. g. jūlijā bija 70 000, bet, ņemot vērā citus dokumentus, viņi ir šo skaitu pārvērtējuši par apmēram 4000. Minēto skaitli aptuveni apstiprina J. Rutka vērtējumus attiecībā uz 1939. gadu.

(c) 1943. g. sākumā vairākums Latvijas ebreju jau bija nogalināts. Minēto skaitli dod J. Rutkis, un tas ietver 7784 Vācijas un Austrijas ebrejus un 276 ebrejus no Lietuvas. Skaitlis, ja varam par to spriest, domājams, ir pārāk zems. 1943. g. Latvijā notika tautas skaitīšana, bet skaitītājiem nebija atļauts ieiet geto. J. Rutkis savu vērtējumu (448. lpp.) ieguva no vācu dokumentiem.

(d) *Literatūra un Māksla*, 1989. g. 14. okt. Ebreju skaita straujo samazināšanos pēdējo gadu desmitu laikā ir izraisījuši emigrācija uz Izraēlu, kas turpinās.

2.1. diagramma. Ebreju skaits Latvijā 1897.–1989. g.

Tikai 1918. g. šīs teritorijas tika apvienotas zem viena – Latvijas karoga, ar Rīgu kā galvaspilsētu. Latvijas ebreju lielākais skaits tika sasniegts Romanovu impērijas pēdējās desmitgadēs;¹⁸⁵ tas strauji kritās Pirmā pasaules kara laikā, atjaunojās neatkarīgās Latvijas periodā un atkal samazinājās, tuvojoties Otrajam pasaules karam.¹⁸⁶ (Sk. 2.1. tabulu un 2.1. diagrammu).

Pirmajos trijos gadsimtos ebreju apmešanās Latvijā notika nevienmērīgi un bija atkarīga no hercogu un muižniecības labās gribas un vajadzībām un no vietējo tirgotāju spējas pieņemt ebrejus. Kamēr pie varas bija Vācu ordenis, ebrejiem nebija atļauts uzturēties vai apmesties Latvijas zemēs. 1561. g., drīz pēc ordeņa sabrukuma, kad Kurzeme kļuva Polijas troņa vasaļvalsts, šajā provincē sākās ebreju ieplūdums. Pirmā ebreju klātbūtne izsekojama 16. gs. sākumā Jelgavā, Kurzemes hercogistes galvaspilsētā, kur tikušas identificētas dažas ebreju kapavietas, kas attiecas uz šo periodu.¹⁸⁷ Arī Latgalē poļu valdīšana veicināja ebreju apmetņu veidošanos. 1772. g. pēc Polijas pirmās dalīšanas Latgale kļuva par Krievijas impērijas sastāvdaļu, un drīz pēc tam uz Latgali tika attiecināti Pales likumi ar visām to priekšrocībām un trūkumiem. Liels skaits ebreju apmetās Latgalē pēc B. Hmeļņicka slaktiņiem un kazaku sirojumiem 1648.–1653. gadā.

Pirmā liecība par ebrejiem Rīgā atrodama kādā grāmatā, kas datējama ar 1536. g., kur teikts: «No ebreja Jacoba saņemts pārdošanai un pārdots arī viņam.»¹⁸⁸ 16. gs., kad Rīga un Vidzeme nonāca Zviedrijas pakļautībā, kas daudzos aspektos tika uzskatīta par liberālu, ebrejiem joprojām bija aizliegts uzturēties Rīgā vai Vidzemē. Ar laiku Rīga pakāpeniski kļuva pieejama ebreju tirgotājiem. Pirmie ebreji Rīgā dzīvoja ar pagaidu uzturēšanās atļauju pansijās, kuras bija zināmas kā *Judenherberge*. Ebreju

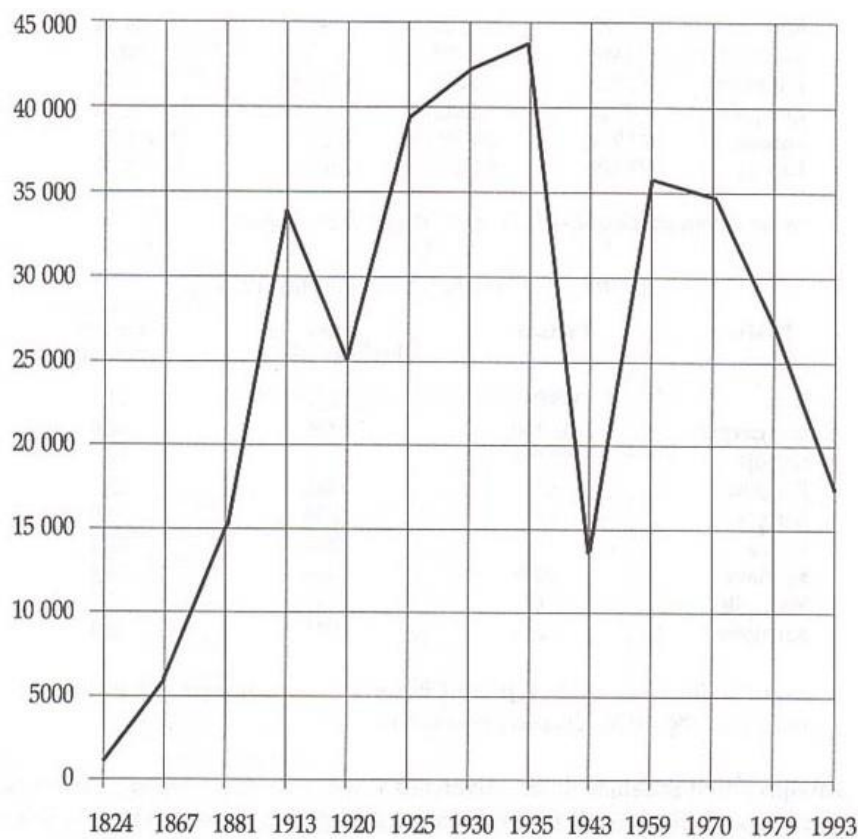
¹⁸⁵ V.E. 2017-06-29: Es domāju, ka šeit nosauktie skaitļi par ebreju daudzumu Latvijā cara laikos ir pavisām klūdas rezultāts. Cara laikos nebija tāda jēdziena kā «Latvija», un uzskaitē šādā griezumā netika vesta. Uzskaitē tika vesta pa gubernām un apriņķiem («уезд»). Es savā laikā pētīju šo statistiku pēc Brokhauza un Jefrona enciklopēdijām (divi izdevumi, pēdējais no kuriem iznāca īsi pirms kara un jau Pasaules kara laikā). Saskaitot kopā visus apgabalus, kas vēlāk pārgāja Latvijai, iznāca labi ja simt tūkstoši ebreju Pasaules kara priekšvakarā. Skaitlis 185 tūkstoši ir dabūts tā, ka no Vitebskas guberņas ebrejiem puse ir pieskaitīta Latvijai, un puse atstāta Baltkrievijai. Taču patiesībā Latvijai pārgāja ne puse, bet mazāka daļa no Vitebskas guberņas teritorijas, un tajā dzīvoja tikai kādi 20 % (lielākais 25 %) no šīs guberņas ebrejiem (kuru skaitu var atrast, ja par izejmateriālu ņem ne datus par visu gubernu kopumā, bet gan datus par atsevišķiem apriņķiem). Šo uzpūsto skaitļu dēļ iznāk, ka Pirmā pasaules kara laikā Latviju atstāja gandrīz 110 tūkstoši ebreju (vairāk nekā puse!). Nebija tik masveidīgas aizplūšanas.

¹⁸⁶ Rutkis J., *Latvijas ģeogrāfija*, 449. lpp. Šīs grāmatas nedaudz saīsināta versija ir pieejama angļu valodā, sk.: *Latvia, Country and People*. Skaitļi, ko es doodu tekstā, ir uz leju noapaļoti J. Rutka 1935. g. skaitļi. Tuvojoties Otrajam pasaules karam, ebreju skaits Latvijā samazinājās, un kopumā mēs varam uzskatīt, ka 30% no pirmskara ebreju skaita izdevās izvairīties no vācu okupācijas.

¹⁸⁷ Informāciju par visagrākajām ebreju apmetnēm Latvijā sk.: *Literatūra un Māksla*, 1988. g. 25. nov.; Bobe M., «Four Hundred Years of the Jews in Latvia (A Historical Survey)», in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 21–77. Analīzi par ebreju kapakmeņiem Latvijā sk.: Moreins G., «Ebreju kapakmeņi Latvijā», 42., 43. lpp.

¹⁸⁸ Bobe M., «Four Hundred Years of the Jews in Latvia», p. 21.

kapsēta Rīgā tika dibināta 1773. g., kas norāda, ka pilsētā bija prāva ebreju kopiena.¹⁸⁹ Pastāvīgu atļauju dzīvot Rīgā ebreji saņēma Katrīnas Lielās laikā.¹⁹⁰

2.2. diagramma. Ebreju skaits Rīgā 1824 – 1993. g.

Tā kā Rīga bija galvenā Baltijas osta un Krievijas impērijas tirdzniecības vārti, tā bija Lietuvas, Kurzemes, arī Austrumlatgales un Baltkrievijas ebreju visiekārojamākā dzīvesvieta. Krievijas impērijas ebreju apmešanās vietas ierobežojošie likumi un vācu tirgotāju greizsirdīgi sargātās privilēģijas pilsētās noteica to, ka tur ebreju skaits bija zems. Pat 1824. g. Rīgā bija tikai 513 ebreji, bet pēc tam, pateicoties stingro uzturēšanās likumu atcelšanai 19. gs. 40. gados, ebreju skaits sāka strauji augt – 5254 1867. g., 14 222 1881. g., 33 651 1913. g. un 43 672 1935. gadā.¹⁹¹ Latvijas neatkarības laikā visos tās reģionos ebreju skaits samazinājās, izņemot Rīgu, kur viņu skaits pieauga. (Sk. 2.2. diagrammu.)

Gadsimtu gaitā ebrejiem visviesmīgākā Latvijas teritorija bija Latgale. Daugavpils kļuva par vienu no nozīmīgākajiem ebreju kultūras un izglītības centriem Austrumeiropā. 20. gs. sākumā ebreji veidoja iedzīvotāju vairākumu vairākās Latgales pilsētās un ciemos. Salīdzinājumā ar Kurzemes ebrejiem, kas gadsimtu gaitā bija daļēji ģermanizēti un vairs neiekļāvās ebreju kultūras dzīvē, ebreji Latgalē bija saskarsmē ar tām kultūras strāvām, kas plūda caur Poliju un Baltkrieviju. Latgales ebreji bija konservatīvāka jūdaisma piekritēji, un lielajā vācu un krievu kultūras ietekmju strāvā viņi bija

¹⁸⁹ Nacisti smagi nopostīja Rīgas Veco ebreju kapsētu, bet padomju vara pēc 1945. g. to iznīcināja. 60. gadu sākumā tā tika pārvērsta par Komunistisko brigāžu parku. Pašreiz izstrādātais projekts paredz parku pārvērst par ebreju memoriālu (*Kultūras Fonda Avīze*, nr. 4, 1990. g. 4. apr. 10. lpp.). **V.E. 2017-06-29**: 1980. gados man bieži nācās iet caur šo parku, kad es gāju uz sievastēva un sievasmātes mājām un vedu pie viņiem dēlu. Ziemās tur bērni (arī mans dēls) slidinājās no kalniņa. Es nezina, ka tie ir bijušie kapi, un biju pārsteigts, kad reiz ieraudzīju pusapraktu plāksni ar ebreju rakstu zīmēm. Pēc padomju laikā vienā kapu malā uzstādīja pieminekļus (bet pārējā kapu daļa joprojām palika kā parks). Tagad, kad ir miruši gan sievasmāte, gan sievastēvs, gan mans dēls, bet pats es staigāju ar spieķi, sen neesmu tur bijis un nezinu, kā tur izskatās tagad.

¹⁹⁰ Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 3.

¹⁹¹ Ebreju skaita noteikšanai Rīgā galvenokārt es esmu izmantojis datus no jau minētā J. Rutka darba (448.–451. lpp.) un M. Skujenika darba *Latvija: Zeme un iedzīvotāji* (307.–311. lpp.). Sk. arī: Bobe M., «Rīga», in Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 243–261.

tuvāki krieviem. Tas pastiprinājās pēc rusifikācijas 19. gs. beigās.¹⁹² Vidzeme pilnīgi atvērta ebreju dzīvošanai kļuva tikai Latvijas neatkarības laikā, un tādējādi ebreju skaits te bija minimāls. 1935. g. Vidzemē dzīvoja tikai 2 458 ebreji.

	Ebreji pēc nacionalitātes	Mozus ticīgie	Ebreju īpatsvars pa apgabaliem	Ebreju īpatsvars starp pārējiem iedzīvotājiem
Rīga	43 672	43 558	46,72	11,34
Vidzeme	2458	2460	2,63	0,60
Kurzeme	12 012	12 002	12,85	4,11
Zemgale	7363	7382	7,88	2,46
Latgale	27 974	28 004	29,92	4,93
Latvija	93 479	93 406	100,00	4,79

2.2. tabula. Ebreji Latvijā pa rajoniem, 1935. g.

Avots: *Latvija skaitļos*, 67–69., 71. lpp. Cit. pēc: *Jews of Latvia*.

Pilsēta	Pavisam	Ebreji absolūtais skaits	Ebreju īpatsvars
Rīga	385 063	43 672	11,3
Daugavpils	45 160	11 106	24,6
Liepāja	57 098	7379	12,9
Rēzekne	13 139	3342	25,4
Jelgava	34 099	2039	6,0
Ludza	5546	1518	27,4
Krāslava	4276	1444	33,4
Ventspils	15 671	1246	7,9
Krustpils	3658	1043	28,4

2.3. tabula. Ebreji lielākajās pilsētās, 1935. g.

Avots: *Yiddish Ekonomik*, 1937, p.195. Cit. pēc: *IV ieme recensement de la population en Lettonie*, Rīga, 1936. Cit. pēc: *Jews of Latvia*.

Latvijas ebreji sadalījās divos galvenajos ticības virzienos. *Misnaggedim* (sekotāji likumu burtam) bija nākuši no Prūsijas un Ziemeļlietuvas un apdzīvoja Kurzemi, Zemgali un Vidzemi. *Hasidim* (dievbijīgo kustības sekotāji) dzīvoja Latgalē. Daudzi no pirmajiem papildu jidišam runāja vāciski, daudzi no otrajiem līdzās jidišam runāja krieviski. Rīga bija Latvijas ebreju saplūšanas vieta, kur satikās Latgales un Kurzemes ebreji.¹⁹³

Latvijas ebreju kopiena bija ļoti neviendabīga – ne tikai minēto kultūras un reliģijas atšķirību dēļ, bet arī sociāli un ekonomiski – Latvijā bija gan ļoti bagāti, gan ļoti nabadzīgi ebreji.¹⁹⁴ Modernie ideju virzieni – sociāldemokrātisms (bundisti) un cionisms – atšķirības vēl vairāk pastiprināja. Piemēram, Latvijas ebreju vidū pastāvēja konflikts starp tiem, kuri deva priekšroku savu bērnu sūtīšanai uz ivrita skolām (cionisti), un tiem, kas atbalstīja jidiša skolas (bundisti). Kultūras dzīve, lai arī daudzkrāsaina, vairumam ebreju centrējās ap sinagogām un *minyanim*.¹⁹⁵ Lai gan Latvijas ebreji prata daudzas valodas, vispārpieņemtā viņu savstarpējās saziņas valoda bija jidišs, šajā valodā notika gan teātra izrādes, gan iznāca lielākais vairums grāmatu un laikrakstu.

¹⁹² Godin A., «Jewish Tradition and Religious Life in the Latvian Communities», in Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 217–229.

¹⁹³ *Jews of Latvia*. Šis dokuments ietver ļoti detalizētu socioloģisku informāciju par Latvijas ebrejiem starp Pirmo un Otro pasaules karu.

¹⁹⁴ M. Vestermanis domā, ka apmēram 10% ebreju Latvijas brīvvalstī bija nabagi, sk.: Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 4.

¹⁹⁵ Latvijā nebija ebreju *Kehillah* organizāciju. «Rīgā pastāvēja iestāde, pazīstama kā ebreju *Kehillah* (atradās Jēkaba ielā 8), kura reģistrēja dzimšanu, laulības un nāves gadījumus kā municipalitātes pārstāvis, bet šis *Kehillah* tika uzskatīts par privātu iestādi, ne sabiedrisku korporāciju». Sk.: *Jews of Latvia*.

Ebreju kopienas lielums	Skaitis	Ebreju skaits
Vairāk nekā 1000	9	72 787 – 78%
500–1000	12	8923
100–500	28	6893
50–100	17	} 4876
10–50	17	
1–10	57	

2.4. tabula. Ebreju kopienas Latvijā, 1935. g.
Avots: *Jews of Latvia*.

Tautība	Skaitis	Īpatsvars
Latvieši	1 472 612	75,50
Krievi	206 499	10,59
Ebreji	93 479	4,79
Vācieši	62 144	3,19
Poļi	48 949	2,51
Baltkrievi	26 867	1,38
Lietuvieši	22 912	1,17
Igauņi	7014	0,36
Citas tautības	8946	0,46
Tautība nezināma	1079	0,05
Kopā	1 950 501	100,00

2.5. tabula. Latvijas nacionālais sastāvs, 1935. g.
Avots: *Jews of Latvia*.

Ebreji Latvijā bija pilsētnieki; 86 555 ebreji dzīvoja pilsētās un tikai 6924 lauku kopienās (ciemi, agrāk miesti). Latvijā bija 205 pilsētas un ciemi, un ebreji dzīvoja 159 no tiem. Vienā pilsētā un 46 ciemos ebreju nebija (par ebrejiem pilsētās un ciemos sk. 3. pielikumu).¹⁹⁶

Latviešu un ebreju attiecības līdz 1914. g.

Mūsu zināšanas par latviešu un ebreju attiecībām pirms 1900. g. ir fragmentāras. Šķiet, ka Latvijā nav bijusi sabiedrība, kas būtu piesātināta ar antisemitismu. Vēsturiskie dokumenti neliecina par grautiņiem vai sinagogu apgānīšanu. Latvijas neatkarības laikā, pirms padomju okupācijas, pret ebrejiem vērstu likumu nebija, un līdz pēdējam laikam ebreji no visas Eiropas Latvijā rada patvērumu.

Tā kā latviešu lielais vairākums bija laucinieki un ebreji – pilsētnieki, ebreju un latviešu kontakti gadsimtu gaitā bija relatīvi minimāli – ierobežoti ar tikšanos tirgos un ebreju apkārtceļojošo tirgotāju un amatnieku vizītēm latviešu lauku sētās. Ebreja kā apkārtceļojoša tirgotāja un drēbnieka tēls varbūt atstājis visdziļāko iespaidu. Pārsteidzošā veidā ebreja kā labības un lopu uzpirceņa loma, kas varēja novest pie skaudības un aizvainojuma, nav atradusi daudz vietas latviešu kolektīvajā atmiņā.¹⁹⁷ Vispārīnrot varam teikt, ka ebreji un latvieši bija nodalīti pēc sociālajām funkcijām un dzīvesvietas, tā bija situācija, kas novērsa viņus no liela naida vai saistošas draudzības. Ko ebreji ir domājuši par latviešiem gadsimtu gaitā, nav ticis dokumentēts un publicēts zinātniskā vai literārā formā, lai gan mēs varam pieņemt, ka kopš ebreju preses atīstības Latvijā, sevišķi Saeimas periodā, viņiem vismaz būtu vajadzējis tur minēt aktuālos notikumus.

¹⁹⁶ Statistiskie rādītāji neuzrāda precīzu visu ebreju skaitu pilsētās un ciemos, to papildina ebreju skaits pagastos (*red.*).

¹⁹⁷ Izņēmumu sk.: Biezais H., *Saki tā, kā tas ir*.

Ebreji latviešu skatījumā pirms 1914. g.

Pastāv divu veidu avoti, ko latvieši laikā pirms neatkarības atstājuši par ebrejiem, – tautasdziesmas¹⁹⁸ un literatūra. Abos žanros ebrejs kopumā ir figūra, par ko interesējas ar ziņkārību vai pat apbrīnu.

Virspusēji latviešu tautasdziesmas sniedz haotisku iespaidu, jo tās eksistē kā nesaistītas četrriņdes, aprakstošas vai liriskas, dažreiz attēlojot sociālas, erotiskas, šķiru un etniskas attiecības, ietverot arī gudrību vai padomu epigrammas veidā, dažreiz tām nav cita mērķa kā aliterējošs prieks par vārdu spēli. Kā sociāls komentārs tautasdziesmas parāda daudz groteskas, izsmiekla, safīras un uzpūtības izsmiešanas. Dziesmas par ebrejiem aptver visu attieksmju spektru. Nav vienota viedokļa attiecībā pret ebrejiem: raugoties no pēcholokausta perspektīvas, dažas tautasdziesmas var uztvert kā antisemītiskas.¹⁹⁹ Kopumā pret ebreju izturas kā pret svešinieku, taču ir arī norādes uz tuvām sociālām attiecībām. Biežs motīvs ir kāzu svinēšana ar ebrejiem. Ja tautasdziesmas var uzskatīt par norādi, precības latviešu un ebreju starpā nebija rets notikums. Dziesmās nevar sastapties ar bailēm no ebrejiem vai naidu pret viņiem. No negatīvajiem vērtējumiem varbūt kariķēšana un vienaldzība ir attieksmes, ar kurām saskaras visbiežāk; no pozitīvajiem – līdzjūtība un žēlsirdība.²⁰⁰

Ebreju portretējums latviešu literatūrā, lai gan tam trūkst tautasdziesmu izjūtu un attieksmju spektra, ir pozitīvāks. 20. gs. pirmajā ceturtdaļā latviešu literatūrā ebrejs nav rets otrā plāna raksturs. K. Tolmans 1938. g. pārtulkoja un antoloģizēja stāstu krājumu *Žīds latviešu literatūrā*.²⁰¹ Stāsti parāda gandrīz vienīgi ceļojošu ebreju latviešu zemnieku vidū, un ar vienu izņēmumu tos nevarētu uzskatīt par antisemītiskiem pat šodien.²⁰² Noskaņojums šajos stāstos, lai gan reizēm augstprātīgs, ir arī līdzjūtības, bieži nožēlas pilns pret tiem vientuļniekiem uz ceļa, kam sava dzīve jādzīvo prom no ģimenes un savējiem. Dažiem stāstiem ir komisks sižets, un šāda pieeja rada grūtības izvērtēt, vai stāstiem ir filosemītisks vai antisemītisks saturs. Vispilnīgākais ebreju sociālās dzīves apraksts ir atrodams Jēkaba Janševska romānos *Dzimtene*, *Mežvidus ļaudis* un *Bandava*.²⁰³ Latviešu literatūrā ebrejs nebija sazvērnieks un viņā nebija ļaunuma; ja kaut kas atgadījās, ebrejs bija morāles mācību skolotājs.

Ceļojošais ebrejs bieži ir aplūkots arī latviešu drāmā, sākot ar Jauno Stenderu līdz gadsimtu mijas latviešu teātra meistaram Rūdfam Blaumanim. Tiek uzskatīts, ka Ādolfa Alunāna lugas *Icīgs Mozes* (1874. g.) centrālais tēls ebreju tirgotājs ir ietekmējis daudzpusīgo ebreja portretējumu R. Blaumaņa darbos.²⁰⁴ Lai gan latviešu lugās ebreja loma ir izrādei piešķirt jautrību un izsmiet uzpūstos ego – viņa paša un tam apkārtesošo lauku ļaužu, ebreju rakstura klātbūtne bieži pievienoja tumšāku akcentu, izplatot cilvēcisku patiesību vai sociālo attiecību noslēpumu. Komiskie elementi, kad tie parādās drāmā vai stāstos, izpaužas žestos un akcentos.

Naidīgs ebreja portrets, antisemītisks – gandrīz viduslaiku formā, ir atrodams Andrieva Niedras romānā *Kad mēness dilst* (1902. g.). A. Niedra attēlo vecu, bārdainu ebreju, kurš iesaistās kristiešu rituālā slepkavībā, lai atriebtu netaisnību, kas nodarīta viņam un viņa dēliem.²⁰⁵ Ir grūti novērtēt, cik lielu ietekmi varētu būt atstājis šāda veida portretējums, ko devis ļoti populārs tālaika rakstnieks. A. Niedra bija aizliegts autors Ulmaņa laikā un Padomju Latvijā.

Ebrejs kā tēls latviešu literatūrā pazuda līdz ar holokaustu.

1905. g. revolūcija

Ebreju cīņa pirms 1918. g. bija galvenokārt ar vācu birģeriem, kas baidījās no ebreju ielaušanās tirdzniecībā un pūlējās viņus neielaiest Latvijas pilsētās, sevišķi Rīgā. Tā bija arī cīņa pret Krievijas

¹⁹⁸ Imants Freibergs, kurš ir datorizējis latviešu tautasdziesmas, nodeva man sarakstu ar dziesmām, kur minēti ebreji. No divpadsmit sējumiem tautasdziesmu, ko I. Freibergs datorizējis, ap 150 četrriņžu piemin ebrejus, lai gan tikai ap 40 varētu saukt par pamatvariantiem.

¹⁹⁹ Vācu okupācijas laikā Teodors Zeltiņš, nacistu propagandists, pūlējās pierādīt latviešu iedzimto antisemītismu un izvēlējās dažas tautasdziesmas, lai pierādītu savu lietu (Zeltiņš T. «Senlatviešu antisemītisms», *Zemgale*, 1941. g. 30. aug.).

²⁰⁰ Rīga, Rīga, tāla Rīga,
Labāk še Jelgavā;
Labāk še Jelgavā
Pie skaistiem židiņiem.

²⁰¹ Tolmans K., *The Jew in Latvian Literature*. Šīs grāmatas anotāciju sk: *Atbalss*, 1985., nr. 3, 3. lpp.

²⁰² Izņēmums ir Jāņa Poruka stāsts *Mūžīgais žīds*.

²⁰³ Kopumā antisemītiskie literatūrkritiķi, starp tiem Teodors Zeltiņš, neatrada nevienu latviešu rakstnieku, izņemot A. Niedru, ko slavēt. Sk.: Zeltiņš T., «Atmaskotais žīds latviešu daiļliteratūrā».

²⁰⁴ Hausmanis V., *Ādolfs Alunāns*, 63. lpp.

²⁰⁵ Niedra A., *Kad mēness dilst*. Pirmoreiz publicēts 1901. g., ar daudziem vēlākiem pārpublicējumiem. Tomēr jāatzīmē, ka tas bija A. Niedram netipiski – iedziļināties antisemītismā.

impērijas birokrātisko aprātu, kas ierobežoja ebreju pilsoņtiesības. Kopumā mēs varam teikt, ka latviešu zemniecība un radikālā inteliģence – varbūt neapzināti – bija ebreju sabiedrotie cīņā pret feodālisma paliekām un par zemes īpašuma iegūšanu. Šī cīņa kulminēja 1905. g. revolūcijā, kad gan ebreju, gan latviešu radikālie spēki apvienojās pret Baltijas vāciešu privilēģijām un krievu ierēdniecību. Sadarbība rada īpašu izpausmi starp sociāldemokrātiem – bundistiem un latviešu sociāldemokrātiem, kuri šajā laikā pārstāvēja divas lielākās šādas partijas impērijā. Sadarbības momentu atceras kā daudzi laikabiedri, tā vēsturnieki, ieskaitot komunistu Pēteri Stučku:

Viņa [Latviešu sociāldemokrātija. – A.E.] bija ar mieru iet jau sen vienu ceļu ar toreiz revolucionāro Bundu, un šī kopā iešana iznīcināja antisemitismu, ar kuru jācīnās gandrīz visām sociāldemokrātijām bērības laikmetā. Pat tik lielā mērā, ka 1905. gadā pēc 17. oktobra mēģināto ebreju pogromu noslāpēja latviešu strādnieki blakus ebrejiem, netaupdami dzīvības.²⁰⁶

Ebreji neatkarīgajā Latvijā

Latvijas neatkarības agrīnajā periodā atrodami daži ziņojumi par saspīlējumu starp latviešiem un ebrejiem, pat par ielu vardarbību. Šīs ziņas tomēr ir tikai baumas, un tās nepieciešams izpētīt. Dr. M.M. Lazersons (*Max Matatjahu Laserson*) apgalvo, ka «mazāki» uzbrukumi notikuši Bastejkalna parkā un provincē, «sevišķi Rēzeknē».²⁰⁷ Frīda Mihelsone, rakstot par holokaustu pieredzēto, atcerējās vardarbīgāku gadījumu. Viņas stāstam tomēr nav seguma. F. Mihelsone atzīmē, ka viņas radnieki no Varakļāniem, Latgales ciema, kurā koncentrējās ebreji, piedzīvoja grautiņu, ko sarīkoja latviešu karavīri 1919. g.:

Mēs joprojām atceramies briesmu darbus 1919. g. pēc Varakļānu okupācijas, kad latviešu karavīriem tika dotas trīsdesmit minūtes, lai tie dara, ko vēlas. Slepkačības, izvarošana un laupīšana valdīja šajās trīsdesmit neaizmirstamajās minūtēs.²⁰⁸

Mēs varam pieņemt, ka šie incidenti nebija plaši izplatīti, jo savādāk par tiem būtu bijis vairāk informācijas.²⁰⁹ Latvijas valdība darbojās demokrātisku procesu ietvaros, un tas bija piesardzīgs solis Latvijas starptautiskā stāvokļa interesēs, jo vēl nebija iegūta vispārēja diplomātiska atzīšana. Arī sociāldemokrāti, kuri kreisi noskaņotos ebrejus uzskatīja par saviem sabiedrotajiem, šādas aktivitātes nebūtu atbalstījuši, un ebreju deputāti Satversmes sapulcē par tām nebūtu klusējuši.²¹⁰

Tajā pašā laikā jāuzsver, ka Latvija nebija brīva no antisemitisma. Apslēpts naidīgums snauduļoja zināmos latviešu sociālajos slāņos, sevišķi studentu korporācijās Rīgā, un to veicināja tādi periodiski izdevumi kā *Latvijas Sargs*, *Tautas Balss* un zināmā mērā *Latvis*. Tomēr jāatzīmē, ka antisemitiskās aprindas nepārstāvēja Latvijas politikas centru (neviens latviešu partija Saeimā sevi nedeklarēja kā antisemitisku). Jāiezīmē atšķirība starp antisemitiskajām grupām un Latvijas valdību, kas visās konfron-

²⁰⁶ Stučka P., «Latvijas komunisti un to priekšteči», 186. lpp. 1905. g. grautiņu aprakstījis M. Vestermanis darbā *Fragments of the Jewish History of Riga* (15. lpp.). Grautiņu rīkoja krievu melnsimtnieki 22. un 23. oktobrī Lielajā Kalnu un Maskavas ielā.

²⁰⁷ Laserson M.M., «The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934». Par Rīgas incidentu J. Ezergailis rakstīja, ka karavīri bez redzama iemesla bija sākuši dzenāt ebrejus ārā no parka, dažus ieģrūžot kanālā. Vardarbība bija īslaicīga, un jautājumu atrisināja Ministru prezidenta K. Ulmaņa un kara ministra J. Baloža tūlītēja parādīšanās pulka štābā: pārkāpēju rotai tika pavēlēts doties atpakaļ uz fronti. Sk: *Ezergaiļa Grāmata: Jāņa Ezergaiļa skices un atmiņas*, 226. lpp.

²⁰⁸ Michelson F., *I Survived Rumbuli*.

²⁰⁹ M. Vestermanis vienu grautiņu min Kurzemē, kuru it kā izdarījuši Baloža brigādes latviešu virsnieki, sk: Vestermanis M., «Cilvēcībai bija jāklusē», 7. lpp. Šai liecībai M. Vestermanis citē rakstu «Judenpogrom in Kurland» (*Rigasche Rundschau*, N 3, 23 July 1919). Apstiprinājumu šim grautiņam nav bijis iespējams atrast.

²¹⁰ 1921. g. komunisti P. Stučka, uzturoties Maskavā, vēltīja pārmetumus «buržuāziskajai» politikai un preseī: viņš tām uzbruka par nacionālā naida kurināšanu kopumā un sevišķi antisemitismu. Savu komunistisko žulti P. Stučka parādīja, šai denunciacijai īpaši izvēloties latviešu sociālistus. P. Stučkas uzbrukuma ievēribas cienīgs secinājums bija, ka latviešu sociālisti uzbrūkot ebrejiem ne tāpēc, ka tie ir ebreji, bet tāpēc, ka tie ir krievi. (Stučka P., «Pret tautu naidu un tautisko ienaidu!», 225.–242. lpp.). P. Stučkas pamflets, lai gan uzrakstīts no ebrejiem šķietami draudzīga redzesviedokļa, patiesībā ietvēra domu gaitu, kas atbalsta staļinistisko anticionistisko attieksmi pret ebrejiem. P. Stučka (242. lpp.) rakstīja: «Mēs nenīstam vācu, poļu, krievu, latviešu muižnieku kā vācieti, poli utt., bet kā muižnieku. Mēs nevajājam ebreju, vāciešu, krievu, latviešu utt. spekulantu kā ebreju, vācieti utt., bet kā spekulantu. Mēs nemīļojam krievu, ebreju, igauņu, leišu utt. strādnieku kā krievu, ebreju utt., bet kā strādnieku».

tācijās ar minētajām grupām vienmēr atbalstīja ebreju intereses²¹¹.²¹² Mēs vēl atgriezīsimies pie šī antise-
mītisma jautājuma.

4. att. Ceļojošs ebreju tirgotājs Siguldā 20.gs. 20.–30. gados. Toreiz lietotais nosaukums «paunu žīds» nebija nievājošs, šādi tirgotāji tika gaidīti un laipni uzņemti Latvijas lauku mājās.

Latvijas Republikas pirmajos gados ebreju un latviešu attiecības var raksturot kā reizēm saspringtas, bet 1922. g. pieņemtā Satversme ebrejiem deva vienlīdzīgas tiesības. Tas bija unikāls dokuments tāpēc, ka ne tikai garantēja visiem pilsoņiem visaptverošu pilsoņtiesību spektru, bet arī piešķīra etniskās tiesības minoritātēm. Katra etniskā kopiena bija suverēna un autonoma Latvijas Republikas sastāvā. M.M. Lazersons, kurš bija Latvijas Satversmes sapulces loceklis, atzīmēja:

Fakts, ka šīs minoritāšu tiesības tika piešķirtas ne tikai individuāliem locekļiem, bet nacionalitātei kopumā, ir sevišķas ievēribas cienīgs, ņemot vērā, ka Latvija bija pirmā Eiropas valsts, kas pieņēma šādu likumu pēc pasaules kara.²¹³

²¹¹ Dramatiska konfrontācija ar *Latvijas Sarga* redaktoru K. Poli notika 1922. g. 9. decembrī. Šajā dienā sanāca Latvijas Ministru kabinets, lai noteiktu sodu *Latvijas Sargam* par antisemitiska, musinoša raksta publicēšanu («Aktīvais nacionālisms studentībā», nr. 175), kurā tika aizstāvētas studentu korporācijas par ebreju studentu piekaušanu. Tieslietu ministrs V. Holcmanis paziņoja: «Žīdu sišana mums ir kaitīga un apkaunojoša priekš katra nacionālista». Ministrs Z. Meierovics izteicās: «Žīdu sišana nav nekāda kultūras vai nacionālisma aizstāvēšana, bet pašpuicisms, kuram jādara gals». Izglītības ministrs A. Dauge «raksturo studentu rīcību augstskolā pret žīdiem un citām pie augstskolas piederīgām personām kā tādu zemumu, kāds vēl nav piedzīvots». Ministru kabinets *Latvijas Sargu* sodīja ar 25 000 rubļu lielu naudas sodu, maksimāli pieļaujamo (LVVA, 1632. f., 2. apr. 108.1., 161.–163. lp.).

²¹² **V.E. 2017-06-29:** Tādi incidenti ir neizbēgami, jo vienmēr jau atradīsies kādi huligāni, kas kaut ko ievārīs. Te varētu pievest statistiku, cik reizes latvieši ir situši latviešus, cik reizes krievus, cik reizes krievi latviešus utt. Gan jau arī žīdi kaut ko darīja; ja tā nebija sišana, tad krāpšana vai kāda cita afēra. Mans tēvs stāstīja tādu gadījumu no saviem studentu gadiem Ulmaņa laikā Rīgā. Reiz Aizsargu ielā (agrākā un tagadējā Bruņinieku iela) pie viņa pienācis vecs ebrejs un jautājis, kā nokļūt uz Aizsargu ielu. Tēvs izbrīnīts paskaidrojās, ka viņi jau atrodies Aizsargu ielā. Žīds gardi nosmējies un aizgājis, bārdu glaudīdams. Tēvs uzskatīja, ka šis ebrejs turējās pie zināmā principa, ka ik dienas vajag apšmaukt kādu goju: ja nevar savādāk, tad vismaz šādā veidā.

Šīs etniskās autonomijas tiesības praktiski nozīmēja, ka ebreji varēja piedalīties kultūras dzīvē²¹⁴ brīvi un neierobežoti, jo Latvijas valsts garantēja izglītību gan ivritā, gan jidišā,²¹⁵ kā arī reliģijas, preses un sapulču brīvību.²¹⁶ Neviena ebreju publicists nav izteicis iebildumus par Latvijas Satversmi vai konstatējis, ka tā ir nepilnīga vai aizspriedumaina.²¹⁷ Šī iecietība bija un joprojām pasaulē ir unikāla un bija īpaša trīs Baltijas valstu konstitūcijām. Paplašinātajai iekšējai autonomijai nebija Rietumu paraugu, bet tā bija Krievijas revolucionārās pieredzes rezultāts.²¹⁸

Daži ebreji, kas piedalījās Latvijas neatkarības cīņās pret boļševikiem un vāciešiem, saņēma Lāčplēša Kara ordeni – augstāko Latvijas apbalvojumu par varonību.²¹⁹ Pastāvēja Žīdu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrība, un Latvijas Republikas pirmais ārlietu ministrs Zigfrīds Meierovics bija pusebrejs. Kādā mērā ebreji bija ieguvēji no Latvijas zemes reformām, nav skaidrs, bet zeme tika sadalīta bez aizspriedumiem – vismaz kara veterāniem.²²⁰

Negatīvāks Latvijas Republikas vērtējums atrodams memorandā *Jews of Latvia*, ko 1942. g. ASV Valsts departamentam iesniedza Amerikas ebreji:

Ir maz, ko teikt par Latvijas valdības attieksmi pret ebrejiem pirms autoritārā režīma nodibināšanas. Valdība apzinīgi pildīja tās pienākumus ebreju skolu uzturēšanā. Ierobežojumi ebrejiem netika uzspiesti politiskajā laukā vai brīvās uzņēmējdarbības laukā. Bet noteikti ierobežojumi bija attiecībā uz ebreju piedalīšanos ierēdniecībā un attiecībā uz valdības norādījumiem privātajiem uzņēmumiem. Pat vēl vairāk, ierobežota bija ebreju uzņemšana Latvijas Universitātē, kur stingri iestāšanās pārbaudījumi latviešu valodā tika izmantoti, lai ievērojamu daļu ebreju reflektantu noraidītu. Kas attiecas uz ebreju profesoriem, tikai divi tika pieņemti universitātē visā Latvijas neatkarības laikā.²²¹

Tomēr ebreji Latvijas Republikas politiskajā dzīvē piedalījās pilnībā. Astonus deputātus ebreji ievēlēja Satversmes sapulcē – sešus pirmajā Saeimā, piecus otrajā un trešajā. Ebreju balsu sadalīšanās rezultātā pārstāvēniecība samazinājās uz trim ceturtajā Saeimā. Ebreju politiskie viedokļi un partijas atšķirībā no vāciešiem, kas vairāk balsoja pēc etniskās piederības, pārstāvēja visu politisko spektru.²²² Neatkarīgajā Latvijā izcilas politiskās personības bija Dr. N. Maizels (*Noah Maisels*), kas pārstāvēja Bundu; Dr. J. Hellmannuns (*Jacob Hellmannun*); Dr. M.M. Lazersons (*Max Matatjahu Laserson*), kas pārstāvēja cionistus; rabīns M. Nuroks (*Rabbi Mordechai Nurok*), kurš kļuva par nozīmīgu politisku figūru Izraēlā, pārstāvēdams *Mizrahi* partiju; M. Dubins (*Mordechai Dubin*) un Dr. S. Vitenbergs (*Shimon Wittenberg*), kurš pārstāvēja *Agudath Israel*.²²³

Cionistu un revizionistu kustības bija ļoti spēcīgas, un daudzi Latvijas ebreji neatkarības laikā aizbrauca uz Palestīnu. Revizionistu kustība sākās 1923. g., un, kad Vladimirs Jabotinskis (*Jabotin-*

²¹³ Collins C., *Latvian–Jewish Relations*; cit. pēc: Laserson M.M., «Jewish Minorities in the Baltic Countries», p. 276.

²¹⁴ Par ebreju kultūras biedrību tīklu neatkarīgajā Latvijā sk: Dubin H., «Der jüdische Bildungsverein in Lettland».

²¹⁵ Par ebreju skolu vēsturi Latvijas brīvvalstī sk.: Michaeli Z., «Jewish Cultural Autonomy and the Jewish School Systems», in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 186–216.

²¹⁶ Godin A., «Jewish Traditional and Religious Life in the Latvian Communities», in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 217–229.

²¹⁷ Laserson M.M., «The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934», in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 94–185.

²¹⁸ Aun K., «The 1917 Revolution and the Idea of the State of Estonia», in *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*, S. 287–294.

²¹⁹ Latvijas neatkarības cīņās tika nogalināti 37 ebreji, un 1935. g. par godu viņiem Šmerļa kapsētā tika uzcelts piemineklis. Pavisam neatkarības cīņās piedalījās 1200 ebreju (viņu vidū 10 virsnieki). Vācu okupācijas laikā piemineklis tika nopostīts, bet padomju laikā to atjaunot bija aizliegts. Sk.: Balkins Š., «Šmerļi pulcēsies ļaudis, kas tur godā Latvijas neatkarību», *Diena*, 1991. g. 16. nov.; Andersons E., «Trīs bezvalsts tautas Latvijā», 11. lpp.

²²⁰ Laserson M.M., «Jewish Minorities in the Baltic Countries», p. 280. M.M. Lazersons, kurš kļuva par profesoru Kolumbijas universitātē, Latvijā bija Centrālās Zemes ierīcības komitejas loceklis, un viņš runā par jautājumu kā autoritatīvs avots. Tomēr jāatzīmē, ka laukos dzīvoja tikai 2% ebreju.

²²¹ *Jews of Latvia*.

²²² Diskusiju par ebreju politiskajām partijām un tendencēm sk.: Straume A., «Starpnacionālās attiecības Latvijā», 159.–175.lpp.

²²³ Andersons E., «Trīs bezvalsts tautas Latvijā», 12. lpp.

sky)²²⁴ apmeklēja Rīgu, viņš bija patīkami pārsteigts par jauno ebreju garo augumu un labo izskatu, ko viņš saistīja ar to, ka pagātnē Rīgā nav bijis geto.²²⁵

Visnozīmīgākais ebreju ieguldījums Latvijas valsts labā bija ekonomikas sfērā. Viņu tirdznieciskie un banku kontakti ārzemēs republikai palīdzēja atgūties no pēckara postījumiem. Latvijas ebreji ir ļoti lepni par savu ieguldījumu Latvijas ekonomiskajā dzīvē, un šīs pūles tika novērtētas, izņemot dažas antisemitiskas aprindas. Ir teikts, ka daudzos gadījumos K. Ulmanis ebrejiem ir bijis pateicīgs par labumiem, ko devusi viņu tirdznieciskā gudrība.

Latvijas ebreji bija aktīvi daudzos ekonomikas sektoros, galvenokārt tirdzniecībā, kur viņi veidoja līdz 48% darbaspēka, un rūpniecībā, kur viņu nodarbinātība bija 28%. Vislielākā ebreju nodarbinātība bija apģērbu un apavu rūpniecībā. Viņiem piederēja 43% papīra rūpniecības un 32% ķīmiskās rūpniecības uzņēmumu. 20. gs. 30. gadu beigās Latvijas veselības un izglītības sistēmā bija 15 ebreju slimnīcu un 10 ebreju vidusskolu. Vispusīgāks statistisks pārskats par ebreju dalību Latvijas ekonomikā 30. gados sniegts 3.a pielikumā.

Ulmaņa režīms

K. Ulmanis atšķirībā no Eiropas radikālajiem fašistiem nāca no politiskā centra un pārstāvēja Latvijas sabiedrības stabilu slāni – zemniekus. Problēma par Ulmaņa režīma iedalīšanu kādā kategorijā bijusi aktuāla kopš 30. gadiem, jo režīma raksturojums neatbilst formālajām kategorijām. G. fon Rauhs (*Georg von Rauch*), domājams, gāja pārāk tālu, K. Ulmaņa sistēmu nosaucot par autoritāro demokrātiju.²²⁶ Ir taisnība, ka salīdzinājumā ar pārējiem Eiropas totalitārajiem režīmiem K. Ulmanis nāca pie varas mierīgā ceļā un saglabāja kulturālo un pamatos ekonomisko plurālismu. Tikai politiskajā sfērā K. Ulmaņa valdīšana tiešām atgādināja fašisma varu – K. Ulmanis izformēja Latvijas politiskās partijas un slēdza visus politiskos laikrakstus, izņemot tos, kas atbalstīja viņa valdīšanu. Lai gan K. Ulmanis savus politiskos oponentus nekavējās ieslodzīt cietumā, kamēr viņš bija pie varas, neviens netika nogalināts. Svarīga Ulmaņa režīma īpatnība bija tā, ka viņš varas nodrošināšanai nebalstījās uz partiju vai uz formālām ideoloģiskām programmām. K. Ulmanis nāca no Zemnieku savienības, bet, esot pie varas, viņš to izformēja. Latvijā K. Ulmaņa laikā bija vienpersonas prezidentāla diktatūra. Atmetot nianses, K. Ulmaņa pārvaldes sistēmai visradniecīgākais tomēr bija fašisms. Tā vietā, lai to sauktu par autoritāro demokrātiju, kā to dara G. fon Rauhs, varbūt precīzāk Ulmaņa režīmu būtu dēvēt par fašistisko plurālismu.²²⁷

Vai K. Ulmanis bija antisemīts? Ir vieglāk apsūdzību izvirzīt nekā to pierādīt. Un tomēr pastāv zināmas neskaidrības par viņa varas laiku. No visiem Eiropas fašistiskajiem vadoņiem K. Ulmanis unikāli atšķīrās ar to, ka viņa laikā bija aizliegti antisemitiski sacerējumi. Režīmam nostiprinoties, izzuda antisemitiskas publikācijas.²²⁸ Lai ko mēs teiktu par cēloņiem, kāpēc latvieši piedalījās ebreju nogalināšanā, to nevar attiecināt uz antisemitiskas literatūras iespaidu.²²⁹ No latviešu antisemitu viedokļa nebija atšķirības starp Ulmaņa režīmu un parlamentāro valsts iekārtu. Viņuprāt, abi bija vienlīdz nicināmi un glēvulīgi un abi bija pārdevušies ebrejiem. Latvijas antisemīti K. Ulmani patiesībā sauca par «žīdu aģentu».²³⁰

Tomēr ebreju stāvoklis K. Ulmaņa valdīšanas laikā 1934.–1940. g. nebūt nebija vienkāršs. Lai gan varam teikt, ka K. Ulmaņa laikā nepastāvēja atklāts antisemitisms, tas tomēr nenozīmē, ka K. Ulmanis neradīja situāciju, kas atsevišķus ebrejus satrauca, sadusmoja un radīja viņos bažas par nākotni. Galu galā K. Ulmanis radīja diktatūru, aizliedza politiskās partijas un slēdza lielu daļu preses. 1934. g., pirms K. Ulmaņa apvērsuma, jidišā tika izdoti 14 laikraksti, 1937. g. to skaits bija samazināts līdz 2.²³¹

²²⁴ V.E. 2017-07-03: Acīmredzot domāts Vladimirs Žabotinskis (1880–1940).

²²⁵ Schneider G., «The Riga Ghetto», p. 26; Levinson L, *The Untold Story*, p. 113. Novērtējot ebreju kultūras dzīvi Latvijā, nevar neievērot ebreju cionistu un necionistu korporācijas – *Hasmonea, Galilia, Ventulia, Chachower* un *Betaria*, sk.: Seewann H., *Bilder und Dokumente aus der versunkenen Welt des Jüdisch-nationalen Korporationswesens*.

²²⁶ Rauch G., von, *The Baltic States*, p. 154.

²²⁷ Lai gan K. Ulmaņa valdīšanā neapšaubāmi bija daži fašistiski aspekti, viņa apvērsumu var uzskatīt arī kā antifašistisku sacelšanos pret reāliem fašisma draudiem Latvijā.

²²⁸ *Jews of Latvia*.

²²⁹ Pēdējos antisemitiskos pamfletus Latvijā uzrakstīja, pārtulkoja un publicēja J. Dāvis 30. gadu sākumā. Apskatu par antisemitisko literatūru Latvijā sk darbā: *Jews of Latvia*. Antisemitiskā periodiskā izdevuma *Tautas Vairogs* pēdējais numurs tika izdots 1935. gadā.

²³⁰ Dāvis J., *Latvju nostāja žīdu jautājumā* (daļa no sērijas *Antisemitiskā literatūra*, nr. 10).

²³¹ *Jews of Latvia*.

Katrā ziņā ne kreisajiem, ne sociāldemokrātiem nebija nekāda iemesla K. Ulmani mīlēt, jo viņu partijas bija aizliegtas un daži no to vadības apcietināti.²³² Pēc Staļina nākšanas pie varas un sevišķi pēc tīrīšanām partijā komunisma ideju popularitāte latviešu vidū bija mazinājusies. Tomēr K. Ulmanis ar savu antiparlamentāro, antisociālistisko puču izrādījās par visefektīvāko komunistu atbalstītāju radītāju Latvijā kopš rusifikatoru Pobedonosceva un Pleves laikiem. Visus kreisos – gan latviešus, ebrejus, gan krievus – K. Ulmanis iedzina komunisma skavās.²³³

5. att. Ebreju lauku veikals Iecavā 20.gs. 30.gadu beigās

Ebreju liberāļiem un kreisajiem nebija iemesla atzinīgi vērtēt K. Ulmani, un tāda nebija arī ebreju kapitālistiem.²³⁴ Lai gan K. Ulmanis nelietoja Pērkoņkrusta lozungu «Latviju latviešiem», kā dažos darbos – galvenokārt padomju izcelsmes – uzsvērts, viņš pārņēma dažas tā idejas par ekonomikas latviskošanu. Katrā ziņā K. Ulmanis latviskās Latvijas ideju nekad nepārnesa uz kultūras jomu, kā Pērkoņkrusts bija draudējis izdarīt. Viņš domāja galvenokārt par rūpniecības un tirdzniecības pamata valsts monopoli radīšanu. K. Ulmaņa plāns uzspiest valsts kontroli pār Latvijas ekonomiku noveda viņu konfliktā ar ebreju kapitālistiem. Iedvesmu radis Musolīni valsts vadītājā, centralizētajā ekonomiskajā politikā, K. Ulmanis daudzus tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumus faktiski valstiskoja, veidojot lielas akciju sabiedrības.²³⁵ K. Ulmanis nevienu neekspropriēja, bet atsevišķās nozarēs uzņēmumi tika «izpirkti». Šī politika dažreiz tiek interpretēta kā antisemitiska, bet īstenībā tā bija sociālistiski antikapitālistiska. Spiediens izpārdot valstij uzņēmumus tika vērst pret vācu, kā arī pret latviešu uzņēmējiem. Bija dzirdami lozungi par nacionālās ekonomikas latviskošanu, bet latviešu uzņēmēji no tā neieguva. Jau 30. gados Latvijas diplomāti ārzemēs bija spiesti aizstāvēt K. Ulmani pret apsūdzībām antisemitismā. Sūtnim Šveicē J. Feldmanim tika dots rīkojums paskaidrot:

²³² Bobe M., et al. *The Jews in Latvia*, p. 72.

²³³ To ir parādījis K. Siljakovs darbā *Mana atbilde*, 2. sēj.

²³⁴ Par ebreju un latviešu sociāldemokrātiem Ulmaņa laikā sk.: Stranga A., «Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados».

²³⁵ Šī politika atšķirās no nacionalizācijas tajā ziņā, ka valdība īpašniekiem izmaksāja kompensāciju. Sk.: Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 606.–611. lpp. Mazumtirdzniecību, no kuras pārtika visvairāk ebreju, K. Ulmanis neaiztika. Tālākai jautājuma noskaidrošanai par K. Ulmaņa attiecībām ar kapitālismu sk.: «Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes», 1992, nr. 4. Sk. arī K. Ulmaņa palīga Jāņa Ruduma atmiņas par Ulmaņa laiku: «Vienīgā patiesība, kas man zināma».

Latvijas žīdu situācija nav sliktāka kā citām minoritātēm. Žīdu pilsoņi bauda vienlīdzīgas tiesības ar citiem Latvijas pilsoņiem, un viņu aktivitātes nekādā veidā nav ierobežotas, ja vien viņi kā privātpersonas vai organizācijās neiesaistās naidīgos aktos pret valsti.²³⁶

6. att. Ebreju apģērbu veikals Rīgā, Marijas ielā 21a. 20.gs. 20. gadu uzņēmums

tāju, bet zem ārējās fasādes slēpās anarhija. 1940. g. vienības trūkums un korupcija valdīja pat viņa paša kancelejā. K. Ulmanis spēlēja favorīta spēles ar katru, kas bija viņam līdzās. Bija tādi ģenerāļi, kuri baudīja labvēlību, bet bija tādi, kas krita nežēlastībā. Pēc dažiem K. Ulmaņa valdīšanas gadiem vairāk

Šis paziņojums pareizi raksturoja Ulmaņa režīma attiecības ar minoritātēm. Ja Ulmaņa režīma laikā arī bija kāds klajš naidīgums pret minoritātēm, tas tika vērstis pret vāciešiem.

Apsūdzība antisemitismā lielā mērā nāca no liberāli vai radikāli noskaņotiem, nevis no konservatīviem ebrejiem. Patiesībā K. Ulmanim ebreju vidū bija savi favorīti. Pēc nākšanas pie varas ebreju lietu pārvaldi viņš nodeva sava politiskā drauga *Agudath Israel* partijas vadītāja Mordehaja Dubina rokās.²³⁷ Vērtējot K. Ulmaņa attiecības ar ebrejiem, ir jāaplūko šādi izteikumi, ko deva M. Dubina ebreju oponenti:

Lubavithera Rebes (*Lubavitcher Rebbe*) ierašanās no Padomju Krievijas 20. gadu beigās, ko bija veicinājis *Agudath Israel* līderis Mordehajs Dubins, palīdzēja apvienot ortodoksālo grupu. Līdz ar autoritārā režīma nodibināšanos, kas skolu sistēmu nodeva *Agudath Israel* pārziņā, valsts noteikti uzsāka aicināt uz reliģijas respektēšanu, kamēr tas, kas tika atzīts par antireliģisku, noteikti tika uzskatīts par kreisā politiskā novirziena iezīmi. *Agudath Israel* pārstāvji Saeimā pastāvīgi atbalstīja visas valdības koalīcijas, bet laika gaitā vairāk tuvojās Zemnieku savienībai, kuras līderis bija Kārlis Ulmanis. Kad Ulmanis nodibināja savu diktatūru, *Agudath Israel* tika dota politiska kontrole pār ebreju kultūras dzīvi, un to sāka identificēt ar autoritāro valsti.²³⁸

Lai kādi būtu bijuši K. Ulmaņa nodomi, tie nobāl salīdzinājumā ar viņa režīma sekām. Uz K. Ulmani norādīja kā uz Latvijas apvieno-

²³⁶ «Vēstule Feldmanim», Feldmanis Archive, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace.

²³⁷ Sekojošais citāts tiek piedāvāts kā apkopojums par Latvijas ebreju skolu situāciju: «Pirms Ulmaņa režīma nodibināšanās ebreju izglītības iespējas rika nodrošinātas kā daļa no minoritāšu jautājuma nokārtošanas valstī. Skolas, kur apmācības valoda bija jidišs un ivrits, uzturēja pašvaldības, un pie Izglītības ministrijas bija Ebreju izglītības pārvalde. Ulmaņa laikā ebreju skolas ietekmēja likums, ko pasludināja 1934. g. 24. jūlijā, kas atcēla minoritāšu izglītības pārvaldes un aizvietoja tās ar atsevišķiem ierēdņiem («referentiem»). Visu tipu skolas tika nodotas *Agudath Israel* pārziņā, kas darīja, ko varēja, lai ar valsts palīdzību tās pārvērstu par ortodoksālajām skolām. Daudzi ebreju vecāki, kam nepatika šī atgriešanās pie reliģiskas skološanās, kas atgādināja *Heder* (ivrita skolu), deva priekšroku savu bērnu nodošanai latviešu skolās. Tomēr jāuzsver, ka pat diktatūras apstākļos tika saglabātas ebreju tiesības uz skolām savā valodā (jidišā un ivritā), kas uzturētas no valsts nodokļiem, bet daudzas ebreju skolas slēdza vispārējo skolu reformu gaitā, par ieganstu minot «ekonomiju» vai «efektivitāti». 1932. g. kopējais ebreju skolu skaits bija 122, 1939. g. to skaits saruka līdz 77. Attiecīgie skaitļi par latviešu skolām šajos divos gados bija 1679 un 1672. Pamatskolas: no 1904 pamatskolām, kas pastāvēja valstī 1937./38. mācību gadā, 62 (3,3%) bija ebreju skolas (apmācības valoda bija jidišs vai ivrits). Tās apmeklēja 9715 (4,2%) no visiem 213 533 skolas vecuma bērniem. Tā kā šajā gadā pamatskolās bija 11 372 (4,87%) ebreju tautības bērnu, tikai 1657 ebreju bērni apmeklēja latviešu skolas» (*Jews of Latvia*). Pretstatā pamatskolu skolēniem vidusskolēnu skaits, kas mācījās jidišā un ivritā, iepriekšējos gados pieauga gandrīz pastāvīgi: 1920/21. māc. g. 664, 1933/34. māc. g. 1549, 1935/36. māc. g. 1561, 1936/37. māc. g. 1550. Sk. arī: *Jewish Council's Activities Overview 1919–1929*.

²³⁸ *Jews of Latvia*.

cilvēku tika izslēgts no labvēlības loka nekā tajā iekļauts. Nevienam no kreisi noskaņotajiem novirzieniem, ieskaitot ebrejus, nebija iemesla atbalstīt K. Ulmani. Kapitālisti, kam bija nauda, meklēja pēc izdevīgākām ieguldījumu iespējām ārzemēs. Politiskajai opozīcijai bija pamats par K. Ulmani domāt kā par tirānu. Cilvēkiem nebija iespējams salīdzināt apspiešanu Ulmaņa režīma apstākļos ar situāciju Hitlera un Staļina režīmā, bet politiskā izpratne un novērtējums vienmēr rodas no specifiskas tūlītējas uztveres un nepareiziem priekšstatiem. K. Ulmanis un viņa ārlietu ministrs V. Munters ļāva Hitleram un Staļinam sevi iebiedēt, bet abi pēdējie dzina ķīli starp Latviju un tās dabiskajiem sabiedrotajiem Lielbritāniju un Franciju. K. Ulmaņa bijusī uzticības persona Miķelis Valters viņu brīdināja, ka viņš savas ārpolitikas kārtis licis uz nepareizām valstīm un nepareizām ideoloģijām.²³⁹ Padoms palika neievērots.

Sliktāka nekā K. Ulmaņa ārpolitika bija politiskās kultūras gaisotne, kas neatzina plurālismu. Kā vācu okupācijas laiks galu galā parādīja – K. Ulmaņa vadonības ideoloģija jeb firera principa latviešu versija daudziem cilvēkiem bija atņēmusi spēju patstāvīgi spriest. Šīs politikas visliktenīgākais moments bija preses aplūsināšana. Ārpolitisku iemeslu dēļ K. Ulmaņa cenzori laikrakstiem bija pavēlējuši būt izvairīgiem, rakstot par lietām, uz kurām jutīgi reaģēja Staļins un Hitleri. Rezultātā Latvijas pilsoņiem, ebrejiem un neebrejiem, nebija iespējams uzzināt par draudošajām briesmām, vai tā būtu patiesība par Somijas Ziemas karu vai par vācu briesmu darbiem Polijā. Daudzi poļi šķērsoja Latvijas robežu un nesa līdzīgu stāstus par einzacgrupu briesmu darbiem Polijā. Tomēr neviens no šiem ziņojumiem nekad neparādījās preses slejās. Latvijas ebreji zināmā mērā caur personiskajiem kontaktiem Polijā par vācu briesmu darbiem zināja vairāk nekā latvieši. Savās nesenajās atmiņās Zigmunds Skujiņš jautā: «Vai Maskavas scenārijs ar tanku apsveikšanām un demonstrācijām būtu risinājies tik gludi, ja Ulmanis un pārējie ministri savlaicīgi tautai izskaidrotu patieso stāvokli un nepieņemami dimdinātu trauksmes zvanu? Virsroku ņēma bailība un izdabāšana»^{240, 241}

Antisemitisms, protams, varēja pastāvēt privātā vidē, bez atklātības un veicināšanas no valsts puses. Ielūkojoties problēmā dziļāk, varam secināt, ka pastāvēja daudz sociālu un slēptu, kā arī institucionālu un sistemātisku antisemitisma gadījumu.²⁴² Civildienests Ulmaņa laikā neuzlabojās un, iespējams, pat pasliktinājās. Ebreji varēja lūgt pilna locekļa statusu studentu korporācijās, bet to neieguva. Iestāšanās karaskolā būtu bijusi apgrūtināta. Universitātē ebrejiem bija atvērta, lai gan atsevišķās nodaļās varēja pastāvēt slēptas kvotas. Universitātē uzņemto ebreju skaits aizspriedumus un kvotas neatspoguļo. Daudzi ebreji studēja ārzemēs, dažādu iemeslu dēļ viņi ne vienmēr vispirms izvēlējās Latvijas augstākās izglītības iestādes.

Laulības ebreju un neebreju starpā, lai gan bija zināmas, nebija biežas. 1935. g. statistika rāda, ka 839 ebreju vīrieši apprecējuši ebreju sievietes, 4 ebreju vīrieši apprecējuši latviešu sievietes, 5 ebreju vīrieši apprecējuši vācu sievietes, 6 ebreju vīrieši apprecējuši krievu sievietes, viens ebreju vīrietis apprecējis lietuviešu sievieti un divi ebreju vīrieši apprecējuši citas vai nezināmas tautības sievietes, četrpadsmit ebreju sievietes apprecējušās ar latviešu vīriešiem, trīs ebreju sievietes apprecējušās ar krieviem, viena ebreju sieviete apprecējusies ar vācieti, viena ebreju sieviete apprecējusies ar poļu tautības vīrieti, viena ebreju sieviete apprecējusies ar nezināmas tautības vīrieti^{243, 244}.

Pretstatā tiem rakstītājiem, kas apgalvo, ka Ulmaņa laikā pastāvēja despotisks antisemitisms, varam atzīmēt, ka latviešu un vācu antisemītiem bija pretējs viedoklis. Apkopojot situāciju Latvijā, V. Štālekers rakstīja:

²³⁹ Ezergailis A., «Miķeļa Valtera pēdējā vēstule Ulmanim».

²⁴⁰ Skujiņš Z., *Saruna ar jāntārpiņiem*, 52. lpp. Cita problēma ir informētība par Molotova–Ribentropa paktu. Sāk parādīties viedoklis, ka K. Ulmanis par to, ieskaitot slepeno protokolu, zināja jau nākamajā dienā pēc līguma noslēgšanas. No otras puses, jāatzīmē, ka tādi vēsturnieki kā Ilga Grava, Aivars Stranga, Inesis Feldmanis un Dītrihs A. Lēbers, kuri savā nesen izdotajā dokumentu krājumā cenšas pierādīt K. Ulmaņa līdzdalību Latvijas okupācijā un aneksijā, iet pārāk tālu. Sk.: *Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940: Dokumenti un materiāli*.

²⁴¹ **V.E. 2017-06-29:** Protams, «virsroku ņēma bailība un izdabāšana», bet otrais variants būtu bijis vēl sliktāks. Jautājums bija: šaut vai nešaut? Nedomāju, ka Saeima būtu uzdrošinājusies dot pavēli šaut 1940.gada 17.jūnijā. Un ja arī būtu devusi tādu pavēli, kas ar to būtu panākts? Nu, būtu krituši daži tūkstoši vai daži desmiti tūkstošu latviešu karavīru; nu, nevarētu pēc tam krievi muldēt, ka okupācijas nebija un ka pievienošanās Padomju Savienībai esot bijusi brīvprātīga. Tagad viņi varēja tā murkšķēt, bet ko tā viņu murkšķēšana līdzēja? – vienalga viņi spēli zaudēja. Arī tad, ja latvieši būtu pretojušies, Krievija mums tagad kompensāciju vienalga nemaksātu. Tā ka izejas toreiz nebija, un tas, ko Ulmanis darīja, bija visumā pareizi.

²⁴² A. Straume rakstā «Starpnacionālās attiecības Latvijā» apskata dažādas problēmas, kas 20. gados laiku pa laikam traucēja latviešu un ebreju attiecības.

²⁴³ *Jews of Latvia*.

²⁴⁴ **V.E. 2017-06-30:** Labi vismaz, ka tolaik vīrieši nebija apprecējušies ar vīriešiem un sievietes ar sievietēm.

Latvija pilnībā atradās brīvmūrnieku un citu žīdu plutokrātisko organizāciju ietekmē. Pretvācu noskaņojumu pastiprināja gudra propaganda, un tika atbalstīta ideja, ka Baltijas valstīm par to neatkarības atbalstīšanu jāpateicas britiem un frančiem. Māksla, tāpat kā pārējā kultūras dzīve, sevišķi Latvijā un Lietuvā, atradās galvenokārt žīdu ietekmē.²⁴⁵

Nobeigumā par godu Ulmanim jāteic, ka līdz pašam pēdējam laikam viņš turēja atvērtas robežas – vismaz tranzītam, ebreju bēgļiem no Vācijas un Austrijas, pat pēc tam, kad daudzas citas Eiropas valstis, ieskaitot Zviedriju, bija pārtraukušas to darīt.²⁴⁶

Ebreji pirmās padomju okupācijas laikā

1940. g. padomju okupācija bija sākums ebreju reliģiskās un kultūras dzīves beigām Latvijā. Pirmos likumus attiecībā uz ebrejiem pieņēma padomju vara, nevis nacisti.²⁴⁷ Līdz ar padomju tanku ierašanos 1940. g. 17. jūnijā ebreju reliģiskā dzīve tika ierobežota – un viņu autonomā kultūras dzīve beidzās. Ebreju skolas un daudzas sociālās iestādes tika slēgtas un ēkas nacionalizētas. Komunistiem nebija vajadzīgi ebreji kapitālisti, cionisti, sociālisti vai mozusticīgi. Nekāda pretēja padomju propaganda – ka komunisti atbrīvojuši Latvijas ebrejus no aizspriedumiem, antisemitisma un sociālās nevienlīdzības – to nevarēja noslēpt. Viena gada valdīšanas laikā padomju vara iznīcināja daudzus ebreju politiskos un sabiedriskos darbiniekus, apmēram 2000 ebreju tautības pilsoņu tika deportēti uz Sibīriju – skaits, ja tas ir pareizs, parāda tādu pašu apspiešanas pakāpi kā starp pašiem latviešiem. Lielam vairumam Latvijas ebreju – sevišķi pēc Molotova–Ribentropa pakta – nebija ilūziju par padomju varu. Uzskats par ebrejiem kā komunisma upuriem latviešu vidū parādījās ļoti lēni, un to noteica nacistu kontrpropaganda, ka ebreji ir komunisti. Vispārliciecināmais arguments, ka Latvijas ebreji nebija padomju draugi, bija daudzu nevēlēšanās bēgt uz Padomju Savienību no uzbrūkošajiem nacistu spēkiem 1941. g. jūlijā, par spīti Hitlera politikai.²⁴⁸

Vēl šodien pastāv pretējs viedoklis, ka Latvijas ebreji nav bijuši vis komunisma upuri, bet komunistu tuvākie sabiedrotie un kā tādi bijuši nekomunistu – sevišķi latviešu vajātāji. Nav vajadzības atkārtot, ka šis viedoklis bija H. Himlera antisemitisma stūrakmens²⁴⁹ un tas ieguva plašu izplatību

²⁴⁵ Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 37, 38. **V.E. 2017-06-30:** Nekādi nevaru saprast, kādēļ tas Štālekers savu apkopoto ziņojumu rakstīja angļiski? Viņš bija angļu spiegs, vai?

²⁴⁶ Memoranda autors K. Ulmaņa augstsirdību attiecina uz *Agudath Isroel* līdera M. Dubina ietekmi, ar kuru K. Ulmanim bija cieši sakari. Tomēr memorands arī apgalvo, ka Polijas okupācijas laikā Latvijas vēstniecība pārtrauca izsniegt vīzas Polijas ebrejiem. Par situāciju Zviedrijā tajā pašā laikā sk.: Koblik S., *The Stones Cry Out*. Jautājums par to, kas glāba ebrejus un kas ne, tika debatēts *The New York Review Books* lappusēs, sk.: Deak I., «The Incomprehensible Holocaust» (September 1989); un tālākas debates 1989. g. 21. decembrī, 1990. g. 29. martā, 1990. g. 27. septembrī un 1991. g. 25. aprīlī. I. Dīks konstatēja, ka dažas fašistiskās valstis, sevišķi Spānija un Portugāle, izglāba vairāk ebreju nekā demokrātiskās.

²⁴⁷ «Kā mūsu dzīves dramatiski mainījās līdz ar Padomju Savienības spēku ierašanos un Latvijas okupāciju 1940. gadā! Nekavējoties jebkura nacionālās ebreju kultūras un identitātes izpausme tika apspiesta. Tika aizliegts ebreju teātris, ivrita skola un visas cionistu aktivitātes. Citā līmenī visi finansiālie, privātie uzņēmumi tika nacionalizēti». Springfield S., «A Life by a Beating», in *The Unfinished Road*, p. 121, 122.

²⁴⁸ Ir nozīmīgi atzīmēt, ka padomju vara neuzticējās Eiropas ebrejiem, kurus tā pārtvēra Latvijā. Viņi tika pakļauti piespiedu darbam un daudzi aizvesti uz Sibīriju (Schneider G., «The Riga Ghetto», p. 29). Sk. arī: *American Jewish Yearbook (1940–41)*, vol. 42, p. 386. Personiskā pieredze aprakstīta Mircas Rozenkrancas atmiņās, kā tās tika stāstītas Herbertam Rozenkrancam, kurš atbēga uz Latviju un kuru padomju vara deportēja uz Sibīriju (Yad Vashem Archive, 03/3358). Sk. arī: Herbert Jakov Rosenkranz, Yad Vashem Archive, 03/3358. Par dzīvi okupētajā Polijā sk.: *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946*, p. 60–76.

²⁴⁹ Tā kā viedokļi, kas saistīja ebrejus ar komunismu, radās krievu monarhistu vidū Krievijas Pilsoņu kara laikā, šis antisemitisma variants bija zināms Latvijā, tomēr starp latviešu antisemītiem tas nav bieži sastopams. J. Dāvis, visražīgākais no antisemītistiem, neizmanto iedomāto ebreju un komunistu saikni. **V.E.:** Ko Tu te muldi, Ezergaili! Tad jau Tu nemaz neesi Dāvi lasījis! Varbūt ir arī tādas viņa grāmatas, kur tas nav minēts (ne visas es izlasīju), bet tajās, ko esmu lasījis, – tur jau nu visu caurstrāvo doma, ka visas revolūcijas taisīja vienīgi žīdi, un vēl daļu latviešu arī sakūdīja uz to, ko viņi paši nemaz negribēja! **P.S. 2011.12.29:** Konkrēti, manos reģistros {VITA2} ir atzīmēta grāmata: «Dāvis J. «Brīvmūrniecības sarīkotās revolūcijas». Antisemitiskā literatūra Nr.9. Autora apgāds Bulduros, 1944. Šī un visu turpmāko izdevumu tūrā peļņa novēlēta Latviešu leģiona kritušo un ievainoto kareivju ģimeņu pabalsta fondam. Metiens 5000 eks. Papīrs: Ostland-Faser GmbH. Iespiesta un brošēta grāmatspiestuvē «Rosme» Rīgā, Adolfa Hitlera ielā 133. Izdota 1944. g. februārī. Atļ. 16139». Lai gan nosaukums grāmatai ir par brīvmūrniekiem, bet faktiski tā runā galvenokārt par ebrejiem. **P.P.S 2013-05-26:** Varbūt Ezergailis gribēja teikt, ka Dāvis nerunāja par «boļševiku un žīdu saikni» pirms vācu okupācijas? Tomēr jau 1934.gada

Latvijā nacistu okupācijas laikā, kļūdams nozīmīgs, pat izšķirīgs, organizējot latviešu dalību ebreju nogalināšanā 1941. gadā. Ir jāatzīmē, ka arī padomju informācijas avoti nekad – ne kara laikā, ne arī vēlāk – nav centušies apstrīdēt šos melus par «žīdiem komunistiem» un «žīdiem čekistiem». Šī klusēšana tikai veicināja nacistu naida propagandu.²⁵⁰

7. att. Padomju preses anticionistiska karikatūra. Karikatūra rāda padomju režīma naidīgo attieksmi gan pret ebreju garīdzniekiem – rabīniem, gan tirgotājiem, gan zinātniekiem, zīmīgi, ka kopā ar viņiem uz atkritumu izgāztuvi ebreju rituālā vannā «Mikve» jaunais proletārietis – padomju varas simbols ved arī aizsargu.

sacerējumā «Rabīns Pāvils kā kristietības pārzīdotājs» Dāvis raksta: «Iīdzīgi rabīnam Pāvilam identificējot Debesu Tēvu ar žīdu Jāvi (latviski Grāvēju) iznāk tā, it kā Debesu Tēvs gribētu (...) pavēlēt žīdiem krāpt, izsūkt, laupīt, slepkavot, iznīcināt, kalpināt, muļķot, duļķot, skaldīt un tikumiski bojāt nežīdus, lamāt nežīdus par suņiem (gojiem), radīt nežīdu tautā nemierus, jukas, šķiru cīņas, revolūcijas, anarhijas un karus, sludināt nežīdiem bezdievību, baudkāri un citas bezdievīgas mācības». Tātad: revolūcijas rada žīdi...

²⁵⁰ **V.E. 2017-06-30:** Redzams, ka Ezergailim nav patiesas izpratnes par «žīdu un komunistu saikni». Protams, tāda pastāvēja. Komunisms bija ebreju izdomājums (sākot jau ar Mozesu Hesu un Kārli Marksu); tā sauktā «Krievijas revolūcija» faktiski bija žīdu karš pret Krievijas impēriju (kuru tie uzskatīja par «antisemitisku»); Sarkanajā armijā un citās bruņotās organizācijās (čekā, partizānos utt.) karoja apmēram miljons žīdu (tā ir ļoti augsta mobilizācijas pakāpe no 6–7 miljoniem Krievijas ebreju); čekā saimniekoja žīdi (un viņu pakalpiņi latvieši). Tas viss tā bija Pilsoņu kara laikā un pirmajos gados pēc tā. Bet tas viss tā vairs nebija 1940.gadā. Uzvarējuši Revolūcijā un Pilsoņu karā, žīdi pazaudēja varu pār Krieviju. Savā rasiskajā pārākuma sajūtā viņi ignorēja Josifu Džugašvili (kura dzīslās arī varbūt ritēja žīdu asinis – «džuga» Kaukāzā nozīmē kalnu ebrejus, bet «švili» – gruzīniski ir «dēls»; Staļina uzvārds nozīmē «žīda dēls»). «Istie žīdi» nicināja Džugašvili un, uzvaras priekā apreibuši, gāza nost viens otru: Trocki nogāza Zinovjevs un Kameņevs, bet viņus pašus nogāza Staļins. Taču žīdi negribēja samierināties ar varas zaudēšanu. Ļeņingradas čekisti-žīdi (Zinovjeva piekritēji) slepeni atbalstīja Leonīdu Nikolajevu (kurš bija precēts ar latvieti Mildu Drauli), kad viņš gāja šaut Kirovu (Nikolajevu pirms atentāta vairākkārt arestēja, bet vienmēr atbrīvoja, atstājot ieroci; Kirova miesassargu Borisovu atšķēla no apsargājamā un pēc atentāta noslepkavoja; PSRS Prokuratūra un KGB 1990.gadā vēlreiz izskatīja šo lietu un atzina, ka nekādu dokumentu par NKVD līdzdalību Kirova slepkavībā nav; taču tas ir dabīgi, jo šī līdzdalība netika dokumentēta). Staļins tomēr neļāvās apmānīties, juta, «no kurienes vējš pūš», un par atbildi uzsāka Lielo teroru, kurā ripoja daudzas galvas, bet it īpaši žīdu un latviešu galvas. Tas bija faktiski valsts apvērsums, kurā žīdi (un viņu pakalpiņi latvieši) galīgi zaudēja varu pār Krieviju. Bijušais «čekas ministrs» (Iekšlietu Tautas komisārs) žīds Jagoda tika nošauts, un čeka vairs nebija žīdu rokās (Berija gan vēl bija pusžīds). Staļins visumā ebrejus uztvēra kā ienaidniekus un nedomāja žēlot. Hitleriešu propaganda par «žīdiem-komunistiem» un «žīdiem-čekistiem» faktiski bija novecojusi: tās apgalvojumi būtu bijuši pareizi attiecībā uz laiku līdz 1927.gadam, bet vairs nebija pareizi attiecībā uz PSRS pēc 1937.gada. Tomēr zināma patiesības daļa tajos vēl bija saglabājusies: daudzi ebreji visā pasaulē vēl arvien uzskatīja PSRS par «žīdu valsti», panāca nedzirdēti izdevīgas preču un materiālu piegādes Padomju Savienībai no ASV vēl pirms kara, spiegoja padomju labā gan kara laikā, gan pat vēl pēc kara (piemēram, Juliuss un Etele Rozenbergi nodeva Padomju Savienībai amerikāņu atombumbas noslēpumus), utt. Arī Latvijā daudzi ebreji 1940.gadā joprojām raudzījās uz PSRS kā uz «žīdu valsti» un tāpēc atbalstīja okupāciju (kura īstenībā neatnesa tiem nekā laba). Ezergailis neizprot visu šo dinamiku.

Dažādu H. Himlera antisemitisma līniju atšķetināšana mūs iesaistītu pārāk dziļi un plaši daudzu jautājumu analīzē, kas neattiecas uz 30. gadu Latviju. Tomēr nepieciešams nepārprotami konstatēt, ka to faktu saprātīga analīze, kas attiecas uz Latviju, neapstiprināja šo viedokli. H. Himlera propagandai, kas attiecas uz Latviju un 1940. g. padomju okupāciju, bija četras raksturīgas iezīmes.

Pirmā ir apgalvojums, ka tie bija ebreji vai galvenokārt ebreji, kas sveica Sarkanās armijas tankus Latvijā, sevišķi laukumā pie Rīgas dzelzceļa stacijas.

Lai gan daudzi novērotāji, ieskaitot ebrejus,²⁵¹ ir liecinājuši, ka starp propadomju demonstrantiem patiešām bija ebreji, pieejamās liecības neļauj secināt, ka padomju tanku sveicēji bija ebreji.²⁵² Demonstrantu pūlis sastāvēja no krieviski runājošiem, starp tiem daudzi bija garos zābakos.²⁵³ Neskatoties uz pūļa sastāvu, kas tādai metropolei kā Rīgai nebija liels, tas bija inscenēts notikums. Višinskis, kurš koordinēja Latvijas okupāciju, neuzdrīkstējās balstīties uz spontanitāti, un tas nebija padomju stilā – tā rīkoties. Lai pūļus palielinātu, no Krievijas tika iesūtīti vilcieni ar Sarkanās armijas vīriem, kas bija ģērbti kā civiliedzīvotāji, un kuģis ar «demonstrantiem». Ka demonstrācijās bija zināma daļa spontānas dalības, neskatoties uz to, vai tie bija krievi, latvieši vai ebreji, zināms izskaidrojums jāmeklē K. Ulmaņa politikā, viņa antikreisumā un radikāļu nodzīšanā pagrīdē.²⁵⁴ Komunistu pagrīdei bija visi iemesli sveikt padomju varu.

Otrkārt, nacistu propaganda apgalvoja, ka padomju okupācijas laikā ebreji kontrolēja Latvijas administratīvo un juridisko aparātu.

Visi novērotāji piekrīt, ka ebreji ieguva zināmu lomu administratīvajā struktūrā, sevišķi kontrastā ar situāciju Ulmaņa laikā, bet nav iemesla domāt, ka ebreji te pārsniedza savu proporcionālo skaitu. Jāatzīmē arī, ka ebreju klātbūtne bija jūtama vienīgi pilsētās, sevišķi Rīgā. Laukos ebreju tiesnešu vai administratoru skaits nepieauga. Daudzi novērotāji atzīmējuši, ka laikā pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas antisemitisms pastiprinājās Vissavienības līmenī.²⁵⁵

Trešais un bieži atkārtotais apgalvojums, ka ebreji bija īpaši aktīvi 1941. g. 14. jūnija latviešu deportācijās, nav pamatots ar jebkādam statistiskām liecībām un ir balstīts uz visnējaušākajiem novērojumiem.

Apgalvojums, ka ebreji Latvijā kontrolēja čeku, ir bijusi viskaitīgākā un visbiežāk atkārtotā apsūdzība kopš nacistu okupācijas. Pierādījums tam balstās uz nepārliciecināmiem pamatiem un nopietnākajos gadījumos tikai uz dažiem vārdiem.²⁵⁶ Čekas vadītājs Latvijā bija Alfons Noviks, latvietis no Latgales. Ir taisnība, ka Semjons Šustins, kurš bija Latvijas čekas pārraudzītājs un ieņēma augstāku stāvokli nekā A. Noviks, bija Krievijas ebrejs. Viņa vārdu vienmēr min kā piemēru ebreju pārsvaram čekā, un antisemitiskā literatūra viņam pieraksta daudzus, ja ne visus komunistu noziegumus Latvijā. Nacistu okupācijas laikā Latvijā tika nodibināts Antisemitisma institūts ar mērķi pierādīt ebreju noziegumus Latvijā, bet institūts par saviem atradumiem pārskatu nekad nesniedza. Visdrausmīgākās baumas bija par «visur klātesošo» ebreju sievieti ārsti²⁵⁷ kura vienmēr vai nu vilka cilvēkiem nagus, vai kastrēja latviešu vīriešus.²⁵⁸

Nobeigumā mums jāsecina, ka nacistu propagandas apgalvojumi par Latvijas ebrejiem padomju laikā nav tikuši pierādīti. Nav pamata teikt, ka ebreji vai nu valdīja Latvijā padomju okupācijas laikā, vai

²⁵¹ Левин А., *Черту через зубы*, с. 5, 6.

²⁵² Vienīgais nopietnais pētnieks, kas 1940. g. jūnijā Rīgā un citur Latvijā ir saskatījis dažas latviešu un ebreju konfrontācijas, ir bijis Dovs Levins darbā *The Jews and the Sovietization of Latvia, 1940–1941*. Viņš citē dažādus laikrakstu ziņojumus un personiskās liecības. Tomēr nevienu no D. Levina citētajām konfrontācijām latviešu avoti nav apstiprinājuši. Pilnībā dokumentētu un līdzsvarotu ziņojumu par ebreju aktivitātēm 17. jūnijā un turpmākajās dienās sk.: Gore I., Stranga A., *Latvija: Neatkarības mījkrēslis*, 147.–163. lpp.

²⁵³ Stulmeņi bija Latvijas krieviem raksturīgi apavi.

²⁵⁴ Bieži ir arī apgalvots, ka 1940. g. ebreji, baidoties no nacistu okupācijas Latvijā, krieviem deva priekšroku kā mazākajam ļaunumam.

²⁵⁵ Gilboa Y., *The Black Years of Soviet Jewry, 1939–1953*.

²⁵⁶ Nacistu propagandas atspēkojumu jautājumā par ebreju čekistiem sk. 9. nodaļā «Rēzekne».

²⁵⁷ Vienu versiju par sievieti čekisti sk. rakstā: «Čekiste-žīdiete tīksminājās ar savu upuri, durot viņam miesā adatu», *Zemgale*, 1941. g. 18. okt. Šis žīdu sievietes tēls saistās ar brutālu sieviešu arhetipu daudzu tautu mitoloģijā. Latviešu apziņā tas ienāca kā plintnieces tēls Krievijas revolūcijas kontekstā.

²⁵⁸ Nelielais pierādījumu skaits par vispārpieņemto ebreju kontroli pār čeku Latvijā ir sevišķi acīm redzams no nacistu ēras publikācijas *Baigais gads* un konspekta angļu valodā *We Accuse the East – we Warn the West*.

ka viņi bija vainīgi komunistu noziegumos. Ja kāda nacionālā grupa valdīja Latvijā 1941. g., tad tie bija krievi.²⁵⁹

Jautājums, kas joprojām gaida analīzi, ir jautājums par Staļina nacionālo politiku attiecībā uz Baltijas valstu okupāciju pēc Molotova–Ribentropa pakta. Liecības rosina uz domām, ka daļa no okupācijas stratēģijas Latvijā bija pretstatīt vienu grupu otrai. Tādā mērā, kādā padomju varas laikā pasliktinājās latviešu un ebreju attiecības, padomju sistēmai jāpiedalās holokausta seku apzināšanā un jāuzņemas atbildība par holokaustu.

Holokaustu pārdzīvojušo liktenim nevajag mūs te aizkavēt, vienīgi jāatceras, ka izdzīvošana nebija garantija pret vajāšanu turpināšanos pēc padomju «atbrīvošanas» 1945. gadā.²⁶⁰ Padomju antisemitisma vilnis anticionisma maskā sākās drīz pēc kara un kulmināciju sasniedza 1953. g. «ārstu lietā».²⁶¹

²⁵⁹ Visautoritatīvākais darbs par boļševiku okupāciju ir: Ceihners A., *Latvijas boļševizārija, 1940–1941*. Šis darbs sākotnēji tika publicēts 1944. g. vācu okupācijas laikā, bet ievēribas cienīgs ir fakts, ka tas gandrīz pilnībā ir brīvs no antisemitiskiem apgalvojumiem. Dažus nesenus ieskatus par ebrejiem pirmās padomju okupācijas laikā sk.: Stranga A. «1941. gada 4. jūlija atceres». Diemžēl, neskatoties uz pretēja rakstura pierādījumiem, ir autori, kas turpina konstatēt vai netieši norādīt, ka ebrejiem bija kādas īpašas simpātijas pret komunismu. Piemēram, Anatols Līvens (A. Lieven) darbā *The Baltic Revolution* nav bijis spējīgs pārvarēt problēmu (139.–158. lpp.). Pēc visa, kas pateikts, viņš nevar nopurināt impēriskos viedokļus, ka ebreji ir komunisti un baltieši ir fašisti.

²⁶⁰ Dokumentācija par ebreju likteni pēc atbrīvošanas 1945. g. Latvijā, lai gan nav apkopota, ir pieejama daudzos periodiskajos izdevumos. Piemēram, sk. slavenā dokumentālo filmu režisora Herca Franka atmiņas: «Un laiks varbūt mazinās cietirdību». Vācu okupācijas laikā viņš zaudēja divas māsas, un trešajai padomju vara piesprieda desmit gadu cietumsodu. Sk. arī: Michelson F., *I Survived Rumbuli*, kura sniedz liecības par viņas vajāšanu pēc kara.

²⁶¹ Ieskatam par antisemitismu Latvijā sk. V. Bērziņa (pseud.) rakstu laikrakstā *Cīņa* «Amerikāņu un angļu imperiālistu cionistiskās aģentūras darbība buržuāziskajā Latvijā», 1953, 23. marts.

III. Antisemītisms

Nekad neesam aicinājuši, neaicinām un neaicināsim uz sveštautiešu graušanu. Mēs gribam vienīgi ierādīt tiem pienākušos vietu mūsu valstī.

Ugunskrusts, 1932. g. 30. oktobris

Tiesa nevarēja konstatēt, ka plašas latviešu tautas aprindas turēja naidu uz ebrejiem, kā to bija plānojuši nacionālsociālistu vadība.

Hannoveres Zemestiesa

Antisemītisms mūsu tautā tiešām ir ļoti liels un dibināts. Tas tiešām reiz varētu atrast izeju grautiņos, ja citādi nemaz vairs neatrod izeju, kaut kādā veidā, kā par to var izrunāties.

Arveds Bergs

Kā mēs noskaidrojām, pirms Otrā pasaules kara Latvija nebija sabiedrība, kas piesātināta ar antisemītismu. Latvijas kā neatkarīgas republikas gadus un K. Ulmaņa laikā pret ebrejiem vērsti likumi nepastāvēja. No 1934. līdz 1940. g. antisemītisms bija aizliegts – un Latvijā patvērumu atrada bēgļi no Eiropas. Ja daži komentētāji konstatējuši, ka Latvija bija antisemītiska, nav pārsteigums, ka latviešu antisemīti apgalvojuši, ka Latvija ir bijusi «žīdu valsts», sava veida otrā Palestīna.²⁶²

Ja Latvijā pirms 1918. g. pastāvēja ievērojams antisemītisms, tad šis fakts joprojām gaida savu dokumentāciju. Gan Marģers Vestermanis,²⁶³ kurš problēmu apskatīja no ebreju redzesviedokļa, gan latviešu antisemīti, kuri urbušies pagātnē, meklējot savus priekšgājējus, nonāca pie secinājuma, ka antisemītisma bija maz vai pat nemaz.²⁶⁴ Kopumā mēs varam teikt, ka cīņas laikā par tiesībām latviešu zemniecība un radikālā inteliģence – varbūt neapzināti – bija ebreju sabiedrotie tāpēc, ka viņi visi cīnījās pret feodālajām paliekām un par zemes īpašumu iegūšanu. 1905. g. revolūcija bija notikums, kad latviešu un ebreju radikālie spēki apvienojās kopējā cīņā gan pret Baltijas vāciešiem, gan krievu administrāciju. Viņu pūles realizējās 1918. g., nodibinoties pirmajai Latvijas Republikai.

Līdz ar Latvijas Republikas nodibināšanos latviešu un ebreju attiecībās sākās vētraināks posms, un šajā periodā antisemītisms ir dokumentēts. Bet kopumā Latvijas valsts struktūra antisemītismam nekad neļāvās. Līdz 1940. g. kā multikulturālai sabiedrībai Latvijai bija likumi, kas aizsargāja visus tās etniskos komponentus.²⁶⁵ Multikulturālisms Latvijā guva savu iedvesmu no gadsimta pirmo desmitgadu revolucionārās cīņas. Latvija izauga no multietniskas un daudzvalodu Krievijas impērijas; ja tolerances tradīcija tika atmesta Krievijā, tā izdzīvoja Latvijā.

²⁶² Uzskats, ka Latvija bija ebreju valsts, neradās vācu okupācijas laikā. Šī viedokļa sākumi parādījās 20. gadu antisemītiskajā literatūrā.

²⁶³ Vestermanis M., «Der Lettische Anteil an der «Endlösung»», S. 438. Citējot Krišjāni Valdemāru, viņš neatrada antisemītismu pirmajā tautas atmodā 19. gs., bet saskata tā parādīšanos reizē ar pilsoniskajām šķirām pēc gadsimtu mijas. Tomēr jāatzīmē, ka pēc 1905. g. revolūcijas daži monarhistiski noskaņoti latvieši, t. sk. F. Veinbergs, ņemot vērā, ka šajā laikā monarhismu vispār iezīmēja antisemītisms, arī izskatījās pēc antisemītiem.

²⁶⁴ Vītols J., «Latvieši cīņā ar žīdiem»; Kalniņš J., «Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā».

²⁶⁵ Vismaz daļēji Vācijā Hitleram antisemītismu izdevās izplatīt, saistot it kā ebreju izdarīto nodevību ar zināmiem vēsturiskiem notikumiem, kā 1919. g. Versaļas mieru. Latvijā nebija tāda notikuma, ko saistīt ar ebreju nodevību, un nebija politika, kas tādu nodevību sadomātu. 1941. g. pēc vācu okupācijas tika radīts izdomājums par ebreju saikni ar padomju okupāciju un čekū, bet tas nāca kā sagatavots propagandas sūtījums no Vācijas. Jautājumu, kā Hitlers ebrejus izmantoja kā Vācijas nodevējus, sk.: Katz S.T., «1918 and After: The Role of Racial Anti-Semitism in the Nazi Analysis of the Weimar Republic», in Gilman S.L., Katz S.T., *Anti-Semitism in Times of Crisis*, p. 227–256.

Demokrātisko periodu – 1919–1934. g. – kopumā varētu raksturot kā filosemitisku, bet jānorāda arī tas, ka Latvijas presē un parlamentā bija dzirdamas naidīgas balsis.²⁶⁶ Kā raksta vēsturnieks A. Straume, pastāvēja divi faktori, kas kavēja naida rašanos pret minoritātēm. Pirmkārt, parlamentārā koalīciju politika līdz 1934. g., trūkstot vairākuma partijai, uzspieda «draudzību» ar etniskajām partijām, ieskaitot ebrejus. Otrkārt, Latvijas Republika, ieskaitot K. Ulmaņa periodu, nejutās droša savās attiecībās nāciju kopienas ietvaros un tādējādi mēģināja parādīt sevi kā tādu, kas respektē minoritāšu tiesības. Poļiem, ebrejiem un vāciešiem, trim lielākajām Latvijas minoritātēm, ārzemēs bija bagātāki un spēcīgāki tautieši,²⁶⁷ kuru naidīgumu Latvijas valdība nevarēja atļauties. Arī dominējošā Sociāldemokrātu partija kultivēja draudzīgas attiecības pret minoritātēm, sevišķi ebrejiem. Antisemitisms Latvijā bija galvenokārt pilsētu izglītoto šķiru kustība. Zināmā mērā antisemitisms bija arī lingvistisks jautājums, jo daudziem ebrejiem vismaz otrā valoda bija krievu valoda.²⁶⁸ Lai kāds būtu bijis antisemitisma līmenis Latvijā, tēma joprojām gaida savu pētnieku.

Pirmā organizācija ar spēcīgu antisemitisku noslieci – Nacionālais klubs – tika nodibināta 1922. gadā.²⁶⁹ 1924. g. un 1927. g. tiesas organizāciju slēdza. 1923. g. latviešu valodā tika tulkots darba *Ciānas gudro protokoli* fragments. Saeimā maza partija ar antisemitisku nokrāsu bija Kristīgi nacionālā savienība, ko vadīja Gustavs Reinharde.²⁷⁰ Daži ebreju autori antisemitisma parādīšanos saistījuši ar nedrošības sajūtu latviešu intelektuāļu vidū; citi tajā saskatījuši ekonomisko interešu konfliktu. Kopumā mēs varam piekrist M.M. Lazersona secinājumam, ka Saeimā ebreji nekad nekļuva par galveno strīda objektu. Konfliktos starp latviešu vairākumu un minoritātēm triecienu saņēma vācieši.²⁷¹

Daži ebreju autori, īpaši Bernhards Press, ir norādījuši, ka latviešu antisemitisma dziļākās saknes atklājas faktā, ka ebreju nebija Latvijas civildienestā un militārajos amatos. B. Presam ir daļēji taisnība no demokrātiskā un egalitārā redzesviedokļa, jo vajadzēja būt vairāk ebreju amatpersonām. Var pat piekrist, ka šajos momentos parādījās antisemitisma elements. Tomēr nešķiet, ka pārējām minoritātēm būtu bijušas lielākas priekšrocības kā ebrejiem. Nevienai minoritātei Latvijā civildienestā nebija proporcionālās pārstāvniecības; vācieši un sevišķi krievi šajā sakarā bija vienlīdz nelabvēlīgā situācijā.²⁷²

Jāsaprot, ka kopš 1900. g. Latvijā kļuva populāras marksisma idejas un cilvēki nebija brīvi no postulātiem, kas saistījās ar sazvērnieciskiem antikapitalistiskiem pieņēmumiem no *Ciānas gudro protokoliem*. Pērkonkrusts un komunistiskā retorika bija vienlīdz antikapitalistiska.

Retrospektīvi skatoties, varbūt visdraudošākā antisemitisma balss, kas parādījās 20. gados, piederēja Arvedam Bergam. Antisemitismu Latvijā viņš padarīja sabiedrībā pieņemamu. A. Bergam bija ne tikai politiska ietekme Saeimā – pat K. Ulmanis viņā klausījās –, viņš bija arī viens no visatītākajiem sava laika žurnālistiem. Turklāt viņš aktīvi iesaistījās Rīgas korporāciju dzīvē, sevišķi *Lettonia*, kurā lasīja tādas lekcijas kā «Korporāciju ideoloģiskais saturs».²⁷³ A. Berga saistība ar Pērkonkrustu, sevišķi caur sakariem ar korporācijām, ir nenoliedzama. Tomēr A. Bergam atšķirībā no Pērkonkrusta antisem-

²⁶⁶ Saeimas vēsture, sevišķi no minoritāšu savstarpējo attiecību viedokļa, vēl nav tikusi uzrakstīta. Dažiem konfliktiem var izsekot darbā: Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 62–71; Šilde Ā., *Latvijas vēsture*. Daži saspīlējumi un konflikti skatīti rakstā: Andersons E., «Trīs bezvalsts tautas Latvijā».

²⁶⁷ Straume A., «Starpnacionālās attiecības Latvijā», 167. lpp.

²⁶⁸ Šīs parādības elements izpaudās Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrības sapulcē 1923. g., kad radās jautājums, vai dalībnieku skaitā uzņemt 30 ebreju un citas «aizdomīgas» firmas vai ne. Lūgums tika noraidīts, jo šo firmu īpašnieki «nezināja pat latviešu valodu» (*Latvju Grāmata*, 1923, nr. 7/8, 76.lpp).

²⁶⁹ Nacionālā kluba un citu nacionālistisko organizāciju un to kontaktu ar Eiropas fašistiem īsu aprakstu sk: Andersons E., *Latvijas vēsture, 1920–1940, 2. sēj.: Ārpolitika*, 395.–431. lpp.

²⁷⁰ Laserson M.M., «The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934», p. 125.

²⁷¹ Turpat, 124. lpp. Dažreiz tiek apgalvots, ka pirmais latviešu laikraksts ar antisemitisma nokrāsu bija G. Reinharda *Tautas Balss*, Kristīgās nacionālās savienības orgāns. Tā iznāca no 1921. g. decembra līdz 1922. g. oktobrim, un viens no visbiežākajiem atbalstītājiem bija mācītājs V. Sanders, kurš kļuva par pazīstamu nacistu laika aktīvistu.

²⁷² Press B., *Judenmord in Lettlands, 1941–1945*, p. 23. B. Presam ir taisnība par patronāžas sistēmu Latvijā, Studentu korporācijas kontrolēja valdības amatus praktisku mērķu dēļ. Pat latviešiem, ja tie nepiederēja pie pareizās korporācijas, bija grūti dabūt darbu civildienestā. Nav pierādījumu, ka Saeimas periodā ebreji būtu griezušies tiesā par diskrimināciju attiecībā uz amatiem. Pretstatā diskriminācijai civildienestā jāatzīmē, ka ebreji starp visām Latvijas nacionalitātēm baudīja visaugstāko standartu veselības aizsardzībā un viņiem piederēja visplašākie dzīvokļi (sk. 3.a pielikumu).

²⁷³ Stranga A., «Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis (1934–1940)», 123. lpp. u.c. Vairāk informācijas par antisemitismu pirmskara Latvijā atrodams A. Strangas rakstos «Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados» un «Brīvmūrnieki un «Jāņuguns loža» Rīgā (20.–30. gadi)».

tisms bija tikai viena no tēmām un ne galvenā. Bez antisemitisma izplatīšanas Latvijā viņš republiku gremdēja ar lozungu *Satversme neiet*.²⁷⁴

Mūsu zināšanas par antisemitisma strāvām Latvijā joprojām ir ļoti primitīvā pakāpē. Mēs tomēr varam teikt, ka tās nekad nekļuva par noteicošo principu nevienai no galvenajām partijām vai Saeimas politiķiem. Iedzīvotāji kopumā pret ebrejiem bija vienaldzīgi. Demagoģijas spēka spēle Latvijā griezās ap vāciešu jautājumu. Pat Pērkoņkrustam, lielākajai antisemitiskajai kustībai, kas parādījās 30. gadu sākumā, antisemitismu iegrožoja naidīgums pret vāciešiem.²⁷⁵

Pērkoņkrusts

Pērkoņkrusts bija Nacionālā kluba ideoloģisks turpinājums, lai gan ne personāliju ziņā. 1930. g. to dibināja Jānis Greble, bet 1932. g. novembrī pārņēma Gustavs Celmiņš. Sākumā organizāciju sauca par Ugunskrustu, bet, kad tiesa organizāciju un tās laikrakstu slēdza, tā parādījās kā Pērkoņkrusts ar tāda paša nosaukuma laikrakstu. G. Celmiņš uzsvēra cīņas elementu, un simt vīru lielā organizācija, kāda tā bija J. Grebles laikā, G. Celmiņa divu gadu vadības laikā saskaņā ar viņa teikto pārvērtās par 12'000 – 15'000 dalībnieku lielu kustību; te jāpiebilst, ka vācu slepenais dienests uzskaitīja tikai 5000 – 6000 biedru. Lai gan partijai bija parlamentāras ambīcijas, tai neizdevās izvirzīt nevienu deputātu Saeimā. Varbūt G. Celmiņa panākumi tajā jomā, kurā viņš bija veiksmīgs, var tikt attiecināti uz viņa spējām propagandēt savu lietu studentu korporācijās, sevišķi Selonijā. Tika nolemts, ka visi Selonijas dalībnieki obligāti iestāsies Pērkoņkrustā; Tālavijā tika balsots, vai korporācijai vajadzētu iestāties kopumā, taču pasākums neizdevās.

8.att. Pērkoņkrusta vadītājs Gustavs Celmiņš

Organizācija sevi veidoja pēc Musolīni fašistu, igauņu VABS cīnītāju grupējumu un rumāņu Dzelzs gvardes parauga. Tās lozungs bija *Latviju latviešiem, latviešiem darbu un maizi*. Dalībnieki valkāja pusmilitāru uniformu – tumši pelēks krekls, berete, bikses un zābaki līdz ceļgaliem. Organizācija rīkoja nometnes un iesaistījās pusmilitārās apmācībās. Visinkriminējošākās bija Pērkoņkrusta zīmotnes – svastikas latviešu versija,²⁷⁶ kuru Pērkoņkrusta organizācija pārņēma pēc Ernesta Brastiņa – dievturu ciltstēva – ieteikuma. Organizācijas programmā bija iekļauta prasība atcelt 1922. g. Satversmi un piešķirt politiskās tiesības vienīgi latviešiem. Gustavs Celmiņš savu prasību definēja šādi: «Suverēnā vara Latvijā pieder latviešiem un ne Latvijas tautai». Ebreji, vācieši un visas citas minoritātes, izņemot lietuviešus un igauņus, ir otrās šķiras pilsoņi.²⁷⁷ Programma radīja iespaidu, ka tā uzsver latviešu vajadzības, un lielā mērā tai bija agrāra orientācija. Visstrīdīgākā klauzula programmā bija devītais paragrāfs, kas noteica partijas pozīciju skolu jautājumā.

Izglītības un mācības iestādes valsts un pašvaldības uztur tikai ar latviešu mācības valodu. Nelatviešu mācības iestādes var darboties tautību samērību robežās saviem līdzekļiem. Pabalsti no ārvalstīm nav

²⁷⁴ Piemēram, jaunajam Ā. Šildem nebija par grūtu pārvietoties no A. Berga ideoloģiskās nometnes uz Pērkoņkrusta nometni, sk.: Šilde Ā., *Ardievas Rīgai*, 30., 31. lpp.

²⁷⁵ Kopumā par antisemitismu Latvijā mēs varam teikt to, ko SD funkcionāri teica par antisemitismu Ukrainā: «Izteikts antisemitisms rasisku un ideālu iemeslu dēļ tautai tomēr ir svešs» (*Ereignismeldungen*, N 112, 13 October 1941).

²⁷⁶ Pērkoņkrusts, precīzāk, ugunskrusts jeb svastika Ziemeļeiropā bieži tika lietota kā emblēma: tas parādījās uz Krievijas Pagaidu valdības naudaszīmes 1917. g. un uz somu lidmašīnām. Pirms Pērkoņkrusta 1920. g. uz savām zīmotnēm to nēsāja Latvijas gaisa spēki.

²⁷⁷ Šilde Ā., *Latvijas vēsture*, 564. lpp.

atļauti. Mācības iestāžu tīkls jāpieskaņo latviešu Latvijas izbūves prasībām, pasvītrotot arodniecisko gatavību un praktiskās dzīves vajadzības. Augstākās mācības iestādēs visās fakultātēs ievadams *numerus clausus*.²⁷⁸

1932. g. *Ugunskrusta* rakstā tika iezīmēta atšķirība starp ebrejiem un vāciešiem:

Vācieši atklāti, kā tas visiem āriešiem parasts, pasaka, ka mūsu zemei jābūt vāciešu kolonijai, ka šeit atkal jāvalda vāciešu minoritātei pār latviešu majoritāti un ka viņiem tas jāpanāk kaut arī ieročiem rokās. Te mums atklāts pretinieks, pret kuru mums būs kādreiz jāpaceļ ierocis un kura uzmākšanos mēs ar latvieša neizmērojamo gribas spēku un drosmi satrieksim.

Cita lieta ir ar žīdu darbību. Tie neiziet un nekad arī neizies, un nevar iziet atklātā cīņā.

Raksts turpinās ar diezgan tradicionālu apsūdzības sarakstu pret ebrejiem, iekļaujot internacionālismu, šķīru cīņas veicināšanu un pornogrāfisko mākslu. Raksta beigās tomēr konstatēts:

Nekad neesam aicinājuši, neaicinām un neaicināsim uz sveštautiešu graušanu. Mēs gribam vienīgi ierādīt tiem pienākošos vietu mūsu valstī.²⁷⁹

Pērkoņkrusts necieta no ienaidnieku trūkuma, un tādējādi organizācija un laikraksts aizgāja to pašu ceļu, ko *Ugunskrusts*. 1934. g. 20. martā sociāldemokrāts Bruno Kalniņš Saeimā iesniedza likumprojektu, ko pieņēma ar 53 balsīm pret 13, 13 deputātiem atturoties.²⁸⁰ Pērkoņkrusts tika slēgts, arestēti 35 līderi un pārmeklēti 300 dzīvokļi. Pēc K. Ulmaņa apvērsuma 1934. g. 15. maijā Pērkoņkrusta vajāšana pastiprinājās. 31. maijā sākās prāva, kas noveda pie 33 personu ilgtermiņa apcietinājuma. Pērkoņkrusts nogāja pagrīdē, sadaloties apakšgrupās pa 9 un 27 locekļiem. 13. jūnijā tika arestēti un par sazvērestību pret valsti tiesāti vēl 107 locekļi, t. sk. G. Celmiņš. 102 apsūdzētie saņēma cietumsodu, un G. Celmiņš 1937. g. tika izraidīts no valsts. Nākamo četru gadu laikā tika arestēti 800 Pērkoņkrusta dalībnieki un 2000 atlaisti no darba. K. Ulmanis viņiem nekad nepiedeva; pirms padomju okupācijas viņš apžēloja lielāko daļu politieslodzīto, izņemot Pērkoņkrusta dalībniekus. Padomju vara turpināja, kur K. Ulmanis bija apstājies. 1940. g. 5. jūlijā padomju vara arestēja citu Pērkoņkrusta grupu un deportēja tās biedrus, arī cietumā esošos, uz Sibīriju – uz Komi apvidu.²⁸¹ Pērkoņkrusta īsā vēsture daļēji izskaidro to, kāpēc 1941. g. vācieši spēja savervēt savā dienestā tā vīrus, un tajā pašā laikā parāda, kāpēc organizācija izraisīja nacistu dusmas un viņi to sāka atkal vajāt.

Vajāšana tomēr nemazināja Pērkoņkrusta ietekmi. Par spīti mazskaitlīgumam, organizācija iekļuva nozīmīgos Latvijas sabiedrības slāņos. Tā nodibināja šūniņas visās Latvijas daļās, starp zemniekiem, strādniekiem un veterāniem. Organizācijas galvenā nozīmība bija balstīta uz tās popularitāti korporācijās un daļā inteliģences. Lai gan dalībnieku skaits bija mazs, simpatizētāju loks bija ievērojams. No inteliģences tuvu Pērkoņkrustam atradās E. Brastiņa dievturi – grupa, kas pielūdza senos pagānu dievus, un tādi dzejnieki kā Leonīds Breikšs un Viktors Eglītis.²⁸²

Neskatoties uz zema līmeņa propagandistiskiem rakstiem Pērkoņkrusta presē, tam izdevās piesaistīt latviešu izglītotās elites, sevišķi jaunatni.

1941. g., laikā, kas Pērkoņkrustam šķīta kā triumfa virsotne, Viktors Šteinbergs atskatījās uz tā pirmo posmu 30. gadu sākumā:

Žīdisms, kas pasaulē atradis tik daudz izpausmes veidus, arī Latvijā strādāja savu graujošo darbu. Saimnieciskā dzīvē žīdi iekaroja pozīciju pēc pozīcijas. Politikā glēvtais parlamentārisms veda valsti purvā. Dabīgi, ka cīņas smagums bija jāvērs pret ļaunuma sakni – cilvēces izdzimumiem – žīdiem. Tas cīņu saasināja, un Pērkoņkrusts dabūja ciest pirmās vajāšanas. Un, lūk, – izsmiekls: latviešus, kas aizstāvēja savas tēvzemes godu, lika cietumā!²⁸³

²⁷⁸ *Pērkoņkrusts*, 1933. g. 14. maijs.

²⁷⁹ *Ugunskrusts*, 1932. g. 30. okt.

²⁸⁰ Šilde Ā., *Latvijas vēsture*, 564. lpp.

²⁸¹ Sk.: «Pērkoņkrusts», *Latvju enciklopēdija*, 1962–1982, 3. sēj., 428., 429. lpp.; Biezais H., «Gustava Celmiņa Pērkoņkrusts dokumentu gaismā»; Šilde Ā., *Ardievas Rīgai*, 78.–88. lpp.

²⁸² V. Eglīša antisemītiskās saknes atklājās viņa nopratināšanās, ko veica SMERŠ un IeTK izmeklētāji 1944. gadā. Sk.: Bērsons I., «Ko stāsta arhīva lieta Nr. 42541», 172.–182. lpp. V. Eglīša aizraušanās ar antisemītismu vēl skaidrāk atklājas Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzeja lietās Rīgā (V. Eg. R 3/7 u.c.).

²⁸³ Šteinbergs V., «Latvieši».

Diezgan pārsteidzoši, ka Pērkoņkrusts pārdzīvoja parlamentāro fāzi, K. Ulmaņa laiku un padomju vajāšanas. Neskatoties uz to, ka Pērkoņkrusts vāciešus izsmēja, nacisti, Hitlers un SD 1941. g. atrada veidu, kā to izmantot.²⁸⁴ Karam sākoties, dažas paliekas no Pērkoņkrusta bija trimdā, un vācieši zināja, ka šiem vīriem vairs nav nekādas ietekmes. Līdz 1941. g. Pērkoņkrusts pārstāvēja Latvijas politikas farsa pusi, bet vēlāk uz īsu brīdi aizvirzījās uz centrālo darbības lauku. Pērkoņkrustieši nacistiem kļuva par antisemītiskās frontes vīriem – kopumā viņu funkcija nebija tieši ebrejus nogalināt, bet nogalināšanu pieprasīt, attaisnot to nāvi Latvijas sabiedrības acīs.²⁸⁵

Joprojām nav skaidrs, kā tas notika, bet 1941. g. okupācijas pirmajās dienās Pērkoņkrusts pārņēma Latvijas presi. Sevišķi Pērkoņkrusts sagrāba kontroli pār provinces laikrakstiem. No pirmajiem tā rakstiem bija redzams, ka nekas nav palicis no agrīnās bravūras – tā bija zemošanās un sauciens pēc atriebības. Pērkoņkrusts vairs neatbalstīja lozungu – *Latviju latviešiem* –, nebija robežu slavinājumam Jaunajai Eiropai, neuzvaramajai vācu armijai un tās vadonim. Vistraģiskākais no visa bija Pērkoņkrusta aicinājums, izteikts daudzos tiešos un netiešos veidos, nogalināt ebrejus.

Vācu okupācijas pirmie mēneši bija Pērkoņkrusta gulbja dziesma. 1941. g. jūlija pirmajās nedēļās organizācija spēja radīt iespaidu, ka tā ir nākotnes partija, un daudzi karjeristi, starp tiem V. Arājs, steidzās tai pievienoties.²⁸⁶ Tie, kas atgriezās no Vācijas, no SD redzesviedokļa bija pārāk «veiksmīgi». Šķita, ka, ja tā netiktu kontrolēta, šī latviešu organizācija, lai gan nacistiska, joprojām būtu bijusi latviešu organizācija. 1941. g. 17. augustā, pusotra mēneša pēc okupācijas sākuma, vācieši izdeva dekrētu, kas aizliedza Pērkoņkrustu. Šis dekrēts organizāciju sašķēla – daļa turpināja kolaborācijas ceļu, bet cits spārns sāka pievienoties pretošanās kustībai. Pats G. Celmiņš, lai gan strādāja vācu administrācijā, vadīja partiju pagrīdē.

Liktenīgā kārtā tie bija nacisti, kas iznīcināja Pērkoņkrustu. Tie bija nacisti, kas to uzaicināja sadarboties, un tad organizāciju sagrāva. Daži, sevišķi žurnālisti, turpināja sadarboties ar nacistiem, bet lielākais dalībnieku īpatsvars uzsāka pagrīdes cīņu pret nacistiem un beigās nonāca vācu koncentrācijas nometnēs. G. Celmiņu arestēja 1944. gadā. Nometnēs kontaktējoties ar tur ieslodzītiem Eiropas cienījamiem cilvēkiem, viņš kļuva eiropēisks un humānāks.²⁸⁷ Daži citi organizācijas biedri, kā Raimonds Čaks un Ādolfs Šilde, pēc kara rakstīja emigrantu presē, bet Pērkoņkrusts kā organizācija un Latvijas politiskais spēks beidza pastāvēt 1941. g. septembrī. Latviešu ekstrēmistu grupa, kas šodien saucas par Pērkoņkrustu, tikai vārda dēļ asociējas ar oriģinālo Pērkoņkrustu. Vēsturiskās atbildības nozīme ir grūti notverama, un tikai ļoti rūpīga analīze var dot tai stingru ietvaru. Vai Latvijas valsts bija atbildīga par Pērkoņkrustu tāpēc, ka šī tautas vairākuma noraidītā partija veidojās Latvijā, vai arī jāvaino nacisti par Pērkoņkrusta slēptā naida izlaidšanu brīvībā?

20. gadu beigās un 30. gadu sākumā Pērkoņkrusts nebija vienīgā ekstrēmistiskā organizācija. Nacisti bija populāri vācbaltiešu vidū, un eksistēja patniecīgs Latvijas nacistu atbalstītāju kontingents 80 cilvēku sastāvā no Apvienotās Latvijas nacionālsociālistu partijas, ko vadīja Jānis Štelmahers. Citas Pērkoņkrustam līdzīgas organizācijas bija Tēvijas sargi, Latvijas sargi un Latviešu aktīvo nacionālistu savienība.

Antisemītisms Latvijā nebija tikai Pērkoņkrusta produkts, 30. gadu sākumā par šo tēmu ir izdots daudz brošūru. 1933. g. J. Turks publicēja pilnīgāku izdevumu *Ciānas gudro protokolēm*.²⁸⁸ 30. gadu sākumā visražīgākais antisemītisku darbu publicētājs bija Jānis Dāvis, kurš par saviem līdzekļiem publicēja vismaz duci pamfletu.²⁸⁹

²⁸⁴ Īsu Pērkoņkrusta vēsturi nacistu okupācijas laikā var atrast V. Arāja prāvas protokolos, sk.: Arājs Trial Records: Šilde's deposition, p. 2060.

²⁸⁵ Pērkoņkrusta pavērsiens nacistu virzienā redzams G. Celmiņa vēstulē no Helsinkiem 1938. g. novembrī, kad viņš rakstīja: «.. žīdu liktenis Eiropā tiks izšķirts galīgi un radikāli – jaunam laikmetam galīgi nostiprinoties, Eiropas valstīs nebūs vairs neviena žīda» (cit. pēc: Gore I., Stranga A., *Latvija: neatkarības mījkrēslis*, 167.lpp.).

²⁸⁶ Arājs Trial Records: Šilde's deposition, p. 2060.

²⁸⁷ Pēc kara Gustavs Celmiņš uzrakstīja grāmatu *Eiropas krustceļos* par savu pieredzi ar SD un dzīvi nometnēs. 1950. g. G. Celmiņš emigrēja uz ASV un beidza savu karjeru kā starptautisko attiecību un Krievijas vēstures profesors Sv. Marijas universitātē Sanantonio Teksasā.

²⁸⁸ Pilns *Ciānas gudro protokolu* izdevums Latvijā tika publicēts tikai 1941. gadā. Vispirms tas parādījās turpinājumos *Tēvijā*. 1942. g. ar anotācijām to publicēja grāmatā.

²⁸⁹ To vidū bija šādi pamfleti: Nostradamus Redivivus, *Arcanum revelatum* (Atsegtais noslēpums) *jeb Patiesība par žīdiem*. Rīga, 1933, 112 lpp.; Lutens M., *Par žīdiem un viņu meliem* / Tulkojis un apgādājis J. Dāvis. Rīga, 1934, 15 lpp.; Dāvis J., *Rabīns Pauls kā kristietības pāržīdotājs*; Dāvis J., *Kāpēc vecā derība nav mācāma skolās un baznīcās?*; Kalniņš G.A., *Žīdu loma cilvēces vēsturē*. Rīga, 1934, 178 lpp.; *Sociāldemokrātija kā žīdu privātā armija*. Saraksts ņemts no *Jews of Latvia*. Autors J. Dāvja devumu novērtēja šādi: «Šis antisemītiskās publikācijas, kā norāda virsraksti, pārsteidzoši atgādina Teodora Friča (*Theodore Fritsch*) veida vācu literatūru.

Domājams, ka visniknākais izdevums, kura misija bija popularizēt pretebreju idejas, bija mazs mēnešraksts *Tautas Vairogs*, ko rediģēja un izdeva G. Kalniņš.²⁹⁰

J. Dāvja centienus pārtrauca K. Ulmanis,²⁹¹ bet viņš atkal izvirzījās 1941. g. pēc vācu okupācijas, kļūstot par vienu no galvenajiem izdevējiem, kas nodarbojās ar antisemitiskiem darbiem. Vācu laikā J. Dāvis izdeva antisemitiskās literatūras sēriju, kurā parādījās vismaz 14 nosaukumu. Lai gan antisemitiskās literatūras vēsture Latvijā vēl nav uzrakstīta, literatūras agrīnie varianti bija bikli salīdzinājumā ar kareivīgumu, kas to raksturoja vācu okupācijas laikā. Agrīnajai literatūrai trūka divu elementu, ko vācieši atnesa uz Latviju; nacistu apgalvojums par ebreju saikni ar boļševikiem tika skarts ļoti virspusēji, un tai trūka apvainojumu «asins noziegumos», kas piepildīja okupācijas preses lappuses. Nacistiskā ideoloģija pašā saknē sevi definēja par atreibības karapulku, kura vēsturiskais uzdevums bija aizsargāt Vāciju pret «dunča dūrējiem» (žīdiem).

Latviešiem nekad nebija vienprātības ebreju jautājumā, un, kā parādījis Dovs Levins, ebreju vidū, iespējams, pastāvēja pat vairāk nesaskaņu nekā latviešu vidū. V. Arāja prāvas laikā daudziem Latvijas ebrejiem, visiem holokaustu pārdzīvojušajiem tika jautāts, vai, viņuprāt, Latvija ir vai nav bijusi naidīga, antisemitiska zeme pirms vācu okupācijas; neviens uz šo jautājumu neatbildēja apstiprinoši. Bet nav iemesla attiecības raksturot kā idilliskas: mijiedarbība abu tautu starpā bija minimāla; tās nošķīra tradīcijas, reliģija un valoda.²⁹² 1922. g. Satversme, lai gan ietvēra sevī augstu ētisko standartu un cieņu pret cilvēku dažādību, tautības vienlaicīgi sadalīja atsevišķos nodaļījumos, nodrošinot, ka latvieši un ebreji turpinās skatīties viens uz otru kā svešiniekiem.

Nacistu antisemitisms

Latvijas prese nacistu antisemitismu uztvēra nekavējoties. Šajā kontekstā nacistu antisemitisms jāatšķir no vietējā vai vispārējā antisemitisma,²⁹³ kas Latvijā eksistēja pirms Ulmaņa režīma. Okupācijas pirmajās stundās gandrīz nevienam informācijas materiālam nebija atļauts parādīties bez antisemitiskās domas: tur bija antisemitisms kā teorija, kā vēsture un antisemitisms, kas uzdevās par ziņām. Daži apgalvo, ka pagāja dienas vai nedēļas, pirms okupācijas spēki Latvijā nodibināja stingru kontroli. Latvijas preses publikāciju apskats norāda, ka kontrole un propaganda tika uzspiesta nekavējoties. Provincēs laikraksti dažās vietās bija lēnāki, bet *Tēvijai* nevajadzēja vairāk kā dienu, lai aizsniegtu vistālākos apriņķus, un *Tēviju* sāka izdot 1. jūlijā, pirmajā Rīgas okupācijas dienā. Attiecībā uz radiopārraidēm starp Rīgu un provincēm vispār nepastāvēja nekāda atšķirība laikā.²⁹⁴

Ātrums, ar kādu nacistu antisemitisms parādījās Latvijā, šobrīd neizskaidrots, gaida savu pētnieku. Nav tā, ka latviešiem būtu trūcis antisemitu, bet jautājums ir, kāpēc hitleriešu variants nokļuva te tik ātri. Antisemitisms pirmskara Latvijā tajā pakāpē, kādā tas eksistēja, nebija redzams ne presē, ne uz ielām. Antisemitisms neatkarīgajā Latvijā tika novirzīts uz sabiedriskās dzīves nomali. Parlamentārajā periodā pastāvēja zema līmeņa antisemitiskā prese un tās izplatīšana bija ierobežota, un pat visekstremālākajos gadījumos – Pērkonkrusta prese 30. gadu sākumā – tai trūka atreibības intensitātes, kas Latvijā eksplodēja pēc 1941. g. jūlija.

Tā varētu būt patiesība, ka vācbaltiešu zonderfieri latviešu redaktoriem pirmās rakstu sērijas nodiktēja. Latviešu prese pārpublicēja daudzus rakstus no vācu preses, okupācijas pirmajās nedēļās

Fričs ir bagātīgi citēts lielākajā daļā no šiem pamfletiem. Dažos gadījumos kristietība ir identificēta ar jūdaismu, lai gan vienlaicīgi ebreji ir parādīti kā Kristus valstības lielākie ienaidnieki. Latvijas ebreji pieminēti tikai starp citu, kas ir papildu pierādījums, ka idejas, ko saturēja šīs publikācijas, bija aizgūtas».

²⁹⁰ *Tautas Vairogs*, 1931–1935. Tas bija pēdējais antisemitiskais izdevums, ko slēdza K. Ulmanis. Pastāv aizdomas, ka izdevumu daļēji finansēja Vācija.

²⁹¹ Jāatzīmē izteikums, ko K. Ulmanis teicis J. Dāvim: «Dāvja kungs, akcijas pret žīdiem nebūs. Visas brošūras, kurās rakstīts par žīdiem, es jau liku iznīcināt. Vairāk nerakstiet brošūru par žīdiem, jo tās es pavēlēšu sadedzināt». (*Tēvija*, 1941. g. 1. dec.)

²⁹² Ebreju sajuksanās ar pārējiem Latvijas iedzīvotājiem bija minimāla un zināma. Piemēram, 1935. g. tautas skaitīšana rāda, ka 55 ebreji reģistrējušies kā protestanti, 10 kā katoļi, 26 kā uniāti, 2 kā vecticībnieki un 228 nevarējuši precīzi atšifrēt reliģiju. Pārējie bijuši mozusticīgie. No otras puses, 170 etniskie latvieši reģistrējušies kā mozusticīgie. Pavisam bija 252 mozusticīgie, kas nepiederēja ebreju tautai. Kopš 1930. g. to skaits bija samazinājies par 182 (*Valsts Statistiskā pārvalde, Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā*, 1935. g. II. Ticība, 276., 277. lpp.).

²⁹³ Viena specifiski nacistiska antisemitisma pazīme 1941. g. saturēja apgalvojumus, ka padomju administrācijā un tiesās ebrejiem bija pārmērīga ietekme. Tās izcelsme saistās ar 20. gadu nacistu propagandu. Sk.: Müller I., *Hitler's justice: The Courts of the Third Reich*, p. 59.

²⁹⁴ Antisemitiska satura filmu demonstrēšana Rīgā sākās 1941. g. 23. jūlijā ar filmu «Žīds Zīss». No 1941. g. 8. septembra kinoteātros «Aina» un «Daile» vienlaicīgi sāka demonstrēt filmu «Mūžīgais žīds».

provinces laikrakstos cirkulēja paplašināti izvilkumi no *Ciānas gudro protokoliem*.²⁹⁵ Lasot presi un pārbaudot redaktoru un rakstītāju biogrāfijas, šķiet, ka pastāv saikne ar Pērkoņkrustu. Tas ir vairāk acīm redzams attiecībā uz rakstītājiem provinces presē nekā uz *Tēvijas* kadriem Rīgā.

Slepkavas ordenis Staļinam

Žids: Tad ņēmi to dēls, tas lai ir tavš uz paaudzēm paaudzēm ...

9. att. Antisemitiska karikatūra nacistiskajā latviešu presē. Ebreji tiek rādīti kā Staļina režīma bendes un roklaižas. Paraksts: *Žids: Tad ņēmi to dēls, un lai tas ir tavš uz paaudzēm paaudzēm ...* Papildu antisemitismam iespīestos izdevumos 1941. g. Latviju pārplūdināja antisemitiskas karikatūras. Aplūkojamā karikatūra, lai gan komplicētāka nekā vairākums, ir tipisks žanra piemērs.

Nacistu propagandas panākumu visbūtiskākais aspekts bija spēja saistīt ebrejus ar komunistu briesmu darbiem, sevišķi ar čekas darbību.²⁹⁶ Lai cik nepatiesa bija šī saistība, nacistu propagandai Latvijā nebija svarīgāka mērķa kā pierādīt šo saikni. Kā iepriekš norādīts, signālvārds, kas precīzi norādīja uz propagandu kā noteikti nacistisku, bija jēdziena *boļševiks* lietojums. Latviešu valodā kopš Pētera Stučkas – latviešu boļševisma krusttēva laikiem lietotais vārds bija *lielinieks*. Noskaidrojot nianse nacistisma ietekmei Latvijā, šī lingvistiskā atšķirība ir būtiska.

Nacistu propaganda ebrejus ar čeku saistīja simt dažādos veidos. Šis ir viens no daudziem piemēriem.

Atmosos citā istabā uz grīdas, ar sasieta rokām un kājām. Blakus man sēdēja sarkanmataina, sprogaina židiete ar papirusu zobos un laimīgu izskatu. Viņa auksti uz mani skatījās, un rokā tā turēja garu, niķelētu adatu, pie kam adatas gals bija krāsots svaigām asinīm. Sarkanmatainā negēle man uzstādīja jautājumu: «Vai jūs atzīsieties vai ne?» Lūdzos, ka man nekā nav ko atzīties un lai viņa atbrīvo manas sāpīgi sasaistītās rokas un kājas. Bet drausmīgā židiete mierīgi turpināja pīpot un lēni dūra man cīskās savu briesmīgo adatu. Nespējā kļiedzu pēc palīdzības, bet žids-čekists ar slapju, smirdošu lupatu aizspieda man muti. Saņēmu neskaitāmus dziļi sāpīgus dūrienus ķermeņa apakšdaļā tā, ka pret savu gribu sāku raustīties sāpju konvulsijās. Pārtraukdama savu nežēlīgo darbu, čekiste-židiete mierīgā balsī turpināja: «Oi, jūs neatzīsates šodēn, jūs atzīsates rīt, jūs neatzīsates rīt, jūs atzīsates parīt»^{297, 298}

1941. g. jūlijā nacistu antisemitiskā propaganda Latvijā veidojās no savstarpēji saistītiem slāņiem. Daļēji teorētiska, daļēji «vēsturiska» un daļēji «faktos balstīta» – iespīestā propaganda sastāvēja no reportāžām, kas liecināja par ebrejiem komunistu dienestā vai komunistiem ebreju dienestā. Propagandas mērķis bija iedzīt latviešu prātos, ka ebreji bija komunisti (priekšroka tika dota frāzei «žīdiskais boļševisms») un ka ebreji bija čekisti. Daudzās variācijās tika atkārtots, ka ebreji esot vainīgi latviešu asiņu izliešanā, viņu spīdzināšanā un sakroplošanā.

Propaganda uz ielām – redzot ebrejus zaudējam viņu pilsoņu tiesības, viņu māju izlaupišanu, piespiedu iesaistīšanu darba vienībās – šķita pierādām, ka ebreji saņēmuši taisnīgu sodu par viņu boļševismu. Sevišķi aizskarošs aspekts propagandas darbībā bija komunistu upuru kapu atrākšana, ko

²⁹⁵ *Tēvija* publicēja *Ciānas gudro protokolus* 1941. g. augustā.

²⁹⁶ Lozungs *žīdiskais boļševisms*, lai gan nebija svešs iepriekš, bija nacistu propagandas galvenais atbalsts.

²⁹⁷ «Čekiste-židiete tīksminājās ar savu upuri, durot viņam miesā adatu». Stāstījis Herberts Jēkabsons (dz. 1909. g.) no Rīgas, *Zemgale*, 1941. g. 18. okt.

²⁹⁸ **V.E. 2017-06-30:** Līdzīga liecība ir publicēta arī «Baigajā gadā» {[ANTIS.568](#)} (stāsta Bruno Rungainis, parakstu apliecina Rīgas prefekts 1941.gada 11.augustā). Arī tur figurē trīs židietes ar adatām un līdzīgu spīdzināšanu. Vai šie stāsti ir izdomāti? Domāju, ka ne. Tas, ka čekā (NKVD) pastāvēja spīdzināšana, ir vispārzināms. Nav nemaz tik neiespējami, ka Rīgas čekā patiešām darbojās vietējo ebrejiešu grupa, kas saprata latviešu valodu un izpildīja vieglākās spīdzināšanas operācijas, sevišķi pret jauniešiem. (To, ka šīs spīdzināšanas bija samērā vieglas, liecina fakts, ka upuri palika dzīvi – un Rungaini pat otrā dienā atbrīvoja; smagi spīdzinātie upuri dzīvi nepalika).

bieži lika darīt vietējiem ebrejiem. Viss pasākums tika organizēts ar domu radīt vainas saikni, iespaidu, ka ebreji izraisījuši slepkavības. Sinagogu dedzināšana nebija iecerēta kā ebreju sodīšanas akts, bet kā propaganda. V. Arājs saviem vīriem teica, ka sinagoga jānodedzina, lai pilsētu saniknotu pret ebrejiem.

Noslēdzošais propagandas posms bija pati ebreju nogalināšana. Tā bija propagandas kulminācija, bet uz to norādīja arī kā uz izšķirīgo «pierādījumu» par «ebreju vainu». Antisemitismu paplašināja ar dažādiem propagandas slāņiem, kas pastiprināja cits citu. Propaganda, kas iespiesta uz papīra, dzīvos vienmēr, bet, skatoties no 1941. g. redzesviedokļa, ielu propagandai, iespējams, bija spēcīgāka ietekme nekā *Tēvijas* lappusēm. Radio propaganda – translācija no Kēnigsbergas kara sākumā un vēlāk Latvijas radioviļņos – ar nelieliem izņēmumiem ir zudusi uz visiem laikiem. Mēs tomēr varam pieņemt, ka nacisti, būdami tik zinoši propagandā, kādi viņi bija, neizturējās nevērīgi pret radio.²⁹⁹

30. jūnijā Jelgavā sāka iznākt *Nacionālā Zemgale*, kas bija pirmais laikraksts latviešu valodā, kas parādījās nacistu laikā. Tas apsteidza *Tēviju* par gandrīz divām dienām. Jelgava bija pilsēta pa ceļam uz Rīgu, kur V. Štālekera bija apstājies un organizējis latviešu SD vienību. Par *Nacionālās Zemgales* redaktoru un reizē par Jelgavas latviešu SD nodaļas komandieri viņš iecēla Mārtiņu Vagulānu, kurš bija profesionāls žurnālists. *Nacionālās Zemgales* pirmā numura vadošajā rakstā redzam pirmos norādījumus par ebrejiem un tajā jau varam saskatīt pastiprināta antisemitisma daudzveidību, ko nebūtu bijis iespējams redzēt neatkarīgās Latvijas preses slejās. Sevišķi jāatzīmē ebreju saikne ar komunistiem – boļševikiem.

29. jūnija pēcpusdienā Lielvācijas vadoņa ĀDOLFA HITLERA iedvesmotā un vadītā Lielvācijas karavīru zibeņātrā rīcība padzina brutālo Maskavas Kremļa deģenerātu un žīdu varu.

Vēl divas reizes M. Vagulāns šajā īsajā rakstā atsaucās uz ebrejiem kā komunisma varas kalpiem. Pēdējā rindkopā viņš vēlreiz pateicās nacionālsociālistiem, viņu mātēm un karavīriem, ka tie «ir riskējuši savas dzīvības, lai nokratītu nīsto žīdu-plutokrātu verdzības un terora jūgu»³⁰⁰. Ebreju boļševisma tēmas bungu rīboņa nemazinājās, neviens izdevums neiznāca bez tās. 3. jūlija *Nacionālās Zemgales* numurs rakstā «No žīdu vadītām boļševiku laupītāju un slepkavu bandām brīvi!» ziņoja:

Nav cilvēku valodā vēl radīts vārds, kas visstāk, vispatiesāk spētu izteikt to, kas bija tie, kas mūsu zemi, mūsu tautu veselu gadu turēja sadiska ārprāta diktētā iznīcināšanas, izārdīšanas, slepkavošanas un laupīšanas režīmā .. Ar meliem šīs staļiniskās boļševiku bandas ienāca mūsu zemē .. Nenotika vairs cīņa ar latvju vīriem, bet apcietināja zīdaiņus, vecas, slimas sievas un visus aizveda briesmīgajā žīdu un boļševiku gūstā. Vakar dzemdējušas sievas, ar plaušu karsoni, šarlaku slimus bērņus rāva no gultiņām ārā un svieda automobiļos, lai pēc tam viņus salādētu aizplombētos vagonos, kur nebija ne gaisa, ne gaismas, un steigā aizgrūstu uz čekijas valsti aiz mūsu robežas [par 1941. g. 13.–14. jūnija masveida deportācijām. – A.E.].³⁰¹

Vispārīgais antisemitisms

Šajā kategorijā ietilpst tie apgalvojumi, kas, lai gan brutāli antisemitiski un netieši norāda uz nepieciešamību ebrejus nogalināt, neaicina uz atklātu slepkavību.

Šo tautu [latviešus. – A.E.] notrieca ceļos aziātu un žīdu bandas, kas kā lielceļa laupītāji izrēķinājās ar katru, kas negāja viņu dienderu ceļus. Sarkanie žīdisma kalpi zem tautas aizstāvju maskas kaldināja velnišķīgākos plānus, izgudroja visnecilvēcīgākos spīdzināšanas paņēmienus, lai latviešiem iedzītu verga bailes un iznīcinātu šo citkārt Baltijas jūras ziedošo tautu.³⁰²

Raimonds Čaks, ļoti labi pazīstams antisemīts, uzrakstīja plašu rakstu «Žīdu patiesā seja».

Sarkanās bestijas asiņainā terora laiks daudziem latviešiem atvēra acis un skaidri parādīja, kas ir pasaules lielākie briesmoņi. Tie nav vilki, lāči, lauvas un citi zvēri, bet – žīdi. Šo savu neģēlīgo miesnieka darbu viņi varēja sākt pēc skrandu armijas ielaišanas Latvijā. Un to viņi veica ar neiedomājamu sadismu nedzirdēti neģēlīgā veidā, daudzkārt pārspējot tumšo viduslaiku inkvizīcijas un cilvēku mocīšanas speciā-

²⁹⁹ Latvijas radiopārraides pārtvēra amerikāņi Stokholmā, bet šobrīd ziņojumi no 1941. g. nav tikuši atrasti. 1942. g. septembrī sākās ikmēneša ziņojumi par radiopārraidēm, bet uz šo laiku antisemitisms vairs nebija okupācijas spēku aktuāls jautājums. Sk.: *Records of the Department of State relating to Internal Affairs of Latvia 1910–1940*. Film series M 1177, Roll 16.

³⁰⁰ *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 30. jūn.

³⁰¹ Turpat, 3.jūl.

³⁰² Turpat, 9.jūl.

listus [...]. Vai šīs briesmas bija nejaušība? Vai tās mūsu tautai bija jāpārdzīvo tikai tādēļ, ka čekas priekšgalā gadījuma pēc atradās kāds zvēriskāks žīds, izņēmums no pārējo žīdu saimes? Nē! Tā nav. Katrs žīds pieder pie slepenas bandas, pie slepenas organizācijas, kuras mērķis ir sagrābt reiz savās rokās visu pasauli, kalpināt un verdzināt pārējās tautas, beidzot tās iznīcināt. Katra žīda rīcību un darbību vada sīki reglamentētas instrukcijas un noteikumi, kurus jau pirms daudziem gadiem izstrādājuši viņu dižbandīti – rabīni. Žīdu reliģija nav nekāda reliģija, bet noziedzīga sazvērestība pret nežīdiem un cilvēces nodevība, pie kuras vainojami visi žīdi.³⁰³

Kāds Jānis Martinsons rakstīja, ka pienācis laiks mainīt lozungus.

1939. g. runā Lielvācijas Vadonis .. norāda, ka pienācis laiks žīdu paroli «Visu zemju proletārieši, savienojieties» apmainīt pret paroli – «Visu nāciju radošie spēki, pazīstiet savu kopējo ienaidnieku». Vācu tauta šo kopējo ienaidnieku – žīdu mācījusies pazīt un to arī pazīst.³⁰⁴

Teodors Zeltiņš, daudzsološs antisemītisks rakstnieks, arī deva savu ieguldījumu šajā jomā. Viņš bija novelists, iespējams, visievērojamākais starp antisemītiskajiem rakstniekiem, ar dziļu interesi par kultūru un literatūru. Rakstā «Darba problēma āriskā skatījumā» viņš atzīmē: «*Bet žīds pats no vērtību radošā darba vienmēr izvairījies, dzīvodams labāk kā parazīts, kas visvairāk un labprāt strādā ar mēli*». T. Zeltiņš, lietojot pseidomarksismu pret marksismu, apgalvoja, ka ebreji sākuši kļūt par ekspluatatoriem komunistiskajās sabiedrībās.³⁰⁵

Antisemītismam Imanta Ilmāja rakstā «Brīnumi Jelgavas tirgū», lai gan tas bija ļauns, piemita nedaudz vienkāršots raksturs: «*Sīkumtirgus vecos laikos bija žīdu paradīze. Šeftmaņi glūnēja no visiem kaktiem. Smirdēdami pēc ķiplokiem, viņi vārījās savā žargonā un rautin rāva ļaudis savos tīklos. Krāpšanā šos parazītus pārspēt nevarētu pats pekles sātans*».³⁰⁶

Vācu izcelsmes tradicionālāks antisemītisms parādījās rakstā bez paraksta «Žīdu rituālās slepkavības». Balstīts uz dažādiem Vecās Derības safabricējumiem un uz romiešu avotiem, raksts apgalvoja, ka ebreji no visenākajiem laikiem līdz mūsdienām uzskatījuši, ka neebreju asinīm piemīt dziedinošas īpašības, un tādēļ tās lietojuši savās rituālajās maltītēs un pārtikā.

Drīz pēc okupācijas sāka parādīties rakstu sērijas, vērstas pret cilvēkiem, kas bija ignorējuši pret ebrejiem vērstos likumus un palīdzējuši viņiem ar pārtiku. Raksts «Vai bija arī «labais žīdiņš»?» iedziļinājās ebreju komerciālajā darbībā un pārliecināja, ka, lai gan ebrejs var parādīties kā labdaris, patiesībā viņš ir plēsonīgs kapitālists un ekspluatators. Raksta spriedums ir, ka pat «labs» žīds bieži vien nežīdam tā prata ādu mautk pār acīm, ka tas to pat uzskatīja par lielu laipnību un izpalīdzību no maucēju puses.³⁰⁷

Grandiozāka mēroga autors, kas specializējās brīvmūrniecības un ebreju jautājumos, bija Jānis Zalcmāns. Viņa raksts «Maskai krītot» pārstāstīja Padomju Savienības vēsturi, ebreju klātbūtni redzot visās tās attīstības pakāpēs, sevišķi čekas pirmsākumos un tās darbībā. J. Zalcmāns rakstīja: «Sagatavoti Eiropas tautu noslīcināšanai žīdisma melu un netīrumu zaņķī, sarkanie karapulki sairst Vācijas Nacionālsociālistiskās armijas varenajos triecienos».³⁰⁸

Antisemītisms un Latvijas valsts

Nacistu laika antisemītiskās literatūras īpašs latviešu virziens bija konsekventi uzbrukumi Latvijas valstij kā ebreju pakļautai zemei, kuri, pēc šo politikāņu domām, bija ekspluatējuši Latviju. Latvijas valsts antisemītiem nebija izdabājusi divējādi: no vienas puses, tā bija kļūdījusies, būdama pārāk labvēlīga un devīga pret saviem ebrejiem, no otras puses, tā bija vajājusi un sodījusi antisemītus. Šī attieksme vairāk nekā viss cits šos rakstītājus identificē kā Pērkoņkrusta dalībniekus. Lai gan Pērkoņkrusta vīri izlikās, ka ir patrioti, vācu okupāciju viņi izmantoja, lai vērstos pret pirmsnacistu un Latvijas pirmspadomju režīmu.³⁰⁹

Pērkoņkrusta vīru pārvēršanos glēvulīgos nacisma kolaborantos joprojām nepieciešams dokumentēt. 30. gadu sākumā, Pērkoņkrusta uzplaukumā laikā, tā žurnālistiskos darbos bija antivācu, pat

³⁰³ *Zemgale*, 1941. g. 18. aug.

³⁰⁴ *Tēvija*, 1941. g. 1. dec.

³⁰⁵ *Zemgale*, 1941. g. 28. aug.

³⁰⁶ Turpat, 28. aug.

³⁰⁷ Turpat, 12. sept.

³⁰⁸ Turpat, 1942. g. 27. janv.

³⁰⁹ Uzbrukums Latvijas valstij un valdībai rāda autoru partijas piederību. Īstenībā šis propagandas aspekts politisko centru un Ulmaņa cilvēkus reabilitē no kolaborācijas ar nacistiem.

nacionālsociālistiskas tēmas, bet 1941. g. sarakstītais bija vienīgi antisemitisms. Pērkonkrustieši attēloja Latviju kā atpalikušu civilizāciju, kur Jaunās Eiropas vēji, sevišķi ar to domājot ebreju nīšanu, ieplūda lēni.

Augošā Pērkonkrusta intelektuāļa Ā. Šildes antisemitisms bija daudzpusīgs, bet 1941. g. rakstos, viņam bieži kavējoties pie jautājuma par tā saucamo Latvijas izpārdošanu ebrejiem, Ā. Šilde atgriezās pie agrīno 30. gadu Pērkonkrusta antisemitisma stila. Ā. Šilde nožēloja, ka K. Ulmaņa diplomāti Tautu Savienībā bija pasludinājuši, ka Latvijā nav ebreju jautājuma.

Patiesi, Latvijā žīdu jautājums arī nebija, jo, neskatoties uz pāri par 5% žīdiem, kas šeit bija atraduši auglīgu zemi, žīdu patvaļu Latvijā neviens neierobežoja. Žīdi visus Latvijas patstāvības gadus bija ne tikai mūsu saimnieciskās dzīves noteicēji, bet tiklab arī kultūras dzīves un politikas iedvesmotāji. Rabīns Morduhš Dubins, kauču nebija ministrs, taču ar savu specifisko svaru Latvijas politikajā dzīvē, ne vien Saeimās, bet arī t.s. autoritārās iekārtas laikā, bija oficiāli atzīts un respektēts aizgādnieks visām žīdu lietām. No Vācijas atbēgušais žīdu diriģents Leiba Blehs diriģēja pēdējos gados Latviešu Nacionālajā operā, un vijolniece Sara Rašina brauca uz Briseles konkursu kā Latvijas pārstāve, pēc kam saņēma ievērojamu naudas prēmiju no mūsu «zemes valdnieka» Kārļa Ulmaņa.³¹⁰

Īsu antisemitisma vēsturi Jēkabs Kalniņš ietvēris rakstā «Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā». J. Kalniņš aprakstīja antisemitisko organizāciju, sevišķi Pērkonkrusta izaugsmi.

Demokrātija patiesībā bija labi maskēta žīdu diktatūra. Saeima, tā bija žīdu veikaliem piemērota platforma, kurā piekopa «goju andeli». Mākslīgi radītās politiskās partijas bija žīdu politiķu meistardarbs, tādējādi saskaldot tautu un izsaucot savstarpēju apkarošanos. Šādā kārtā Mozus dēli tad gribēja visu varu sagrābt savās rokās. Tas nepiepildījās viņiem Latvijas brīvvalstī, bet Dāvida zvaigzne tomēr uzlēca 1940. g. 17. jūnijā. Neskaitāmās kapsētas, kurās guldīti atrastie latviešu mocekļi, kas pilnā vārda nozīmē noslaktēti pēc žīdu rituāla, lai nekad neizdzēs no mūsu atmiņas, cik bīstams noziedznieks ir katrs žīds. Žīdu vampīriskais sadisms izlauzīs brīvu ceļu savā amoka trakumā – būtu iznīcinājis pēdējo latvieti, ja visu varenais Liktenis nebūtu apžēlojis par latviešu tautu un cēlā, varonīgā vācu armija nebūtu mūs atbrīvojusi no aziātiskām noziedznieku bandām.³¹¹

Antisemitisms sasniedza pat sporta preses lappuses, un, ar labi pazīstamā sporta komentētāja Arnolda Šmita roku rakstīts, tas kļuva ļoti ļauns.

Žīdi, nemītīgi kaldinot savu vispasaules iekarošanas plānu, šī mērķa ātrākai realizēšanai nav aizmirsuši arī sportu. Tā ir nepārprotama patiesība, kurai bezgala daudz veidos liecību nodevuši paši boļševiki un žīdi. Šoreiz runāsim par pēdējiem, kaut arī boļševisms un žīdisms īstenībā nebūtu šķirami jēdzieni. Žīdu sportists pamazām kļuvis riebīgs un uzbāzīgs iemītnieks visas pasaules sporta stadionos. Tagad, kad sācies ārisma lielākais uzvaras laikmets, .. ir dots pēdējais iznīcinošais trieciens žīdismam arī sporta laukumā, kur žīds gadu desmitiem bijis nelūgts, tomēr vienmēr piedauzīgi uzbāzīgs viesis. Viltus maska tagad ir kritusi un šoreiz – uz visiem laikiem!³¹²

Antisemitisms un latviešu kultūra

Daudzos rakstos Teodors Zeltiņš apskatīja latviešu folkloru un kultūru un no «moderno» vajadzību perspektīvas konstatēja, ka tās ir nepilnīgas. T. Zeltiņš gan citēja piecas latviešu tautasdziesmas, bet kādu rakstu viņš nobeidza, sakot, ka «mūsu senčiem nav bijis iespējams atbrīvoties no žīdiem, tad tagad, kad mums šī iespēja ir dota, nekavēsimies to izmantot»³¹³.

Apskatot latviešu literatūru, T. Zeltiņš atrod līdzīgas nepilnības. R. Blaumanim, portretējot ebrejus, neesot izdevies parādīt «šī kultūras ārdītāja patieso seju. Tādēļ Blaumaņa žīds ir tikai šķietami nevainīga komiska persona, par ko var vai nu pasmieties, vai pavīpsnāt». Rainis, pēc T. Zeltiņa domām, bija vēl lielāks neveiksmīnietis; lugu *Jāzeps un viņa brāļi* viņš uzrakstīja, ebrejus cildinot. No T. Zeltiņa viedokļa, apmierinošu ebreja portretējumu devis Andrievs Niedra romānā *Kad mēness dilst*. «Tieši te pie

³¹⁰ *Zemgale*, 1941. g. 18. sept. Līdzīgu uzbrukumu izdarīja T. Zeltiņš rakstā «Žīdu varas tīklos». Viņš vainoja Latvijas valsti par ebreju kultūras, teātra un konservatorijas studentu subsidēšanu.

³¹¹ *Zemgale*, 1941. g. 30. okt. Citus uzbrukumus Latvijas valstij izdarīja V. Sanders, kurš 1941. g. 2. decembrī *Tēvijā* rakstīja: «..latvju tautu piemānīja tās vadoņi. Tagad, pateicoties Lielvācijas vadonim Ādolfam Hitleram un varonīgiem vācu karavīriem, mūsu zeme iztīrīta no boļševikiem un žīdiem». J. Martinsons sūdzējās: «Latvijā valdošās aprindas aizliedza rakstīt par žīdu jautājumu» (*Tēvija*, 1941. g. 1. dec.).

³¹² *Sporta Pasaule*, 1942. g. 10. aug.

³¹³ «Senlatviešu antisemitisms», *Zemgale*, 1941. g. 30. aug.

Niedras var iet mācīties mūsu rakstnieku jaunākā paaudze, meklējot tur to idejisko bagātību, pie kuras pareizā novērtējuma mēs esam nākuši tikai tagad.³¹⁴

Pēteris Iklāvs, tāpat kā T. Zeltiņš, no rasu redzespunkta latviešu literatūru raksturo kā atpalikušu, bet atšķirībā no T. Zeltiņa ebrejus un boļševikus viņš sevišķi vaino par to ietekmi 20. gados.³¹⁵

Daudzu autoru skatījumā antisemitiskās apziņas trūkumam bija laikmeta dimensija. Par spīti propagandai, bija daudz latviešu, kas neņēma vērā brīdinājumus nepalīdzēt ebrejiem. Sevišķi tas attiecās uz veikalu īpašniekiem, sargiem un cilvēkiem, kas pirms okupācijas bija strādājuši pie ebrejiem. Daudzi raksti ar tādiem virsrakstiem kā «Vai var būt labs žīds?» un «Izbeigt pakalpot žīdiem» centās iznīcināt cilvēciskas attiecības starp ebrejiem un latviešiem, kas gribēja viņiem palīdzēt.

Mums ziņo par latviešu tirgotāju, kas laižot savā veikalā pa sētas durvīm žīdus un pārdodot tiem olas, pienu, krējumu un citas preces, kas patlaban grūtāk dabūjamas, kamēr sakārtosim sarkano bandītu sapostīto satiksmi.. Mums ziņots par vairākiem šādiem gadījumiem, par vecākām sievietēm, par kalponēm, kas šādā kārtā izpalīdzot žīdiem. Redakcijai zināmi arī šo «izpalīdzīgo» latviešu vārdi. .. Latviešu tirgotāji, namamātes un visi patiesie patrioti! Ja jūsu sirdsapziņa tik plaša, tad pārdomājiet un lieciet tai izšķirt arī šādu jautājumu: vai pēc tiem negēlīgiem postījumiem un slepkavībām, kādas Rīgā pastrādājuši žīdiskā boļševisma kalpi, mums nevajadzētu būt atturīgākiem pret to tautu, kuras izperinājums ir boļševisms?

Tad seko it kā notikušo noziegumu saraksts, un raksts beidzas ar aicinājumu: «Tādēļ jūsu latviskā sirdsapziņa var atbildēt tikai šādi: Nevienš latvietis nedrīkst nekādā ziņā žīdiem pakalpot!»³¹⁶

Šim rakstam *Tēvijā* sekoja vairāki ziņojumi par to, kā veikalu īpašnieki bijuši pieķerti, tirgojoties ar ebrejiem. Tika nosaukti vārdi, minētas adreses un iedzīvotāji tika brīdināti par gaidāmo izmeklēšanu.³¹⁷

«Izbeigt pakalpot žīdiem» bija biežs brīdinājums. No Daugavpils nācis šāds stāsts.

Redakcijai vairākas personas ir ziņojušas, ka, neskatoties uz to, ka visiem lauksaimniecības produktu piegādātājiem pilsētā netrūkst pircēju no vācu armijas un vietējiem kristīgiem iedzīvotājiem, produktu piegādātāji pārdod savus ražojumus arī žīdiem, kuri, pielietojot savu sen pazīstamo nekaunību un uzbāzību, aizurot piegādātājus jau uz ceļiem un raujot tiem produktus vai no rokas laukā. It sevišķi žīdi esot kāri uz mazāk dabūjamiem produktiem – putniem, olām un ogām. Daži produktu piegādātāji pārdod produktus žīdiem arī tamdēļ, ka tie maksājot augstākas cenas. Bez tā esot novērotas arī personas starp kristīgiem iedzīvotājiem, kuras uzņemoties produktu iepirkšanu žīdiem. .. Ir pienācis laiks izbeigt katru pakalpošanu žīdiem, izbeigt katru sevis pārdošanu žīdiem!.. Vajag atcerēties 1940. g. 17. jūniju Daugavpilī, kad melnsprogaino un līkdegunīgo žīdu bari tūkstošiem liksmoja Daugavpils ielās, apsveicot ar žīdiski karstām jūtām un gavilēm sarkanās armijas ienākšanu.. Cik daudz no mūsu piederīgiem tie paši žīdi nav garīgi un fiziski spīdzinājuši un nomocījuši.. Ja kāds to visu ir aizmirsis, tad ir pēdējais laiks to atcerēties, neaizmirst un zināt, ka žīdi mūs nekad par cilvēkiem nav uzskatījuši, ka katra cilvēcība tiem ir sveša un ka tamdēļ katra mīkstsirdība pret žīdiem ir lieka.

Rakstītājs draudēja publicēt visu to cilvēku vārdus, kas turpināšot palīdzēt ebrejiem. Raksts ieteica prefektūrai pievērst lielāku uzmanību pārtikas sadalei un pārbaudīt, vai visi ebreji ievēro likumus un valkā dzelteno atšķirības zīmi.³¹⁸

Kā varēja gaidīt, *Nacionālā Zemgale* pievienojās uzbrukumam.

Ir vēl cilvēki, kas negrib vai arī neizprot pašreizējo laikmetu. Viņu rīcība latvju tautai godu nedara, un tā nekavējoši izbeidzama. Šeit būtu runa par žīdu atstātām mantām un produktiem.. Uzraudzības iestādēm nākas katru dienu sadurties ar gadījumiem, kur latvieši pārņem savā glabāšanā dažādas žīdiem piederošas mantas un produktus.. Labākās drēbes, vērtslietas, mēbeles un produktus žīdi «atdāvina» vai nu sētniekam, vai «labam, ilggadīgam» kalpotājam vai kaimiņam. Un tie nu arī tad ņem abām rokām vajadzīgas un nevajadzīgas lietas, lai tikai varētu «labajam» žīdiņam saglabāt kaut daļu viņa salaupītās

³¹⁴ «Atmaskotais žīds latviešu daiļliteratūrā», *Daugavas Vēstnesis*, 1941. g. 7. nov.

³¹⁵ «Uz latviešu rakstniecības drupām», *Zemgale*, 1941. g. 3. sept. F. Bīviņš rakstā «Žīdi – divu latviešu rakstnieku skatījumā» (*Zemgale*, 1942. g. 7. febr.) ir atradis dažas pozitīvi antisemitiskas vērtības Doku Ata dzejolī «Ainas no gadatirgus» un Jāņa Ezeriņa stāstā «Pūra nauda». Citi autori tos pašus darbus citējuši kā prosemītiskus.

³¹⁶ *Tēvija*, 1941. g. 4. jūl.

³¹⁷ 1941. g. 7. jūlijā *Tēvija* raksta par veikalu Blaumaņa ielā 27, kur ebrejiem pārdots piens. «Attiecīgām iestādēm nekavējoties jānoskaidro šī veikalnieka, lielā žīdu drauga, personība un jārūpējas, lai viņš savu noziedzīgo darbību nevarētu turpināt». Sk. arī *Tēvijas* 1941. g. 19. jūlija numuru, kurā minēta Eglītes piena produktu tirgotava Ķertrūdes ielā 60, kurā arī ebrejiem pārdots piens.

³¹⁸ *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941. g. 18. jūl.

mantas.. Dzīvei nepieciešamās mantas žīdiem nav liegts aizvest uz savu jauno dzīves vietu, bet nekādā gadījumā tie vairs nedrīkst atgriezties savās bijušās dzīves vietās un uzsākt «apdavināšanu». Tas ir smags noziegums, un kā tāds tas arī saņems bargu sodu.

Mēs zinām, ka daudzi vēl aizstāv žīdus .. Visi latvieši, nokratat no sevis apmātību un rīkojaties, kā īstiem latviešiem pienākas, – neņemot nekā no žīdiem un uzrādot uzraudzības iestādēm žīdu pamestos produktus un mantas. Neļaujiet arī savam kaimiņam nekā pieņemt no žīdiem. Ir arī vēl pa retam tādi, kas iedomājās, ka pamestās žīdu mantas ir bez īpašnieka, un viņi tās pievāc. Šādu rīcību sauc par laupīšanu, un tai pēc kara laika likumiem ir bargs sods.³¹⁹

Galējais antisemitisms: prasība pēc nogalināšanas

Antisemitisms nav viendabīgs, šeit pastāv gradācijas. Mēs neesam sasnieguši galējo antisemitismu, līdz nesaskaramies ar prasību ebrejus nogalināt, vai tas būtu ierosinājums, mājiens vai tiešs paziņojums. Daži formulējumi, tādi kā «Gals žīdiem – izmantotājiem!» vai «Neslēpt nevienam odzi»³²⁰, izteikti citā laikā un vietā, būtu ar plašāku nozīmi. 1941. g. kontekstā interpretācija ir ierobežota. Aicinājums pēc «galīgā atrisinājuma», neskatoties uz to, kā tas izteikts, ir «nobrieduša antisemitisma» neatņemama sastāvdaļa. Galējā antisemitisma siloģisms bija: ebreji ir nogalinājuši latviešus, un tādēļ ebreji tiks nogalināti.

Vispilnīgāk ir izteicies Viktors Šteinbergs 1941. g. 7. augusta *Tālavietī*: «Žīdi bija tie, kas izstrādāja latvju tautas iznīcināšanas plānu un sāka to pildīt, – viņiem kā tautai būs jāmirst!»³²¹

Nacionālās Zemgales redaktors 4. jūlijā rakstīja: «Nekādas žēlastības, ne piekāpšanās! Žīdiskais odžu dzimums atjaunotā Latvijā vairs nedrīkst zelt».³²²

Nacionālās Zemgales 1. jūlija numurā publicēts tendenciozs apraksts par diviem jauniem ebreju sarkangvardiem Sarkanās armijas atkāpšanās laikā: ««Neuzvaramai armijai» atkāpjoties no Jelgavas, šie sātana dēli staigāja pa pilsētas ielām revolveriem rokā, arestēja un aizveda nevainīgus iedzīvotājus, lai tos noslepkavotu. Tomēr pelnītam sodam šī salašņu banda neizbēg».³²³ Nākamajā numurā parādījās atklāta prasība: «Reiz pienācis laiks uz visiem laikiem izbeigt žīdiski-komunistisko virskundzības teroru».³²⁴

A. Silarājs rakstīja:

«Ceļu sarkano apspiedēju pulkiem mūsu dzimtenē sagatavoja žīdi, kuru rokas nekad nav tulznojis darbs, kuru muguras nekad nav līkušas mūsu baltās, mīļās dzimtās zemes auglīgajos tīrumos, bet kuri vienmēr bijuši pirmie iegūt sev visas tās vērtības, kuras radījusi latviešu tauta.. Ilgi, pārāk ilgi latviešu tauta bijusi iecietīga pret žīdiem. To pierādīja jau 1919. gada lielniecisma laikmets, kurā mūsu tautas parazīti un ļaunākie ienaidnieki – žīdi un viņu algotņi izlēja daudzu latviešu dēlu un meitu asinis. 1940. gada 17. jūnijā mūsu tauta otrreiz nokāpa žīdisma verdzības kapā».³²⁵

Laikraksta *Zemgale* neparakstītā redaktora slejā tika apgalvots, ka «žīdisms un komunisms» ir sinonīmi. «Komunisms ir tas pats, kas žīdisms, un žīdisms ir tas pats, kas komunisms. Komunisms nodrošina solīto brīvību tikai vienai tautai – žīdiem. Žīdiem komunistu valstī patiesām ir paradīze, un tikai žīdi komunistu valstī bauda patiesu brīvību». Raksts beidzas kā draudī, lai gan tolaik Jelgavas ebreji bija nogalināti: «Tagad mēs zinām, ka pret žīdismu un komunismu mums, latviešiem, var būt tikai viena nostāja. Un tā ir – iznīcināt tos, tāpat kā viņi gribēja iznīcināt mūsu tautu. Žīdi-komunisti tomēr savu nodomu nepiepildīja. Mēs savējo – piepildīsim!»³²⁶

Ražīgais T. Zeltiņš, lai gan komplicētākā veidā, ebreju nogalināšanas attaisnojuma ideju ievija īsajā stāstā *Kāpnes*. Stāsts ir par jaunu latviešu sievieti, kas atrod kalpones darbu pie visneglītākā izskata

³¹⁹ *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 18. jūl.

³²⁰ Turpat, 1. jūl. Šādi izsauceieni parādījās jau otrajā Jelgavas okupācijas dienā.

³²¹ *Tālavietis*, 1941. g. 7. aug. V. Šteinbergs brīdināja latviešus, kuri žēloja ebrejus: «Velti žēlot – neaizmirsīsim, ka Dāvida zvaigzne var tikt uzkārtā kaklā arī tam, kas stāv rindās, pakalpodams žīdam».

³²² *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 4. jūl.

³²³ Turpat, 1. jūl. Par to, ka šis stāsts izdomāts, norāda atsauksme uz sarkanajiem gvardiem. Padomju varas laikā pastāvēja dažādas palīgpolīcijas organizācijas, bet nevienam no tām nesauca par sarkanajiem gvardiem. **V.E.:** Tas nu gan nav nekāds rādītājs: autors varēja vienkārši nezināt, kā šīs organizācijas patiesībā saucās; laika pētīšanai un noskaidrošanai taču nevienam nebija – visi šie raksti tapa «uzcepti» dažās stundās, ja jau 1. jūlijā tos paspēja iespiest.

³²⁴ Turpat, 2. jūl.

³²⁵ Turpat, 7. jūl.

³²⁶ *Zemgale*, 1941. g. 20. aug.

ebreja. Ebrejs cenšas sievieti izvarot, bet viņa atrod cirvi un ebreju nogalina. Autors aprakstīja, kā sieviete kāpa lejā pa kāpnēm:

Bet viņa sevī nejuta ne mazākās vainas apziņas, pat pretēji – dīvaina drosme un prieks it kā pēc taisnīgas uzvaras strāvoja dzīslās. Nē, šīs kāpnes viņa nenokāpj kā pazemota vai slepkava, bet kā uzvarētāja.. Viņa taču bija padarījusi tikai taisnīgu darbu. Bet pakāpieni savā vēsajā mierā drūmi klusēja, jo tie zināja, ka suverēnās demokrātijas suverēniem tiesnešiem ir tādi suverēni likumi, kas par jebkādos apstākļos notikušu žīda nogalināšanu pazīst tikai sodu.³²⁷

Stāsta būtība nav tā, ka viņa ir nogalinājusi izvarotāju, bet drīzāk ebreju un ka tā ir morāli attaisnojama slepkavība.

Lai gan sievietes kopumā neiesaistījās šajās antisemitiskajās orgijās, kāda Velta Maldone tomēr piedalījās:

«Ikvienam latvietim kļūst skumji, redzot, ka vēl aizvien nebeidzas un nebeidzas dažu mūsu tautiešu neprāts, ka vēl aizvien ir sastopami zelta vergi pašu latviešu vidū, kas ļaujas nopirkties par žīdu asiņainiem grašiem .. Cik sāpīgi tad mums arī nava, mēs tomēr redzam, ka ir cilvēki, kas domā citādi. Viņi saka: «Jā, bet šie žīdi jau ir nevainīgi. Tie slepkavas ir aizbēguši!» Lai tad šie vientiesīgie iegaumē un neaizmirst, ka visu žīdu svētos rakstos ir lasāms: «Ikviens žīds, kas izlej bezdievju (nežīdu) asinis, dara tikpat daudz, kā viņš upurētu Dievam...» Tiem pasniedz pienu un maizi, kaut arī latviešu bērni paliktu neēduši. Vai tiem latviešiem, kas tik bezdievīgi ļaujas pirties no latviešu tautas slepkavām!»³²⁸

J. Zalcmanis, pazīstams Pērkoņkrusta dalībnieks, specializējās iedomātās saiknes starp brīvmūrniekiem un ebrejiem atmaskošanā – to divu spēku, kas antisemitiskajā literatūrā veido sazvērniecisku un neredzamu pagrīdi, kas pakļautībā tur tautas un valstis. Viņš rakstīja:

Atbilde ļoti vienkārša: valsts vara parasti ir slepenās organizācijas «brāļu» – brīvmūrnieku rokās. Tautai jādzīvo nezinot!.. Savu mērķu sasniegšanai žīdisms nepazīst nekādu šķēršļu. Miljoniem cilvēku miruši gan karagājienos, gan bada nāvē. Miljoni nomocīti vismežonīgākā kārtā, un, kamēr tautas ilgi dziedē savā garīgajā un fiziskajā miesā cirstās rētas, klusu triumfēdams žīds taustās tālāk – tuvāk, arvienu tuvāk kopš gadsimtiem lolotās cerības piepildījumam – nežīdu tautu nospiešanai verdzībā un pakāpeniskai iznīcināšanai... Cik pilnīgi žīdisms izved praksē šos savus slepenos likumus, kārodams pasaules tautu iznīcināšanu, gluži labi tagad zina katrs latvietis, atcerēdamies komunisma varas gadu.. Ir dzimis jaunais pasaules uzskats, kurš ved Eiropu pretim galīgai uzvarai par žīdisma kundzību.³²⁹

Vagulāns, iespējams, nīknāk nekā jebkurš cits skāra problēmu par kolaborantiem – neebrejiem, kas pieslēgās komunistiem, t.i., ebrejiem.

Par to, šķiet, nevienam nebūs šaubu, šie žīdu uzkundzēšanās un spīdzināšanas mācību piekritēji nav lietojami sabiedrības locekļi, kādēļ no tiem jānorobežojas. Nekāds sods šiem zvēriem – cilvēkiem nebūs par smagu, un atšķirība starp žīdu un tā padevīgu kalpu nedrīkst būt. Šī saujiņa nezvēru jāizspļauj – tā nedrīkst elpot svētās āriešu rases un citu godīgu pasaules tautu gaisu.³³⁰

Provinces laikrakstā *Smiltenietis* F. Pomelnieks publicēja rakstu «Kāpēc žīds ir nīstams».

Patiesībā šim naidam [pret ebrejiem] ir daudz dziļāki iemesli, proti – **rasu izšķirība**. Semītu rase dzīvo uz baltās rases rēķina .. Bet ārietim visur uz pēdām sekoja žīds. Žīds tapa kroģeris un augļotājs vājas dabas ārietim; vīrieša un sievietes gods tapa pērkams, žīds izmantoja ārieša atklājumus un izgudrojumus, apgāja viņa likumus, nonievāja reliģiju un ģimenes tradīcijas, sekmēja netiklu uzdzīvi ar attiecīgu literatūru, dejām, bildēm un kino izrādēm, To visu darīja brīvības ideju un «kultūras» vārdā... Bet nu tam visam ir noslēgums... Pārāk ilgi savās migās žīdi ir perinājušies, pārāk ilgi tauta glabājusi čūskas savā azotē. Un tagad viņu stunda sit. Vēl tie mēģina glābties; vēl tie cer, ka tos glābs viņu sirdsdraugi – komunisti. Bet ir jau par vēlu – arī viņu stunda sit.³³¹

³²⁷ Turpat, 3. sept.

³²⁸ «Atjēdzies!», *Daugavas Vēstnesis*, 1941. g. 23. okt.

³²⁹ Zalcmanis J., «Lielā pagrīde», *Zemgale*, 1941. g. 18. sept.

³³⁰ *Taisnā Vaga*, nr. 1, 1941. g., 1. aug., 4. lpp.

³³¹ *Smiltenietis*, 1941. g. 18. jūl.

J. Martinsons rakstīja, ka latvieši ir uzzinājuši par komunistiem un ka «*ir radušies pirmie cīnītāji kara laukā, kam drīz sekos pārējie. Bet ne mazāk svarīga ir cīņa pret židismu ikdienas dzīvē*».³³²

Nacistu antisemitiskā propaganda okupācijas laikā vēl nav tikusi pietiekami pētīta. Būtu ļoti lietderīgi to salīdzināt ar propagandu citās okupētajās zemēs. Vai tā bija tieši tāda kā Francijā un Ukrainā? Kas attiecas uz Latviju, propaganda laika gaitā mainījās saskaņā ar vajadzību. Lai gan okupācijas prese nekad nebija brīva no antisemitisma, tā intensitāte mazinājās pēc ebreju nogalināšanas. 1942.–1945. g. armijas laikrakstos antisemitiskais saturs ir minimāls. Lai gan esam uzsvēruši latviešu autoru sacerējumus, bija arī ļoti daudz pārrunājumu no vācu preses – izvilkumi no Hitlera rakstiem, no Gebelsa un Geringa runām. Okupācijas beigu fāzē ebreju jeb boļševiku atgriešanās draudi atkal tika bieži pārrunāti.

Antisemitisms un ebreju nogalināšana

Nemazinot to lomu, kāda antisemitismam Latvijā varēja būt notikušajos briesmu darbos, mums nevajadzētu automātiski pieņemt, ka antisemitisma eksistences konstatēšana pati par sevi ir pietiekami izskaidrojusi latviešu piedalīšanos iznīcināšanās.³³³ Katrs, kas bija antisemīts, nesteidzās nogalināt ebrejus. Lai gan antisemitisms Latvijā eksistēja, sevišķi pilsētās, ir grūti konstruēt psiholoģisku saikni, kas tieši vestu no antisemitisma pie slepkavībām. Problēma, kas saistīta ar priekšstatu par antisemitismu, satur neskaidrību un nozīmju daudzveidību. Dažkārt tas var nozīmēt vienīgi etnisko atšķirību atzīšanu starp ebrejiem un neebrejiem. Citreiz antisemitisms ir rasistiska teorija, kur naidis ir ievērojama tās sastāvdaļa. Tad vēl ir jautājums par ebrejiem kā boļševikiem un ebrejiem kā bezkaunīgiem kapitālistiem, arī – kā abas puses varēja līdzāspastāvēt. Hitleris veicināja bioloģisko (pēc viņa vārdiem, zinātnisko) antisemitismu, to, kas izauga no 19. gs. antropoloģiskajām teorijām. Viņaprāt ebreji kļuva āriešu un ziemeļu tautu demoralizētāji.³³⁴

Kad antisemitisms kļuva par motīvu nogalināšanai? Vai antisemitisms pats par sevi jebkad ir nogalināšanas cēlonis? Šis nav mēģinājums attaisnot antisemitisma nevienu masku, bet apsūdzību slepkavībā nepieciešams pamatot pilnībā. Jautājums ir šāds: vai latvieši, kas piedalījās ebreju iznīcināšanā, to darīja antisemitisma dēļ? Šim jautājumam nevajadzētu pieiet kā formulai. Jautājums par antisemitismu kā cēloni eksistē pat tādās zemēs kā Francija, Polija, Ungārija un Rumānija, kur pastāv sava veida vēsturiska vienprātība par dziļu antisemitisma eksistenci. Vai pirmskara antisemitismam šajās valstīs ir kāda saistība ar ebreju iznīcināšanu? Vai antisemitisms viens pats izskaidro ebreju nogalināšanu Vācijā? Polijas gadījums varbūt ir vislabākais piemērs, kas grauj stereotipisko domāšanu minētajā jautājumā. Lai gan ir zināms, ka Polija ir bijusi pārpilna ar antisemitismu pirms 1939. g., vēsturiskie dokumenti mums rāda, ka poļiem nebija ebreju iznīcināšanas vienību.³³⁵ Antisemitisms Latvijā ir pavisam cits gadījums; cik dziļi antisemitisms bija iesakņojies latviešu vidū un Latvijas valsts struktūrā? Par antisemitismu Latvijā pētījumu nav, un viedokļi šajā jautājumā dalās kā starp Latvijas ebrejiem, tā arī starp pārējiem, kas ir iedziļinājušies būtībā. Bernhards Press, kurš pašreiz dzīvo Berlīnē, rakstīja:

Latvijas ebreju traģēdija nesākās ar vācu okupāciju 1941. g. 1. jūlijā, bet drīzāk daudz agrāk. Zināmi traģēdijas priekšnoteikumi sāka sevi parādīt, lai gan tos nepamanīja, jau pirmajos Latvijas Republikas gados. Realitāte bija, ka pastāvēja reliģijas brīvība un kultūras autonomija, bet vienlaicīgi nebija pilsoņtiesību, ko Konstitūcija mums solīja pilnā mērā. Sevišķi tas parādījās faktā, ka mēs bijām izslēgti no visiem valsts civildienesta posteņiem. Ja daži ebreji tika nozīmēti, tie bija īpaši indivīdi, ko nozīmēja zemākstāvošos posteņos.³³⁶

Pretēju redzesviedokli izvēlējies Franks Gordons, kurš tagad dzīvo Telavivā:

Neatkarīgās Latvijas eksistences divas desmitgades gan latvieši, gan ebreji atceras kā «labos gadus». Latviešiem un Latvijas ebrejiem dzīve nav bijusi tik laba ne pirms tam, ne kopš tā laika. Protams, bija daudz problēmu – korupcija un bezdarbs, politiskās intrigas, vēlāk pat populistiska diktatora kaprīzes –, bet šajā pasaulē viss ir relatīvs, un retrospektīvi objektīvam vērotājam jāatzīst, ka šajās divās desmitgadēs latvieši

³³² *Tēvija*, 1941. g. 1. dec.

³³³ Z. Baumans (*Zygmunt Bauman*) darbā *Modernity and the Holocaust* ir apšaubījis tiešu saikni starp antisemitismu un holokaustu.

³³⁴ Īss kopsavilkums par dažādām antisemitiskām skolām atrodams N. Balabkina (*Nicholas Balabkins*) darbā *West German Reparations to Israel* (3–8.lpp.).

³³⁵ Mēs novirzītos pārāk tālu no savas tēmas, ja izpētītu poļu dalību holokaustā. Visnopietnākās apsūdzības par poļu dalību parādījās pēckara laikā, kad Poliju kontrolēja Sarkanā armija.

³³⁶ Press B., *Judenmord in Lettland 1941–1945*, S. 23.

bija saimnieki paši savā zemē un valdīja labi un ka ebrejiem un pārējām minoritātēm tika garantētas visas tiesības, ko Tautu Savienība paredzēja etniskajām grupām Austrumeiropā. Ebreju reliģiskie, kultūras un nacionālie centieni šajos gados netika traucēti vai ierobežoti.³³⁷

Margērs Vestermanis, kurš dzīvo Rīgā, nesen atzīmēja:

1918. g. 18. novembrī Rīgā tika proklamēta neatkarīgā Latvijas Republika. Tā aptver tikai divdesmit gadus, bet šis salīdzinoši īsais laiks bija ļoti nozīmīgs Rīgas ebreju kopienas dzīvei. Notika konsolidācijas process, palielinājās latviešu vides ietekme, pieauga ebreju tautas kultūras un nacionālās pašapziņas līmenis.³³⁸

Antisemitisma novērtējumus Latvijas valstī devuši arī dažādi vācu prokurori un tiesneši, kas bija saistīti ar kara noziegumu izmeklēšanu Latvijā. Hamburgas prokurori V. Arāja prāvā konstatēja:

Sākumā Baltijas valstīs nebija spilgti izteikta antisemitisma. Situācija tomēr mainījās līdz ar nacionālisma augšanu 30. gados, sevišķi Latvijā. 1933. g. te tika nodibināta ekstrēma nacionālistiska un antikomunistiska organizācija, kura sākotnēji sevi sauca par Ugunskrustu un tad, pēc tam, kad to ātri aizliedza ar likumu, kļuva aktīva zem Pērkoņkrusta vārda. Organizācijā iesaistījās līdz 6000 dalībnieku, kas ietvēra sevišķi daudz studentu. Viņi valkāja pelēkus kreklus un melnas beretes. Ar lozungu «Latviju latviešiem» Pērkoņkrusts bija aizspriedumains pret visām nacionālajām minoritātēm un pirmkārt pret vāciešiem un ebrejiem. Antipātija pret ebreju minoritāti ietvēra ebreju veikalu boikotu citu manifestāciju starpā. Arī Pērkoņkrusts tika aizliegts un izklīdināts 1934. gadā.³³⁹

Tiesneši E. Grauela lietā Hannoveres Zemestiesā arī pievērsa uzmanību antisemitisma stāvoklim Latvijā, bet sniedza no Hamburgas prokuroriem atšķirīgu secinājumu.

Tiesa nevarēja konstatēt, ka plašas latviešu tautas aprindas uzturētu naidu pret ebrejiem, kā to bija plānojuši nacionālsociālistu vadība. Plašākas latviešu aprindas tomēr vērsa savu naidu un riebumu pret tiem ebrejiem, kuros viņi redzēja kolaborantus ar nīsto komunistu sistēmu, bet ne pret tiem ebreju līdzpilsoņiem, ar kuriem kopā viņi dzīvoja pilsētās un ciemos un kuri, izņemot radikālos elementus, kas ir vienmēr sastopami, pelnīja savu maizi kā amatnieki vai tirgotāji.³⁴⁰

Latviešu antisemīts konservatīvais politiķis un publicists Arveds Bergs 30. gadu sākumā rakstīja:

Antisemitisms mūsu tautā tiešām ir ļoti liels un dibināts. Tas tiešām reiz varētu atrast izeju grautiņos, ja citādi nemaz vairs neatrod izeju, kaut kādā veidā, kā par to var runāties.³⁴¹

Reiz, kad A. Bergs apvainoja *Brīvo Zemi*, K. Ulmaņa partijas laikrakstu, ka tas iespiedis pārāk daudz ebreju sludinājumu, K. Ulmanis viņam atbildējis: «Ko tad lai dara, ja latviešu veikalnieku mums nav?»³⁴²

Antisemitisms un latviešu piedalīšanās ebreju iznīcināšanās

Kāpēc latvieši piedalījās nogalināšanās? Atbildot uz jautājumu, vācu saikne – propaganda, ko nacisti atveda uz Latviju, un organizatoriskās pūles, ko Himlera vīri izvērta, lai radītu latviešu zonderkomandas, – ir obligāta. Lai nodaļu sabalansētu, es tomēr apskatīšu viedokļus, kas pastāv populārā līmenī, klišejas, ko piedāvā nelatvieši un latvieši, kas cenšas izskaidrot latviešu lomu ebreju iznīcināšanās.

³³⁷ Gordon F., *Latvians and Jews between Germany and Russia*, p. 15.

³³⁸ Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 16,17. B. Press, F. Gordons un M. Vestermanis ir gandrīz laikabiedri, un visi trīs, lai gan dažādos veidos, pārdzīvojuši holokaustu. B. Press slēpās latviešu ģimenē Rīgā, F. Gordons izbēga uz Padomju Savienības vidieni, M. Vestermanis, kurš pārcieta visrupjāko izturēšanos nacistu laikā, izgāja cauri geto, kā arī Mežaparka un Dundagas noņemšanai. Pēdējo holokaustā fāzi viņš izdzīvoja starp partizāniem Kurzemes mežos. Sk. arī Nauma Liščica vēstuli 1993. g. 5. maija *Neatkarīgajā Cīņā*: «Mans tēvs bija Latvijas atbrīvotājs [...] un Latvijas atbrīvotāju biedrības loceklis. Tāpēc es arī mācījos latviešu pamatskolā un vēlāk ebreju vidusskolā. Varu apliecināt, ka latviešu pamatskolā nebija antisemitisma».

³³⁹ Arājs Trial Records: Verdict against Viktors Arājs, p. 11.

³⁴⁰ Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel u.a, S. 49.

³⁴¹ Stranga A., «Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis (1934–1940)», nr 6,129. lpp.

³⁴² Turpat.

Pastāv divas populāras skolas šajā jautājumā. Pirmā uzskata, ka latviešus motivēja dziļi iesakņojies antisemitisms; otra – ka piedalīšanās bija atbilde par ebreju «noziegumiem» pret latviešiem krievu okupācijas laikā Latvijā 1940. un 1941. gadā.

Starp abiem skaidrojumiem pamatos pastāv saskaņa – otrs ir specifisks pirmā skaidrojuma gadījums. Pirmo uzskatu pārstāv galvenokārt ebreju autori, otro – latvieši, pirmkārt tie, kas emigrēja (sabiedrības viedoklis ir mēms un joprojām Latvijā šajā jautājumā neattīstījies). Pirmais ir apsūdzība antisemitismā. Otrais, lai gan tā paudēji to neteiktu tādā veidā, ir apsūdzības akceptēšana. Abi argumenti radās emociju pārņemtā laikā – kara laikā vai drīz pēc tam, un šī iemesla dēļ vien tos varbūt vajadzētu noraidīt kā nepietiekamus izskaidrojumus. Abi ir nepatiesi: tie apgalvo, ka viņu pusē ir vēsturiskie «fakti», bet sabrūk pēc rūpīgas pārbaudes. Tie var nodrošināt ticamus izskaidrojumus, bet ne viens, ne otrs var izturēt pilnu analīzi. Bet, pirms šie viedokļi tiek atmesti, tie jāpārbauda.

Ebreju un boļševiku saikne

Sakarā ar «atbēdas teoriju» rodas divi jautājumi. Cik daudz vēsturiskās patiesības ir attiecībā uz ebreju dominēšanu, uz ebreju un boļševiku saikni Latvijā padomju okupācijas laikā; otrkārt, kas tai ticēja, un kad izskaidrojumu pieņēma?

Vispirms «atbēdas teorija» ir jānoraida tāpēc, ka tā ir balstīta uz vēsturisku nepatiesību. Nekādi vēsturiski pierādījumi tās apstiprinājumam nav tikuši sniegti, un ir ētiski nosodāms, ja, argumentējot teoriju, nonāk pie upuru – noslepkavoto ebreju – vainošanas.³⁴³ Tā ir kaila daudzveidīgo antisemitisko apgalvojumu atkārtošana, ko nacisti, atveda uz Latviju. Apgalvojums, ka ebreji noorganizēja krievu revolūciju, bija radies krievu monarhistu vidū. 20. gados Latvijā nedaudz par to runāja, bet tas nekļuva par latviešu antisemitisma ievērojamu sastāvdaļu. 1941. g. nacisti monarhistu ideju precizēja un deva tai jaunu dzīvi. Atkal un atkal einzacgrupu līderi bija pārsteigti, ka «vietējie», neskatoties uz milzīgo propagandu, bija vienaldzīgi pret tā saukto ebreju un boļševiku saikni. 30. gados Latvijā pastāvēja spēcīgs pretvācu noskaņojums, un nav domājams, ka daudzi latvieši (bija izņēmumi) Hitlera murgus par ebrejiem būtu ņēmuši vērā ar lielu nopietnību.³⁴⁴ Atbēdas teoriju jānoraida arī tāpēc, ka tā akceptē kolektīvās vainas – ebreju vainas un latviešu vainas – principu.

Lai cik tas savādā arī skanētu, ebreju un boļševiku saiknes viedokli sekmēja padomju propagandas aģentūras, lai arī ne tik vulgārā veidā kā nacisti. Jau 1940. g. 17. jūnijā, kad padomju spēki ieradās Latvijā, viņu attieksme pret iedzīvotājiem bija aprēķināta tā, lai radītu maksimālus konfliktus starp tās tautām, sevišķi starp ebrejiem un latviešiem. Padomju vara ebrejus nesēdināja marionešu valdības augstākajos amatos, kā to darīja pēckara Polijā, bet veica aģitāciju ebreju – sevišķi jaunatnes vidū, lai ebreju klātbūtni uz ielām darītu jūtamu. Ebreju presē viņi iesaistījās latviešu kaitināšanā, atkārtoti rakstot stāstus par latviešu antisemitismu un briesmām, ko ebreji varētu gaidīt no latviešiem.³⁴⁵ – Notikumi 1940. g. padomju okupācijas laikā nebija spontānāki kā tie, kas risinājās 1941. g. vācu okupācijas laikā. Abu okupācijas režīmu antisemitismu pavadīja milzums propagandas.

Lai vēl vairāk saspīlētu latviešu un ebreju attiecības, padomju vara lietoja krievu valodas standartu, kas noteica, ka jālieto vārds *ebrejs* tradicionālā latviešu vārda *žīds* vietā.³⁴⁶ Vārds *ebrejs* latviešus kaitināja, jo tas asociējās ar padomju okupāciju. Tika pieņemts, ka vārds *žīds* nozīmēja antisemitismu, ka Latvijas Republika ir bijusi antisemitiska un ka ebreji cietuši Latvijas valsts laikā. Lingvistiskais rīkojums, neņemot vērā rusifikāciju, panāca to, ka latviešu vidū izplatījās ideja, ka padomju vara starp visām tautām sevišķi izdalīja ebrejus. Tas vedināja uz domām par apslēptu antisemitismu latviešu vidū, un nacistu okupācijas laikā Himlera aģenti to izmantoja.³⁴⁷ Vārds *ebrejs* palika par antisemitisma veicinošu vārdu.

³⁴³ Pavisam nesen problēmu ir pētījis A. Stranga rakstā «1941. gada 4. jūlija atceres».

³⁴⁴ Ernests Blanks, kurš 20. gados bija pazīstams antisemīts, 1933. g. uzrakstītajā brošūrā *Hitlers, žīdi un Latvija* izsmēj Hitleru un viņa antisemitismu. Sk. arī Ā. Šildes uzskatus darbā *Latvijas vēsture, 1914–1940*, (568. lpp.).

³⁴⁵ Levin D., «The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941», p. 40–42. Es esmu mēģinājis pārbaudīt incidentus, kuru aprakstus, kā norāda D. Levins, viņš atradis ebreju padomju presē 1940. g., bet neesmu atradis pamatojumu no latviešu puses. Protams, šajos incidentos varētu būt patiesības kodols, bet kopumā tie atstāj pārspīlētu iespaidu.

³⁴⁶ Abu vārdu angļu ekvivalenti ir *Hebrew* un *Jews*. Latviešu vidū vārds *ebrejs* kalpojis kā izvēles vārds antisemitisma apzīmēšanai. Diskusiju šī vārda sakarā sk.: Krupņikovs P., «Latvieši un žīdi» (*Roro*, 1991).

³⁴⁷ VDK un aģitācijas un propagandas iestāžu līdzdalība mēģinājumā saindēt latviešu un ebreju attiecības un piekārt ebreju boļševiku birku ir vilkušies līdz šai dienai. Šķiet, ka VDK gribēja nobīdīt pie malas Mavriku Vulfsonu par to, ka 1988. g. runā viņš atklāja patiesību par 1939. g. Molotova–Ribentropa paktu. M. Vulfsons,

Laiku, kad Latvijā parādījās uzskats par ebreju atbildību boļševismā, nevar droši datēt. Lai gan daži antisemīti šo viedokli pieminēja 20. gados, nešķiet, ka tam būtu bijusi plaša izplatība līdz 1941. gadam.³⁴⁸ Nav jautājuma par to, ka šis uzskats tiešām guva popularitāti latviešu vidū 1941. g. un emigrantu vidū ir audzis kopš tā laika. Līdz 1940. g. Latvija kopumā bija brīva no šīs idejas tāpēc, ka latvieši paši bija dziļi saistīti ar boļševiku revolūciju³⁴⁹ un ka republikas periodā Latvijā spēcīgs komponents bija sociāldemokrātija. Ir vēsturiski pierādīts, ka ebrejiem bija ļoti mazs sakars (gandrīz nemaz) ar Latvijas komunistisko kustību.³⁵⁰ Šķiet, ka 30. gados ulmaniešu ietekmē vairāk ebreju pieslēgās komunistiskajai pagrīdei, bet pat tad, kad 1940. g. padomju spēki okupēja Latviju, Latvijas Komunistiskajā partijā ebreji bija minoritāte. Kas attiecas uz latviešu attieksmi, patiesība vai izdomājumi par ebreju un boļševiku saikni toreiz bija atkarīgi no tā, vai ebreji bija vai nebija saistīti ar padomju varu 1940.–1941. gadā.³⁵¹

Lai gan zināms skaits vietējo ebreju un tie, kas ieradās kā padomju funkcionāri, bija aktīvi dažādos administratīvos līmeņos, ir pilnīga nepatiesība apgalvot, ka padomju vara Latvijā balstījās uz ebreju klātbūtni. Nav iemesla domāt, ka Latvijas valsts iestādēs strādājošo ebreju skaits pārsniedza 5%, kas bija ebreju īpatsvars iedzīvotāju vidū. Piemēram, ebreju praktiski nebija Latvijas pagastu un apriņķu iestādēs, kas nozīmē, ka apmēram 70% Latvijas iedzīvotāju nebija objektīva pamata komunistu režīmu saistīt ar ebrejiem.³⁵² Nav iemesla domāt, ka pirms nacistu okupācijas lauku cilvēki jebkad šādu saistību ir pieņēmuši. Diezgan dīvaini, bet pat V. Štālekers atzina, ka Latvijas ebreji nesimpatizēja boļševikiem.

Latvijas žīdi, vispārīgi runājot, bija cionistiski orientēti, un pretstatā Lietuvai tie neatstāja būtisku ietekmi uz nelegālo marksistiski boļševistisko tendenci. Tā vietā savās aprindās tie atbalstīja ārpolitikas līniju, kas bija lojāla Lielbritānijai. Laika posmā no 1932. g. līdz 1934. g. trīs līdz pieci žīdi bija parlamenta locekļi. Kad boļševiki 1940. g. Latvijā pārņēma varu, vietējie žīdi daudz neparādījās atšķirībā no tā, kas bija noticis Lietuvā.³⁵³

Tālāk V. Štālekers sniedz apšaubāmas ticamības apgalvojumu.

Funkcionāri, kas nāca no Padomju Savienības, tomēr galvenokārt bija žīdi, un viņi nekavējoties sāka apmācīt savus rases biedrus Latvijā un izslēgt cionistus. Izņemot dažus plaši pazīstamus komunistus, vairums sabiedrisko iestāžu bija pārpilnas ar žīdiem. Boļševiku laikā Latvijā būtībā tikai tie latvieši, kuri bija uzrādījuši augstas pakāpes tehniskās zināšanas, palika savos amatos, bet pat tad viņi ieņēma zemākstāvošus amatus un saņēma mazāku atalgojumu.³⁵⁴

žurnālists ekskomunists ar sakariem ar VDK, bija 1940. g. komunistu «revolūcijas» dalībnieks, tāpēc viņa runa bija sevišķi nozīmīga un neapmierināja Kremļa veco gvardi. Drīz pēc šī notikuma Alfons Noviks, Latvijas IeTK priekšnieks 1941. g., apciemoja Andri Kolbergu, *glasnostj* aktīvistu, un nodeva pierādījumus par M. Vulfsonu. A. Noviks A. Kolbergam pastāstīja, ka 1940.–1941. g. viņš redzējis M. Vulfsonu un citus ebrejus Daugavpilī uz ielas ķeram latviešus un grūžam tos mašīnās, t.s. melnajās bertās. Pēc A. Novika interpretācijas, nevis čekisti arestēja latviešus, bet to darījuši ebreji. Sk.: Kolbergs A., *Dumpis uz laupītāju kuģa*.

³⁴⁸ Viens no spilgtākajiem latviešu intelektuāļiem, kas uzturēja šo ideju, kā rāda Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzeja lietas, bija Viktors Eglītis. Tas atspoguļojas viņa episkās poēmas «Rafi' Chans» manuskriptā.

³⁴⁹ Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution*.

³⁵⁰ Pastāvēja plaša ebreju un latviešu sadarbība 1905. g. un 1917. g. revolūciju laikā, bet Latvijas revolucionāro partiju vadība vienmēr atradās latviešu rokās. Semjons Nahimons bija vienīgais ebrejs, kam bija nozīmīga līdera loma Latvijas boļševiku partijā 1917. gadā.

³⁵¹ Analītisks novērtējums par ebreju aktivitātēm okupācijas agrīnajās dienās atrodams darbā: Gore I., Stranga A., *Latvija: neatkarības mijkrēslis*.

³⁵² J. Pētersons rakstā «Mans dzimtais pagasts» (18., 19., 23. lpp.) stāsta, kā vara tika mainīta viņa pagastā. Līdz ar okupācijas varas nodibināšanos pagastnamā ieradies kāds vīrs, vārdā Broms, un pieprasījis sasaukt pagasta iedzīvotāju sapulci. Kad viņam jautāja, uz kāda pamata sapulce noturama, tas atbildēja, ka viņš to darot partijas vārdā un pats to arī vadīšot. Uz iebildumiem, ka demokrātiskā iekārtā sapulces vadītājs ievēlams, viņš norādīja ar īkšķi uz aizmuguri, sacīdams, ka aiz viņa stāvēt Sarkanā armija. «Tad atvērās priekškars, atklādams pāris krievu zaldātu ar mašīnpistolēm. Parādījās arī citi un nostājās pie zāles durvīm». Bet ebreju tur nebija. Šī gada laikā, kārtojot darba lietas, J. Pētersons braucis gan uz sava apriņķa centru – Cēsīm, gan arī uz Rīgu. Tikai Rīgā viņš sastapis kādu jaunu, sīku ebreju meiteni, kura runājusi ar ebreju akcentu un kalpojusi zemā administratīvā amatā. J. Pētersona stāsts ir tikai viens piemērs, kas rāda, ka Latvijas administrācija nebija pārpildīta ar ebrejiem. Tas pats attiecas uz ebreju tiesnešiem un komisāriem.

³⁵³ Stahecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 83.

³⁵⁴ Turpat.

Lai gan mēs nezinām, cik daudz Krievijas ebreju ieradās Latvijā 1940. g., V. Štāleķera apgalvojums ir nepareizs no vairākiem viedokļiem. Vairākums no padomju militārās un administratīvās varas pārstāvjiem bija krievi, un starp padomju funkcionāriem bija arī daudz repatriēto latviešu komunistu, kuri 1919. g. bija meklējuši patvērumu Krievijā. Kopš 1919. g. Krievijā dzīvoja ap 200 000 latviešu, taču 30. gados viņi masveidā tika iznīcināti. Atzīstot, ka ļoti maz ebreju bija lauku administratīvajā struktūrā, jāatzīmē arī, ka Latvijas PSR valdības augstākajos slāņos ebreju nebija vispār.³⁵⁵

Ja arī bija aktīvi komunisti ebreji, viņi darbojās vidējā līmeņa administrācijā – galvenokārt pilsētās un ciemos un arī tad tikai tajās pilsētās, kurās bija lielāks skaits ebreju iedzīvotāju. Tas izslēdz vairākumu ciemu Vidzemē; ebreju iedzīvotāju te bija ļoti nedaudz.³⁵⁶ Varakļānos, Preiļos un Gostiņos ebreju bija vairāk nekā 50% no iedzīvotājiem. Šeit būtu dabiski redzēt ebreju klātbūtni. Problemātisks ir arī jautājums, kādā mērā pilsētu iedzīvotāji ebrejus uzskatīja par komunistiem, jo pilsētās bija spēcīga sociāldemokrātijas klātbūtne. Pilsētu latvieši pazina gan ebrejus komunistus, gan konservatīvos ebrejus, kā arī ebrejus, kas bija cietuši no komunistiem.

Argumenti, kas uzsver ebreju dominējošo lomu Latvijā padomju okupācijas laikā, parasti norāda, ka juridiskajā sistēmā, partijā un čekā ebreju bija proporcionāli vairāk nekā iedzīvotāju kopumā.³⁵⁷ Cik tālu ir iespējams noskaidrot, tie ir tukši apgalvojumi bez skaitļu vai sarakstu statistiskās analīzes. Nacistu periodā nekādi saraksti netika publiskoti, un kopš tā laika precizitātes līmenis nav uzlabojies. Kā mēs redzējam iepriekšējā nodaļā, nacistu nodibinātais Antisemitisma institūts, kura mērķis bija pētīt ebreju attiecības ar boļševismu, savus «atradumus» nekad neatklāja. Ievērojamā grāmatā, ko publicēja nacistu okupācijas laikā, latviešu sociologs Alfrēds Ceihners nevainoja ebrejus par Latvijas padomju okupāciju. Saskaņā ar viņa viedokli, kas nebija pilnībā brīvs no antisemitisma, tie bija krievi, kas sveica Sarkano armiju.

Liela daļa krievu izjuta latviešu valsts sadragāšanu un sarkanarmijas ienākšanu Latvijā nevis kā lielinieku uzvaru, bet kā lielās krievu valsts un krievu tautas triumfu.³⁵⁸

Kas attiecas uz padomju spēku sagaidīšanu no ebreju puses, A. Ceihners to redzēja vēsturiskajā kontekstā kā grūtu izvēli starp hitlerismu un staļinismu, tas bija viedoklis, kam piekrita daudzi Latvijas ebreji.

Vēl priecīgāki par sarkanarmijas ienākšanu bija daudzi žīdi. Tie gan negaidīja no tā materiālus labumus un ieguvumus (drīzāk zaudējumus, jo žīdi pa lielākai daļai bija turīgi tirgotāji un arī rūpnieki), bet tie baidījās no Vācijas iespaida paplašināšanās Eiropas austrumos un no eventuālās vācu karaspēka ienākšanas Latvijā, kas nozīmētu žīdu bagātības un labklājības pamatu iznīcināšanu Latvijā.³⁵⁹

Nenoliedzami, 1940. un 1941. g. daži ebreji kalpoja komunistu aparātā. Pat ja mēs pieļautu, ka 10% no tiesnešiem un čekas darbiniekiem bija ebreji, tas nevarētu pierādīt, ka ebreji padomju varas laikā dominēja. Ir grūti aplūkot šo jautājumu konkrēti, jo ebreju boļševiku savvēstības teorijas paudēji nav uzrādījuši nekādus datus. Tas ir minimums, ko varētu sagaidīt, sevišķi no tiem, kuri izmanto šo iemeslu Latvijas ebreju nogalināšanas attaisnošanai.

Padomju režīms tiešām ebrejiem pavēra pieeju administratīviem amatiem, kāda viņiem nebija Latvijas Republikā. Ir aculiecinieku liecības, ka līdz ar padomju spēku ierašanos ebreji ieplūda Latvijas administrācijā. Ņemot vērā, ka pirms okupācijas administratīvajos darbos ebreju praktiski nebija, dažu iedzīvotāju, sevišķi pilsētu latviešu prātos varēja rasties zināms iespaids par ebreju «dominēšanu». Bet viedoklis par to, ka pret ebrejiem izturējās ar sevišķu labvēlību, jāsaskaņo ar plašāk izplatīto uzskatu, ka

³⁵⁵ Visticamāko vērtējumu par ebreju «varu» padomju varas laikā 1940. g. sk.: Levin D., «The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941», p. 49.

³⁵⁶ V. Pelēcis 1985. g. 22. janvāra vēstulē ziņo, ka Alūksnē vienīgie ebreju funkcionāri bija trīs brāļi Trumani, divi no viņiem dienēja milicijā, bet trešais bija kooperatīvā veikala direktors.

³⁵⁷ D. Levins rakstā «The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941» norāda (49., 50. lpp.), ka ebreji bija daudz pārstāvēti Strādnieku gvardē, kura bija izveidota pēc militārajiem principiem. Lai gan sākumā iecerēta kā palīgpolīcija, pēc kara sākuma Strādnieku gvarde pievienojās Sarkanajai armijai un drosmīgi cīnījās pret nacistiem. Dažās vietās, kā Liepājā, Strādnieku gvarde veidoja būtisku pretošanās kustības daļu. Daudzi Liepājas latvieši uzskata, ka tieši ebreji bija pēdējie, kas pārtrauca cīņu pret uzbrūkošajiem spēkiem.

³⁵⁸ Ceihners A., *Latvijas boļševizācija, 1940–1941*, 143. lpp. A. Ceihnera grāmata var kalpot arī kā liecība tam, ka vācu okupācijas laikā informācija par iespējamo ebreju un boļševiku saikni, kuru Antisemitisma institūts it kā pētīja, nebija pieejama.

³⁵⁹ Turpat, 144. lpp.

«padomju ebreju melnie gadi» sākās ar nacistu–padomju paktu, kad Krievijā atklāti sāka pieļaut antisemitismu un tika atlaisti no darba daudzi ebreju funkcionāri, starp tiem Maksims Ļitvinovs.³⁶⁰

1940. g. 17. jūnijs

Latviešiem, kas bija pārliecināti par boļševiku un ebreju saikni, ir īpašs viedoklis par ebreju jaunatni. Tie apgalvoja, ka jaunie ebreji, padomju tankiem ienākot Rīgā, parādīja pārmērīgu sajūsmu. Pastāv stāsti, galvenokārt no Rīgas, ka 1940. g. 17. jūnijā ebreji skūpstīja padomju tankus un dejoja *horu* ap tiem. Šis pārmetums ir izteikts kontekstā ar ebreju nepateicību par brīvībām, ko viņi varēja baudīt brīvās Latvijas valdības laikā. Šie stāsti sniedz vispārēju iespaidu; neviens no stāstītājiem darbības vietai neatradās tuvāk par simt metriem. 17. jūnija un sekojošo dienu notikumu vērotāji Rīgā ir stāstījuši, ka cilvēku grupas, kas līksmoja par Sarkanās armijas ierašanos, bija mazas un ka sāncensu grupu starpā notika akmeņu sviešana. Kas «laba vēlētāju» vidū bija tie, kas svieda akmeņus, nekad nav ticis noskaidrots. Pat ja jaunie ebreji bija tur klāt, grupas nekādā ziņā nesastāvēja tikai no viņiem: krievi un latvieši, tādi kā Eduards Berklavs, arī bija tur. Jebkurā gadījumā šie notikumi bija inscenēti, nav iemesla apgalvot, ka ebreju piedalīšanās tajos bija spontāna, kamēr pārējo – organizēta. Jebkurā gadījumā nevis cilvēki, kas nesa puķes, bet tanki izlēma varas jautājumu.³⁶¹

Kopš *glasnostj* laika sākušas parādīties daudzas latviešu komunistu – 1940. g. aktīvistu – «atzīšanās» par 1940. g. «revolūcijas» spontanitāti. Nevienā no viņu stāstiem ebrejiem nav ierādītas lomas. Eduards Berklavs, visdaiļrunīgākais no *pēcglasnostj* grēku sūdzētājiem, spontanitātes jautājumu atklāja kādā intervijā.

Varas pārņemšanai jāizskatās pēc «tautas gribas». Bet tas bija viens liels blefs. Es biju tas, kas organizēja krāpšanu. Visās fabrikās mēs, daži komunisti, izgājām ar sarkaniem karogiem. Fabrikas biedri palaida sirēnas, un visi skrēja ārā skatīties. Mēs bijām kādi 25, bet visi gāja līdz aiz ziņkārības. Tā tas notika visās fabrikās, un Rīgas centrā saplūda daudz ziņkārīgo, un tas izskatījās pēc revolūcijas! To es apliecinu. Visas citas versijas ir meli!³⁶²

Nav iemesla domāt, ka līdzīgas «spontānas» demonstrācijas nenotika Rīgas un citu pilsētu ebreju vidū.³⁶³

Abas padomju okupācijas radīja ziņojumus par saspīlējuma brīžiem – sevišķi starp pilsētu latviešu un ebreju jauniešiem, skolās un uz ielām.³⁶⁴

³⁶⁰ V.E. 2017-06-30: Šeit atkal redzama Ezergaiļa nezināšana un neizpratne par procesiem Padomju Savienībā. «Padomju ebreju melnie gadi» sākās jau 1925.gada decembrī, kad VKP(b) XIV kongresā Staļins nogāza Zinovjevu un Kameņevu (un Ļeņingradas, tā sauktās «revolūcijas galvaspilsētas», vietvalža ebreja Zinovjeva vietā iecēla krievu Kirovu). Kopš šī brīža ebreju vara Krievijā sāka ļodzīties. Kad 1934.gadā Zinovjeva slepenie piekritēji Kirovu nošāva (šāva maniaks Nikolajevs, bet žīdi-čekisti zināja par gaidāmo atentātu un Nikolajevu piesedza), tad sākās tāds terors, kurā žīdus nevis «atlaida no darba», bet gan šāva veselām partijām un sūtīja Gulagā. (Tad nošāva arī pašus Zinovjevu un Kameņevu). Kas attiecas uz Ļitvinovu (ārlietu tautas komisāru), tad viņu atcēla no amata nevis pēc Molotova–Ribentropa pakta (kā iznāk Ezergailim), bet gan PIRMS pakta (1939.g. 3.maijā), kad Staļins bija tikai sācis šo paktu gatavot. Ebreju Ļitvinovu atcēla no amata un viņa vietā norīkoja krievu Molotovu speciāli ar nolūku, lai Hitleram un Ribentropam būtu vieglāk kontaktēt ar PSRS (un uzķerties uz tā aķa, kuru Staļins viņiem bāza priekšā).

³⁶¹ E. Andersons darbā *Latvijas vēsture, 1920–1940, 1. sēj.: Ārpolitika* raksta, ka pūlis (ap 1500–2000) dzelzceļa stacijas laukumā sastāvējis no ebrejiem un krieviem.

³⁶² «Eduards Berklavs atzīstas», *Brīvā Latvija*, 1989. g. 27. nov., 6. lpp. (1989. g. 29. oktobra intervijas *Svenska Dagbladet* atreferējums).

³⁶³ V.E. 2017-06-30: Man gan tēvs, gan māte tika stāstījuši par ebreju neproporcionāli lielo aktivitāti 1940.gadā. Māte tad bija Rēzeknes skolotāju institūta audzēkne. Viņa stāstīja, ka viņu institūtā komjaunatnes grupa sastāvējusi galvenokārt no ebrejiem, un ka tur aktīvi darbojusies arī vēlāk pazīstamā bērnu rakstniece Cecīlija Dinere (1919–1996). Māte man to stāstīja vēl manā bērnībā, dziļos padomju laikos, kad «ebreju jautājums» absolūti nebija aktuāls, un stāstīja nevis politiskā sakarā, bet gan sakarā ar rakstnieces Dineres grāmatām (kuru autori viņa, izrādās, bija jaunībā pazinusi personīgi). Tēvs (kurš mira vēl 1962.gadā), savukārt, tika stāstījis par Višinska runu no Krievijas vēstniecības balkona un par klausītāju pūlīti, kurš izrādīja sajūsmu un kurā bija pārsvarā ebreji. Tā ka viedoklis par «žīdu aktivitāti» 1940.gadā man saformējās vēl bērnībā, un nebūt ne nacistiskās propagandas rezultātā. Jāņem vēl arī vērā, ka mana māte bija absolūti apolitiska, bet tēvs – vācu laikā nošauta padomju aktīvista dēls. Un arī mana vectēva nošaušanas apstākļi bija simboliski. Viņš neaizbrauca evakuācijā tāpēc, ka atdeva savu vietu mašīnā ebrejiem Trumaniem. Līdz ar to divi padomju 1940.gada Balvu aktīvistu vārdi man bija labi zināmi kopš bērnības: latvietis Egle un žīds Trumans. 50 % vieni un 50 % otri.

Bet ir kāds cits, dziļāks politisks jautājums, kas slēpjas aiz 1940. g. «revolūcijas». 1940. g. Latvija vairs nebija demokrātiska valsts, tā bija kļuvusi par diktatūru. Lai cik maigs Ulmaņa režīms varētu būt bijis salīdzinājumā ar citām laikmeta diktatūrām, to nodibināja ar militāru spēku – pilsoņtiesības tika ierobežotas, brīvā prese neeksistēja, un pret kreisajiem spēkiem lietoja «roku izgriešanas» politiku un pat ieslodzīšanu cietumā. Daudzi Latvijas pilsoņi uzskatīja, ka 1940. g. diktatūra ir kritusi... Liels skaits cilvēku, ieskaitot ebrejus, 1940. g. 17. jūnijā līksmoja par «tirāna» gāšanu.³⁶⁵ Tas, ka daži jauni Rīgas un Liepājas cilvēki sveica tādas diktatūras tankus, kas bija nesalīdzināmi ļaunāka kā Ulmaņa diktatūra, var liecināt par jauno cilvēku muļķību, nevis par viņu nepateicību Latvijai.³⁶⁶ Nav zināms, cik kreisi noskaņotu ebreju K. Ulmanis nodzina pagrīdē; ir skaidrs, ka tā bija izdarīts ar daudziem latviešiem. Šo domu uzsver E. Berklavs.

Es nekad nebūtu bijis komunisti, ja Latvijas vadītājs Ulmanis nebūtu iztaisnījis puču 1934. gadā. Es biju spiests darboties pagrīdē un kopā ar komjauniešiem biju mūsu pagrīdes laikraksta vadītājs. Latviešu komunistu partijā bija ap 500 biedru [...]. Krievu okupācijas gadā Berklavs esot palīdzējis organizēt «tautas revolūciju».³⁶⁷

Ulmaņa režīma ietekme uz Latvijas ebreju presi bija iznīcinoša; tika aizliegti 12 jidišā iznākošie periodiskie izdevumi, bet 1937. g. palika tikai viens dienas laikraksts un divi nedēļas izdevumi.³⁶⁸

Latviešu preses izdevumu skaitu, kurus aizliedza vai kuriem piespieda mainīt redaktoru, nav pat iespējams novērtēt.

1941. g. 14. jūnija deportācijas

1941. g. 14. jūnija deportācijas ir nākošais nozīmīgākais piemērs, ko min antisemīti, kas sekmē ebreju un boļševiku saiknes teoriju. Daudzi emigrācijas latvieši liecina, ka tas bija nozīmīgs apstāklis latviešu attieksmes maiņā pret ebrejiem. Šis viedoklis norāda, ka ebreju boļševiki bija ne tikai kaitīgi nācijai kopumā, bet ka deportācijas ir pierādījušas, ka ebreji patiesībā latviešus nogalināja. Šis ir grandioza mēroga antisemitisms. Papētot tuvāk, ir mazāk iemeslu apgalvot ka ebreji bija līdzdalībnieki deportācijās, nekā teikt, ka viņi dejoja ap padomju tankiem.

Liela nozīme tiek piešķirta faktam, ka IeTK darbinieks no Maskavas Semjons Šustins bija ebrejs. S. Šustins neapšaubāmi bija augsts IeTK funkcionārs, kurš pārbaudīja Alfona Novika darbu Latvijā; viņš pat ir parakstījis dokumentu ar pavēli 1941. g. jūnijā nogalināt 78 latviešus. Pirmā problēma ir, ka nav atrasti dokumenti, ar kuru palīdzību S. Šustina vārdu varētu saistīt ar deportācijām. Tālāk, neviens nav konstatējis, vai S. Šustins bija reliģiozs ebrejs, kas ir maz ticams. Neviens nav pat piedāvājis vērtējumu par to, cik daudz ebreju bija deportāciju tiešie dalībnieki. Ja viņi bija iesaistīti latviešu deportācijās, tad bija jābūt iesaistītiem arī ebreju deportācijās.³⁶⁹ Apgalvojums par ebreju līdzdalību deportācijās ir tik viltots, ka tas gandrīz neprasa atspēkojuma. Neviens dokuments nesaista ebreju vārdus ar deportācijām, bet kopš tā laika mēs esam sapratuši, ka šie notikumi bija galvenais padomju administratīvais un militārais pasākums; nepieciešamības gadījumā dažiem ebrejiem būtu bijis tajos jāpiedalās.³⁷⁰ Nav

³⁶⁴ Georgs Alhimovičs 1985. g. 29. aprīļa vēstulē raksta, ka pirmais konflikts ar ebrejiem Sarkandaugavā – multietniskā, augstu integrētā Rīgas daļā – notika padomju okupācijas laikā: «..kad krievu okupācijas laikā parādījās ebreju komjauniešu grupa, kura mūs apsmēja. Mēs, zēni, pasludinājām karu pret viņiem, un mēs cīnījāmies ar akmeņiem un dubļu pikām. Bija daži puni uz galvas, bet citādi neviens neuzvarēja. Šis «karš» tikpat labi varēja būt ar bandām no Čiekurkalna, Kundziņsalas vai Mīlgrāvja». Mirdza Vīla vēstulē žurnālam *Jaunā Gaita* (1985. g., nr. 155, 60. lpp.) rakstīja: «Es toreiz gāju ģimnāzijā. Labi atceros, ka, cik zinu, visi žīdu bērni skolā ieradās, sarkanus kaklautus apsējuši, un uzraudzīja citus skolēnus. Piemēram, kad citi skolēni negribēja dziedāt komunistu dziesmas, viņi to lika darīt».

³⁶⁵ A. Ceihners nelabprāt atzīst, ka sākumā daži latvieši, marksistiski noskaņotie strādnieki, arī līksmoja par «vecās valdības» gāšanu. Sk.: Ceihners A., *Latvijas boļševizācija, 1940–1941*, 151. lpp.

³⁶⁶ D. Levina raksts jāaplūko jautājumā par saspīlējumu dažādību ebreju kopienā gada laikā, sk.: Levin D., «The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941», p. 48–51.

³⁶⁷ «Eduards Berklavs atzīstas».

³⁶⁸ Jidišā iznākušo laikrakstu skaits Latvijā: 1933. g. – 11, 1934. g. – 14, 1935. g. – 2, 1936. g. – 2 (pēc: *Jews of Latvia*).

³⁶⁹ Ilgu laiku tika uzskatīts, ka apmēram 5000 ebreju tika deportēti uz Sibīriju 1941. g. 14. jūnijā. Tagad, kad kļuvusi pieejama precīzāka statistika, šis skaits reducēts uz 3000. Tas tomēr nemaina lietas būtību par ebrejiem kā sarkanā terora upuriem.

³⁷⁰ Antisemitiskajiem latviešiem bijis grūti nosaukt ebreju vārdus no padomju IeTK aparāta. Lielākais skaits vārdu, kas jebkad ir ticis nosaukts, ir seši, un tas ietver A. Noviku, latvieti no Rēzeknes, kurš bija Latvijas IeTK priekšnieks. Piemēram, sk.: *We Accuse the East – We Warn the West!*, p. 22,23.

iemesla pieņemt, ka ebreji deportācijās piedalījās proporcionāli vairāk, nekā viņi darbojās Latvijas administrācijā. Visticamāk, ka deportācijās visvairāk iesaistīti bija latvieši, tad sekoja krievi. Ebreji, iespējams, bija trešā skaitliski lielākā grupa. Mēs zinām, kā deportējamo saraksti tika sastādīti, un šajā procesā ebrejiem nebija īpašas lomas, ja vispār tāda bija.³⁷¹ Jāatzīmē arī, ka daļa no Staļina vajāšanas modeļa bija nejaukt nacionalitātes, bet drīzāk likt ebrejiem, latviešiem un gruzīniem vajāt savus tautiešus. Atrisinot kopējo ebreju-boļševiku līdzdalības jautājumu, nozīmīgāk par vārdiem un skaitļiem ir atklāt, kad latvieši sāka ticēt ka ebrejiem bija kāds sakars ar deportācijām. Nav pierādījumu, ka 1941. g. 15. jūnijā latvieši nonāca pie secinājuma, ka tie bija ebreji, kas deportēja viņu radniekus uz Sibīriju. Vai latvieši tam ticēja 22. jūnijā? Tam nav pierādījumu. Starp deportācijām un vācu okupāciju neviens neminēja argumentus par labu šādiem apgalvojumiem. Latvieši, īpaši jau lauku cilvēki, neticēja, ka tā bija ebreju sazvērestība. Deportēto radnieki redzēja kas vadīja smagās mašīnas.

Apmēram divas nedēļas pēc 14. jūnija vācu spēki okupēja visu Latviju, un viņu propagandas aparāts latviešiem nerimstoši stāstīja par «žīdiem slepkavām». Pirmajās kara stundās nacistu propaganda sāka bombardēt Latviju pa radioviļņiem no Kēnigsbergas. Einzacgrupu vadītāji sāka organizēt komunistu upuru apbedīšanas vietu atrakšanu, un liķu attēli tika publicēti laikrakstos. Tika sistas propagandas bungas, paziņojot, ka ebreji bija atbildīgi par sakropļotajiem, daļēji satrudējušajiem ķermeņiem. Nav šaubu, ka šī nepārtrauktā propaganda palielināja negatīvās emocijas pret ebrejiem, sevišķi daudzu latviešu pilsētnieku vidū. Bet tajā pašā laikā daudzi latvieši pretojās propagandai. Briesmu darbu gadījumu, ko it kā bija izdarījuši ebreju ārsti Rēzeknē, 1941. g. septembrī izmeklēja Rēzeknes policija un konstatēja, ka liecības ir nepatiesas.³⁷² Pastāv pat jautājums, vai vīri, kas pievienojās iznīcināšanas komandām, sākumā ticēja ebreju sazvērestībai, ko ar tādu dedzīgumu izcēla vācieši un viņu propagandisti. Pēc laika propaganda nevarēja neietekmēt latviešus; neapšaubāmi, ka iznīcināšanas komandu locekļi kļuva antisemitiski. Vācu okupācijas laikā Latvijā attīstījās pilnīgi nacistiska latviešu infrastruktūra, kas sastāvēja no cilvēkiem, kas akli ticēja hitlerismam un kas vajāja ne tikai ebrejus un komunistus, bet arī latviešus, kas klausījās BBC.³⁷³

Specifiskā ideja, ka ebreju nogalināšana attaisnojama kā atribība par nomocītajiem latviešiem, iespējams, nenostiprinājās līdz emigrācijai. Vispirms Himlera vīru ieviesta Latvijā, šī propaganda plauka daudzu latviešu emigrantu vidū ilgi pēc tam, kad nacistu noziedznieki bija sakauti. Savās lekcijās un grāmatā *Dzelzs aizbīdņi lūst* Zenta Mauriņa bija to dažu emigrantu intelektuāļu vidū, kuri atmaskoja nacistu okupācijas laikā Latvijā ieviesto antisemitismu.³⁷⁴

Kolaborācijas cēloņi

Barbarosas plāna sākumposmā Latvija atradās haosa stāvoklī. Sociālā sairuma pakāpe Latvijā, Lietuvā un Igaunijā padarīja tās unikālas nacistu okupēto zemju vidū. Slovēkijai un Francijai tika dotas zināmas brīvības, Dānijai atstāja tās pirmskara administrāciju, policiju un karaļa varu. Norvēģijai un Francijai bija vietējā pašizveidota kolaborantu valdība. Polijas okupācija visvairāk atgādināja Baltijas valstīm uzspiesto okupāciju, bet Polija, izņemot tās austrumdaļu, nebija pārdzīvojuši dubultokupāciju. Tās intelektuāļus un vadību nogalināja nacisti, nevis padomju vara.

Sākotnēji nacisti nedomāja piekāpties latviešu nacionālismam. Latvijai bija paredzēts pārdzīvot izteiktu ģermanizāciju, zemes refeodalizāciju, ar grezniem vācu īpašumiem pārklājot laukus.³⁷⁵ Vienīgi neveiksmes Austrumu frontē, sākot ar Maskavu, piespieda vāciešus atlikt savus plānus.

³⁷¹ Pavēle par deportācijām nāca no Maskavas, un to bija parakstījis Serovs. Sarakstu galīgā apstiprināšana notika apriņķu centros vietējo pagastu pārstāvju klātbūtnē, kuri varēja mainīt vārdus, bet ne sarakstā minēto skaitu (saruna ar Jāni Kaniņu 1991. g., kurš piedalījās saraksta veidošanas sapulcē Jēkabpilī).

³⁷² Sk. 9. nodaļas «Iznīcināšanas pilsētās» apakšnodaļu «Rēzekne».

³⁷³ Latvijas ideoloģisko temperatūru okupācijas laikā noteica dažādi SD funkcionāri katru mēnesi savos ziņojumos. Tādā mērā, kā mums šie ziņojumi saglabājušies, tie nenorāda ne uz kādu pārmērīgu ticību nacistu propagandai. Sevišķi noderīgas ziņojumu sērijas nāca no Jēkabpils apriņķa, kuras bija parakstījis P. Bite (LVVA, 252. f., 43. l., 17. lpp. u.c.).

³⁷⁴ Mauriņa Z., *Dzelzs aizbīdņi lūst*, 140.–143. lpp. Šajā tēlojumā Z. Mauriņa debatē ar latviešu antisemitu, senu paziņu, ar kuru kopā viņa bija piedalījies seminārā par I. Kantu.

³⁷⁵ Izrādās, ka nebija notikusi vienošanās par nevienu konkrētu plānu. Bet apgrozībā bija liels skaits memorandu, un tika izveidots īpašs plānošanas institūts *Reichskommissariat für Festigung Deutschen Volkstums im Osten*. Par Hitlera idejām attiecībā uz Baltijas valstu nākotni sk. Bormana (*Bormann*) memorandu: International Military Tribunal – Trial of the Major War Criminals, vol. 38, document 221 L, p. 86–94; Myllyniemi S., *Die*

Vācieši nebija vienīgie, kas okupēja Latviju – kopā ar Vērmahtu un Drošības policiju te ieradās vismaz 300 latviešu³⁷⁶ un neskaitāmi latviski runājoši vācbaltieši. Lai gan izrādījās, ka vairākums no 300 latviešiem bija saistīts ar Abvēru, daudzi, sevišķi tie, kuri bija piedalījušies Pērkoņkrustā, bija vienoti ar Drošības policiju un SD organizāciju. No propagandas viedokļa vispostošāko ietekmi atstāja un visefektīvākie bija atbraukušie, kas runāja latviski. Viņiem piemita pārlicība un autoritāte, kuras nebija reihā vāciešiem. Tos, kuri nebija apmācīti SD darbam, izvēlējās viņu ideoloģijas dēļ – viņiem bija jābūt atklātiem antisemītiem un bija jātic Jaunajai Eiropai. No pašām pirmajām okupācijas dienām vācu Drošības policija radīja aģentu tīklu, kas braukāja pa laukiem, aģitējot un meklējot līdzdalībniekus komunistu un ebreju nogalināšanai. Nacistu propagandas mutisko daļu uz visiem Latvijas nostūriem lielā mērā nogādāja jaunu riteņbraucēju grupa, kuras pamatu veidoja aktīvie nacionālisti.

Propaganda, ko šie aģenti izplatīja, bija domāta, lai radītu iespaidu par vācu neuzvaramību un saniknotu ļaužu masas pret «žīdiem boļševikiem». Propaganda nekad nerunāja vienīgi par ebreju nogalināšanu – uzsvars bija likts uz ebrejiem un komunistiem vai, lietojot eifēmismu, uz «iekšējo ienaidnieku». Ka šie bija iecerētie upuri, tas ir izdomājums, ko apgalvojuši visi nacisma kara noziedznieki, tomēr zināmā līmenī, vismaz attiecībā uz iznīcināšanu sākotnējām stadijām, tas iekļauj dažus patiesības elementus. Izlikšanās un meli bija einzagrūpu operāciju nozīmīga daļa. Vesels episks stāsts tika izdomāts par briesmu darbiem, ko it kā izdarījuši mistiskie «žīdi čekisti», stāsts, kam nebija sakara ar realitāti. Vervējot latviešus iznīcināšanas operācijām, V. Štālekers nerunāja par ebreju nogalināšanu,³⁷⁷ jo viņam to nevajadzēja. Asinis stindzinošos stāstus par čekas šausmām laikraksti sensacionālā veidā izplatīja ne tikai Rīgas presē, bet arī laukos.

Lai gan mūsu rīcībā nav dokumentāru kopiju ar fundamentālām pavēlēm nogalināt ebrejus, mēs zinām, ka tās uz Latviju atveda V. Štālekers. Stāstu uzrakstīšana par slepkavībām tika atstāta latviešu žurnālistu ziņā, un tagad, kad Latvijas bibliotēkas ir brīvas no VDK kontroles, žurnālisti un kolaboranti stāv bez maskas. Rakstītāji, redaktori un izdevēji – gandrīz visi nāca no Pērkoņkrusta. Un, ja nenāca no Pērkoņkrusta, viņi nāca no korporācijām vai Arveda Berga aprindām. Iznīcināšanas komandu dalībnieku piederībai, lai gan tā ir saistīta ar korporācijām, ir komplicētāki cēloņi un saknes.

Pašreizējā izpētes stadijā ir neiespējami noteikt, kas pamudināja latviešus pievienoties iznīcināšanas komandām. Tāpat nav skaidrs, cik liela nozīme bija antisemitismam un briesmu darbu stāstiem presē. Mums tomēr ir nedaudz datu no Arāja komandas dalībnieku liecībām, kurās vīri atbild uz jautājumiem par sevi. Nopratināšanas laikā neviens no viņiem neliecināja, ka antisemitisms bija motīvs, lai pievienotos komandai. Tie bija jauni vīrieši, daži karavīri, citi studenti un strādnieki, kam bija brīvs laiks. Izrādās, ka nogalināšanās piedalījies neparasti daudz sportistu. Tas bija laiks, kad daudziem vīriešiem nebija darba; padomju okupācijas laikā daudzi bija zaudējuši savu darbu un sociālo piederību. Vācieši neļāva atvērt universitāti, un tā rezultātā daudziem jauniem cilvēkiem nebija ko darīt. Piemēram, SD komandām pievienojās daudzi Franču liceja beidzēji, to pašu darīja daudzi ģimnāzisti. Izrādījās, ka V. Arājam nebija nekādu grūtību savai vienībai piesaistīt kapteiņus un leitnantus. Meklējot labāk apmaksātu darbu, tai pievienojās arī zināms skaits strādnieku šķiras pārstāvju. Nav pareizi domāt, kā tas dažreiz ir apgalvots, ka iznīcināšanas komandas vadīja sociālās padībenes. Nav domājams, ka indivīdi, kam bija darbs un nostabilizēta dzīve, pievienojās grupai,³⁷⁸ bet nav pareizs arī pretējs secinājums, ka Arāja komandā iekļāvās vienīgi Latvijas salašņas. Pats V. Arājs 30 gadu vecumā nebija apmierinājis savas karjeras ambīcijas. 1932. g. viņš bija iestājies universitātē, lai studētu jurisprudenci; vienlaicīgi, lai nopelnītu iztiku, viņš strādāja par policistu. 1941. g., komunistu laikā, viņš ieguva grādu jurisprudencē.

Sākotnēji Arāja banda, pēc V. Arāja stāstījuma, sastāvēja no grupas antikomunistisku «partizānu», kuri 1941. g. 1. jūlijā Rīgas prefektūrā satika ģenerāli V. Štālekeru. Savās pēckara liecībās kā visizplatītāko iemeslu lēmumam pievienoties vīri minēja, ka no drauga esot dzirdējuši par darbu. Daži no vīriem bija palikuši bez darba ilgāku periodu. Neviens neliecināja, ka darījis to tāpēc, ka nīdis ebrejus. Pirmstiesas nopratināšanā V. Arājs teica, ka viņš neapgalvo, ka bijis ebreju draugs un ka dažās pirmajās

Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944, S. 61; Wilhelm H.H., «Wie geheim war die «Endlösung»?», S. 322–330).

³⁷⁶ Silgailis A., «Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg», S. 246–282; *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 18. lpp.

³⁷⁷ Rūdolfs Turks ziņoja, ka V. Štālekers, ar kuru viņš runāja 1. un 2. jūlijā un turpmākajās dienās, viņa klātbūtnē nekad neminēja ebrejus (intervija ar R. Turku 1985. g. septembrī). V. Arājs apstiprina R. Turka apgalvojumu (Arājs Trial Records: Pretrial interrogations, p. 16).

³⁷⁸ Ēriks Pārups, Latvijas armijas virsnieks, kurš pazina daudzus cilvēkus komandā, domā, ka tie virsnieki, kas pievienojās Arāja rindām, vienmēr ir bijuši daļēji neveiksminieki.

okupācijas dienās izraisījusies sava veida masu psihoze. «Es neticu», viņš apstiprināja, «ka toreiz ebreji tika nogalināti rasistisku mērķu dēļ».³⁷⁹ Nav šaubu, ka daudzus piesaistīja kontakti ar korporācijām.

Pat ja var konstatēt, ka antisemitisms bija motīvs, kāpēc jaunie latvieši iesaistījās šāvēju komandās, tas varētu būt tikai viens no motīviem, nepietiekams problēmas pilnīgai izpratnei.

Vispirms tā bija alkatība, kas demoralizēja latviešus. Himlera-Heidriha plāns paredzēja nogalināt ebrejus un viņu īpašumu aizvest uz Vāciju. (Viena no iesaukām Rīgā nacistu partijas vāciešiem bija *Teppich Roller* – tepiķa rullētājs). Tomēr šķiet, ka V. Štālekers šo plānu ļoti ātri pārveidoja. Viņš atļāva, pat rosināja latviešus laupīt. Ciktāl notika grautiņi, tie bija laupīšanas grautiņi. Ebreju mantas piesavināšanās ar vāciešu ziņu notika gan provinces pilsētās, gan Rīgā. Mēs varam pieņemt, ka laupīšana bija ievads dalībai nogalināšanās.³⁸⁰ Ebreju īpašuma «dalīšana» ar latviešiem bija veids, kā vācieši iesaistīja vietējos, lai arī netieši, ebreju nogalināšanā. Dažās provinces pilsētās mazāk kārotās mantas tika aizdotas prom.³⁸¹ Valdemāra ielā 19, Arāja komandas štābā, atradās īpaša noliktava ar ebreju mantām, pieejama komandas dalībniekiem.³⁸² Visbiežāk tomēr ebreju mantas tika sadalītas ūtrupē.

Ambīcijas un varaskāri kā motīvus, lai pievienotos iznīcināšanas vienībām, ir grūtāk noteikt precīzi. Tieši bez darba esošie armija virsnieki varēja būt ieinteresēti SD darbā. Kad vācieši ieradās Latvijā, latviešu karavīru cerība bija organizēt nacionālo armiju un steigties uz fronti cīnīties pret komunistiem. Dažos vervēšanas punktos brīvprātīgos reģistrēja ar ātrumu simt cilvēku stundā. Bet V. Štālekers sagrāva cerības par Latvijas armiju. Latviešu virsnieki tika atstāti bez ienākumiem un bez mērķa. Alternatīva darbam SD bija kļūt par policistu, un, kad 1942. g. sākās partizānu akcijas, auga SD dienesta pievilcība. Nav šaubu, ka arī V. Arājs darbā redzēja karjeras iespēju.³⁸³

Skatoties no malas un retrospektīvi, latvieši, kas pievienojās iznīcināšanas spēkiem, labprātīgi padevās vāciešiem. Tajā laikā dalībnieki būs jutuši brīvības ilūziju un, iespējams, viņus apreibināja varas apziņa pār dzīvību un nāvi.³⁸⁴

Šajā motīvu kopumā bija arī patriotisms, pretošanās tirānijai (1941. g. antikomunisma izpratnē), pienākums un lojalitāte. Šajā sakarā mums jāpievērš uzmanība secībai, ko cilvēkam, kas nav latvietis, var būt grūti saprast. No vienas puses, dzimtās zemes aizstāvēšana tika uzskatīta par cēlāko no vērtībām, sevišķi Ulmaņa režīma laikā, bet, no otras puses, saskāries ar padomju ultimātu 1940. g. jūnijā, K. Ulmanis pieņēma izsvērtu lēmumu nepretoties padomju tankiem. Latvijas armijas virsniekiem netika dota iespēja pretoties tirānijai. Viņi jutās vilušies un dedzīgi vēlējās kaut ko darīt. Nacistu iebrukums, sevišķi ņemot vērā Staļina noziegumus Latvijā, jaunajiem latviešiem deva iespēju atiebties «ienaidniekam», ko K. Ulmanis nebija darījis. Štāleķera vīriem izdevās latviešu patriotismu sašaurināt un novirzīt

³⁷⁹ Arājs Trial Records: Pretrial interrogation, p. 16. Arī Rūdolfs Turks stāstīja par masu psihozes esamību. Viņš to sauca par «revolūcijas noskaņojumu» (intervija ar R. Turku 1985. g.).

³⁸⁰ Īstie slepkavas pat nepaņēma lielāko laupījuma daļu, ja paņēma vispār. Sevišķi Rīgā pastāvēja atšķirība starp laupītājiem un slepkavām. Individīdi, kam bija iespēja padarīt sevi bagātu, nāca no Rīgas pilsētas policijas. Pilsētas policisti kontrolēja ebreju dzīvokļus. Vislielākā izdevība Rīgas policijai radās 1941. g. oktobrī, laikā, kad ebrejus pārvietoja uz geto. Robertam Kalniņam no kriminālpolicijas nodaļas bija jāizmeklē gadījumi, kad policisti piesavinājušies ebreju mantas. Viena no manām korespondentēm man ziņoja, ka viņas radnieks uzkrājis ievērojamu daudzumu ebreju mantu un ka viņas dzimtajā pilsētā kāds policists ticis salaulāts ebreja uzvalkā. Viņa sastapusi arī pazīstama Viesītes SD darbinieka Tauriņa sievu, kura vasaras laikā valkājusi kažoku (T. vēstule 1985. g. 9. jūnijā).

³⁸¹ Dažās mazākās pilsētās ar ievērojamu ebreju skaitu īpašuma dalīšana varēja demoralizēt visu pilsētu.

³⁸² Miervaldis Lāviņš liecināja, ka mantu istabas uzraugs Valdemāra ielā 19 bija Vagars. No tā viņš dabūja tumši pelēku mēteli. No otras puses, viņu padzina no vienības par to, ka viņš uz savu roku bija piesavinājis kleitu no ebreju mantu noliktavas Jumpravmuižā (Arājs Trial Records: deposition by Lāviņš, 18 January 1945, p. 4648).

³⁸³ Latviešu SD komandas, ieskaitot Arāja komandu, tika organizētas ar ierobežotu mērķi un uz ierobežotu laiku – nogalināt ebrejus un citus «ienaidniekus». Masu iznīcināšanu periodā – no 1941. g. jūlija līdz decembrim – Arāja komandas lielums bija mazāks par 400 vīriem. Komanda paplašinājās līdz apmēram 1200 vīriem 1942. g. laikā, kad sākās karš pret partizāniem. Sk.: Ezerģails A., «Latviešu skaits SICHERHEITS-DIENST kalpībā», 37.–43. lpp.; Pārups Ē, «Rūgtā patiesība».

³⁸⁴ Tā bija galīgā atbrīvošanās no tabu. Tā cilvēku paaudze, kura pazina slepkavas – viņu brāļi, māsas, brālēni un mīļākās – un kura varētu sniegt psiholoģisku ieskatu par nogalināšanas pieredzes ietekmi uz pēcnācējiem, izmirst. Folkloras līmenī latviešu atmiņas par šiem slepkavām centrējas galvenokārt ap viņu emocionālo sabrukumu. Ir daudz stāstu par to, kā, dzerot degvīnu, viņi sāk raudāt un atzīstas savos noziegumos, stāsta par murgiem, ko pārcietuši. Liels skaits slepkavību dalībnieku izdarīja pašnāvību vai sajuka prātā. «Mana drauga vecākais brālis ieskrēja mana tēva veikalā ar pistoli rokā, izvalbītām acīm, nesaprotami kliegdams, atvērtam mētelim plandoties. Viņš tikai ieskrēja, izgāja visam veikalam cauri un skrēja ārā» (stāstījis V. Grīnvalds). Tos, kas darbā sajuka prātā, vācieši nošāva. Dažreiz vecāki nesaņēma nekādu informāciju par savu dēlu pazušanu, tikai saini ar drēbēm.

aplamā un noziedzīgā virzienā. Antisemitismam Latvijā grautiņus izraisīt neizdevās, bet tas izdevās, maskējoties ar antikomunismu, kas bija sajaucies ar patriotismu. Lai cik grūti to ir šodien iedomāties, faktori, kas dažus jaunos latviešus noveda iznīcināšanas komandās, bija patriotisms, lojalitāte un pienākums.³⁸⁵

Nav iespējams pārspīlēt propagandas un melu ietekmi.³⁸⁶ Nacistu sistēma pastāvēja uz meliem, un bez propagandas vācu okupācija nebūtu bijusi tāda, kāda tā bija. «Žīdu boļševiku» sazvērestība, izdomājumi, ka ebreji esot vainīgi Staļina briesmu darbos un ka nogalināti tika komunisti, nevis ebreji, bija galvenie nacistu meli attiecībā uz ebrejiem Latvijā. Šie māņi ilgi nedarbojās, bet pietiekami, lai sāktu slepkavošanas, demoralizētu un padarītu cilvēkus nejūtīgus. Sākotnēji, lai neatslābinātu maldināšanu, vācieši bija pietiekami uzmanīgi, lai līdz ar ebrejiem nošautu dažus komunistus. Tas, ka sākumā tika nogalināti tikai vīrieši, bija cits faktors izlikšanās panākumos.³⁸⁷

Viens no propagandas mērķiem bija radīt vēlēšanos atriebties. Štālekera vīri pielika īpašas pūles, lai iznīcināšanas vienībās iesaistītu komunisma upuru radniekus.³⁸⁸ Šim mērķim tika mobilizēts propagandas aparāts un uz laukiem izsūtīti aģenti atrast komunisma upuru radniekus un glaimojot pierunāt viņus iznīcināšanas akcijās. Kā iepriekš atzīmēts, lai spēlētu uz radnieku bēdām un sakāpinātu vēlmi atriebties, einzacgrupu līderi, ierodoties uz vietām, uzmeklēja komunistu upuru kapavietas, lika atrakt mirušos un trūdošos līķus izstādīja publiskai apskatei. Kapu atrakšana bija galvenie ziņu jaunumi okupācijas sākumā. Sevišķi šaušalīgs stāsts par ekshumāciju nāk no Rēzeknes. Nedēļu pēc vāciešu ierašanās SD vīri kapavietas malā sapulcināja visus latviešu vietējās policijas vīrus un lika vietējiem ebrejiem rakt bedri. Viņi atraka apmēram trīsdesmit pussatrūdējušu līķu.

Diena bija karsta, līķi bija gulējuši vismaz nedēļu vai vairāk zemē un izplatīja neciešamu smaku. Tādas šausmas nebiju un arī netiku vairs redzējis; vēmu aiz smakas un skatiem.. Nolūks – kurināt naidu pret komunismu, kas mums, latviešiem, vairs nebija vajadzīgs, kaut arī kaut ko tamlīdzīgu nebiju iedomājies. Žīdiem liekot izrakt nomocītos, vācieši gribēja uzsvērt, ka mocītāji un nogalinātāji bijuši žīdi.³⁸⁹

Iznīcināšanas vienībās pastāvēja īpaša attiecību saikne starp vīriešiem. Lai tās saprastu, mums jāsaprot to sociālais konteksts. Homofilija (ne homoseksualitāte) bija viens no vienību saistošajiem elementiem. Tā bija galēja vīriešu sabiedrība, kas sastāvēja no vīriem, kam patika vīriešu kompānijas. Arāja komandas kodols bija vīri no homofīliska rakstura apvienībām: karavīri, sportisti un korporeļi.³⁹⁰ Vienības veidošanās pašos agrīnajos posmos V. Arājs izmantoja savus sociālos kontaktus, sevišķi studentu korporāciju aprindās. Mēs esam atzīmējuši, ka dalība komandā tika sarunāta mutiski, caur draugiem. Šķiet, ka sportisti komandā ievilkusi cits citu. Kad komanda iesaistījās slepkavošanā, kontakti ar ārējo pasauli sāka izsīkt un tā kļuva par slēgtu sabiedrību, ko kopā saistīja slepenais darbs. Vienības dalībnieki nolika sevi ārpus pārējās sabiedrības un pretī saņēma izstumšanu no tās.³⁹¹

³⁸⁵ Attiecībā uz pienākumu un augstākajām pavēlēm jāatzīmē, ka latvieši nogalināja ne tikai ebrejus vien – viņi nogalināja arī čigānus un prātā jukušos. Viņi nogalināja ikvienu, par ko bija saņēmuši pavēli nogalināt. Viņi bija arī nacionālās latviešu pretošanās kustības dalībnieku bendes.

³⁸⁶ 1941. g. rudenī SD Rīgā sāka meklēt tulkus, cilvēkus, kuri zināja krievu un vācu valodu. Tika organizētas divas tulkus grupas, vienu potenciālajam darbam Ļeningradā, otru Maskavai. Maskavas grupu aizveda uz Minsku un pēc tam izmantoja akcijās pret ebrejiem.

³⁸⁷ Galveno aizstāvību V. Arājs prāvā balstīja uz patriotismu. Pirmkārt viņš sevi dēvēja par cīnītāju pret komunismu. Jau 1944. g. ir norādes, ka V. Arājs uzskatījis, ka vācieši viņu piekāpuši. A. Aizsilnieks stāsta, ka sarunā 1944. g. V. Arājs viņam ieteicis turēties tālāk no vāciešiem: «Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis». (Aizsilnieks A., *Dzīves šūpotnes. Atmiņas*, 158. lpp.) Pirmstiesas nopratināšanās V. Arājs teica: «Es esmu nīdis nacionālsociālismu. Tas ir nomelnojis latviešus un ievilinājis viņus šajos noziegumos. Vispirms viņi pārdeva mūs krieviem un vēlāk svētulīgi ekspluatēja mūsu nacionālās jūtas un pienākuma izjūtu. Viņi nāca kā mūsu zemes atbrīvotāji, bet lauza savus solījumus».

³⁸⁸ Par 14. jūnija deportācijām kļuva zināms daudziem cilvēkiem. Domādami, ka ģimenes netiks deportētas, vīrieši slēpās vieni paši. Tieši šie grūtā stāvoklī nokļuvušie vīrieši kļuva par V. Štālekera īpašas uzmanības objektu.

³⁸⁹ Bērziņš A.J., «Tur tālu kaujas laukā», nr. 2, 21. lpp. Propagandas manevrs uz A.J. Bērziņu iedarbojās citādā veidā – viņš nekļuva par ebreju nogalinātāju, bet vēlāk atmiņās stāsta, ka no tā laika zvērējis komunistiem atriebties un, to darot, lūkojies pēc iespējām doties uz fronti.

³⁹⁰ Ģermanis U., *Pakāpies tornī!* Patiesībā Arāja komandas vīru viņš parāda kā homoseksuālistu. Būtu nepareizi vispārināt U. Ģermaņa portretējumu, lai gan šo raksturu viņš ņem no reālās dzīves, piedēvējot homoseksualitāti komandas locekļiem kopumā.

³⁹¹ Persona, kurai bija izdevība sastapt V. Arāja māsu, sajuta, ka šajā konkrētajā pulcēšanās reizē šī izstumšana no sabiedrības tika attiecināta pat uz viņu (saruna ar V. kundzi 1986. g. 6. jūlijā).

Komandas dzīves smērviela bija alkohols.³⁹² Tas tika lietots pirms nogalināšanām, to laikā un pēc tam. Liepājas akciju laikā Baltijas jūras kāpās blakus bedrēm nolika piena kannu ar rumu. Ir vilinājums domāt, ka bez alkohola nebūtu bijis holokausta; neapšaubāmi, nebūtu bijis Arāja komandas. Tieši alkohols salauza jauno vīriešu morālos spēkus un deva iespēju nogalināt pirmo reizi,³⁹³ un alkohols atveda viņus atpakaļ pie nogalināšanas vietām. Pēc slepkavošanas vīri piedzērās līdz apstulbumam. Šāvējiem nekavējoties tika izsniegta pudele tīra spirta, un viņi to izdzēra uz vietas. Ebreju latviešu slepkavu atmiņas, literārie portreti iezīmēti alkohola kontekstā.³⁹⁴ Rīgas policijas dokumenti norāda, ka SD kļuva par sociālu problēmu, ka tur pārmērīgi lietoja alkoholu un daudzos veidos bija traucēklis sabiedrībai, dažreiz sabiedrību apdraudot ar saviem ieročiem.

Salīdzinājumā ar pārējiem faktoriem, ko esam apsprieduši, izvairīšanās no militāriem pienākumiem nebija spēcīgs motīvs, lai pievienotos Arāja komandai 1941. g., bet tā nozīmība auga, karam turpinoties un sākoties iesaukumam.³⁹⁵

Daudzos veidos sabiedrība pati, tās izpratne par likumu un pavēli līdzdarbojās nogalināšanu veicināšanā. Antisemitisms, alkatība un alkohols – tas bija nepietiekami bez sociālās struktūras, kas darbību atbalstīja. Spontanitāte nebūtu varējusi radīt holokaustu – kā Rauls Hilbergs aprakstījis savā darbā, to iespējamu darīja tikai struktūra, pārdomāts birokrātisks tīkls. Holokausta galējā traģēdija ir tā, ka ikviena persona ķēdē, ieskaitot ebrejus, pakļāvās likumam un darīja to, ko viņam vai viņai lika.

Problēma par cēloņu noteikšanu kādam vēsturiskam aktam ir komplicēta, varbūt pat neatrisināma. Pieeja, kura balstās uz daudziem cēloņiem, šķiet, ir visauglīgākais nogalināšanas cēloņu izskaidrojums, lai gan šāda pieeja var apmierināt ne katru. Nosaukt antisemitismu par nogalināšanu cēloni – var izklausīties ticami. Nogalināšana ir galējais ļaunuma akts. Un tieši te kopumā ir apstājusies to pētnieku domāšana, kas aplūko antisemitismu.

Vai ir cits ceļš, kā paskatīties uz šo problēmu? Antisemitisms bija attieksme, kas izplatījās daudzās, varbūt pat visās Eiropas valstīs, un tomēr tikai Vācijas nacionālsociālistiskais režīms to ir novedis pie masu slepkavībām. Cīņa pret antisemitismu ir vēlama un morāla nostāja; bet vai ir pietiekami holokaustu izskaidrot ar antisemitismu? «Antisemitisms nogalina» – pietiekami patiens spriedums, bet cilvēki tiek nogalināti daudzu iemeslu dēļ, dažreiz episku, dažreiz sīku – sīknaudas sauļas, cigaretes, apvainojuma vai dzēriena dēļ. Latviešu piedalīšanos nogalināšanās nevar raksturot ar vienu motīvu. Antisemitisma klātbūtne nav noliedzama, bet, aplūkojot visu sociālo situāciju kopumā, nešķiet, ka tas parādās kā skaidri iezīmēts, vienīgais motīvs. Arāja komandas locekļi bieži atzīmēja atšķirību – viņi ir stāvējuši sardzē, piedalījušies ebreju transportēšanā vai bijuši šāvēji. Šīs atšķirības mums var būt nenozīmīgas, bet dalībnieki jūta, ka pastāvēja līmeņi un pakāpes viņu līdzdalībai nogalināšanās. Vai šos dalības līmeņus varētu graduēt ar antisemitisma līmeņiem?

³⁹² Alkohola lietošanu minējuši gandrīz visi Arāja vīri. Aleksandrs Vanags liecināja, ka 1941. g. 25. jūlijā, pēc atgriešanās no nogalināšanām Liepājā, viņš no vienības tika izslēgts tāpēc, ka bijis piedzēries (Arājs Trial Records: deposition, 11 Januarv 1945, p. 4503). Lāviņš liecināja, ka A. Vanags piesavinājies ebreju zeltu (turpat, 4629. lpp.).

³⁹³ Valentīna Lasmane ziņoja, ka SD vienības komandieris – šī vienība bija izvietota Latgales Lauksaimniecības vidusskolā, kur viņa bija skolotāja, – 1941. g. rudens vakarā apdzirdīja vecākās klases zēnus. Pēc tam viņi piedalījās vietējo ebreju nogalināšanā (1985. g. jūnija intervija).

³⁹⁴ Sk.: Freimanis E., *Visālais Jēpis, Ticība*. Pārējie autori ir: Apse A., *Klosterkalns* (198.–200. lpp.); Janovskis G., *Pilsēta pie upes*; Ģermanis U., *Pakāpies tornī!*.

³⁹⁵ Arāja komanda sāka mainīt darbības raksturu 1942. g., kad ebreju iznīcināšanas Latvijā bija pabeigtas. No tā laika tai bija uzdevumi cīņā pret partizāniem, bet arī tad komandas locekļi tika uzskatīti par aizmugures vienībām, ar to saprotot, ka drošāk bija dienēt SD nekā frontē. Latviešu frontes līnijas vīri SD sauca par «aizmugures žurkām». Spriežot pēc kritušo skaita 1944. g. vidū, latviešu SD vienības bija piedalījušās arī nopietnās cīņās. Sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 290., 291. lpp.

IV. Nacistu mērķi un politika

Nacionālsociālistiskā valsts attīstījās divējādi: gan ar līdz šim Vācijā neiepazītu modernizācijas dinamismu, gan – arī ar līdz šim nepazīstamu – postīšanas un iznīcināšanas sistēmu. Nāve un miljoniem cilvēku neizsakāmas ciešanas ir tās divpadsmit gadu ilgās valdīšanas laika asiņainais mantojums.

G. Elijs, S. Heima³⁹⁶

Objektīvam vērotājam atklājas pretrunīga aina: pilnīgi trūkst kopīgu vadlīniju, administratīvās iestādes ar to personālu bieži nav sagatavotas savu pienākumu veikšanai. Šī aina nepaliek apslēpta arī vietējiem iedzīvotājiem, un nereti dzirdami tādi izsaučieni kā «vācieši zina, kā iekarot, bet nezina, kā valdīt».

V. Štāleķera apkopotais ziņojums, 1941. g.

Nacisti okupēja Latviju drīzāk dzīves telpas (*Lebensraum*) dēļ, nevis nolūkā atbrīvot šo apgabalu no komunistiem – tāpat, kā tas bija ar karu pret Padomju Savienību.³⁹⁷ Antikomunisms bija propagandas līdzeklis, dzīves telpa – praktiskais galamērķis.³⁹⁸ Pat ebreju iznīcināšanas politiku drīzāk varēja diktēt Hitlera pārliecība par vāciešu tiesībām uz Austrumu zemēm nekā viņa psihopātiskais antisemitisms.³⁹⁹

³⁹⁶ Aly G., Heim S., *Vordenker der Vernichtung*.

³⁹⁷ Detalizētākai diskusijai par nacistu politiku Baltijā sk.: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*.

³⁹⁸ «Reģions starp Narvu un Tilzīti vienmēr ir bijis ciešā saistībā ar vācu tautu. 700 gadu ilgā šeit dzīvojošo tautu vēsture garīgi bijusi galvenokārt vērsta uz Eiropu un, par spīti maskavītu draudiem, sagatavojusi šo reģionu kā vācu dzīves telpu». (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 3; sk. arī: Treiguts-Tāle E., *Latvieši, karš ir sācies!*, 73. lpp.)

³⁹⁹ **V.E. 2017-07-01:** Nu, šeit Ezergailis atklāj, ka viņam galīgi nav skaidras globālās nostādnes. *Lebensraum* iegūšana Austrumos bija Hitlera pasludināta kā vispārējs vāciešu mērķis viņa grāmatā «Mein Kampf», taču tas nebūt nenozīmēja globālu uzbrukumu austrumzemēm, jo vairāk – tūlītēju. Šis mērķis varēja tikt realizēts ilgā laikposmā ar lokālām intervencēm, ar kolonizāciju Katrīnas II garā utt. Uzbrukumu Padomju Savienībai (un līdz ar to Latvijai) diktēja nevis *Lebensraum* mērķis (būtu galīgs stulbums sākt šo mērķi realizēt totāla kara veidā pret PSRS apstākļos, kad nav pabeigts karš ar Angliju Rietumos!), bet gan Hitlera pārliecība, ka PSRS **noteikti** (!) uzbruks Vācijai tuvākajā laikā. Hitlera uzbrukums bija preventīvs, kā tas arī tika deklarēts gan kara pieteikumā, gan propagandā, – un šī deklarācija izteica patiesos Hitlera uzbrukuma iemeslus. Vēl vairāk: Hitlera pārliecība par briesmām bija pareiza: PSRS patiešām būtu uzbrukusi Vācijai divas nedēļas vēlāk, un tad Vācijas stāvoklis uzreiz kļūtu bezcerīgs; Hitleram vienkārši nebija citas glābiņa iespējas, kā vien izdarīt preventīvu uzbrukumu. Tad, kad šis uzbrukums sākās, tad, protams, *Lebensraum* mērķis tika atdzīvīnāts un tika uzsākta tā tūlītēja realizācija. Bet *Lebensraum* ideja nebija uzbrukuma iemesls. Un ebreju genocīda iemesls nebija ideja par *Lebensraum* atbrīvošanu no citām tautām. Genocīda motīvs bija ATRIEBĪBA. Pēc Hitlera domām tie bija žīdi, kas sakūdīja Poliju nepieņemot viņa taisnīgās prasības par Dancigu un piespieda viņu slēgt Molotova–Ribentropa paktu ar žīdu valsti, sadalīt Poliju un sākt pret to karu; tie bija žīdi, kas viņu apšmauca šajā paktā: kad viņš uzbruka Polijai 1939.gada 1.septembrī, tad žīdu valsts neuzbruka vis tai reizē ar Vāciju, kā bija solījusi, bet nogaidīja līdz 17.septembrim, lai Vācija viena pati izrādītos karstāvoklī ar Rietumiem; tie bija žīdi, kas sakūdīja Angliju un Franciju uzbrukt Vācijai 3.septembrī, un tagad žīdu valsts PSRS gatavojās uzbrukt grūtā stāvoklī nostādītajai Vācijai, nodevīgi pārkāpjot Molotova–Ribentropa paktu. Jau 1939.gada 30.janvārī – savas varas 6. gadadienā, – periodā starp Minhēnes konferenci un Čehoslovākijas okupāciju, Hitlers Reihstāgā bija teicis: «*Ja starptautiskajam ebreju finansu kapitālam Eiropā un aiz tās robežām vēlreiz izdosies sarīdīt tautas jaunā pasaules karā, tad tā rezultāts būs nevis Eiropas boļševizācija un līdz ar to žīdisma uzvara, bet gan ebreju rases iznīdēšana (ausrotten) Eiropā*». Ar *ausrotten* varēja saprast gan iznīcināšanu, gan izdzīšanu. Sākumā, 1940.gadā, Hitlers mēģināja darīt otro: izvest Eiropas ebrejus uz Madagaskaru (kura piederēja Francijai, bet pēc Francijas sakāves tagad zināmā mērā Vācijai). Pēc Hitlera rīkojuma Ādolfs Eihmanis izstrādāja un 1940.gada 15.augustā iesniedza Reiha vadībai plānu «Reichssicherheitshauptamt: Madagaskar Projekt», kurš paredzēja četrus gadus laikā izvest uz Madagaskaru pa

Ja dzīves telpas motīvam nebūtu nozīmes, nacisti darītu prātīgāk, «ebreju jautājumu risinot» pēc uzvaras. Bet Hitlers bija nepacietīgs: ar iekarošanu vien nebija diezgan, ar uzvaru vien nebija diezgan. Jau ar kara pirmajām stundām bija ielānāts pārvācot iekarotās zemes un dzīvi tajās pakļaut rasisma principiem. Ebreju nogalināšana bija pirmais, bet ne vienīgais solis, lai «iztīrītu» šīs zemes no nevēlamajām rasēm. Dažādās valstīs vācu plāni bija atšķirīgi; attiecībā uz Baltiju mērķis bija ne tikai anektēt reiham jaunas zemes, bet arī pārvietot iedzīvotājus un kolonizēt teritoriju, iemitinot tajā vāciešus, reducēt vietējo iedzīvotāju izglītības līmeni un izkliegt viņus kā darbaspēku pa Vāciju un slāviskajiem Austrumiem. Līdzās «ebreju jautājuma atrisināšanai» nacisti bija iecerējuši arī «atrisināt Baltijas jautājumu».⁴⁰⁰

Baltijas tautas nonāca vācu ģeopolitisko un rasistisko plānu krustugunīs.⁴⁰¹ Pasludinot Austrumus par dzīves telpu, nacisti pieteica arī savas vēsturiskās tiesības uz Baltiju, kuras «pierādot» ar 13. gs. datētām kartes un dokumenti.⁴⁰² Hinrihs Loze izteicās, ka viņš atgriezās vācu pionieru zemē «kā ordeņa bruņinieks un Hanzas tirgotājs, iedams liktenīgo ceļu no rietumiem uz austrumiem, lai saņemtu lielo politisko mantojumu».⁴⁰³ Nacisti nemitīgi pieminēja Vācu ordeņa bruņiniekus jeb teitoņus un Baltijas baronu valdīšanas sistēmu, kas kalpoja par Austrumu kolonizācijas un pārvācošanas modeli.⁴⁰⁴

Attiecībā uz latviešu nākotni nacistu izpildvaras organizāciju domas dalījās.⁴⁰⁵ Visu plānu rezultātā bija paredzēta latviešu nācijas iznīcināšana, lai gan tai bija lemts citāds gals nekā ebrejiem. Vai būtu jāpārvāco visi latvieši vai tikai rases ziņā vērtīgākā daļa? Vai viņi būtu jādeportē uz austrumu reģioniem vai jāpadara par vergiem tepat Latvijā? Vai pārvācošanai būtu jā sākas Austrumlatvijā, kur rase bija atzīta par sliktāku un bija vajadzīgas deportācijas, vai jāveic krustošana rietumos, kur vācu un skandi-

miljonam ebreju gadā. Taču šo plānu varēja realizēt tikai pēc miera noslēgšanas ar Angliju, jo britu flote valdīja pār jūrām. Anglija mieru neslēdza (pat vēlākais Hesa lidojums nepalīdzēja), toties sāka bombardēt Vācijas pilsētas ar civiliedzīvotāju (tajā skaitā bērnu) upuriem. Sagrābis Baltijas valstis 1940.gada 16–17.jūnijā (ko Hitlers uzņēma mierīgi, jo tas bija par Igauniju un Latviju norunāts 1939.gada 23.augusta paktā un septembra papildinājumā par Lietuvu), Staļins ķērās pie Rumānijas. 23.jūnijā Molotovs paziņoja Vācijas sūtnim Šulenburgam, ka PSRS pretendē ne tikai uz Besarābiju (kura bija atrunāta Molotova–Ribentropa paktā tāpat kā Baltijas valstis), bet arī uz Bukovinu. 25.jūnijā Kremļis saņēma Ribentropa atbildi, ka Vācija pilnībā atzīst PSRS pretenzijas uz Besarābiju, bet ka pretenzijas uz Bukovinu ir pilnīgi negaidītas un ka Vāciju uztrauc tur dzīvojošo vāciešu liktenis. Pēc Polijas krišanas Rumānija neatlaidīgi prasīja Vācijas atbalstu, 1940.gada sākumā nodeva Vācijas rīcībā Ploešti naftu, pretī saņemot no tās poļu trofeju ieročus. Vācija sāka raudzīties uz Rumāniju kā uz sabiedroto, un Hitlers jau sāka nožēlot Besarābijas atdošanu krieviem, bet tagad tie prasīja vēl arī Bukovinu! (un 28.jūnijā arī sagrāba abas zemes). Hitlers (apšmaukts 1939.gada 1.septembrī) vēlreiz pārliecinājās, ka «žīdu valsts» PSRS ir nodevīga un agresīva zeme, kas totāli apdraud Vāciju, un 1940.gada 31.jūlijā Hitlers augstāko komandieru sapulcē pirmoreiz ieminējās par karu pret PSRS. Rudenī kļuva skaidrs, ka PSRS gatavo uzbrukumu Vācijai, un 18.decembrī Hitlers parakstīja Direktīvu Nr.21: «plānu *Barbarossa*». Vācija un visa Eiropa bija ievilkta tāda mēroga karā, ka Hitlers atmata domas par Madagaskaru un sāka uzskatīt, ka žīdi ir pelnījuši fizisku iznīcināšanu to drausmīgo noziegumu dēļ, ko žīdisms pastrādājis pret cilvēci. Tāda bija faktiskā genocīda motivācija Hitlera un citu augstāko vadītāju acīs. Motīvs bija: pirmkārt, sods par agrākajiem noziegumiem un, otrkārt, novērst jaunus noziegumus, bet nevis atbrīvot *Lebensraum*.

⁴⁰⁰ Sākumā R. Heidrihs savu uzdevumu Austrumos formulēja šādi: tuvākais mērķis bija Austrumu politiskā nomierināšana, bet galīgais – ekonomiskā pakļaušana (R. Heidriha 1941. g. 2. jūlija vēstule Drošības policijas priekšniekiem, Bundesarchiv, R 70 SU 32, S. 384–390). Dokuments iespiests arī: *Die Einsatzgruppen in der Besetzten Sowjetunion 1941/42*, S. 323–328.

⁴⁰¹ Par vāciešu plānu konsekvento realizāciju visu okupācijas laiku sk.: Kangeris K., «Die Baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944».

⁴⁰² «Reihskomisariāta uzdevums Ostlandē vienmēr bijis attīstīt vienotību ar Vāciju.. Vārdu sakot, jums ir tik varens uzdevums nacionālsociālistiskās revolūcijas un Lielvācijas priekšā, ka lielāku nevar iedomāties». (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 2.)

⁴⁰³ Lohse H., «Ostland baut auf», dt. pēc: Dallin A., *German Rule in Russia 1941–1944*, p. 183. H. Lozes raksta manuskripts atrodams: YIVO Archives, Occ E3-3. Pārfrāzējot Hitleru, H. Loze teicis, ka viņa nolūks Ostlandē bijis «aizstāt haosu ar Eiropas kārtības sistēmu un destrūkcijas vietā likt rekonstrukciju un kultūru». H. Loze bija iesaukts par Hercogu, jo reiz viņš bija teicis: «Es nestrādāju sevis paša labā, bet tādēļ, lai būtu pārliecināts, ka mans nupat dzimušais dēls spēš uzlikt galvā hercoga kroni». (Kleist P., *Zwischen Hitler und Stalin*; sk. arī: *Latvijas Vārds*, 1951. g. 21. jūl.)

⁴⁰⁴ Reiz A. Rozenbergs aplūkoja karu kā turpinājumu konfliktam starp Vāciju un Maskavītu impēriju, kas sācies pēc 700 gadu ilgā Vācijas valdīšanas laika šajā reģionā (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 20. augustā, Bundesarchiv, R 92 22).

⁴⁰⁵ Viens no propagandas mērķiem bija iedvest naidu pret Latvijas valsti. Pirmoreiz šo ideju puda Kēnigsbergas radio, un to veica Antikominternes birojs. Vēstījuma galvenais saturs bija konstatējums, ka neatkarīgās Latvijas valstsvīri bijuši «stulbi» un beidzot latvieši var justies patiesi droši Vācijas paspārnē (sk.: «Vecā režīma vīriem Latvijas jaunuzbūves darbā nav vietas»).

nāvu asiņu piejaukums bija lielāks? Notika arī daudz diskusiju par latviešiem piemērotu izglītības līmeni: vai viņiem būtu jāmācās vēl pēc ceturtās klases beigšanas? Vai rases ziņā vērtīgākā iedzīvotāju daļa būtu jāsvēta uz Vāciju? Sākumā nacisti neparedzēja Rīgā no jauna atvērt universitāti, bet, kad frontē sāka rasties problēmas, 1941. g. decembrī tika atļauts atsākt mācības Medicīnas un Veterinārmedicīnas nodaļā.⁴⁰⁶

No vācu plānu un vēsturiskās perspektīvas viedokļa latviešu kolaboracionisms, īpaši piedalīšanās ebreju iznīcināšanā, ir divkārt ironisks, divkārt traģisks.

Jau sākot ar 1919. g., vācbaltieši bija pielikuši roku nacistu partijas tapšanā.⁴⁰⁷ Viņu ieguldījums nacistu antiboļševismā⁴⁰⁸ bija nepārspējams. Tas bija Alfrēds Rozenbergs un citi vācbaltieši, kas skoloja Hitleru ar *Ciānas gudro protokolēm*. 1919. un 1920. g., kad vācieši bēga no draudošajām boļševiku briesmām Krievijā un Baltijā, viņi stāstīja par tām Minhenes krogos.⁴⁰⁹ 1941. g. teitoņu antiboļševisma versija, kuru stiprināja rasisms, bioloģijas «zinātne» un ģeopolitiskās doktrīnas, atgriezās Baltijā, tāpat kā tie vācbaltieši, kas bija aizbēguši no boļševikiem 1919. g. un repatriējušies uz Vāciju 1940. un 1941. gadā. Kā jau iepriekš sacīts, viņi, būdami lietpratēji Baltijas lietās, lielā skaitā atgriezās kā Vērmahta, civilpārvaldes, Drošības policijas un SD locekļi. Tā nebija nejaušība, ka Alfrēdu Rozenbergu⁴¹⁰ iecēla par okupēto Austrumu apgabalu reihministru.

Pēc okupācijas vācieši ieveda Latvijā trīs vairāk vai mazāk neatkarīgus varas slāņus. Vispirms ienāca armija, tad «melnā vara», kā dažkārt dēvēja Drošības policiju un SD; 1941. g. augustā ieradās civilā administrācija. Dzeltenbrūnā partijas formastērpa dēļ tās locekļus saukāja par «fazāniem».⁴¹¹

Ir daudzkārt runāts par konfliktiem gan starp dažādiem vācu administrācijas atzarojumiem, gan to iekšienē, un patiesi vācu varas iekšējās cīņas bija nejaukas, pat ļaunprātīgas. Taču cīņas starp vāciešiem Latvijā nenotika galveno mērķu dēļ; par politikas būtību, impērijas prasībām un rasismu varasvīri bija vienprātīgi. Domstarpības attiecās uz pārvācošanas tempiem: vai tai jānotiek šodien, pēc mēneša, nākamgad vai pēc kara. Īsts konflikts starp civilistiem un SD pastāvēja ebreju jautājumā. SD, kas darbojās saskaņā ar firera pavēli vai «galvenajām pavēlēm», tiecās pēc tūlītēja risinājuma – ebreju nogalināšanas; civilisti, kas bija pakļauti budžeta žņaugiem un vajadzībai apgādāt karavīrus frontē, pieprasīja konfiscēt ebreju īpašumu un izmantot viņus darbam. Mēs vēlreiz detalizēti aplūkosim šo jautājumu 11. nodaļā.

Šie trīs varas atzari – militārais, SD un civilais – bija iesūtīti Latvijā, skaidri nenorobežojot to pienākumus. Piemēram, SD bija noteicošā loma ebreju jautājuma risināšanā, taču piedalījās arī civilā administrācija un Vērmahts. Ebreju ieslodzītāna geto un viņu ekspluatācija tika veikta pēc vācu civilpārvaldes norādījuma. Pret ebrejiem vērstos likumus vispirms izdeva Vērmahts, nevis SD. Pulkvedis Ullersbergers, Rīgas komandants, jau pirmajā okupācijas dienā paziņoja: «Žīdiem līdz turpmākam aizliegts stāvēt rindās. Viņi var iepirkties tikai tajos veikalos, kur rindu nav».⁴¹²

Bez šaubām, pastāvēja reāli administratīvi konflikti, bet tikpat labi daudzi no tiem varēja būt tēloti – kā nacistu administrēšanas un valdīšanas tehnikas sastāvdaļa. Varas sadalījumu, varbūt pat «konfliktus» bija radījis un ielānojis Hitlers pats. Ir interesanti lasīt par konfliktiem nacistu hierarhijā, taču nav pietiekami novērtēts fakts, ka šie konflikti bieži varēja būt izdomāti, lai izsistu pārvaldāmos no līdzsvara. Pārbaudot, kā okupācijas laikā Latvijā pieņēma lēmumus, kļūtu redzams, vai domstarpības

⁴⁰⁶ Arī ģimnāziju slēdza. 1942. g. gan ģimnāziju, gan lielāko daļu universitātes atkal atvēra, izņemot Vēstures nodaļu.

⁴⁰⁷ Waite R.G.L., *Vanguard of Nazism: The Freikorps Movement in Post-War Germany*; sk. arī: Lumans V.O., *Himmler's Auxiliaries: The Volkdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945*, p. 104–106.

⁴⁰⁸ Pirms vācu okupācijas latvieši nelietoja vārdu *boļševiks*, jo vēl kopš P. Stučkas laikiem boļševikus sauca par *lieliniekiem*. Nacistu lietojumā vārds *boļševisms* bija cieši saistīts ar viņu priekšstatu par *aziātismu* un *antisemītismu*. Pat latviešu antisemīti antisemītismu saprata citādi nekā nacisti.

⁴⁰⁹ Sk.: Cohn N., *Warrant for Genocide*. Latvijas sūtnis Vācijā Edgars Krieviņš pēc pirmās sarunas ar Hitleru, kas notika sūtniem sarīkoto pusdienu laikā Hindenburga rezidencē 1933. g. 8. februārī, ziņoja, ka Hitleru ļoti interesējis minoritāšu jautājums Latvijā, «jo daudzi baltieši [domāti vācbaltieši. – A.E.] bija pievienojušies šai kustībai [t.i., nacionālsociālismam. – A.E.]. No visiem enerģiskākais ir Rozenbergs, kurš papildus studējis Rīgā» (*Lauku Avīze*, 1992. g. 10. janv., 6. lpp.).

⁴¹⁰ Ir vērts atzīmēt, ka saskaņā ar A. Bīlmaņa apgalvojumu Alfrēda Rozenberga dzīslās ritējušas arī latviešu un igauņu asinis. Viņš uzaudzis Tallinā, kur apmeklējis vācu skolu, un vēlāk izglītojies augstāka līmeņa skolās Rīgā. Viņš pārvaldīja gan igauņu, gan latviešu valodu. Sk. arī: *Jahrbuch des Baltischen Deutschen*, 1967, N 16.

⁴¹¹ Landgericht Hamburg: Lohse's deposition. In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., 18 April 1950; Arājs Trial Records, p. 2243; Kirste's deposition in Arājs Trial Records, p. 2864.

⁴¹² *Tēvija*, 1941. g. 2.jūl.

bijušas patiesas, vai katra vilcināšanās un atlikšana notikusi kāda neizlēmības dēļ. Latviešu ierēdnis nekad nevarēja saņemt tiešu atbildi no vācu amatpersonas, jo vienmēr atradās kāds, kuram lieta vēl caurskatāma. Varbūt tas bija kāds cits resors vai Berlīne, vai fīrers pats. Tūkstošiem reižu kā kavēšanās attaisnojums tika minēts karš.⁴¹³

Latviju nacisti bija nolēmuši iznīcināt tādēļ, ka vēsturiski un ģeogrāfiski uzlūkoja to par Vācijas teritoriju un lielāko daļu vietējo iedzīvotāju – par nevērtīgiem. Nacisti cerēja, ka pārvācota Baltija kalpos par militāro operāciju sagatavošanas bāzi, lai dotos uzbrukumā Austrumiem. Lai gan Latvijas pārvācošana sākās jau okupācijas pirmajās stundās, kara laikā nenotika iedzīvotāju masveida pārvietošana. Vācu armijas sakāve pie Maskavas un Staļingradas varbūt paglāba latviešus no vēl tālesošiem pasākumiem.⁴¹⁴

Nacistu mērķi

Latvijā ienākušo nacistu darbībai līdzās ebreju iznīcināšanas plāniem bija vēl četri politiski mērķi: divi vispārēji un divi specifiski, kurus pēc svarīguma varētu ierindot šādi:

- Latvijas pārvācošana un Vācijas priekšposteņa sagatavošana Austrumos;
- uzvara karā pret boļševikiem;
- latviešu atbrūošana;
- kolaborantu atrašana un kvislingu valdības iecelšana.

Tādas bija Hitlera vēlēšanās un pavēles, un tās daļēji attiecās uz visām iekartotajām zemēm. Taču, sīkāk papētot Vērmahta, civilo varas iestāžu un SD politiku, kļūst redzams, ka Baltijā šīs pavēles pildīja sevišķi intensīvi. Šī politika tika īstenota, sākot ar pirmajām iekarošanas stundām, un pārsteidzošā kārtā turpināta līdz pat kara beigām 1945. gadā. Lai kādas būtu atšķirības starp dažādajiem okupantu varas orgāniem, šie četri mērķi bija pieņemami visiem.

Jebkurā citā valstī kā galvenā prioritāte tiktu izvirzīta uzvara karā, bet, tā kā nacisti uzvaru uzskatīja par pilnīgi drošu, Latvijā vismaz pirmo sešu mēnešu laikā kā svarīgākais uzdevums izvirzījās pārvācošana. Kad nu okupācija ievilkās un vācu armijas grūtības Austrumu frontē pieauga, četru mērķu relatīvā nozīmības pakāpe un mijiedarbība sāka mainīties. Pēc 1941. gada decembra pirmais un otrs mērķis mainījās vietām, bet Latvijas pārvācošana joprojām palika nacistu galvenais mērķis pat pēc sabrukuma Austrumu frontē.

Attieksme pret rasu jautājumu

Rakstos par nacistu okupāciju sāk parādīties viens kopīgs viedoklis, kuru koncentrētā veidā labi pateicis Latvijas Universitātes docents Vilnis Zariņš.

Precīzu plānu attiecībā pret Baltijas tautām fašistu varas iestādes okupācijas periodā vēl nebija oficiāli pieņēmušas, taču izstrādātie projekti, kā arī praktiskā okupācijas politika skaidri liecina, ka bija paredzēts Baltijas tautas iznīcināt vēsturiski īsā laika sprīdī. Atšķirības uzskatos pastāvēja vienīgi otršķirīgos jautājumos – cik lielā mērā Baltijas tautas asimilēt vai padzīt, resp., iznīcināt, un kādā tempā šos pasākumus veikt.⁴¹⁵

V. Zariņa viedokli pamatojis Harijs Marnies, Latvijas vācietis, kurš okupācijas laikā bijis nacistu uzticības persona un zinājis viņu plānus no pirmavotiem. Pēc kara viņš rakstīja:

⁴¹³ Šo to par nacistu mērķiem un pretrunām nacistu likumos, tāpat to, ko latvieši saprata no vācu nodomiem un ko nacistu funkcionāri teica vai neteica, atrodam Voldemāra Buka atmiņās par sarunām ar Jelgavas gebitskomisāru brīvkungu fon Medemu. Sarunas skāra nacistu nolūku pārveidot pieminekli Jelgavas atbrīvotājiem. Tā bija daudzpusīga saruna, kurā Medems cita starpā teica: «Pirms lielās uzvaras fīrers ir aizliedzis apspriest jebkādas Lielvācijas problēmas. Arī somi nezina, kas viņus sagaida nākotnē. Neraugoties uz to, somi, tāpat kā vācu kareivji un tauta, dara visu, kas viņu spēkos, lai panāktu uzvaru. Viņiem nav laika domāt par mazsvarīgiem jautājumiem». (Sk.: «Laikraksta «Zemgale» līdzstrādnieka Voldemāra Buka saruna ar Zemgales novada komisāru brīvkungu fon Medemu par pieminekļa «Jelgavas atbrīvotājiem» pārveidošanu».)

⁴¹⁴ Tomēr jāatzīmē, ka tika plānota Latvijas iedzīvotāju pārvietošana dažos reģionos, piemēram, Dundagā, un plaša darbaspēka vākšana Latgalē sūtīšanai uz Vāciju. Arnolds Aizsilnieks darbā *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945* (884. lpp.), apkopojot Vācijas mērķus un attieksmi pret Latviju, rakstīja: «Kaut gan galvenās idejas par Baltijas valstu turpmāko likteni Vācijas valdības aprindām jau pašā kara sākumā ir bijušas visumā skaidras, šo ideju īstenošana turpretim – jādāmā, kara darbības rezultātu ietekmē – bijusi visai juceklīga un brīžiem pat histēriska».

⁴¹⁵ Visizsmeļošāk nacistu politiku Latvijā formulējis Vilnis Zariņš aPCRējuma «Laupītāju filozofija» (nr. 6., 70., 71. lpp.).

Vienīgi par vienu lietu kungiem bija skaidrība, un proti – ka galamērķis ir Baltijas valstu «ievācošana». Un šī mērķa sasniegšanai bija ieteikts darbiniekiem nepielietot vārdus latvisks, Latvija, latviešu tauta, lai drīzāk atradinātu latviešus no nacionālās domas.⁴¹⁶

Rasistiskā attieksme pret latviešiem un citām Austrumu tautām iedīglī atrodama Hitlera grāmatā *Mein Kampf*. H. Himlers interpretēja Hitlera idejas, izvērta tās, pacēla valsts politikas līmenī un izteica slepenajā 1940. g. 28. marta memorandā.⁴¹⁷ H. Himlers nepiekrīta tam, ka Austrumu tautām, ieskaitot poļus un ukraiņus, jāpazūd. Viņš izstrādāja plānu un metodi: pārvācošana ar izglītības palīdzību, nevērtīgo rasu nošķiršana no vērtīgajām, izglītības iespēju atņemšana nevērtīgajām rasēm un rasiski vērtīgo īpatņu sūtīšana vācu skolās, kur tie tiks pārvācoti.⁴¹⁸

H. Himlera plāns tika atzīts – ja ne detaļās, tad pēc būtības – apspriedē, kuru Hitlera bija sasaucis Berlīnē 1941. g. 16. jūlijā. Apspriedē piedalījās A. Rozenbergs, H.H. Lammers, V. Keitels, H. Gērings un M. Bormans.⁴¹⁹ Piecas dienas pēc sanāksmes reihisleiters Alfrēds Rozenbergs uzrakstīja savu 1941. g. 21. jūlija memorandu, kuru nosūtīja Ostlandes reihskomisāram Hinriham Lozem.

Reihskomisāra uzdevums Igaunijā, Latvijā, Lietuvā un Baltkrievijā ir nodrošināt reiha protektorāta izveidošanu, lai vēlāk piesaistītu rases ziņā vērtīgos elementus un, izvēršot pārvietošanas politiku, šo reģionu iekļautu Lielvācijas sastāvā. Baltijas jūrai jāklūst par iekšzemes ziemeļu jūru un jābūt Vācijas pārvaldījumā.⁴²⁰

Sīkāk pievērsoties latviešu asimilācijas iespējām, A. Rozenbergs rakstīja:

Jāievēro, ka 50 procenti igauņu, kuros rit dāņu, vācu un zviedru asinis, ir lielā mērā vāciskojušies un var tikt atzīti par mums radniecīgu tautu. Latvijas iedzīvotāju asimilējamā daļa ir salīdzinoši mazāka.⁴²¹

A. Rozenberga memorandā paredzētā pārvācošanas metode ir līdzīga H. Himlera metodei.

Latviešu rasiskās vērtības noteicēju vidū nebija vienprātības. Daži iedziļinājās Latvijas arheoloģijā un antropoloģijā, lai varētu uzrādīt no nacistu viedokļa rases pozitīvās un negatīvās pazīmes. Pastāvēja tendence iedalīt latviešus austrumu un rietumu latviešos. Rietumu latvieši, kas nāca no pārtikuša reģiona, nacistiem parasti likās tīkamāki.⁴²² Dažos kultūras vērtējumos latvieši tika ierindoti gandrīz līdzās vāciešiem, jo bija ar viņiem krustojušies; taču latviešu izcelsmē bija pārāk daudz neskaidrību, lai nacisti viņiem uzticētos. Tam arī nebija nozīmes galīgajā vērtējumā: tie, kurus atzina par rases ziņā vērtīgiem, bija jāpakļauj ātrai piespiedu asimilācijai, izglītojot un liekot strādāt Vācijā; nevērtīgie bija jādeportē kā darbaspēks tālāk uz Austrumiem, uz Baltkrieviju un Krieviju.⁴²³

Baltijas tautu pārvācošanas plāni nebija domāti plašai publikai un parasti tika turēti slepenībā. Tomēr reiz, 1942. g. 20. augustā, SS un SD laikraksta *Das Schwarze Korps* ievadrakstā «Pārvācošana?» bija izklāstīta pārvācošanas shēmas būtība.

⁴¹⁶ Marnics H., *Kāvi pār Daugavu: Atceres un apceres par Latvijas likteņiem no 1941. līdz 1943. g.*, 51. lpp.

⁴¹⁷ Nuremberg document NO-1880.

⁴¹⁸ Šie dokumenti vispilnīgāk iztirzāti: Biezais H., «Latviešu tautas iznīcināšanas plāni», 8.–10. lpp.; Unāms Ž., *Karogs vējā*, 46.–49. lpp.

⁴¹⁹ Šis dokuments ir piesaistījis latviešu uzmanību. Protokolu atkārtoti publicējis Ž. Unāms grāmatā *Dzīvā Latvija* (332. lpp.). Sk. arī: Unāms Ž., *Karogs vējā*. Sapulci bija protokolējis Bormans (Nuremberg document L-221). Šajā sapulcē Hitlera pauda savas domas un vēlmes par Austrumu pārvācošanu, kā arī apņemšanos nežēlīgi realizēt iecerēto politiku.

⁴²⁰ A. Rozenberga vēstule H. Lozem Berlīnē 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 2. Tā faktiski vārds vārdā atkārtoti 1941. g. 8. maija instrukcijā reihskomisāram teikto (Nuremberg document PS-1021; sk. arī: *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos*, 30. lpp.).

⁴²¹ Turpat.

⁴²² Sk. Dr. V. Lenca (*W. Lenz*) un Dr. Hansa Tomasa Meijera (*H.T. Meyer*) rakstītos dokumentus: YIVO Archives, Occ E36β-11,12.

⁴²³ Vācieši veica pamatīgus pētījumus par latviešu rasu vērtību 1942. g. rudenī, kad viņi vērtēja latviešu brīvprātīgos un jauniešus – gan vīriešus, gan sievietes – vācu darba dienestam (*Reichsarbeitdienst*). Secinājumi bija ļoti dažādi. Tomēr kopumā rietumlatvieši tika atzīti par vērtīgākiem nekā austrumlatvieši. Nacisti gan atklāja arī starp rietumlatviešiem dažus rases ziņā nepilnvērtīgus eksemplārus. Apmēram trešā daļa jauniešus tika noraidīti kā nederīgi. Vērtēšana notika pēc piecu punktu sistēmas, un ikvienu, kas saņēma divus negatīvus punktus, noraidīja. Sk. Dr. Holca (*Holtz*) atbildi: YIVO Archives, Occ E3; arī Occ E3-63. Taču starp latviešiem atradās arī tādi, kas tiecās pierādīt savu rasu vērtību, kā, piemēram, Dr. L. Jēruma-Krastiņa, sk.: «Par latviešu rasisko būtību».

Mūsu pienākums ir nevis Austrumus pārvācot senajā izpratnē, tas ir, tur dzīvojošiem cilvēkiem iemācīt vācu valodu un vācu likumus, bet gan rūpēties par to, lai tur dzīvotu tikai cilvēki ar tām ģermāņu jeb teitoņu asinīm. Vispārīga pārvācošanas tendenču noraidīšana nav nekas jauns. Tā ir vismaz tikpat veca kā nacionālsociālisms. Bet, ja to saka SS reihsfirers, kas ir vācu rases nostiprināšanas reihšministrs, tad tas kļūst par pavēli. Tāda ir šo vārdu jēga.

Raksta turpinājumā pārvācošanas politika dēvēta par SS spēku galveno uzdevumu, un šī uzdevuma neatliekamības uzsvēršana atgādina tos argumentus, kādi lietoti, runājot par ebreju iznīcināšanu.

Milzu uzdevums! Mūsu paaudzei vajag to atrisināt, un – ciktāl tas mums iespējams – tā to atrisinās, tā neatsauksies uz to, ka tas ir mūsu pēcteču uzdevums. Mūsu bērniem, mazbērniem un mazbērnu bērniem arī bez tā vēl atliks diezgan darāmā. Mums jārada priekšnoteikumi, lai kolonistiem, ko mūsu tauta jau tagad sūta uz Austrumiem un sūtīs arī turpmākajos gados, piemistu bioloģisks spēks, kas reiz piepildīs, vadīs un veidos telpu.⁴²⁴

Izvirzīto uzdevumu veikšanai nacistiem nepietika vāciešu. Bija iecerēts, ka trūkstošos reihā vāciešus varētu aizvietot ar beļģiem, holandiešiem, dāņiem un norvēģiem.

Lai gan politiskais lēmums par latviešu galīgo izvietošanu nekad netika pieņemts, jo to aizkavēja Sarkanās armijas ierašanās, Baltijas valstu pārvācošanas plāni nepalika tikai teorija vien. Sakāve pie Maskavas un Staļingradas nemainīja nacistu pārliecību. Teorijā viņi turējās stingri, bet praksē bija spiesti vilcināties. Līdz pat 1944. g. nacisti, izmantodami tūkstošiem ebreju darbaspēku, ieguldīja milzu pūles, būvējot Dundagas Jūras nometni, kurai vajadzēja kļūt par Jaunās Eiropas latifundijas modeli. Simtiem Latvijas zemnieku tika padzīts no mājām.

Latvijas un latviešu pārvācošana, kas gan ne vienmēr bija klaji redzama, sākās vienlaikus ar okupāciju.⁴²⁵ Ostlandes reihskomisariāta ierēdnis rakstīja:

Augstākais pamatprincips attieksmēs ar latviešiem ir konsekventa rīcība. Nekas nav aplamāk kā grožus sākumā palaist vaļīgi, lai vēlāk tos pievilktu jo stingrāk. Atbrīvošanas brīdis bija psiholoģiski piemērots, lai latvietim ieskaidrotu, ka politiskās patstāvības laiki pagājuši, taču tos nomaina miers un labklājība vācu reihā aizsardzībā.⁴²⁶

Frīdrihs Trampedahs, A. Rozenberga cilvēks Baltijā, par Latvijas nākotni rakstīja šādi:

Maldās tie latvieši, kas domā, ka pēc kara viņi varēs palikt šai zemē kā vienīgie pastāvīgie iedzīvotāji un apmierināties ar vācu protektorātu kā, piemēram, slovāki. Pēc kara šai zemē ieradīsies daudz vāciešu. Pārvaldē un saimniecībā viņu jau šodien darbojas daudzi tūkstoši. Jau šodien politiski, kā arī pārvaldes uzbūvē jāievēro šī iesākusies attīstība. Fīrera uzdevumā reihskomisāra kungam nepārprotami norādīts jau tagad sagatavot šās zemes pārvācošanu.⁴²⁷

1942. g. 20. augustā nacisti publicēja paziņojumu, kas liecināja, ka viņi no teorijas pāriet pie prakses:

Pēc kara sāksies plaša vēriona darbs Austrumu okupēto apgabalu kolonizēšanā ar vācu cilvēkiem. Katram, kam vēlēšanās kļūt par kolonistu, ieteicams pieteikties jau tagad.⁴²⁸

Latviešu kolaborantu meklējumi

Iespējamo kolaborantu meklējumi sākās 1941. g. pavasarī, līdzko bija pabeigts Barbarosas plāns. Meklējumos tika iesaistīti trīs nacistu varas atzari: 1) Abvērs – Vērmahta izlūkošanas daļa; 2) Drošības policija un SD, Himlera cilvēki RSHA, grupa, kas gatavoja Austrumu asinspirti; 3) civilā valdība,

⁴²⁴ *Das Schwarze Korps*, Berlin, 20 August 1942; publ. arī: *Mēs apsūdzam*, 15., 16. lpp.

⁴²⁵ Par rūpīgumu, ar kādu vācieši gatavojās pārvācošanai, sk.: YIVO Archives, Occ E3-63.

⁴²⁶ *Mēs apsūdzam*, 20. lpp.; LVVA, P-70. f., 3. apr., 54.1., 72. lp.

⁴²⁷ *Mēs apsūdzam*, 21. lpp.; LVVA, P-70. f., 3. apr., 4. L, 170. lp.

⁴²⁸ Šis paziņojums, kas ievietots 1942. g. 20. augusta *Mitteilungsblätter für die weltanschauliche Schule der Ordnungspolizei*, pārpublicēts grāmatā *Mēs apsūdzam* (22. lpp.). Līdzīgi paziņojumi parādījās arī *Deutsche Zeitung im Ostland*. Reģistrēties varēja Rīgā, Ādolfa Hitlera ielā 24.

Alfrēda Rozenberga cilvēki. Meklējumus veica starp latviešiem, puslatviešiem un vācbaltiešiem, kas runāja latviski.

Abvēra epizode

Abvērs pirmais sāka kolaborantu meklējumus; tā aģents pulkvedis-leitnants Kurts Grēbe (pazīstams kā *Onkulītis*) jau 1940. g. sadraudzējās ar pulkvedi-leitnantu Viktoru Deglavu un mazliet vēlāk ar pulkvedi Aleksandru Plensneru. V. Deglavs, profesionāls karavīrs, bija Latvijas militārais atašejis Lietuvā; kad Sarkanā armija okupēja Baltiju, viņš aizbēga uz Vāciju. A. Plensners bija atzīts Pirmā pasaules kara veterāns, solīds, izglītots vīrs, kurš līdztekus militārajai karjerai nodarbojās ar žurnālistiku un rakstīja dzejoļus. 1937. g. viņu iecēla par militāro atašeju Latvijas sūtniecībā Berlīnē. Pēc padomju okupācijas A. Plensners palika Berlīnē, kur Abvērs viņu 1941. g. pavasarī atrada un savervēja par savu aģentu. Kad tuvojās Barbarosas laiks, V. Deglavs un A. Plensners savāca vienkopus tos latviešus, kam bija militāra pieredze un kas dzīvoja Vācijā (pēc A. Plensnera datiem, 350 vīru liela grupa)⁴²⁹, un nodibināja sakarus ar latviešiem Latvijā. Nacionālos partizānus padomju aizmugurē kara sākumā daļēji bija organizējis A. Plensners un V. Deglavs.⁴³⁰ 1941. g. 1. maijā A. Plensners un V. Deglavs sapulcināja 200 vīru lielu grupu Marienburgā Austrumprūsijā.⁴³¹ Sapulce notika draudzīgā atmosfērā, K. Grēbes vadīta un instruēta. Ap šo laiku latviešu virsnieki, īpaši V. Deglavs, iekārdināšanai saņēma divkosīgus solījumus, ka kara gadījumā tiks piepildīta Latvijas vēlēšanās iegūt pašai savus nacionālos militāros spēkus.⁴³²

Grupa tika mazliet apmācīta un gaidīja pavēles. Vienu nodaļu V. Deglava vadībā gatavoja iespējamai nomešanai ar izpletņiem Sarkanās armijas aizmugurē. Kad pienāca laiks rīkoties, latviešu pulciņš tika izkaisīts starp daudzām vācu vienībām; Latvijā viņi ienāca visbiežāk kā tulki, un tos sauca par zonderfireriem.

Kamēr A. Plensners un V. Deglavs atgriezās Latvijā, cerēdami, ka latvieši tiks iesaistīti cīņā pret boļševismu, vācieši aizkulisēs rīkojās, kā viņiem pašiem patika, – pat Abvērs, kas bija izlicies draudzīgs un latviešu nacionālos centienus saprotošs. Par šo attieksmi liecina 291. kājnieku divīzijas 4. pavēles pielikums, kuru Abvērs izdevis pirms kara sākuma. Pielikums informē karaspēka vienību, ka, ieejot Lietuvā, Latvijā un Igaunijā, nāksies sastapties ar etniskajām minoritātēm piederošām aktīvistu grupām, kuras «veiks aizsardzības un sabotāžas uzdevumus».⁴³³

Kad vācu karaspēks ienāca Latvijā, A. Plensneru un V. Deglavu nostūma malā, viņu ierašanās Rīgā tika novilcināta. Viņi sasniedza Rīgu katrs pa savu ceļu tikai 1941. g. 5. jūlijā, piecas dienas pēc tam, kad bija sācis darboties V. Štālekers un viņa einzacgrupa A, laužot visus Abvēra solījumus. V. Deglava un A. Plensnera vietā bija sameklēti jauni kolaboranti. V. Deglavs, nespēdams saprast, ka notikusi nodevība, turpināja rīkoties tā, it kā Marienburgas un Kēnigsbergas solījumi vēl būtu spēkā. 1941. g. 18. jūlijā A. Plensners atrada V. Deglavu⁴³⁴ nošautu kāpnēs, kas veda uz A. Plensnera Rīgas dzīvokli Dzirnau ielā 31, divus pakāpienus no durvīm.

⁴²⁹ Plensners A., «Viktoru Deglavu pieminot», *Pulkvedis Aleksandrs Plensners*, 241. lpp.

⁴³⁰ H. Biezais analizējis A. Plensnera un V. Deglava aktivitātes rakstā «Nacionālie partizāni».

⁴³¹ Silgailis A., «Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg», S. 246–250. Daži no prominentākajiem vārdiem šai grupā bija Vīlis Janums, Arturs Galindoms, Ervīns Pētersons, Nikolajs Alberts Karlsons, Emīls Grapmanis, Pauls Celle, Pauls Kovaļevskis, Bulle, Spāde un Verners Voitkus. Daži dzīvi palikušie, īpaši A. Plensners un A. Silgailis, vēlāk centās šo epizodi vēsturiski traktēt kā cildena latviešu patriotisma izpausmi. Taču no vācu ierēdņu viedokļa, kuriem viņi kalpoja, latvieši bija uzskatāmi par viņu aģentiem. Šo problēmu pētījis H. Biezais rakstā «Vācu okupācijas priekšvakarā».

⁴³² Šajā gadījumā vācieši atļāva reorganizēt Latviešu Karavīru nacionālo savienību; sākotnēji 1917. g. tā bija radusies kā antiboļševīku grupa A. Plensnera un A. Krodera vadībā. 1941. g. tā bija kļuvusi par vēsturisku anahronismu, un labākajā gadījumā tai nebija citas nozīmes kā aizmiglot latviešiem acis par vācu nodomiem un plāniem. Sakarā ar tās reorganizāciju Prūsijā savienība definēja savus izvirzītos mērķus, kas tika formulēti četros punktos. Pēc H. Biezā domām, trešais punkts robežojas ar nodevību; tas paredz «Latvijas iekļaušanu jaunattīstāmajā Jaunās Eiropas kārtības sistēmā» (Biezais H., «Vācu okupācijas priekšvakarā», 26. lpp.).

⁴³³ Šo dokumentu H. Biezais analizē apcerējumā «Nacionālie partizāni» (12.–22. lpp.). Dokuments glabājas: Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26–291/34: Anlagen zum Kriegstagebuch des 291 I. D. Abt. Ia 22.6.41–13.2.42: Divisionsbefehl, S. 210.

⁴³⁴ 3. iecirkņa policisti atrada V. Deglava līķi plkst. 15.10. Ziņojumā īsi atzīmēts, ka V. Deglavam bijis «lodes ievainojums galvā» (3. iecirkņa ziņojumu 1941. g. 18. jūlijā, ko parakstījis iecirkņa priekšnieks Vārpa, sk.: LVVA,1376.f., 1.apr.,8.1.).

Galva bija uz mūsu durvju pusi, t.i., uz augšu, kājas lejup. Ap galvu bija smadzeņu un asiņu peļķe.. Kāpņu lejas galā, uz gludās daļas, stāvēja 2 zemāku pakāpju SD vīri, likās, vācieši.. Izsaucos: «Viktor, Viktor, kas ar tevi?!»⁴³⁵

Drošības policija un SD

Veids, kādā Drošības policija un SD vervēja un meklēja starp latviešiem potenciālos kolaborantus, ir noslēpumā tīts. Dažkārt tiek minēts, un tā tiešām varētu būt, ka SD strādājusi ar pārkoņkrustiešiem. Kopš 1934. g. Pārkoņkrusts bija izklīdis un kā dzīvotspējīga organizācija Latvijā nepastāvēja, tādēļ tās atsevišķos locekļus bija grūti identificēt. Liekas, SD bija ieplānojusi Pārkoņkrusta locekļiem darbu savā propagandas aparātā, jo pēc vāciešu ienākšanas visa prese praktiski atradās Pārkoņkrusta vīru rokās. Trīs no Pārkoņkrusta augstākstāvošajiem vadoņiem – G. Celmiņš, Melliņš un Ē. Andersons – bija Vācijā, bet Abvēra paspārnē viņi vēlāk atgriezās Latvijā kā zonderfrireri. Visprominentākais SD kolaborants bija Roberts Štiglics, agrākais K. Ulmaņa Politiskās policijas funkcionārs. V. Štālekera iecēla R. Štiglicu par Rīgas prefektu. Par SD Latvijā izstiepto taustekļu galiem vēl jāmeklē dokumentāri pierādījumi.

Okupēto Austrumu apgabalu ministrija

Trešā aģentūra, kas meklēja iespējamus kolaborantus, bija Okupēto Austrumu apgabalu ministrija – Alfrēda Rozenberga darbalauks. Ministrijai bija vajadzīgs tāds marionešu pulciņš, kas ļautu vāciešiem darīt visu, ko viņi gribēja. Marionetēm bija jābūt pazīstamiem, latviešu sabiedrībā atzītiem cilvēkiem, un viņiem bija jābūt gataviem pielāgoties nacistiem. Pirmie, kas nonāca saskarē ar šo ministriju, bija Liepājas mācītājs Dr. Visvaldis Sanders un atvaļināts armijas virsnieks Arturs Freimanis.⁴³⁶ Viņi atbilda visiem kritērijiem, izņemot to, ka nebija Latvijā plaši pazīstami. Ap Barbarosas uzbrukuma laiku ministrija piesaistīja atvaļināto armijas ģenerāli Oskaru Dankeru. O. Dankers, būdams ģenerālis, sabiedrībā ieņēma mazliet augstāku stāvokli, bet viņš bija pelēks cilvēks. Pat viņa kāršu spēles partneri uzlūkoja viņu par grupas statistu un brīnījās, kā viņš vispār kļuvis par ģenerāli.⁴³⁷ Priekšrocība, kas ļāva O. Dankeram iegūt vietu marionešu valdībā, bija tā, ka viņa sieva bija vācu izcelsmes un viņš bija laipni izturējies pret savu vācu tautības šoferi.⁴³⁸

Ne visi, kuriem piedāvāja sadarboties, bija ar mieru. Edgars Krieviņš, Latvijas sūtnis Vācijā, atteicās. K. Ulmaņa valdības sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš, kuru noķēra Vācijā, kad viņš devās no Itālijas uz Zviedriju, arī tika aicināts, taču viņš pateica «nē». Vēlāk A. Bērziņš bija ieslodzīts Zaksenhauzenes koncentrācijas nometnē.⁴³⁹

Lai nu kā, bet Rozenberga ministrija pirms kara nesavāca pietiekamu daudzumu kolaborantu un turpināja atlasīt ģenerāldirektorus, kā tika dēvēti latviešu funkcionāri, visus nākamos astoņus mēnešus.

Latvieši un ieroči 1941. g.⁴⁴⁰

Pastāv divas galvenās direktīvas attiecībā uz ieročiem un «iedzimtajiem» austrumos no Elbas. Vienu izdevis Hitlers 1941. g. 16. jūlijā, un tas ir pilnīgs aizliegums («Jābūt spēkā dzelzs likumam, ka

⁴³⁵ Par V. Deglava slepkavību pastāv vairāki minējumi; vācieši toreiz to nosauca par pašnāvību, bet neatļāva Latvijas policijai veikt izmeklēšanu. Vispilnīgākais slepkavības apraksts rodams Aleksandra Plensnera rakstā «Viktoru Deglavu pieminot» no krājuma *Pulkvedis Aleksandrs Plensners* (248. lpp.). Skeptiskāk noskaņoti zinātnieki, kā H. Biezais, neuzticas A. Plensnera versijai par V. Deglava nāvi. Kā apgalvo H. Biezais, A. Plensners par to izteicies dažādi, un beidzamais vārds par A. Plensnera paša iespējamo līdzdalību slepkavībā vēl nav pasacīts (H. Biezā vēstule 1990. g. 4. aprīlī).

⁴³⁶ Silgailis A., «Latviešu leģions», *Pulkvedis Aleksandrs Plensners*, 105. lpp. A. Freimanis bija teicis A. Silgailim, ka viņa sieva ir A. Rozenberga radniece. Kara otrajā pusē viņš ticis atzīts par SD aģentu (Unāms Ž., «Barbarosa Latvijā», 49. lpp.).

⁴³⁷ Intervija ar Rihardu Miški 1985. gadā.

⁴³⁸ Latvijas Valsts vēstures arhīvā ir mape ar dokumentiem par O. Dankeru, kuru vidū atrodams R. Langes vērtējums.

⁴³⁹ Biezais H., «Bijušā ministra A. Bērziņa ceļš uz koncentrācijas nometni», 33. lpp.

⁴⁴⁰ Vispilnīgākais sekundārais informācijas avots šajā jautājumā ir: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*; sk. arī: Silgailis A., *Latviešu leģions*.

nevienam, izņemot vāciešus, nav atļauts nēsāt ieročus».⁴⁴¹ Otru direktīvu H. Himlers formulējis gadu iepriekš, 1940. g. 28. maijā, un tā ir mazliet iecietīgāka:

Šo tautību piederīgos, it sevišķi mazāko tautību, mēs, pats par sevi saprotams, gribam izlietot policijas ierēdņu un birģermeistaru amatos. Augstākie amati šādām tautībām drīkst būt tikai birģermeistari un vietējās policijas iestādes. Virzīšanās uz augšu nav pieļaujama. Tikai tā mums būs iespējams izdarīt rasu izsijāšanu.⁴⁴²

Nemot vērā, ka Otrā pasaules kara laikā vācieši apmēram 120 tūkstošus latviešu izmantoja darbam policijā un militāriem mērķiem, ieroču nēsāšanas aizliegums var izklausīties nesaprotams, taču savā veidā Hitlera dzelzs likums bija spēkā līdz pat kara beigām. 1944. g. vidū, kad Sarkanā armija bija pie Latvijas robežām un Rīgā sākās evakuācija, F. Jekelns, augstākais SS un SD funkcionārs Baltijā, deklarēja: «Ieroči latviešu rokās ir noziegums».⁴⁴³ Kāds bija F. Jekelna pamatojums un attaisnojums, mēs nezinām, bet šis paziņojums tika izteikts laikā, kad vācieši lūdzās latviešus dot vairāk iesaucamo Latviešu leģionam.

Ienākot Latvijā, vācieši sastapās ar dilemmu. Pirmie, ar ko viņiem dažās vietās nācās saskarties, bija nacionālie partizāni, kurus vietumis pārveidoja par paš aizsardzības spēkiem (*Selbstschutz*), ko dažkārt sauca arī par vietējo apsardzi. Priekā pārņemti par atbrīvošanu no padomju varas, šie partizāni zvērēja pilnīgu uzticību vāciešiem; gan nebūdami visai labi apmācīti, viņi krietni noderēja, lai iztīrītu sarkanarmiešu iekļiņus no Latvijas mežiem. Lai izvēle būtu vēl grūtāka, militārie vadītāji un pat SD komandieri augstu vērtēja šīs vietējās apsardzes vienības,⁴⁴⁴ jo tās palīdzēja glābt vācu dzīvību. Pastāvēja arī citas, lielākas «briesmas»: Rīgā latvieši E. Kreišmaņa, V. Veisa un Mālmaņa vadībā steidzās izveidot vertikālu tīklu, kas aptvertu visus Latvijas pagastus.

10. att. Latvijas ebreju masu slepkavību organizētājs Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergruppenfīrers Fridrihs Jekelns 1944.g.

Šo partizānu vienību daudzums bieži ticis pārspīlēts, bet kopējais bruņoto vienību skaits nevarēja būt vairāk par 20 visā Latvijas teritorijā.⁴⁴⁵ Rīgā pirmajā okupācijas dienā šī nacionālo spēku organizācija bija ļoti plaša. E. Kreišmana un V. Veisa vadībā bija izsludināta pieteikšanās «nacionālajā armijā». Simtiem latviešu jauniešu steidzās tajā pieteikties. Par spīti Hitlera aizliegumam apbruņot

⁴⁴¹ Sēdes protokolu rakstīja Bormans (Nurnberg document, L-221). Hitlera sasauktajā konferencē 1941. g. piedalījās Rozenbergs, Gērings, Keitels, Lammers un Bormans. Sk. arī: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 61.

⁴⁴² Unāms Ž., *Karogs vējā*, 47. lpp.

⁴⁴³ Sapulcē piedalījās Ž. Unāms, O. Dankers, R. Bangerskis, Karlsons, Reinhards, Dzenītis, Ē. Andersons, O. Drekslers un Jedike. Sk.: Unāms Ž., «Barbarosa Latvijā», nr. 15., 47. lpp.; nr. 16., 56. lpp.

⁴⁴⁴ *Ereignismddungen*, 7 July 1941.

⁴⁴⁵ O. Freivalds, runājot par latviešu paš aizsardzības spēkiem un partizāniem, stipri maldās, sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

iedzimtos, ir iemesls ticēt, ka Abvērs (un pat SD) ar savu latviešu starpnieku V. Deglava un A. Plensnera palīdzību mudināja latviešus sacelties pret Sarkano armiju, kas tobrīd atkāpās. Varam arī pieņemt, ka pirms ienākšanas Latvijas teritorijā nacisti nebija noteikuši ierobežojumus partizānu spēku apmēriem vai raksturam. Taču tūliņ pēc ierašanās Latvijā viņi sāka runāt citādi, un jau okupācijas otrajā dienā ar nelielām modifikācijām tika īstenota Hitlera un Himlera pavēle.

Drīz pēc Liepājas krišanas, ap 30. jūniju, 291. kājnieku divīzijas komandieris izdeva «Sevišķus noteikumus latviešu paš aizsardzības spēku organizēšanai». Šajā pavēlē jāatzīmē daži punkti. Pirmais: «Tiek uzaicināts organizēt latviešu paš aizsardzību Kurzemē, lai zemi ātrāk nomierinātu un iztīrītu no boļševiku terora un izkļiedētiem krievu atsevišķiem cīnītājiem». Otrais punkts runā pats par sevi: «Latviešu paš aizsardzības organizēšana nedrīkst novest pie priekšlaicīgas politiskas izšķiršanās par zemes nākamo izveidošanu. Tādēļ nedrīkst tikt radīta kāda armija, bet tikai palīgpolīcija». Trešais punkts skar spēku kontroles problēmu: «Pulki un patstāvīgās nodaļas savos iecirkņos uzņem sakarus ar latviešu paš aizsardzības vadītājiem, ievada viņus to uzdevumos un piegādā ar viņiem tam vajadzīgos ieročus un munīciju». Bruņojuma pakāpe definēta piektajā punktā: «Latviešu paš aizsardzības apbruņojumam ir jābūt tikai ar rokas ieročiem (ietverot munīciju), kas iegūti kā krievu kara laupījums. Ložmetēji un lielgabali nav nododami paš aizsardzībai».⁴⁴⁶ Sestajā punktā uzskaitītas vietas – Liepājas, Kuldīgas un Ventspils apgabals, kur jāizdala ieroči un munīcija. Septītais, pēdējais punkts precīzē, ka tikai diviem procentiem iedzīvotāju atļauts iestāties paš aizsardzības vienībās un saņemt ieročus.

2. jūlijā Ventspils iecirkņa komandieris pulkvedis-leitnants Althofs (*Althoff*) izdeva šīs septiņu punktu pavēles variantu latviešu valodā, piešķirdams tam specifiskāku un šaurāku interpretāciju. Althofs precizēja, ka atļautas tikai šautenes un pistoles; pie aizliegtajiem ieročiem pieskaitāmas mašīnšautenes un mašīnpistoles. Viņš atkārtoja, ka paš aizsardzības vienības nav karaspēka daļa, bet palīgpolīcija vācu karaspēka atbalstīšanai. Viņš arī pavēlēja paš aizsardzības vienību vadītājiem pieteikties pie vietējā karaspēka iecirkņa komandiera un pakļauties tā pavēlēm. No Ventspils apgabala paš aizsardzības vienības jāorganizē Dundagā, Ancē, Ģipkā, Kolkā un Mazirbē. Bez tam dokuments aizliedz paš aizsardzības vienībām konfiscēt motorizētos transportlīdzekļus.⁴⁴⁷

No abiem šiem dokumentiem izriet divi secinājumi. Lai gan var likties, ka pavēles atļauj organizēt latviešu paš aizsardzības vienības, patiesībā tās domātas, lai kontrolētu latviešus un ierobežotu paš aizsardzības darbības sfēru. Palūkojoties uz pavēlēm citādā rakursā, kļūst redzams, ka tās ir tikai vienu soli no partizānu atbruņošanas. Viņiem bija atļautas tikai šautenes, un viņi drīkstēja veikt tikai tās darbības, kādas atļāva vai prasīja vietējais vācu komandieris.

Šādas pavēles sāka parādīties visur Latvijā. Vēl vairāk, V. Štālekers izdeva līdzīgas pavēles. Ir pamats domāt, ka tās radās Drošības policijas un SD kancelejās. R. Heidrihs savā 1941. g. 29. jūnija paziņojumā rakstīja, ka vietējos «paš aizsardzības pulciņus» var izmantot, bet jāpanāk dubulta drošība, ka tie vēlāk neizmantos izdevību atsaukties uz direktīvām vai kādu politisku garantiju. Turklāt «sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas paš aizsardzības vienības ar centralizētu vadību; funkcionāli lietderīgāk būtu izraisīt masveida grautiņus...»⁴⁴⁸

R. Heidriha instrukcijas ļāva skaidri saprast, ka partizāniem jeb «paš aizsardzībniekiem» nebija paredzēta nekāda loma iekarošanā un teritoriju kontrolē; viņu darbībai bija jābūt īslaicīgai un jāaprobežojas ar ebreju grautiņiem. Šī pavēle atbilst Hitlera direktīvai un ir pilnīgā saskaņā ar nacistu nostāju rasu jautājumā. Tiklīdz pienāca ziņojums par einzacgrupu A, V. Štālekers mēģināja paklausīt R. Heidriha diktātam, bet situāciju sarežģīja fakts, ka laikā, kad vācieši sasniedza Latviju, jau bija sākusi veidoties nacionālā armija. V. Štālekers nekavējoties pārtrauca kareivju vervēšanu un paziņoja latviešiem, ka fīrers esot pārāk aizņemts, lai vēl pirms kara beigām uzņemtos pārraudzīt nacionālu valsti vai nacionālu armiju.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26–291/7, S. 160; latviski tulkots un citēts: Biezais H., «Nacionālie partizāni», 14. lpp.

⁴⁴⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26–291/34, S. 124; latviski tulkots un citēts: Biezais H., «Nacionālie partizāni», 15. lpp.

⁴⁴⁸ Arājs Trial Records: indicment, p. 57.

⁴⁴⁹ A. Silgaiļa konstatējums, ka «nekavējoties uz apdraudētām vietām [latviešu partizāni. – A. E.] izsūtīja patruļas, izlika posteņus, reģistrēja spēkratus un vāca ieročus» (Silgailis A., *Latviešu leģions*, 10. lpp.), no militārā un SD ierobežojumu viedokļa ir ļoti apšaubāms. Ja bruņoti latvieši pārvietotos pa Rīgu, kā A. Silgailis to apgalvo, kā gan vācu patruļas varētu atšķirt «labos» latviešus no «sarkanajiem latviešiem»? Vai A. Silgailis grib sacīt, ka Vērmahts Rīgā nebija ieviesis komandantstundu? Ja bruņoti latvieši brīvi staigāja pa Rīgu, tad A. Silgailis galu galā atbalsta VDK versiju par vācu okupāciju – ka latvieši klaiņo pa pilsētu un nogalina ebrejus. Pretēji A. Silgaiļa apgalvojumam Ullersbergers izdeva tādu pavēli, kādu vienmēr izdod ikviena okupācijas armija. Ienācis Rīgā,

Pēc V. Štālekera 8. jūlija pavēles visi Latvijas partizānu spēki tika izformēti. V. Štālekers paziņoja, ka viņš ir vienīgais, kas atbild par drošību frontes aizmugurē, un pavēlēja nodot visus ieročus un atlaist visus spēkus.⁴⁵⁰ Saskaņā ar pavēles nākamo punktu palīgpolicijas spēki nokļuva viņa kontrolē, un to komandierus viņš bija izraudzījis pats. Rīgā tika noorganizēta kārtības palīgpolicija.⁴⁵¹

V. Štālekera palīgpolicija zināmā mērā bija tie paši nacionālie partizāni, tikai mazākā spēkā; starpība bija tikai tā, ka jaunās vienības atradās viņa kontrolē. Te svarīgs ir lietotais nosaukums – tās vairs nav ne latviešu, ne militārās, ne policijas vienības. Tā ir palīgpolicija. 1941. g. oktobrī tai tika dots jauns, divdomīgs vārds – šucmaņu vienības (*Schutzmannschaften*).

Lielākā vienība bija 1500 vīru lielā Kārtības palīgpolicija, kas vienlaikus bija Rīgas policija. Tā darbojās Rīgas pilsētas 13 iecirkņos – 115 cilvēku katrā iecirknī. Pavisam kopā Rīgas iecirkņu policijai bija četras uzraudzības aģentūras – divas latviešu un divas vāciešu.⁴⁵² Katram iecirknim bija pastāvīgi piesaistīti divi vācieši no Kārtības policijas. Iecirkņu priekšniekus turklāt biežāk izvēlējās pēc viņu pronacistiskās pārliecības, nevis pēc lietpratības policijas darbā. Reorganizēdams policiju Rīgā, tāpat kā visā Latvijā, V. Štālekers veica divas šķietami pretrunīgas darbības. Pirmkārt, viņš demilitarizēja Latvijas militārpersonas, padarīdams tās par policistiem; otrkārt, viņš militarizēja policistus, pakļaudams viņus militārai pavēlniecībai. Padomju okupācijas laikā Rīgā profesionālie policisti un to priekšniecība bija pazudusi, un tikai nedaudzi atgriezās darbā policijā pie vāciešiem. Rezultātā iecirkņos strādāja daudz militārpersonu, īpaši uzraugu vidū.

V. Štālekers V. Veisam arī atļāva komplektēt 500 vīru lielu vienību, kas kļuva pazīstama kā slēgtā palīgpolicija. 1941. g. 6. novembrī saskaņā ar H. Himlera pavēli arī tā tika pārdēvēta par šucmaņu vienībām. Nav visai skaidrs iemesls, kādēļ to atļāva organizēt, jo tādējādi acīmredzami tika pārkāpti likumi, kas aizliedza apbruņot latviešus. Varam pieņemt, ka tā bija neliela V. Štālekera piekāpšanās personiski pulkvedim-leitnantam V. Veisam, lai sadarbotos ar latviešiem. Atļaujot organizēt šo vienību, V. Štālekers saglabāja V. Veisa labvēlību, bet panāca visu pārējo latviešu partizānu daļu izformēšanu. V. Veiss tika iecelts par vienības komandieri un apmācīja un veidoja to pēc militāra reglamenta. Latvieši bija pārliecināti, ka šī grupa ir Latvijas militārā vienība. Taču V. Štālekers izdeva stingrus noteikumus.

– Vienības vīriem jābūt vienā reģistrā ar Rīgas pilsētas palīgpoliciju.

– Vīriem jāvalkā Latvijas karavīru formastērps bez zīmotnēm.

– Ap roku jābūt zaļai lentei ar uzrakstu «*Rīga Ordnung-Hilfspolizei*» (Rīgas Kārtības palīgpolicija) un personas dokumenta numuru.

– Šīs vienības komandierim nav varas pār līdzīgām vienībām citos iecirkņos, nedz arī saistības ar Latvijas Drošības policiju un SD komandām.

– Visiem vīriem jāsaņem SD drošības kontroles talons un apstiprinājums.

– Vācu Kārtības policijai jāuzrauga vienības darbība.

Nav grūti atrast iemeslu šucmaņu bataljonu skaita pieaugumam. Kaut arī nelabprāt, V. Štālekers jūlija sākumā pieļāva slēgtās vienības formēšanu, sākot ar 1942. g.; pēc sakāves pie Maskavas palīgpolicijas rezerves daļu – tā dēvēto šucmaņu bataljonu vervēšana strauji pieauga.⁴⁵³ 1941. g. 26. septembrī ģenerālis Halders rakstīja dienasgrāmatā: «Austrumfrontē trūkst 200'000 vīru...»⁴⁵⁴ Pirmais Latvijas šucmaņu bataljons tika nosūtīts ārpus Latvijas teritorijas 1941. g. 21. oktobrī. 1941. g. organizēja vēl četrus bataljonus. Līdz kara beigām bija noorganizēti apmēram 30 latviešu šucmaņu bataljoni. 1944. g. šucmaņu vienībās dienēja 12'186 vīri. Kopumā šucmaņu vienības visbiežāk izmantoja apsardzē, kā arī Austrumu teritoriju mežu ķemmēšanai. Nereti tās izmantoja dažādu pienākumu veikšanai frontē, kā redzēsīm 9. nodaļā, kur aplūkosim to darbību tuvāk.

Ullersbergers pavēlēja ieviest komandantstundu un norādīja, ka visai Latvijas palīgpolicijai jāvalkā ap roku sarkanbaltsarkana lente un jānēsā līdzī numurēta personas apliecība. Sk.: *Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.

⁴⁵⁰ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25–31. lpp. Pirms vēl bija izdota pavēle par partizānu spēku atbrūnošanu un izformēšanu, pulkvedis-leitnants V. Veiss, kurš pārzināja jauniesaucamo vervēšanu Rīgā, 1. jūlijā paziņoja, ka jānodod visi ieroči (*Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.). Nav skaidrs, vai V. Veiss šo rīkojumu izdevis pēc V. Štālekera pavēles vai pēc savas iniciatīvas.

⁴⁵¹ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 31. lpp. Rīgas Kārtības palīgpoliciju bija paredzēts izveidot šādā sastāvā: 1500 Kārtības palīgpolicijas vīru; 400 cietumsargu; 100 dzelzceļa apsardzes policistu; 260 ostas policistu; 240 Rīgas apriņķa policistu; 500 rezervistu – kopā ap 3000 vīru.

⁴⁵² Šīs uzraudzības aģentūras bija: 1) vācu Kārtības policijas (*Ordnungspolizei*) Rīgas pārvalde; 2) latviešu palīgpolicijas priekšnieks pulkvedis-leitnants V. Veiss Annas ielas štābā; 3) Rīgas prefekts Roberts Štiglics, kuram ik dienas atskaitījās visi iecirkņi; 4) vācu SD pārvalde Reimersa ielā.

⁴⁵³ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

⁴⁵⁴ Cit. pēc turpat, 53. lpp.

V. Štālekera 8. jūlija pavēle par latviešu spēku izformēšanu radīja latviešos lielu vilšanos. Daudzi latvieši atzina šo pavēli par vienu no lielākajām vācu kļūdām. Taču, ņemot vērā nacistu mērķus, ir saprotams, kādēļ V. Štālekera tā rīkojās. Lai gan daži vēsturnieki uzskata, ka latviešu policijas sadarbība ar vāciešiem sākusies tieši ar 8. jūlija pavēli, patiesībā tā sākās brīdī, kad vācieši uzņēmās kontroli pār latviešu paš aizsardzības spēkiem un aizliedza tiem brīvi lietot ieročus. Ar šo pavēli V. Štālekera vienā mirklī nopostīja latviešu vienību iespējamo tīklu. Tādējādi iecirkņi un pilsētu policijai vispār nebija latviskas struktūras: tā pakļāvās vietējās vācu militārās SD vai Kārtības policijas komandieriem. Visās pilsētās bija vācu komandantūras, kas uzraudzīja Latvijas policiju vai, pareizāk sakot, palīgpoliciju.

8. jūlija pavēle par nacionālo partizānu vienību atbrūnošanu un izformēšanu citādi atbalsojās dažās Vidzemes pilsētās. Nacionālie partizāni, īpaši Vidzemē, bieži vien bija no Sarkanās armijas dezertējušie vai izvairījušies kareivji. Cēsīs spēcīgā nacionālo partizānu bataljona izformēšana tika uztverta kā nonākšana ienaidnieka gūstā. Partizānu vienību sasauca kopā, pavēlēja nodot ieročus un pārbaudīja dokumentus. Tos vīrus, kam nebija dokumentu par atbrīvošanu no Sarkanās armijas, arestēja, uzskatīja par karagūstekņiem un vēlāk nosūtīja uz Vāciju.⁴⁵⁵ Daudzi no viņiem nonāca karagūstekņu nometnēs Vācijā, kur palika līdz 1943. gadam. Sūtot latviešu karavīrus uz gūstekņu nometnēm, vācieši uzsvēra, ka Latvija bijusi padomju republika un ka okupācijas spēkiem vairs neeksistē tāds jēdziens kā Latvija.

Vienlaikus ar Kārtības palīgpolicijas vienībām V. Štālekera organizēja vairākas Drošības policijas un SD palīgvienības un komandas, kas dažkārt tiek pieskaitītas zonderkomandām. Šīs zonderkomandas, no kurām lielākā bija Arāja komanda, pārvaldīja pats V. Štālekera, un, kad viņš aizgāja, to uzraudzību pārņēma 2. einzackomandas vadība.⁴⁵⁶ Latvijas Drošības policijas un SD palīgvienības bija tieši iesaistītas Latvijas ebreju nogalināšanā. To vēsturi un darbību, tāpat radniecību ar vācu komandām aplūkosim 5. nodaļā.

Latviešu kaujinieku īstā vēsture Otrajā pasaules karā sākās tikai 1942. gadā. 1941. g. jūlijā vācieši gribēja pēc iespējas samazināt latviešu karavīru skaitu, bet pēc 1942. g. zaudējumiem viņi sāka lūgties, lai latvieši dod vairāk cilvēku. Dilemmu pastiprināja latviešu apbruņošanas aizliegums. Laikā, kad vajadzība pēc latviešu karavīriem pieauga, Latvijas brīvprātīgo pieplūdums bija pavisam izsīcis. Situāciju vēl grūtāku padarīja Hāgas konvencija, kas aizliedza mobilizēt cilvēkus okupētā teritorijā. Sākot ar 1942. g., galvenā problēma bija, kā ietērt pēc iespējas vairāk latviešu vācu formastērpā un nosaukt viņus par brīvprātīgajiem. Šīs problēmas risināšanā kolaborantiem bija nozīmīga loma.⁴⁵⁷

Civilā pārvalde Ostlandē

Salīdzinājumā ar citām iekarotajām Austrumu teritorijām Latvija vāciešu civilpārvaldi ieguva visai drīz, pirms vēl Okupēto Austrumu apgabalu ministrija bija dabūjusi galīgo apstiprinājumu. Daugavas kreisais krasts, t.i., Kurzeme un Zemgale, nonāca civilpārvaldes pakļautībā 1941. g. 16. jūlijā vienlaikus ar Lietuvu, bet pārējā Latvijas teritorija – Latgale un Vidzeme – 1941. g. 1. septembrī.⁴⁵⁸ Līdz 1. septembrim Latvijā nomināli valdīja Vērmahts, bet lielā mērā varu savās rokās bija sagrābis SD. Pēc okupācijas valstī principā bija iestājies miers, taču patiesībā zemē valdīja posts un nāve. Eksekūciju viņi plosīja Latvijai. Šajā «miera» periodā tika noslepkavots desmitiem tūkstošu ebreju un tūkstošiem «komunistu» – īpaši mazajās pilsētās. Pat pēc civilpārvaldes vadības ierašanās eksekūcijas, lai gan tām vairs nevajadzēja būt, turpinājās.

Būtu lieki uzskaitīt starptautisko konvenciju (1907. g. Hāgas un 1929. g. Ženēvas) principus un likumu pantus, kurus pārkāpa nacisti. Okupācijas spēki un valdība ne tikai ignorēja konvenciju detalizēti izstrādātās protekcijas un tiesības, bet apzināti pārkāpa šīs konvencijas kopumā. Izdarīto noziegumu mērogi, ko vācu civilpārvalde uzspieda Latvijai, nebija tie lielākie, taču no starptautisko tiesību viedokļa

⁴⁵⁵ Turpat, 25., 27. lpp. Kā raksta A. Zaļinskis, vācieši pirms Latvijas okupācijas izplatīja skrejlapas, aicinādami latviešus dezertēt no Sarkanās armijas: «Latviešu karavīri, mēs zinām jūsu noskaņojumu. Pārnāciet pie mums! Mēs solām jums labu apiešanos». Taču pēc okupācijas viņi šos solījumus neturēja, un liels skaits latviešu kā karagūstekņi tika aizsūtīts uz Vāciju, no kurienes daudzi neatgriezās (Zaļinskis A., *Bez ienaida un bailēm*, 10., 11. lpp.).

⁴⁵⁶ Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 12. Sk. arī: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

⁴⁵⁷ Liela daļa šī gambīta saistīta ar Latvijas autonomijas «solījumu», kuru vācieši rasisku apsvērumu dēļ nekad nebija grasījušies pildīt. Sk.: Biezais H., «Slepenā Latvija», 4. lpp.; Samsons V., «Latvijas valstiskuma ideja laika griežos»; «Vācu–latviešu attiecības»; Strods H., «Dokumenti liecina: Izprast patiesību».

⁴⁵⁸ H. Lozes skaidrojumu par Ostlandes izveidošanu sk. viņa liecībā: Landgericht Hamburg: In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., Hamburg, 18 April 1950. Sk. arī: Arājs Trial Records, p. 2240–2253.

tas bija nopietns starpvalstu attiecību pārkāpums. Latvija nebija kara dalībniece, un tādēļ bija pilnīgs pamats to atzīt par neitrālu valsti un kā pret tādu arī izturēties. Latvijai nebija piešķirts okupētas teritorijas statuss, jo Vācijas mērķis bija Latvijas aneksija. Plānota tika Latvijas iznīcināšana, priekšstata likvidēšana par to, tās valodu un kultūru. Latviešiem pat nebija jāklūst par Jaunās Eiropas dzimcilvēkiem – tāds liktenis gaidīja poļus un krievus. Vācu civilpārvalde Latvijā, kuru vadīja A. Rozenbergs, H. Loze un O.H. Drekslers, bija mehānisms, ar kura palīdzību vajadzēja izskaust pat latviešu nāciju. Iznīcināt ebrejus bija uzdots Drošības policijai un SD, izkliegt latviešus kā tautu – civilpārvaldei.⁴⁵⁹

Vācu okupanti nodevās prāta vingrinājumiem, lai izdomātu, kā izvairīties no vārdu «Latvija» un «latvieši» lietošanas. Kļuva svarīgi iegaltot, ka Latvija nekad nav pastāvējusi kā valsts un okupēta ir tikai padomju teritorija. Kādu laiku tika ieteikts pārdēvēt Latviju par Daugavzemi (*Dünaland*).⁴⁶⁰ Cits priekšlikums bija – izdzēst Latvijas vārdu, sadalot to novados: Kurzeme, Zemgale, Latgale un Vidzeme. Beidzot visi vienojās iekausēt Latviju plašākā, mākslīgi radītā politiskā jēdzienā – Ostlande.⁴⁶¹

11. att. Ostlandes reihskomisārs Hinrihs Loze 1944. g.

Vāciešu nodoms paturēt noslēpumā uz Latviju attiecināmos plānus ir saprotams, jo viņi bija pārkāpuši starptautiskās tiesības, taču arī Ostlandes dibināšanas datums četrus mēnešus netika izpausts. Ostlande radās 1941. g. 16. jūlijā, bet tās pasludināšanu atlika līdz 18. novembrim.⁴⁶² Viens no nopietnākajiem vācu okupācijas analītiķiem Žanis Unāms secina, ka Hitlers atlicis pasludināšanu tādēļ, ka gribējis to saistīt ar kādu izcilu notikumu, piemēram, Maskavas vai Ļeņingradas krišanu.⁴⁶³ Ž. Unāms arī domā, ka Hitlera īstais nolūks bijusi tūlītēja Latvijas aneksija, pirms vēl karš beidzies, kamēr viņš ir brīvs no jebkādiem starptautiskiem ierobežojumiem. Ostlandes radīšana zināmos aspektos noslēpa Baltijas valstu iznīcināšanu.⁴⁶⁴

Pirmais solis ceļā uz Latvijas destrukciju bija atteikšanās atzīt to par valsti vai pat par provinci. Tā bija tikai parasts ģenerālapgabals Ostlandē; Ostlande sastāvēja no Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un Baltkrievijas ģenerālapgabala. Ostrandes robežas nekad netika precīzi iezīmētas, bet bija paredzēts, ka

⁴⁵⁹ Nacistu plāni attiecībā uz latviešiem tika turēti slepenībā, un, lai gan laika gaitā cilpa ap latviešu kaklu savilkās ciešāk un vācu likuma izpausmes kļuva jūtāmākas, visa patiesība par vācu nolūkiem pirms Nirnbergas prāvas nebija zināma.

⁴⁶⁰ To ieteica A. Rozenbergs 1941. g. 15. augustā (Nurnberg document, PS-1050). Sk. arī: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 89.

⁴⁶¹ Andersons E., «Ostlande», *Latvju enciklopēdija*, 3. sēj., 299.–313. lpp.

⁴⁶² Ž. Unāms domā, ka A. Rozenbergs izvēlēties Ostlandes pasludināšanai 18. novembri tāpēc, ka šis datums sakrīt ar Latvijas neatkarības pasludināšanas datumu (*Karogs vējā*, 57. lpp.). Ž. Unāms arī uzskata, ka A. Rozenberga pirmā ierašanās Rīgā 1942. g. 15. maijā – Ulmaņa puča gadadienā – nav bijusi nejauša.

⁴⁶³ Šo slēdzienu Z. Unāms izdarījis, pamatojoties uz Dr. O. Broitigama informāciju, sk.: Bräutigam O., *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*; Unāms Ž., *Karogs vējā*, 56. lpp.

⁴⁶⁴ Unāms Ž., *Karogs vējā*, 57., 58. lpp.

pēc kara tajā ietilps arī vairāki krievu apdzīvoti reģioni, kā Ļeņingradas tuvumā esošā Ingrija (Ižora). Ostlandes reihskomisariāta vadītājs bija Hinrihs Loze, un Latvijas ģenerālkomisārs bija Oto Heinrihs Drekslers. Latvijas teritorija bija sīkāk iedalīta sešos administratīvos apgabalos: 1) Rīga (oberbirģermeistars jeb komisāriskais lielvecākais Dr. Hugo Vitroks); 2) Rīgas apriņķis (gebītskomisārs štandartenfirers Joahims Fusts); 3) *Mitau* jeb Jelgava (gebītskomisārs brīvkungs Valters fon Medems); 4) *Libau* jeb Liepāja (gebītskomisārs Dr. Valters Amors); 5) *Wolmar* jeb Valmiera (gebītskomisārs Hermans Hansens); 6) *Dünaburg* jeb Daugavpils (gebītskomisārs Švungs). Šie apgabali tika sīkāk iedalīti pilsētās un pagastos, kurus vācieši sauca par *Gemeinde*.⁴⁶⁵

Jaunās administratīvās kārtības pamatā bija divkāršas administratīvas struktūras un ierēdņu iecelšana. Lielākajai daļai «iedzimto» administratīvo orgānu bija vāciešu dubultnieki. Vāciešu administrācija bija saistīta hierarhiskā sistēmā, latviešiem tādas nebija. Neviens latviešu ierēdnis nevarēja iecelt amatā zemāku ierēdni bez vāciešu piekrišanas. Visus latviešu administratorus iecēla vietējās vācu varas priekšnieks. Arī pagastu vecākie, kurus pat dzimtbūšanas laikā ievēlēja, saskaņā ar jauno Ostlandes kārtību tika iecelti. Ieceltos latviešu ģenerāldirektorus vācieši eifēmistiski sauca par pašpārvaldi.

Nosaukt Latvijā ieviesto pārvaldi par civilu patiesībā ir maldīgi: tā bija militāra nacistu partijas valdība, kuras locekļi, vismaz departamentu priekšnieki, bija partijas biedri un valkāja dzeltenbrūnus formastērpus. Dēvēt to par okupācijas valdību arī ir nekorekti, jo no vāciešu viedokļa tā bija pastāvīga valdība. Ar ebreju slepkavošanu nodarbojās Drošības policija un SD spēki; plānotā un paredzētā latviešu kā tautas likvidēšana bija civilpārvaldes nākotnes uzdevums. Ir aprēķināts, ka tikai Latvijā vien ievēda 25 000 «civilo» administratoru.⁴⁶⁶ Šīs birokrātiskās eksplozijas iemesls daļēji varēja būt konsekventa varas centralizācija un pārspīlēta kontrole, kā arī Baltijas pārpludināšana ar vāciešiem tālākas kolonizācijas nolūkā.⁴⁶⁷

12. att. Okupēto Austrumu apgabalu reihsmiņistrs reihisleiters Alfrēds Rozenbergs Dobelē 1942.g.

Vārdu «civils» var apstrīdēt vēl arī citā nozīmē: pārmaiņas okupācijā no militārās uz civilo fāzi bija minimālas. Bija radīta jauna birokrātiska struktūra, bet vecā, militārā, nebija likvidēta. Drošības policija un SD neatslābināja savu tvērienu. Visu okupācijas laiku turpinājās zema līmeņa domstarpības starp civilajiem varas orgāniem un SD. Svarīgākajos jautājumos virsroku guva SD. Vāciešu pilna bija ne tikai Rīga – uniformētie teitoņi bija izstiepuši savus tīklus pār visu zemi, un no savām mazpilsētu komandantūrām viņi uzmanīja latviešus. Vissīkākais vācu funkcionārs bija tiesīgs pavēlēt visaugstākajām latviešu amatpersonām.

⁴⁶⁵ Nozīmīgs informācijas avots par administratīvo sistēmu Latvijā ir: *Latvia Under German Occupation*.

⁴⁶⁶ Haupt W., *Baltikum 1941*, S. 192; Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 885. lpp.

⁴⁶⁷ Bräutigam O., *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*, S. 80; Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 885. lpp.

Pārbirokratizēto, dzelžaini kontrolēto situāciju Latvijā labi apraksta Rīgas oberbirģermeistars Hugo Vitroks:

Saspilējums valdīja ne tikai starp SD un Rīgas gebitskomisariātu; bija palielinājies strīdīgo jautājumu skaits starp oberbirģermeistaru un ģenerālkomisāra ķēdes suņiem. Pirmais apstāklis bija neciešams, jo nebija saprotams; otrs nogurdināja, jo bija saistīts ar pārmērīgu papīru daudzumu.⁴⁶⁸

Vācu civilpārvaldes galvenais uzdevums Latvijā bija tās pārvācošana. Tika ieviests milzum daudz vāciskošanas pasākumu vai to mēģinājumu.

- Vārda «Latvija» likvidācija.
- Latvijas atzišana par okupētu Padomju Savienības teritoriju.
- Latvijas teritorijas *de facto* pārvēršana par reihā teritoriju.
- Vācu valodas noteikšana par administratīvo iestāžu valodu Latvijā.
- Nacionāli noskaņotu latviešu ieslodzītāņu cietumā.
- Atteikšanās reprivatizēt komunistu konfiscētos īpašumus.
- Ielu un pilsētu pārdēvēšana, dodot tām vācu nosaukumu.
- Administratīvo iecirkņu reorganizēšana.
- Latvijas robežas izdzēšana.
- Latvijas iekļaušana Ostlandē.
- Skolu reformas un ģimnāziju slēgšana.
- Universitātes slēgšana.⁴⁶⁹
- Latvijas Universitātes pārdēvēšana par Rīgas Universitāti.
- Pabalstu atņemšana lielajām ģimenēm.
- Darba dienesta ieviešana un latviešu deportācija darbiem reihā.⁴⁷⁰
- Vāciešu un ģermāņu izcelsmes cilvēku noņemšana Latvijā.
- Holandiešu, beļģu un dāņu rūpniecības un lauksaimniecības ekspertu atvešana uz Latviju.
- Īpašu privilēģiju radīšana vāciešiem: viņiem domāti veikali, restorāni un publiskie nami.

Dziļāku analīzi pelnījuši tādi aspekti kā Zemes pašpārvalde un ekonomiskā izmantošana.

*Zemes pašpārvalde*⁴⁷¹

Laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, latvieši vairāk par visu ilgojās kļūt brīvi un neatkarīgi. Neorientēdamies varas politikā, okupācijas pirmajās dienās viņi domāja, ka vācieši ne tikai atbrīvojuši tos no komunistiem, bet arī atjaunojuši Latvijas neatkarību.⁴⁷² Vācu politika Baltijā, sākot ar propagandas aparātu līdz einzacgrupām un civilajai valdībai, veicināja un izmantoja latviešu atriebības alkas, lai apspiestu ilgas pēc neatkarības. Visu okupācijas laiku vācu propaganda tiecās uzturēt spēkā

⁴⁶⁸ Wittrock H., *Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: «Erinnerungen»*, S. 55.

⁴⁶⁹ Sākotnējais plāns slēgt Latvijas augstākās mācību iestādes vēlāk mainījās. Medicīnas un Veterinārmedicīnas nodaļas 1941. g. novembrī atkal atvēra. 1941. g. decembrī tika atļautas arī tehniskās, matemātikas un dabaszinātņu nodaļas. 1942. g. martā no jauna atvēra Filoloģijas, Tautsaimniecības un Tiesību nodaļu. Vēstures nodaļa gan palika slēgta, un latviešu profesorus A. Švābi un M. Stepermani atlaida. Vēlāk uz Rīgu atsūtīja dažus vācu vēsturniekus no Herdera institūta. 1942. g. septembrī atļāva no jauna atvērt Teoloģijas nodaļu, bet tajā nedrīkstēja uzņemt jaunus studentus. Mākslas akadēmijā un konservatorijā atļāva atsākt mācības tikai 1942. gadā. Universitātes apmeklēšana bija saistīta ar darba dienestu. No bibliotēkām izņēma «kaitīgās» grāmatas un vairākus profesorus, kā K. Čaksti, L. Sēju un citus, aizsūtīja uz Štuthofu. Sk: Straubergs K., «Latvijas Universitāte 2. pasaules kara laikā», 12. lpp.; Raisters A., *Latvijas Universitāte*, 93.–95. lpp.

⁴⁷⁰ No visiem vāciešu veiktajiem pasākumiem darba dienesta ieviešanai bija vismazākā racionālā ekonomiskā jēga, jo pat pirms kara Latvija bija valsts, kas importēja darbaspēku. Karš un padomju un nacistu okupācija bija atņēmusi Latvijai ap 241 000 darbaspējīgu cilvēku. Šī problēma aplūkota rakstā «Vācu–latviešu attiecības» (115.–130. lpp.).

⁴⁷¹ Latviski šo organizāciju sauca par Zemes pašpārvaldi, vāciski – *Landselbstverwaltung*. Visizsmeļošākais informācijas avots angļu valodā par Latvijas Zemes pašpārvaldi ir: *Latvia Under German Occupation*. Ž. Unāms, kurš strādāja pašpārvaldes kultūras sekcijā, pēc kara ir plaši, lai gan piesardzīgi aprakstījis šo pašpārvaldi; sk.: Unāms Ž., *Karogs vējā*; Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*. Attiecībā uz pašpārvaldi ir vēl daudz neatbildētu jautājumu: tās atlases process, atlases socioloģiskā bāze, rasu un ideoloģiskie kritēriji. Vai visi šie ļaudis bija antisemīti vai tikai daži no viņiem? Daži no šiem jautājumiem izvirzīti H. Biezā apcerējumā *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis*.

⁴⁷² Būtu aplam sacīt, ka visus latviešus piemuļķoja vācu «atbrīvošana». Z. Unāms stāsta, ka viņam, Kauņā klausoties Lietuvas radio, tā nav likusies «atbrīvošana». Ceļā uz Rīgu Ž. Unāms sastapis žurnālistu Ernestu Blan-ku, kurš sveicinājis viņu ar vārdiem: «Nu, tad sveiki pusatbrīvotajā Latvijā!» (Unāms Ž., *Karogs vējā*, 30. lpp.)

atriebības liesmu. Zemes pašpārvalde bija daļa no nacistu spēles, kuru viņi spēlēja, lai maskētu Latvijas un tās tautas iznīcināšanas plānus.

Pēc komunistu varas krišanas pagastos un mazpilsētās sāka dīgt Latvijas pašvaldības asni. Līdzko komunistu funkcionāri bija aizbēguši, latvieši sāka organizēties, izmantodami K. Ulmaņa valdīšanas laikā gūto pieredzi. Daži pagastu vecākie, kas nebija deportēti uz Sibīriju, pieteica savas tiesības. Kopš padomju okupācijas sākuma 1940. g. bija attīstījusies latviešu pagrīdes organizācija. Tai stimulu bija devušas 1941. g. 14. jūnija deportācijas. Daudz latviešu, baidīdamies no aizvešanas uz Sibīriju, slēpās mežos. Tos sauca par «zaļajiem», un no viņiem dažās vietās izveidojās latviešu nacionālie partizāni. Partizānu vienības, īpaši Vidzemē, papildināja dezertējošie latviešu kareivji un virsnieki. Situācija kļuva vāciešiem neizdevīga, kad Rīgā nodibinājās it kā nacionālā valdība, kuru vadīja Bernhards Einbergs,⁴⁷³ Ernests Kreišmanis un Vilis Olavs. To nosauca par Latvijas Organizācijas centru (LOC), un tā mērķis bija Latvijas neatkarība.

Apturēt šo virzību uz neatkarību bija uzdots V. Štālekeram. 3. jūlijā, tāpat kā organizēdams ebreju grautiņus, V. Štālekers ķērās pie B. Einberga un LOC. Viņš atklāti pateica B. Einbergam un viņa sabiedrotajiem, ka Latvijas valdība nav atļauta un ka Latvijas statuss tiks noteikts tikai pēc kara.⁴⁷⁴ LOC centās noturēties līdz jūlija vidum, bet V. Deglava slepkavība 18. jūlijā pilnīgi atņēma jebkādas cerības uz latviešu pārvaldītu Latviju. Latvijas armijas organizēšanas aizliegums un 8. jūlija pavēle par visu partizānu atbrūošanu un izformēšanu sagrāva latviešu cerības.

Vācieši pūlējās atrisināt problēmu, kā izveidot Latvijas valdību, nenosaucot to šajā vārdā. Viņi negribēja marionešu valdību, jo arī tā būtu valdība. Kā jau redzējām, nosaukums, pie kāda beidzot palika, bija «Zemes pašpārvalde» (*Landselbstverwaltung*), un tās locekļi tika dēvēti par ģenerāldirektoriem. Bija grūti izraudzīties personālu, jo nacisti negribēja vēl vairāk lišķu. Zemes pašpārvaldei, lai tā vispār būtu kaut kam derīga, bija jāmodina zināma latviešu uzticēšanās. Ž. Unāms atzīmē, ka vāciešu prasības tai bija «padevība un paklausība okupācijas iestādēm un popularitāte latviešu tautā»⁴⁷⁵, – maz ticams, ka tāda kombinācija jebkad varēja pastāvēt. Vācieši gribēja pieņemt darbā kaut ko vidēju starp latviešu lišķiem un latviešiem ar pirmskara laikā aplicinātu politisko reputāciju. Arī ģenerāldirektorus viņi neiecēla tāpat vien: atlasē uz šiem amatiem tika aicinātas piedalīties «latviešu vadošās aprindas». Taču galīgo lēmumu pieņēma vācieši, turklāt veto tiesības piederēja SD.

Iesaistot ģenerāldirektoru izvēlē «latviešu vadošās aprindas», vācieši sakustināja sirseņu pūzni. Varbūt viņi tieši to gribēja, jo sākumā veicināja un kopa šo šķelšanos, kas ļāva viņiem šaubīties un novilcināt lēmuma pieņemšanu. Ģenerāldirektoru atlases fināls notika, kad krievi noturējās pie Maskavas un kad «zibensuzvara» pār Sarkano armiju bija izgāzusies.

Lai gan jau analizējām visas grupas, piebildīsim, ka divas galvenās frakcijas, ar kurām vācieši konsultējās, bija ulmanieši un pārkoņkrustieši. Vācieši labi zināja, ka sapraššanās starp viņiem nevarēja būt. Pārkoņkrustieši bija antisemīti, un viņiem bija iemesls nīst ulmaniešus – K. Ulmanis daudzus no viņiem bija vajājis, licis cietumā un izraidījis trimdā. Īsu laiku viņi baudīja vācu labvēlību. Pārkoņkrusta loceklis Fēlikss Rikards tika iecelts par zonderkomandas komandieri, kura uzdevums bija sastādīt komunistu sarakstu. Kā vēlāk atklājās, F. Rikarda vīri bija iekļāvuši savos reģistros arī daudzus ulmaniešus.

It kā ar pārkoņkrustiešu un ulmaniešu domstarpībām jau nebūtu diezgan, kopīgajā ainā ienāca repatrianti. Repatrianti ar dažiem izņēmumiem bija izteikti nacistiska grupa, kas atgriezās Latvijā kā hitleriskās Eiropas atbalstītāja. Vēl vienu grupu veidoja kalpakieši, Latvijas atbrīvošanās cīņu veterāni, kas zināmā mērā, īpaši Rīgā, bija saistīti ar nacionālajiem partizāniem. Vēl bija studentu korporācijas un inteliģence. Jāatzīmē arī, ka starp vāciešiem nevaldīja vienprātība un dažām viņu frakcijām bija favorīti starp latviešiem.

Galīgā ģenerāldirektoru izvēle tika izdarīta tikai 1941. gada decembrī, taču tas nenozīmēja, ka iekšējās cīņas bija beigušās. Tās turpinājās līdz pat okupācijas beigām cauri dažādām Zemes pašpārvaldes stadijām un vēl pēc tam bēgļu nometnēs Vācijā un emigrācijā.

Latvijas pašvaldības organizēšanās pirmā fāze, kā jau atzīmējām, sākās Vācijā pirms kara. A. Plensneram un V. Deglamam bija tikuši doti daži divdomīgi solījumi par viņu gaidāmajām varas

⁴⁷³ Bernhards Einbergs, bijušais K. Ulmaņa valdības satiksmes ministrs, okupācijas laikā aizstāvēja Latvijas valstiskuma ideju. 1944. g. viņu aizsūtīja uz Štuthofas koncentrācijas nometni (Unāms Ž., «No otras puses», nr. 38/39, 110. lpp.). B. Einberga beidzamās dienas Štuthofā aprakstītas tādās publikācijās kā «Štuthofa», «Ministra Einberga liktenis».

⁴⁷⁴ Blāķis Ā., *Medaļas otra. puse*, 8. lpp.; sk. arī: Vanags K., *Boļševiku jūgā*, 121. lpp.

⁴⁷⁵ Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 44. lpp.

iespējām Latvijā. Latvijas Organizācijas centrs tika izveidots B. Einberga un E. Kreišmaņa vadībā.⁴⁷⁶ V. Deglava noslepkavošana 1941. g. 18. jūlijā noslēdza Latvijas valdības meklējumu pirmo, spontāno fāzi.

Otrā fāze sākās V. Deglava bērēs, kad A. Plensners ģenerāļa O. Dankera štāba vārdā nolika vainagu uz sava biedra kapa.⁴⁷⁷ Tā bija jaunās politiskās institūcijas pirmā publiskā parādīšanās. Pirmoreiz O. Dankera vārds kopā ar Visvalda Sandera un Artura Freimaņa vārdu bija parādījies bēgļu aprindās Vācijā vēl pirms kara, minot viņu kā iespējamu ģenerāldirektora kandidātu. Taču Latvijā neviens no minētajiem vārdiem nebija pazīstams, vismaz ne politiskā kontekstā.⁴⁷⁸ A. Plensners par O. Dankera iecelšanu amatā zināja jau 6. jūlijā.⁴⁷⁹ Ap šo laiku O. Dankeru gaidīja kuru katru brīdi ierodamies Latvijā, bet nenoskaidrotu iemeslu dēļ viņam pagāja vairāk kā mēnesis, lai nokļūtu līdz Rīgai. Tikai 20. augustā O. Dankers ieradās Rīgā.⁴⁸⁰ Nākamajā dienā ģenerālis de Roks (*Roques*) nodeva it kā viņa pārziņā reģionu, kas jau tad atradās civilistu valdījumā, t.i., Daugavas kreiso krastu; «viņš tiek pilnvarots pārbaudīt personāla sastāvu visās latviešu centrālās iestādēs un vajadzības gadījumā nākt ar priekšlikumu par vadošo posteņu jauniecēšanu vai atcelšanu»⁴⁸¹.

O. Dankera tituls bija «Iekšējās pārvaldes un personālietu ģenerāldirektorijas ģenerāldirektors». Attiecīgajā brīdī šis amats nozīmēja maz, jo lielākā daļa Latvijas vēl arvien bija pakļauta militārajai kontrolei un O. Dankera darbības lauks bija ļoti ierobežots. Par O. Dankera asistentiem bija iecelti Visvaldis Sanders, Arturs Freimanis, Voldemārs Veiss un Ēvalds Andersons. Šo grupējumu varētu nosaukt par pagaidu pašpārvaldi, un tas pastāvēja līdz 1941. g. decembrim, kad tika izvirzīti jauni ģenerāldirektoru kandidāti.

O. Dankers bija Iekšējās pārvaldes un personālietu ģenerāldirektors, V. Veiss – Iekšējās drošības galvenais direktors. Pašpārvaldes jaunie locekļi bija Mārtiņš Primānis – izglītības un kultūras ģenerāldirektors,⁴⁸² Alfrēds Valdmanis – tieslietu ģenerāldirektors, Jānis Skujevics – finanšu ģenerāldirektors; Voldemārs Žagars – saimniecības ģenerāldirektors; Oskars Leimanis – tehnikas un satiksmes ģenerāldirektors; Pēteris Vanags – kontroles lietu šefs un A. Skrēbers – Ģenerāldirektorijas kancelejas vadītājs.

Ar jauno ģenerāldirektoru iecelšanu amatos pašpārvaldes atlases drāma nebeidzās. Notika cīņa starp latviešiem un vāciešiem par vietnieku posteņiem. Ģenerālkomisārs O.H. Drekslers vēl nenoskaidrotu iemeslu dēļ atlika pilnvaru piešķiršanu Zemes pašpārvaldei līdz 1942. g. 18. martam. A. Rozenbergs tās apstiprināja vēl pēc diviem mēnešiem – 12. maijā.

Ģenerāldirektoru vidū centrālās figūras bija A. Valdmanis un V. Veiss, vēlāk arī Alberts Kviesis, kurš aizvietoja A. Valdmani. Okupācijas laikā Zemes pašpārvaldes personāls bija pārsteidzoši stabils. Lielākā pārmaiņa bija A. Valdmaņa aizstāšana ar A. Kviesi; A. Valdmani aizsūtīja uz Vāciju, bet V. Veiss devās pildīt militārus pienākumus Krievijā. Atlūgumus bieži vien nepieņēma, taču J. Skujevics 1944. g. pavasarī atstāja ieņemamo amatu. O. Dankers izdzīvoja tikai sagādīšanās dēļ. Neviens, pat vācieši, nebija apmierināts ar O. Dankeru, un viņš tiktu atstādināts, ja būtu parādījies kāds visiem pieņemams kandidāts.⁴⁸³

Katra ģenerāldirektora pakļautībā bija subordinētas struktūras. Departamentu priekšniekus sauca par direktoriem, viņu padotos – par ģenerālsekretāriem. 1943. g. bija četri ģenerāldirektori, kuriem kopumā pakļāvās 12 direktori.⁴⁸⁴

⁴⁷⁶ Ž. Unāms izdala arī A. Valdmaņa fāzi; V. Štālekera uzticības persona A. Valdmanis ar puikvežaleitnanta V. Veisa atbalstu bija iekārtojies Finanšu ministrijas ēkā, kur veica zināmas administratīvas funkcijas (Unāms Ž., *Karogs vējā*, 38., 39. lpp.).

⁴⁷⁷ Turpat, 40. lpp.

⁴⁷⁸ A. Freimanis un V. Sanders bija repatriējušies vācu izcelsmes latvieši; O. Dankers, pats gan būdams latvietis, izpelnījās nacistu uzticību savas sievas vāciskās izcelsmes dēļ. Atgriezies Latvijā, viņš apliecināja sevi kā pilnīgu antisemītu. Viņa runas, kā, piemēram, 1941. g. 17. novembrī universitātē teiktā runa, bija antisemītisku izteikumu pilnas (*Tēvija*, 1941. g. 18. nov.).

⁴⁷⁹ Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 16. lpp.

⁴⁸⁰ Kā apgalvo H. Biezais, O. Dankers atgriezās Latvijā 1941. g. 20. jūlijā (H. Biezā vēstule 1990. g. 4. aprīlī).

⁴⁸¹ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 20., 21. lpp.; Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 103 ff.; Andersons E., «Ostlande», «Pašpārvalde», *Latvju enciklopēdija*, 3. sēj., 1874. lpp.; Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 13.–62. lpp.

⁴⁸² M. Prīmanis bija uz Vāciju repatriējies ģermanofils, kur viņa sievai bija radi. Sk.: Unāms Ž., «No otras puses», nr. 38/39, 112. lpp.

⁴⁸³ Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 43. lpp.; Biezais H., *Latvija kāškrusta varā*.

⁴⁸⁴ I. Iekšlietu ģenerāldirektorija

Zankevičs Juris

Pašpārvaldes direktors

Birģelis Jānis

Reliģijas lietu direktors

Daudzos direktoru posteņos atradās profesionāļi vēl no pirmskara pārvaldes laikiem, kas veica tikai administratīvus uzdevumus. Darba departamenta direktors Pauls Reinharde⁴⁸⁵ okupētajā Latvijā pārstāvēja zināmu neatkarīgu spēku un bija pat svarīgāka persona nekā daži ģenerāldirektori. Viņa ieņemamais amats tikai nosaukuma ziņā atšķīrās no ģenerāldirektora posteņa.

Visi ir vienprātis, ka Zemes pašpārvaldes iespējas salīdzinājumā ar vācu valdības varas iespējām bija niecīgas. Saskaņā ar A. Rozenberga un viņa favorītu izvirzīto Okupēto Austrumu apgabalu ministrijas plānu Zemes pašpārvaldei bija jāpiešķir tik maz reālas valdības iezīmju, cik vien iespējams. Zemes pašpārvalde nebija ne koleģiāls, ne hierarhisks varas orgāns; tai nebija atbildības pat pašai pret sevi. Katrs ģenerāldirektors atsevišķi bija saistīts ar savu vācu līdzinieku vai uzraugu. Nebija paredzēts, ka ģenerāldirektori varētu apspriesties vai kopīgi kaut ko nolemt, kaut gan praksē šis noteikums pilnīgi netika ievērots.⁴⁸⁶ Lēmumus pieņēma un pat noformulēja dažus «protestus»; gan bez rezultāta.

Šķiet, ģenerāldirektori pat īsti nekontrolēja savus vietniekus vai citus savā pakļautībā esošus administratorus. Latvijas sūtnis Vašingtonā Alfrēds Bīlmanis (ASV nebija atzinusi padomju aneksiju) šādi apkopojis Zemes pašpārvaldes iespējas un aktivitātes:

Šī vācu komisāru nicinošā attieksme pret vietējās valdības vadītājiem atklājās Okupēto Austrumu apgabalu reihministra Alfrēda Rozenberga vizītes laikā. Rīgā ieradušos ministru sagaidīja tikai vācu komisāri un viņu pavadoņi. Turklāt nenotika atsevišķa Latvijas ģenerāldirektoru audience pie ministra, lai gan šāds žests nenozīmētu neko citu kā augstā viesu laipnības parādīšanu augstākajai vietējai pārvaldei – kā vācieši to vēlas saukt. Latvijas ģenerāldirektoriem bija gods redzēt ministru tikai vakarā, svētku koncerta laikā operā, kur viņi to sveica ar piecelšanos un aplausiem.⁴⁸⁷

A. Bīlmanis atzīmē, ka ģenerāldirektoram O. Dankeram nācies nolasīt nepatīkamus paziņojumus.

Viņam bija jāuzstājas ar radiorunām pret denuncētājiem, kurus viņš apsūdzēja nevainīgu cilvēku sodīšanā ar nāvi: pamatojoties uz denunciacijām, bija piespriesti nāvessodi. Ģenerāla Dankera darbības sfērā ietilpa arī reiha darba dienesta reklāma un latviešu jauniešu aģitācija par brīvprātīgu iestāšanos šucmaņu vienībā (SS), kuru rindās daudzi latviešu zēni jau bija krituši frontē.⁴⁸⁸

A. Bīlmanis šādi apraksta ģenerāldirektoru pilnīgo atkarību:

Ģenerāldirektori nav ministri kā neatkarīgas valsts ministru kabinetā. Nekas tamlīdzīgs. Tie vienkārši ir vācu ģenerālkomisāra padotie (*Untertanen*), kurus viņš ne tikai ieceļ amatos, bet arī kontrolē. Katra ģenerāldirektora darbību nepārtraukti kontrolē atbilstoši ģenerālkomisāra pārvaldes departamenti (un to priekšnieki).⁴⁸⁹

Sīlis Oskars	Sociālā departamenta direktors
Bušs Ērihs	Veselības departamenta direktors
Jurevičs Jēkabs	Statistikas departamenta direktors
II. Finanšu ģenerāldirektorija	
Bogens Jānis	Finanšu departamenta direktors
Priede Voldemārs	Taksācijas departamenta direktors
III. Izglītības un kultūras ģenerāldirektorija	
Šnornieks Arvīds	Zinātnes departamenta direktors
IV Ekonomikas ģenerāldirektorija	
Plakans Alfrēds	Cenu departamenta direktors
Reinharde Pauls	Darba departamenta direktors
Hartmanis Arnolds	Sadales lietu direktors
Grevis Pēteris	Lauksaimniecības departamenta direktors

⁴⁸⁵ Pauls Reinharde bija diskutablāka figūra nekā pārējie direktori. Viņš ar savu parakstu apstiprinājis daudzas pavēles par darbaspēka sūtīšanu uz Vāciju. 1944. g. viņš nodeva F. Jekelna pavēli visiem latviešiem doties uz robežu rakt prettanku grāvi visapkārt Latvijai, lai aizkavētu padomju tankus (Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 361. lpp.). Tomēr nav iemesla pārspīlēt P. Reinharda varu un saukt viņu, kā to darīja Padomju Savienība, par «latviešu Zaukelu». Kārlis Kangeris rakstā ««Nodeva reiham» – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā» (44. lpp.) devis objektīvu P. Reinharda vērtējumu.

⁴⁸⁶ V.E.: Tad «pilnīgi netika ievērots» vai «ne pilnībā tika ievērots»?! Vispār tulkojums šai grāmatai ir patiešām drausmīgs!

⁴⁸⁷ *Latvia Under German Occupation*, p. 6.

⁴⁸⁸ Turpat, 7. lpp.

⁴⁸⁹ Turpat, 8. lpp. Vācieši kontrolēja latviešu administratorus visos līmeņos un visās nozarēs. SD pārraugu Alfrēds Štekels sakarā ar IeTK ēkas izpēti liecināja: «Rakstītos materiālus pārbaudīja divi latvieši; es, varētu sacīt,

Tādējādi ģenerāldirektorija darbojas ģenerālkomisāra pārvaldes uzraudzībā. Ģenerāldirektorāts tāpat patiesībā ir klauni, vācu nacistu ielikteņu institūcija iedzīvotāju apmānīšanai.⁴⁹⁰

Latviešu direktori tikmēr bija nākuši pie atziņas, ka ir vēl nenozīmīgāki par klauniem. Audiencē pie ģenerālkomisāra O.H. Drekslera Alfrēds Valdmanis atzīmēja:

Un tagad es runāšu par mums pašiem, tā sauktajiem ģenerāldirektoriem, septiņiem izbālējušiem pīlāriem, kas pazaudējuši savu agrāko labo slavu un arī paši savā starpā nesatiek un uzlūko viens otru šķībi.⁴⁹¹

Savā 1942. g. 31. janvāra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers noteicis ģenerāldirektoru darbības lauka robežas.

Viņi ir gandrīz pilnīgi šķirti no ekonomikas; iekšējā administratīvajā un personāla politikā viņiem ir padomdevēju loma. Izšķirīga ietekme viņiem ir tikai latviešu tieslietu un Latvijas kultūras jomā.⁴⁹²

Reiz kādā kaismīgā viedokļu apmaiņā starp ģenerāldirektoriju un ģenerālkomisāru O.H. Dreksleru par latviešu iesaukšanu SS brīvprātīgajā leģionā O.H. Drekslers norādīja:

Atgriežoties pie tā, ka Valdmanis šīs dienas apspriedē vairākkārt lietojis vārdu «mans šefs ģenerālis Dankers», ģenerālkomisārs stingri norāda, ka nav nekādas Latviešu pašpārvaldes kā koleģiāla orgāna ar it kā kādu prezidentu priekšgalā. Neesot nekāda prezidenta, tāda amata piedēvēšana ģen. Dankeram ir nevietā, jo citādi latviešu ģenerāldirektori kādreiz pat apgalvošot, ka viņš, ģenerālkomisārs, indirekti atzinis kādu latviešu valdību.⁴⁹³

Pēc Otrā pasaules kara Latvijas ģenerāldirektorus daži dēvēja par kvislingiem, kolaborantiem un nodevējiem. Turpretim Jēkabs Kalniņš, Amerikas latviešu advokāts, kurš Nirnbergā aizstāvēja O. Dankeru pret apsūdzību kara noziegumos, apgalvoja, ka nosaukt O. Dankeru par kvislingu būtu pārspīlēti, jo īstais Kvislings darbojies pēc brīvas gribas un izmantojis savu lēmējvaru. J. Kalniņš pārliecināja amerikāņu izmeklētāju Petersonu par sava viedokļa pareizību, un apsūdzība pret O. Dankeru tika pārtraukta.⁴⁹⁴ Raugoties no kara noziegumu viedokļa, Latvijas Zemes pašpārvaldes darbība liek domāt par jautājumu, kāds spriedums tai būtu piemērojams. Ģenerāldirektori izbrauca uz lauku apvidiem, sacīja runas un dažkārt parakstīja dokumentus. Taču viņu vara nesniedzās tālāk par viņu rakstāmgaldu. Atskaitot pulkvedi-leitnantu V. Veisu, viņiem nebija nekā kopīga ar policijas darbu. Neviens ebrejs negāja bojā tieši Latvijas Zemes pašpārvaldes spriedumu vai rīkojumu dēļ. Darba departamenta direktors Pauls Reinhards varbūt visciešāk pietuvojās tiesājamiem kara noziegumiem. Ģenerāldirektoriem nebija uzticēta nekāda vara, un viņi nepārvaldīja nekādus orgānus, nekādas komunikācijas. Vāciešiem viņi bija vajadzīgi kā īslaicīgs varas simbols, lai maskētu okupācijas nesaudzību un nolūkus. Vācu propaganda tika izstrādāta Berlīnē, nevis Rīgā. No otras puses, J. Kalniņam nebija taisnība, kad viņš kara noziegumu izmeklētājam Petersonam pierādīja, ka O. Dankers savā postenī ticis iecelts. Viņš, tāpat kā pārējie ģenerāldirektori un direktori, brīvprātīgi iesaistījās darbā pašpārvaldē. Taču nebija skaidrs, vai arī aiziet no darba viņi varējuši brīvprātīgi. O. Dankers apgalvoja, ka Zemes pašpārvalde strādājusi nāves draudu ēnā, lai gan šo apgalvojumu noraidīja tāds pētnieks kā H. Biezais.⁴⁹⁵

Apsūdzība pret Zemes pašpārvaldi ietver šādus 11 svarīgākos punktus:

1. Ģenerāldirektori ir pārkāpuši starptautiskās tiesības. Saskaņā ar Hāgas konvenciju civila valdība okupētā teritorijā ir atļauta, bet, tā kā pašpārvalde bija iecelta un nepārstāvēja vietējos iedzīvotājus, tās pozīcija no starptautisko tiesību viedokļa kļūst apšaubāma. No šo tiesību viedokļa ir arī nepareizi pieņemt, ka Latvija bija okupēta teritorija. Latvija nekaroja ar Vāciju.

2. Zemes pašpārvalde kļuva par vācu kara propagandas ieroci. Nacistu mērķi bija Austrumeiropas pakļaušana un Padomju Savienības iznīcināšana. Tādu mērķu Latvijas valstij nebija.

biju iecelts par viņu uzraugu, jo ārzemju ierēdņiem nevar pilnīgi uzticēties. Kad latvieši atklāja kaut ko ievēriņas cienīgu, viņi man par to ziņoja, un es pārbaudīju vēlreiz». (Landgericht Hamburg: Deposition of Alfred Steckel, 12 December 1963, p. 87.)

⁴⁹⁰ *Latvia Under German Occupation*, p. 8.

⁴⁹¹ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 3. sēj., 27. lpp.

⁴⁹² *Stahlecker's Consolidated Report*, 31 January 1942, p. 31.

⁴⁹³ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 3. sēj., 30. lpp.

⁴⁹⁴ Kalniņš J., «Ģenerāļa Dankera lieta».

⁴⁹⁵ H. Biezais 1990. g. 4. aprīļa vēstulē šos «nāves draudus» uzskata par kolaborantu pēckara gambītu.

3. Pašpārvalde saistīja Latviju ar Jauno Eiropu. Ģenerāldirektori nebija pilnvaroti organizēt Latvijā Vācijas koloniju. Latvijas armijas piedāvāšana Vācijai apmaiņā pret autonomijas statusu (A. Valdmanis lūdza piešķirt Latvijai tādu pašu statusu kā Slovākijai) bija nelikumīga no daudziem iekšējo un starptautisko likumu aspektiem.

4. Zemes pašpārvalde meloja Latvijas tautai. Ģenerāldirektori zināja, ka nacisti plāno anektēt Latviju un pārvācot tās iedzīvotājus, taču daudzās runās un rakstos viņi paziņoja latviešiem, ka cīnās par Latvijas brīvību.⁴⁹⁶

5. Pašpārvalde piekrita (un veicināja) mobilizēt latviešu «brīvprātīgos» Latvijas policijas bataljonos un vēlāk Latviešu leģionā.

6. Pakļaujoties vācu spiedienam, Zemes pašpārvalde parakstīja pavēli par iesaucamā vecuma latviešu mobilizāciju (zem brīvprātības maskas).⁴⁹⁷

7. 1944. g. 27. jūlijā O. Dankers parakstīja pavēli mobilizēt Latvijas skolniekus pretgaisa aizsardzības spēku vienībās.⁴⁹⁸

8. Ģenerāldirektori darbojās pretēji demokrātijas un pašnoteikšanās principiem.

9. Ģenerāldirektori līdz pat kara beigām mudināja latviešus iesaistīties atriebības aktos pret čekistiem, komunistiem un aziātiem.

10. Ģenerāldirektori iztēloja sevi par mazākajām briesmām. Laiku pa laikam viņi piekāpās okupācijas spēkiem un apgalvoja, ka, ja viņi atteikšoties no amata, to vietā nāksot sliktāki vadītāji.

11. Reizēm ģenerāldirektori, īpaši O. Dankers, puda atklātu nacistisku antisemitismu.⁴⁹⁹

Neraugoties uz šo apsūdzību sarakstu, Zemes pašpārvaldei bija arī daži pozitīvi aspekti.

1. Tā, ganniecīgos apmēros, protestēja pret dažām vācu nelikumībām, kas attiecās uz latviešu kā darbaspēka izmantošanu.

2. Tā panāca, ka anulēja pavēli par 2000 sieviešu nosūtīšanu darbā uz Vāciju.

3. Spēcīgākos protestus ģenerāldirektori izteica attiecībā uz latviešu iesaukšanu SS brīvprātīgo leģionā, taču protesti bija neilgi; vēlāk viņi piekāpās un palīdzēja vāciešiem.

4. Ģenerāldirektori neaicināja slepkavot ebrejus. Ne viņiem kāds jautāja, nedz arī viņi piekrita atbalstīt pret ebrejiem vērstos pasākumus.

5. Dažkārt Zemes pašpārvalde protestēja pret nacionāli noskaņotu latviešu apcietināšanu.

Par spīti pēc kara izteiktajiem daudzo aizstāvju apgalvojumiem, ģenerāldirektori eksistēja, lai realizētu nacistu mērķus Latvijā: pārvācotu tautu un izmantotu zemes bagātības.

Ekonomiskā izmantošana

Latvijas kolonizācijas un pārvācošanas politika visvairāk izpaudās ekonomikas jomā. Atšķirības, kādas pastāvēja starp dažādām vācu aģentūrām, attiecās uz taktiku un laikposmiem: vai zeme jāizlaupa un ekonomiskā infrastruktūra jāiznīcina tūlīt pat, vai ar to nopietni jāsāk nodarboties tikai pēc kara. H. Loze bieži runāja par to, kā Ostlandē tiks ieviesta Eiropas kārtība un kultūra; viņa īstais mērķis bija Latvija bez latviešiem, Ostlande bez iedzīvotājiem. Vācijas ekonomiskās politikas dialektika bija destruktīva: Latvijas ekonomikai bija jāiznīkst un jāizkalst, kamēr tās vietā nāks jaunā – vācu tautsaimniecība.⁵⁰⁰

Aplūkojot vācu valdīšanas laika ekonomisko politiku, ekonomists Arnolds Aizsilnieks secina:

Neraugoties uz to, ka Vācijā pastāvēja vienpersonīga diktatūra, vācu saimnieciskajā politikā okupētajās Baltijas valstīs ir grūti saskatīt vienveidīgas, konsekventi nospraustas un ieturētas līnijas, izņemot varbūt vienu un, proti, to, ka no okupētajām zemēm jācenšas izsūknēt iespējami vairāk saimniecisko labumu.⁵⁰¹

Pēc A. Aizsilnieka domām, vācu valdībā bija trīs atzari, kas kontrolēja ekonomisko politiku Latvijā: Hermans Ģērings un četr gadu plāna (*Vierjahresplan*) piekritēji; Okupēto Austrumu apgabalu ministrija Alfrēda Rozenberga vadībā; Vērmahts. Sākumā pareģodams drīzu vācu uzvaru karā, H. Ģērings ieteica iekarotās teritorijas traktēt kā kolonijas un maksimāli izmantot. Šajā nolūkā tika dibināti lieli vācu eksporta monopoli, lai transportētu uz Vāciju izejvielas un pārtiku. A. Rozenbergs vairāk

⁴⁹⁶ Biezais H., *Latvija kāškrusta varā*, 61. lpp.

⁴⁹⁷ Turpat 283.–333. lpp.

⁴⁹⁸ Turpat, 415.–502. lpp.

⁴⁹⁹ *Tēvija*, 1941. g. 18. nov.

⁵⁰⁰ Vissīkāk nacistu ekonomisko politiku analizējis K. Kangeris rakstā «Nodeva reiham» – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā» (34.–48. lpp.).

⁵⁰¹ Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 887. lpp.

uzmanības pievērša zemes pārvācošanai un vietējās produkcijas izmantošanai. Viņš centās organizēt Latvijā vācu privātfirmas, kas nestu peļņu. Feldmaršals V. Keitels Barbarosas plānā proponēja, ka karavīriem jācenšas ne tikai pašiem izmantot vietējos lauksaimniecības un rūpniecības produktus (tiklāt, cik to atļāva Hāgas konvencija), bet arī sūtīt preces uz Vāciju, kas nebija atļauts.⁵⁰²

Stādamies amatā, reihskomisārs H. Loze deklarēja:

Boļševiki ieņēma Latviju un nacionalizēja visus īpašumus, kā: namus, lauku mājas, fabrikas utt. Tas viss tapa par Padomju Savienības īpašumu, ar vācu karavīru asinīm un dzīvībām, ar viņu upuriem, padzenot boļševikus no Latvijas, Padomju Savienības īpašumi kā kara laupījums pāriet vācu valsts īpašumā.⁵⁰³

Latvijas ekonomiskā izmantošana arī izpaudās ebreju īpašumu ekspropriācijā.⁵⁰⁴ Ebrejiem viņu īpašumu neatņēma atklāti. Lielajās pilsētās, kur ebrejus pirms nogalināšanas ievietoja geto, viņiem atļāva ņemt līdzī tikai personiskās mantas – gultu, krēslu, varbūt galdu. Nogalināšanas laikā arī šīs mantas nonāca vāciešu rokās. Rumbulas akcijā ebrejus pirms nogalināšanas izgērba kailus un tika paņemta pat viņu apakšveļa. Ebreju īpašumus pārņēma savā ziņā SD un Ostlandes civilpārvalde. Tās nodibināja speciālas aģentūras un preču noliktavas, kas sašķīroja ebreju mantas pirms transportēšanas uz Vāciju. Daži ebreju īpašumi tika pārdoti, citi sadalīti uz vietas.

Par ebreju nodarbināšanu vāciešu domas dalījās. SD, kas darbojās saskaņā ar fīrera pavēli, gribēja nogalināt ebrejus, cik vien drīz iespējams; civilpārvalde vēlējās tos organizēt vergu darbam. 1941. g. 20. augustā A. Rozenbergs rakstīja H. Lozem:

Sākumā viņiem [ebrejiem. – AE.] paredzēti spaidu darbi, un atkarībā no apstākļiem viņi vai nu tiks ieslodzīti geto, vai noņemti darba kolonijās, lai strādātu pie kara postījumu likvidēšanas – labotu ielas, ēkas utt.⁵⁰⁵

Drīz pēc okupācijas SD sāka darboties vairākos lauku apvidos, to skaitā Jumpravmuižā, kura arī tika izmantota kā koncentrācijas nometne, un Malnavā, kur pirms okupācijas bija lauksaimniecības skola. Lielākā bija Dundagas Jūras nometne; lai to apgādātu, tika izputināti trīs Kurzemes pagasti – Dundaga, Ārlava un Lubezere.⁵⁰⁶

⁵⁰² Turpat.

⁵⁰³ Dankers O., *Lai vēsture spriež tiesu*, 86. lpp.

⁵⁰⁴ Ebreju lielīpašumu – veikalu, fabriku, noliktavu – ekspropriācija sākās jau pirmajās okupācijas nedēļās. Rīkojums par to tika izdots 17. jūlijā. Par atsavinātajiem ebreju īpašumiem Rīgā sk.: LVVA, 828. f., 4. apr., 66.l.

⁵⁰⁵ A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 20. augustā, Bundesarchiv, R 92 22.

⁵⁰⁶ Vestermanis M., «Das SS-Seelager Dondangen – ein Modell für die geplante nazistische «Neuordnungs Europas»», S. 145,146.

V. SD Latvijā

Holokausts radās un tika īstenots mūsu modernajā, racionālajā sabiedrībā, pastāvot augstam civilizācijas līmenim un visizcilākajiem cilvēces kultūras sasniegumiem.

Zigmunts Baumans

Bija savākts nepieredzēti liels sauszemes kara spēks, lai iesaistītu to procesā, kas drīz vien ieguva «totālā kara» nosaukumu.

Rauls Hilbergs, 1985.g.

Drošības policijai bija pavēlēts pilnīgi un līdz galam atrisināt žīdu problēmu. Tomēr bija vēlams, lai žīdu jautājums neizvirzītos priekšplānā uzreiz, jo neparasti bargie pasākumi varētu izraisīt šoku vācu aprindās. Bija jārada šķietamība, ka vietējie iedzīvotāji paši reagē uz gadu desmitiem ilgo žīdu uzkundzēšanos un paši ierosinājuši veikt šos pasākumus.

V. Štālekera apkopotais ziņojums, 1941. g. 15. oktobris

SD bija melnā vara. Tās pilnais nosaukums bija Drošības policija un SD (*Sicherheits-polizei und SD*) – ietilpīgs apzīmējums, kurā atspoguļojas tā izcelsme un cīņa par varu nacistu policijas hierarhijas iekšienē.⁵⁰⁷ Pat okupētajā Latvijā tā kļuva par uzpūstu, plaši sazarotu, birokratizētu organizāciju ar nodaļām, apakšnodaļām un aģentiem katrā nostūrī. Latvijas policijas 1941.g. protokoli, kas nesena kļuvuši pieejami, liecina, ka SD jau okupācijas pirmajās dienās, pat stundās vai nu tieši, vai pastarpināti⁵⁰⁸ ietvēra savā redzeslokā pat vistālākos novadus un pagastus. SD pārvalde Berlīnē bija Reiha Galvenā drošības pārvalde (*Reichssicherheitshauptamt*; RSHA).

Ļoti maz SD pārstāvju Latvijā valkāja pilnu melno formastērpu, bet par piederību SD liecināja melnie akcenti: melna kaklasaite, melnas zīmotnes un melna rombveida uzšuve ar sudrabiem burtiem «SD» uz kreisās piedurknes. Žakete un bikses, gan mazliet atšķirīgas piegriezuma ziņā, bija tādas pašas kā Vērmahta kareivjiem un peļu pelēkas kā *Waffen-SS*. Dzeltenbrūnais kreklis norādīja uz piederību nacistu partijai. Pazīme, pēc kuras visvieglāk varēja pazīt SD vīrus, bija augsta cepure ar miroņgalvas zīmotni. SD dienesta pakāpes bija tādas pašas kā SS, tikai SD vīri nelietoja SS zīmotnes, bet gan miroņgalvu vai burtus «SD». SD cilvēki nekad nenēsāja SS zīmotnes uz piedurknes vai žaketes atloka. Populāru kultūras darbinieku un dažkārt pat zinātnieku nespēja ievērot atšķirības zīmes starp SD, SS, Gestapo un pat Vērmahtu pēckara periodā radīja sajukumu un daudz pārpratumu. Tiesa, atšķirība ne vienmēr ir viegli ieraugāma, un kopumā jāteic, ka Latvijas iedzīvotājiem, pat policijas aģentiem, vēl ilgi pēc okupācijas bija vājš priekšstats par to, kas ir Drošības policija un SD. SD viņiem likās kā drošības spēku priekšpulks.

Patiesībā nevienam SD nepatika: Vērmahta komandieri to lamāja, un civilās valdības ierēdņi, arī Hinrihs Loze, rakstīja par to uz Berlīni indīgas vēstules. Taču SD bija visspēcīgāks – nav zināms, ka Latvijā kāds būtu tam pretojies. SD radītās domstarpības parasti izšķīra Berlīnē, kur varas struktūru

⁵⁰⁷ SD pirmsākumus vispilnīgāk iztirzājis Helmut Krausniks un Hanss Heinrihs Vilhelms, sk.: Krausnick H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*.

⁵⁰⁸ Ātrums, ar kādu SD ietekme izplatījās Latvijā, īpaši propagandas līmenī, liecina par SD agrākiem kontaktiem ar latviešiem. Varam izvirzīt hipotēzi, ka SD iespāids, īpaši pirmajās okupācijas dienās, izplatījās ar Pērkoņkrusta palīdzību. Bija zināms, ka Pērkoņkrusts Berlīnē sadarbojies ar SD vēl pirms Barbarosas. Mēs zinām, ka V. Štālekera, būdams Jelgavā, iepazinās ar Pērkoņkrusta biedru Mārtiņu Vagulānu un iecēla viņu par Drošības dienesta štāba priekšnieku Jelgavā. Viens no daudzajiem okupantu uzdevumiem, kādu veica Vagulāns, bija velosipēdistu komandu organizēšana – tolaik tas bija viens no ātrākajiem transporta līdzekļiem – propagandas braucieniem pa Zemgali. (Sk. turpmāk).

starpā tika panākta «saprāšanās», bet noteikumus vienmēr diktēja SD. 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers SD ietekmi daļēji skaidroja kā militārā personāla mainības dēļ radušos faktoru.

Vācu karaspēka straujās pārvietošanās un pārvaldes aparāta izmaiņu rezultāts bija fakts, ka, mijoties personām, pārāk bieži citādi kļuva arī viedokļi. Drošības policijā šāda mainība tika kavēta, un šī iemesla dēļ tās vadoņi palika savā vietā, cik ilgi vien bija iespējams. Rezultātā Drošības policijai bija krietni vairāk materiālu un informācijas par atsevišķām personām nekā jebkurai citai struktūrai. Drošības policiju patiešām var novērtēt kā vienīgo stabilo vācu varas iestādi.⁵⁰⁹

Darbības sākumposmā Latvijā SD pārstāvēja einzacurpa A (*Einsatzgruppe A*; EG A), kuru vadīja V. Štālekers. EG A bija viena no četrām tā dēvētajām mobilajām soda vienībām. Vēlāk, kad okupācija Latvijā bija nostabilizējusies un daļa varas tika nodota tā saucamajiem civilajiem varas orgāniem, te ieradās nākamā, pastāvīgā SD vienība. Lai gan norādes uz EG A darbību dokumentos atrodamas līdz pat okupācijas laika beigām, SD pilnvaras pārņēma Drošības policijas un SD komandants (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD*, (KdS), kurš saņēma pavēles tieši no Berlīnes, bet bija pakļauts arī Drošības policijas un SD komandierim (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*; BdS). Abi savukārt bija pakļauti Augstākajam SS un policijas vadītājam Ostlandē un Ziemeļkrievijā (*Höherer SS- und Polizeiführer*; HSSPF).

Pirmās einzackomandas (*Einsatzkommandos*; EK) darbojās Latvijas rietumu daļā, piekrastes apgabalā. Pirmais ziņojums vēstī par EK 1a, kas pievienojusies 291. kājnieku divīzijai, kura uzbruka Liepājai un 22. jūnija vakarā, kara pirmajā dienā, šķērsoja Latvijas robežu.⁵¹⁰

Kamēr V. Štālekers bija Rīgā, SD darbojās Rīgas prefektūras ēkā. Drīz vien, pēc pastāvīgā SD ierašanās, tas pārcēlās uz Reimersa ielu 1, uz ēku, kas aizņēma visu kvartālu. Tāpat kā RSHA Berlīnes organizācijā, arī Latvijas SD – gan KdS, gan BdS – bija iedalīts piecās pārvaldēs. Tas bija šādas: I pārvalde – Personāls, II – Administrācija; III – Izlūkošana; IV – Valsts slepenpolicija; V – Kriminālpolicija.

Vairākas no šīm pārvaldēm bija sadalītas sīkāk; viskomplicētākā bija IV pārvalde. Daudzi kara noziegumos apvainotie SD aģenti rādīja ar pirkstu uz IV pārvaldi kā ebreju slepkavošanas aģentūru.⁵¹¹ Būtu pareizi sacīt, ka šeit tika plānotas un organizētas nogalināšanas operācijas. Arī geto un koncentrācijas nometņu kontrole bija tās pārziņā. Bet jāšaubās, vai pārvaldes funkcijas bija tik viegli nošķiramas; tās darbinieki mainījās, personas tika pārvietotas ārpus pārvaldes ietvariem. IV pārvalde bija maza impērija, jo tajā tika dublētas daudzas pārējo četru pārvalžu funkcijas.

Lielākajā daļā holokausta literatūras pārāk bieži tiek lietots vārds *Gestapo*, Valsts slepenpolicija, šādā nozīmē Latvijā Gestapo nebija. Tāds Gestapo, kāds pastāvēja šeit, bija iekļauts SD IV pārvaldē. Arī SS šturmbranfīrers Rūdolfs Lange, kurš Latvijā vadīja EK 2 un KdS, darbojās IV pārvaldes sastāvā. Atsevišķos dokumentos R. Lange minēts saistībā ar Gestapo, bet būtībā viņš bija SD cilvēks. Nav šaubu, ka Latvijā R. Lange izmantoja varu, kādu viņam deva SD komandiera pienākumi.⁵¹²

Būtu nepareizi apgalvot, ka vienīgais iemesls, kādēļ SD vai EG ieradās Latvijā, bija ebreju nogalināšana. Tiesa, sākumā SD operāciju fokusā bija ebreju nogalināšana, bet tajā pašā laikā tās darbinieki veidoja koncentrācijas nometņu un cietumu tīklu. SD nepārtraukti nodarbojās arī ar informācijas vākšanu un iedzīvotāju noskaņojuma izvērtēšanu, šim nolūkam bija angažēts plašs vācu un vietējo aģentu kontingents. SD darbojās kā vācu okupācijas griezējšķautne. Kamēr militārpersonas nāca un gāja, SD iekārtojās; *vis a vis* ar civilo valdību tā uzņēmas alternatīvās, augstākās varas funkcijas.

Daudzo SD funkcionāru vidū, kas šķērsoja Latviju, V. Štālekers, F. Jekelns un R. Lange bija visiespaidīgākie un nodarīja vislielāko postu. V. Štālekers uzturējās Latvijā tikai divas nedēļas, un, par spīti slēptajai rasistiski naidīgajai attieksmei, kāda viņam bija pret latviešiem, viņš atstāja labu iespaidu uz tiem, ar kuriem sastapās. Pirms norīkojuma par EG A komandieri V. Štālekers bija noņemts

⁵⁰⁹ Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941.

⁵¹⁰ Biļetenā *Ereignismeldungen* vācu valodā rakstīts: «...sich der 291 Division angeschlossen». Minētā grupa bija daļa no EK 1a (teilkomanda). EK 1a galvenā daļa virzījās uz priekšu kopā ar komandieri Martinu Zandbergeru, kurš, dodamies uz Igauniju, ienāca Rīgā kopā ar V. Štālekeru.

⁵¹¹ Piemēram, uz atšķirībām starp III un IV pārvaldi norāda Jirgens Krēgers. Sācis strādāt Rīgas SD, viņš atzīmēja: «Ap mani bija pilnīgi atšķirīga pasaule. Ēdienreizēs varēja sastapt dažus 2. einzackomandas locekļus. Daži no tiem, īpaši IV pārvaldes darbinieki, atstāja uz mani nepatīkamu, pat atbaidošu iespaidu. III pārvaldes cilvēki bija daudz humānāki, daži pat simpātiski». Citur grāmatā Krēgers iet vēl tālāk, apgalvodams, ka daži viņa SD kolēģi ir cilvēki ar augstām ētiskām prasībām.

⁵¹² Radniecība starp SD un Gestapo nebūt nav vienkārša, un šeit nav nepieciešams iztīrīt tās iemeslus. Tomēr ir skaidrs, ka Gestapo, kas 30. gados bija neatkarīga slepena policijas aģentūra, no 1941. g. iekļāvās Himlera SS impērijā.

Norvēģijā un, kā teica daži viņa sabiedrotie, vēlējās pabeigt darbu Krievijā un atgriezties savai rasei piemērotajā Skandināvijā. V. Štālekers tika nogalināts kādā militārā operācijā pie Ļeņingradas 1942. g. 18. martā, kad viņš vadīja nelielu SD grupu uzbrukumā sādžai, kurā slēpās partizāni; grupas sastāvā bija arī latviešu SD. Vispilnīgāko V. Štālekera portretu iezīmējis viņa padotais Mārtiņš Zandbergers (*Sandberger*):

Viņš bija enerģisks, inteligēnts un godkārs. Viņam piemita optimistisks temperaments. Viņš bija dzīvespriecīgs, straujš un neapbrēķināms. Kā priekšnieks viņš necieta atklātu nepaklausību, bet zināmos apstākļos pieļāva iebildumus. Viņš pārbaudīja dažādus sīkumus, bet viņam trūka metodiskās organizētības, un tādēļ viņš ne vienmēr spēja pārredzēt visu savas komandas darbības sfēru. Viņš bija sevišķi ieinteresēts, lai Berlīnē saprastu, ka viņš pilnīgi pakļaujas turienes pavēlei [firera pavēlei. – A. E.], ne tikai pakļaujas, bet īpaši vēlas to izpildīt.⁵¹³

Deutsche Zeitung in Ostland ievietotajā nekrologā cildināti V. Štālekera nopelni aizmugures atbrīvošanā no boļševiku salašņām un mierīgas dzīves atjaunošanā Baltijā: «Visas viņa operācijas tika veiktas ar lielu mīlestību pret Austrumu zemi un cilvēkiem».⁵¹⁴ Latviešu karavīru vidū izplatītā avīze *Daugavas Vanagi* V. Štālekera nāvi komentēja šādi: «Ar viņu Vācija un Jaunā Eiropa zaudē krietnu, pašizliedzīgu karavīru un īstu nacionālsociālistu, kas savu īsta vīra stāju pierādījis jau pirms lielās brīvības cīņas pret boļševismu – kā drošības policijas un drošības dienesta virspavēlnieks Vīnē, Prāgā un Oslo. Sākoties cīņai pret boļševismu, viņš kā Austrumu apgabala drošības policijas un drošības dienesta virspavēlnieks vadīja Baltijas telpas iztīrīšanu no boļševiku izklīdinātajiem spēkiem un bandām».⁵¹⁵

Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergruppenfirers Fridrihs Jekelns savu laikabiedru vērtējumā bija daudz atturīgāka persona. Likās, viņam bijis maz saskarsmes ar latviešiem. Izdarītajās zvērībās un noziegumos F. Jekelnam bija daudz lielāka loma nekā V. Štālekeram. Viņš ieradās Latvijā 1941. g. novembrī un palika līdz 1945. gadam. Viņš organizēja Rumbulas akciju un pārzināja visas masu slepkavības no ierašanās brīža līdz vācu okupācijas beigām. 1945. g. maijā viņš krita padomju karaspēka gūstā un tika nogādāts Rīgā, lai tiktu tiesāts. Viņu notiesāja un 1946. g. 3. februārī pakāra Uzvaras laukumā Pārdaugavā, Daugavas kreisajā krastā. Zīmīgi, ka F. Jekelna laikabiedri nav atstājusi viņa personas aprakstu. Šķiet, viņš bijis diezgan nepieejams, allaž darbojies saskaņā ar protokolu un parādījis publikai tikai oficiālos pasākumus. Dažas mūsu rīcībā esošās fotogrāfijas rāda viņu kā kūsājošas enerģijas pilnu cilvēku ar skaidriem, bet tajā pašā laikā draudīgiem sejas vaibstiem.

Rūdolfis Lange daudz ticis pieminēts savu laikabiedru pierakstos. Kāda KdS sekretāre Kēte Ekštēda viņu aprakstījusi šādi: «Lange bija gudrs un pašapzinīgs. Varu apgalvot – tolaik man radās tāds iespaids – ka, būdams *KdS-Lettland*, Lange ieņēma vadošo vietu visā Ostlandes reģionā. Būtībā es gribu sacīt, ka viņš bija ļoti spēcīgs cilvēks un pilnībā nodevies savam KdS darbam. Doktors Lange neapšaubāmi bija īpaša un dominējoša persona. Toreiz man, jaunai meitenei, radās iespaids, ka Lange valda pār visu».⁵¹⁶ Viens no viņa upuriem Gertrūde Šneidere paturējusi prātā šādu impozantu iespaidu: «Lai gan viņš bija mazliet mazāks augumā un tumšāks nekā blondais, zilacainais Maivalds, viņš izskatījās ļoti glīts savā formastērpa mētelī ar kažokādas apkakli un likās virsnieks un džentlmenis no galvas līdz kājām. Jaunatnācējiem nebija ne mazāko aizdomu, ka šāds cilvēks varētu būt slepkava».⁵¹⁷ H. Taberta (*Tabbert*) tiesas prokurori domāja, ka R. Lange bijis H. Himlera un R. Heidriha iemīļotais skolnieks: «Saskaņā ar liecībām doktors Lange bija to mērķtiecīgo, agresīvo SS līderu prototips, kuri no saviem padotajiem prasīja bezierunu paklausību un zināja, kā to panākt».⁵¹⁸ Hauptšturmfirers Heincs Trīhe, viens no R. Langes EG A padotajiem, liecina: «Viņš bija enerģisks un nebija glēvulis. Liekas, viņš savas uzšuves bija nopelnījis pie Štālekera un nodomājis taisīt karjeru SIPO».⁵¹⁹

Josifs Bermans, Latvijas ebrejs, liecina: «Lange ir lielākais slepkava, kādu es jebkad esmu pazinis. Uzrakstīt tikai vienu grāmatu par viņu noteikti būtu par maz. Tā kā viņš ir miris, nav nozīmes par viņu runāt. Taču es gribētu atzīmēt, ka viņš ir viens no vislabāk pazīstamajiem divdesmitā gadsimta

⁵¹³ Official Transcript of American Military Tribunal, N II, in the matter of the United States of America against Otto Ohlendorf et al., vol. 6, p. 2158.

⁵¹⁴ *Deutsche Zeitung in Ostland*, 28 Mārs 1942.

⁵¹⁵ *Daugavas Vanagi*, 1942. g. 3. apr.; sk. arī A. Freimaņa rakstu par V. Štālekeru (*Laikmets*, nr. 15, 1942).

⁵¹⁶ Deposition of Käte Eckstädt, 23 March 1974, Mülheim/Ruhr; Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe et al., p.411.

⁵¹⁷ Schneider G., *Journey into Terror*, p. 42.

⁵¹⁸ Schwurgericht Dortmund: Verdict against Günther Hugo Friedrich Tabbert, 1969.

⁵¹⁹ Arājs Trial Records: deposition of Heinz Trühe, 16 October 1959, SB I, p. 32.

antisemītiem. Viņš tā ienāda ebrejus, ka nespēja uz tiem skatīties; neviens nekad nevēlējās ar viņu sastapties».⁵²⁰

Einzacgrupa A

SD ieradās Latvijā jau kara pirmajās stundās kā einzacgrupas A sastāvā ietilpstošās einzackomandas un teilkomandas. Pirmā zināmā grupa, kas pārnāca Latvijas robežu, bija 1.a teilkomanda valsts rietumos pie Liepājas. EK 2 un EK 1a ienāca Latvijas centrālajā daļā pie Bauskas un devās uz Rīgu. Latvijas austrumu daļu savukārt kontrolēja EK 3 un EK 1b.

EG organizēšana un sagatavošana iebrukumam padomju teritorijā sākās 1941. g. aprīlī policijas skolā Prečā Saksijā.⁵²¹ Prečā savāktie vīri nāca no dažādām vietām un pārstāvēja daudzas vācu militārās un policijas organizācijas. Viņu vidū bija cilvēki ar Polijā,⁵²² Čehoslovākijā un Austrijā gūtu pieredzi, *Waffen-SS* vīri, Gestapo, Kripo (kriminālpolicija) un vācu Kārtības policijas kadri. Tieši Prečā EG un EK komandieri pirmo reizi saņēma pavēli nogalināt ienaidniekus: ebrejus, komunistus un čigānus. Pirmais ierēdnis, kas izskaidroja pavēli, bija Bruno Štrekenbahs (*Streckenbach*) no RSHA IV pārvaldes, un viņš nosauca fireru kā šīs pavēles avotu. Taču zemākā ranga vadītāji, pat teilkomandu vadītāji, nekā nezināja par firera pavēli, pirms nestāvēja bedres malā.

Mācību laikā Prečā vīriem nekas nebija sacīts par gaidāmo karu pret Padomju Savienību. Klīda baumas, ka komandas sūtīs uz Angliju vai Āfriku. Tomēr daži, pamanījuši krievu un Baltijas valstu tulkus klātbūtnē, nodomāja, ka karš pret Krieviju notiks visā drīzumā. Mācības izpaudās galvenokārt kā ideoloģiskā un ierindas apmācība. Notika mācībstandas komunismā un antisemitismā, taču uzdevumi nepauda, ka gaidāma masu iznīcināšana. Piemēram, nekas neliecināja, ka vīriem būtu sacīts, kā notiks nogalināšana vai kādus ieročus lietot.⁵²³ Salīdzinot nogalināšanas tehniku dažādos einzackomandu izgājienos, saskatāmas daudzas līdzības, taču ir arī atšķirības. Piemēram, Latvijā nelietoja ne ložmetējus, ne automātus, kurus cituviet izmantoja. Latvijā standarta procedūra bija šāda: divi cilvēki, no kuriem viens stāvēja, otrs bija noņemts uz ceļa, šāva uz vienu un to pašu upuri; viens mērķēja galvā, otrs – krūtīs. Desmit vai divdesmit (dažkārt pat četrdesmit) vīru izšāva vienlaicīgi. Gāzes automobiļi ieradās Latvijā 1941. g. decembrī, kad lielākā slepkavošana jau bija beigusies, un nav zināms, vai tie jebkad lietoti.

Kriminālizmeklētājs Valters Minhs (*Münch*) ieradās Prečā 1941. g. pavasarī un satika V. Štālekeru. V. Štālekers sapulcinātajiem vīriem paziņoja, ka viņu uzdevums būs apsargāt un nomierināt frontes aizmuguri.

Viņš arī piezīmēja, ka mums jācīnās pret saviem iekšējiem ienaidniekiem (*inneren Schweinehund*) un ka mums sava darba ietvaros vajadzēs pildīt dažādus pienākumus. Ar to es sapratu, ka mums būs jāatturas no kārdinājuma iedzīvoties mantā. Tika arī norādīts, ka tiem, kas nevarēs panest grūtības un dvēseles slogu, vēlāk nāksies atzīties pašiem sev šajā vājībā, bet SS vīram nav izvēles. To droši vien sacījis Heidrihs.⁵²⁴

Īsi pirms kara sākuma EG A vīri pamazām tika pārvietoti tuvāk Prūsijai, tai darbības zonai, no kuras bija jāsāk uzbrukums Baltijai. Vadība bija koncentrēta RSHA kancelejā Berlīnē, kur R. Heidrihs EG un EK šefiem vēlreiz nolasīja firera pavēli. Tika izdalītas instrukciju grāmatīņas (*Einsatzbücher*), lai sagatavotu vīrus karam pret komunismu; galvenais to saturs bija čekas iestāžu atrašanās vietu uzskaitījums Padomju Savienībā un komunistu amatpersonu saraksti. Ap šo laiku EK 2 sastāvā ietilpa ap 40 cilvēku, EK 1a, kuru vadīja M. Zandbergers, bija 100 vīru. Tikai Mēmelē (tag. Klaipēda) V. Štālekers sadalīja einzackomandas pa reģioniem: EK 2 bija uzdots darboties Latvijā, EK 1a – Igaunijā, EK 3 – Lietuvā un EK 1b – Baltkrievijā. Lai gan galvenā atbildīgā par Latviju bija EK 2, periodiski arī pārējās trīs komandas piedalījās ebreju nogalināšanā. EK nekad nedarbojās kā saliedētas vienības, bet bija sadalīta teilkomandās.

⁵²⁰ Yad Vashem Archives, 02/870: deposition of Joseph Berman.

⁵²¹ Nürnberg: Einsatzgruppen Case: Testimony by Otto Ohlendorf and Walter Blume, vol. 3/4, p. 133–135, 139, 140; Martin Sandberger, vol. 6/7, p. 2141. ff.

⁵²² Par einzacgrupu aktivitātēm Polijā sk.: Paul A., *Katyn*, p. 63.

⁵²³ Par mācībām Prečā sk.: Langericht Hamburg: Strafgericht gegen Heinz Georg Trühe und Arno Besekow, 29 April 1975. Gandrīz visi SD vīri, kas liecināja tiesā, bija izgājuši sagatavošanas posmu Prečā. Sagatavošanas fāze vispilnīgāk atklāta: Nürnberg: Einsatzgruppen Case, Vol. 4, October 1946 – April 1949.

⁵²⁴ Landgericht Hamburg: deposition by Walter Münch, Trial records of Trühe and others, p. 145.

Tuvojoties 22. jūnijam, kad EK 2 jau virzījās uz Padomju Savienības robežu, komandai tika piesaistīts vairāk cilvēku, to vidū policisti un dažādi eksperti un tulki. EG A devās uz Kēnigsbergu (tag. Kaļiningrada), Tilzīti (tag. Sovetska), Mēmeli (tag. Klaipēda) un Gumbinnen (tag. Guseva). Pa ceļam tai pievienojās vācu Kārtības policijas 9. un 13. bataljona vīri. Kad EG A šķērsoja Latvijas robežu, tajā bija ap 900 vīru, un tā, gan nebūdama liela no militārā viedokļa, tomēr bija ievērojams policistu un militāru lietpratēju kopojuums. Tās kodols bija SD, ideoloģiski fanātiķi, gatavi iet līdz galam, lai īstenotu nacistu ideju. Daudzi no viņiem jau bija guvuši pieredzi SD darbā Polijā.⁵²⁵

Katrā EK ietilpa arī kaujai gatava *Waffen-SS* grupa, Kripo nodaļa, vairākas vācu Kārtības policijas rotas un dažāds tehniskās apkalpes personāls: telegrāfisti, šifrētāji, šoferi un administratori. Viņi brauca ar vieglajām un kravas automašīnām un motocikliem ar blakusvāģi.

EG A ienāca Latvijā pa trim ceļiem: EK 1a teilkomanda, kuru vadīja oberšturmfiirers Reiherts, un EK 2 teilkomanda, kuru vadīja E. Grauels (vēlāk vadību pārņēma V. Kīglers), virzījās uz Liepāju; 50–60 vīru lielā EK 1b Eriha Ērlingera (*Ehrlinger*) vadībā apstājās Kauņā un tad ienāca Latgalē – apstājās Daugavpilī un Rēzeknē; galvenie spēki ar V. Štālekeru priekšgalā ienāca Latvijas centrālajā daļā un devās uz Rīgu. Visām EG A vienībām un apakšvienībām, izņemot EK 2, bija jāpaliek Latvijā tikai divas nedēļas un tad jādodas tālāk uz ziemeļiem un austrumiem. EK 1a M. Zandbergera vadībā virzījās uz Pleskavu, vēlāk uz Igauniju, EG štābs devās Ļeņingradas virzienā. SD administrators V. Minhs liecināja, ka EG A štābs sākumā vāji pārzinājis sev pakļautās vienības un vienīgā saikne ar Berlīni bijis telegrāfs.⁵²⁶

Līdz 1941. g. novembrim EK 2 vadīja Rūdolfš Bacs (*Batz*), tad īsu brīdi, līdz 3.decembrim, Eduards Štrauchs (*Strauch*). 3.decembrī par augstāko SD virsnieku Latvijā iecēla R. Langi, kurš līdz šim bija teilkomandas vadītājs. Vienlaikus viņš bija arī EG 2 komandieris, pastāvīgais KdS Latvijā un IV pārvaldes vadītājs.

No Mēmeles V. Štālekers iegāja Lietuvā un virzījās uz Šauļiem. Mērķis bija Rīga, kur viņš izveidoja centru SD operācijām Baltijā un Baltkrievijā. Viņš ceļoja kopā ar M. Zandbergeru, kuram vēlreiz nolāsīja firera pavēli. Šauļos abi izšķīrās un atkal satikās Pārdaugavā. M. Zandbergers sasniedza Pārdaugavu 27. jūnijā, bet V. Štālekers uzskavējās Jelgavā un noorganizēja latviešu SD komandu. Ceļā uz Jelgavu V. Štālekers iepazinās ar Latvijas agronomu un žurnālistu Mārtiņu Vagulānu un izraudzīja viņu par pilsētas latviešu pārstāvi. Nākamajā dienā pēc okupācijas M. Vagulāns parakstīja pavēles un sāka izdot avīzi *Nacionālā Zemgale*, kurā aprakstīja daudzas SD aktivitātes. Drīz pēc tam – varbūt V. Štālekers vēl bija Jelgavā – tur nodedzināja sinagogu.

V. Štālekers ieradās Pārdaugavā tikai 30.jūnijā un atkal sastapās ar M. Zandbergeru, kurš tikmēr bija aktīvi apcietinājis ebrejus un varbūt pat veicis pirmās iznīcināšanas Rīgas apkaimē.⁵²⁷

28.jūnijā, pirms vēl Rīgas tilti bija uzspridzināti, seši vācu tanki priekšlaicīgi pārbrauca pāri Daugavai, bet tos tūliņ iznīcināja padomju bruņotie spēki. Daugavu vācieši šķērsoja apmēram 12 km uz dienvidiem no pilsētas pa karavīru būvētu pagaidu tiltu. V. Štālekers ieradās Pārdaugavā dienu pirms Rīgas krišanas.

1. jūlija rītā V. Štālekers iepazinās ar latviešu juristu Rūdolfu Turku, kuru viņš iztaujāja, atbalstīja un apsūtīja pārvest pāri Daugavai. Vācu karaspēks ienāca Rīgā ap vieniem pēcpusdienā. V. Štālekera «svīta» ieradās kādu stundu vēlāk. 4. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* V. Štālekers apgalvoja, ka ienācis Rīgā kopā ar karaspēku.⁵²⁸ Uz pagaidu tilta bija liels sastrēgums – un satiksme virzījās lēni. R. Turku ar kravas mašīnu atveda līdz krustojumam, pār tiltu viņš pārgāja kājām, un no tilta gala labajā

⁵²⁵ Par SD vēsturi pirms Barbarosas sk.: Padfield P., *Himmler*.

⁵²⁶ Landgericht Hamburg; deposition by Walter Münch; Trial records of Trühe and others, p. 145. V. Štālekers savā apkopotajā ziņojumā 1941.gada 15.oktobrī rakstīja: «Kamēr lielākā daļa Drošības policijas bija izvietota Lietuvā un Latvijā, 700 km aizmugurē, citas vienības tika izmantotas cīņai pret partizāniem aiz gandrīz 600 km garās frontes līnijas. Lai nosūtītu informāciju no šī plašā apgabala, kas atradās tālu projām no Rīgā novietotā uztveršanas centra, bija pieejams tikai viens mazs un viens vidējs raidītājs. Ārpus 200 km zonas pat armijas telefoniem nebija nozīmes. Pilnīga EG kontrole tādējādi bija iespējama, tikai personiski kontaktējoties, lai gan ceļi un ielas, ieskaitot *Rollbahn* [īpašs militāras nozīmes ceļš. – A. E.], bija neapraakstāmi sliktā stāvoklī».

⁵²⁷ Liela daļa informācijas par V. Štālekera došanos uz Rīgu smelta M. Zandbergera liecības, lai gan viņš noliedz, ka būtu pavēlējis kādu arestēt vai sodīt Rīgā vai tās tuvumā. (Nürnberg: Einsatzgruppen Case: transcript of proceedings, p. 2178).

⁵²⁸ Patiesībā V. Štālekers neienāca Rīgā kopā ar karaspēku. Viņš nogaidīja, kad beigsies kauja Daugavas kreisajā krastā, un ienāca Rīgā tikai ap plkst. 16 1.jūlija pēcpusdienā (intervija ar Rūdolfu Turku 1985.g. 30.augustā).

krastā viņu ar vieglo automašīnu aizveda uz Rīgu.⁵²⁹ Kad V. Štālekers un viņa vīri sasniedza pilsētas centru, dažas ēkas vēl gruzdēja. Ap 40 SD vīru un pulciņš latviešu aģentu, arī R. Štiglics pa Maskavas ielu cauri Maskavas priekšpilsētai devās uz centru. Maskavas priekšpilsētā kāds ar akmeni trāpīja mašīnai, kurā brauca R. Turks. Sviedēju nenokāra, bet šo rīcību piedēvēja ebrejiem.

V. Štālekeram bija līdzī arī 20 cilvēku no EK 2 un 15 no EK 1a.⁵³⁰ Nākamajās dienās Rīgā ieradās vēl vairāk EG A locekļu, to vidū Kārtības policijas 9. bataljona rota. 7. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* atzīmēts, ka pirmajās okupācijas dienās iznīcināti 400 ebreju, taču trūkst dokumentu, kas liecinātu par šīs pirmās šaušanas detaļām: kas, kur un kā nogalinājis.

5.1 tabula. SD tīkls Latvijas pilsētās 1941.–1944. g.⁵³¹

SD štābs – Rīgā, Reimersa ielā 1	Filiāles
Rīga: SD galvenais štābs	Jūrmala, Ogre, Sigulda, Madona, Gulbene, Stukmaņi
Daugavpils: Vadītājs H. Taberts, palīgi oberšturmfišers Ungetims (<i>Ungetüm</i>), rotenfišers Kellers (<i>Keller</i>), hauptšarfīšers Hungerbergs un oberšarfīšers Bekers (<i>Becker</i>). Vēlāk šo nodaļu pārņēma hauptšarfīšers E. Šīle (<i>Schiele</i>)	Daugavpils-Dagda, Krāslava, Līvāni, Rēzekne–Malta, Varakļāni, Ludza–Kārsava, Vecslabada, Abrene–Balvi, Liepna
Liepāja: Vadītājs V. Kīglers, palīgs Ludvigs Šulce (<i>Schulze</i>)	Ventspils–Dundaga, Piltene, Talsi, Kandava, Kuldīga, Saldus, Aizpute, Alsunga, Priekule
Jelgava: Vadītājs E. Heinsels (<i>Haensell</i>)	Ilūkste, Jēkabpils, Bauska, Tukums
Valmiera: Vadītāji Verners Gotšalks (<i>Gotschalk</i>), 1941.–1943. g.; Antons Prenners (<i>Prenner</i>), 1943.–1944. g.; arī Geištands Kormans (<i>Kormann</i>)	Valka, Smiltene, Alūksne, Cēsis, Rūjiena, Limbaži, Ainaži, Jaunpiebalga

Kad V. Štālekers ar saviem vīriem ienāca Rīgā, viņiem bija jāsameklē milicijas un IeTK mītnes, tāpat arī telpas pašiem sev. Viņi ķērās pie latviešu SD komandas, latviešu policijas un centrālās un stacionārās SD struktūras izveidošanas. KdS dibināšana notika jau pirmajās dienās pēc vāciešu ienākšanas Rīgā.⁵³² Ap šo laiku viņi sāka organizēt arī ebreju šaušanu.

Tāpat kā citās Latvijas pilsētās, SD pirmais uzdevums, ienākot Rīgā, bija sameklēt čekas ēku. Čekas mītne tika meklēta dokumentu dēļ, bet, kas vēl svarīgāk, tajā ielaida apmeklētājus, kuriem demonstrēja liecības par ebreju boļševiku zvērībām. Šī propagandistiskā rakstura kara viltība ietvēra komunistu terora upuru kapu atrakšanu un liķu izstādīšanu it kā identifikācijas nolūkā. R. Turks atceras, ka viņš uzaicināts apmeklēt gan čekas ēku, kurā iegājis vācu virsnieku pavadībā, gan Centrālcietuma pagalmu, kur bijuši novietoti izraktie liķi.⁵³³ Kā jau minēts, šo liķu fotoattēli kļuva par galvenam ziņām Latvijas nacistiskajā presē.

Jūlija vidū, kopā ar galvenajiem spēkiem virzīdamies uz ziemeļaustrumiem, uz Ļeņingradu, Štālekers atstāja EK 2 aiz sevis. Pirmajās okupācijas nedēļās komandu vadīja R. Bacs, pēc tam E. Štraus. Līdz 1941. g. decembrim R. Lange, kurš visu okupācijas laiku ietilpa SD komandējošajā sastāvā, bija teilkomandas vadītājs Rīgā, bet jau no paša sākuma – galvenais Arāja komandas aktivitāšu organizētājs un uzraudzītājs.

⁵²⁹ 1.jūlija pēcpusdienā ap plkst. 19 R. Turks ieradās V. Štālekerā vadītā sanāksmē Romas viesnīcā. V. Štālekers pauda prieku par Rīgas ieņemšanu, bet nekā neteica par ebrejiem. Nākamajā dienā R. Turks atkal sastapa V. Štālekeru, šoreiz Rīgas prefektūrā. R. Turks saka, ka viņš nekad nav dzirdējis V. Štālekeru aģitētjam par ebreju nogalināšanu. Vēlāk O. Librams piesaistīja R. Turku kā ziņu vācēju, vēl vēlāk – kā latviešu SD tulkus brigādes vadītāju Minskā (intervija ar Rūdolfu Turku 1985.g. 30.augustā).

⁵³⁰ Nürnberg: Einsatzgruppen Case: Sandberger's testimony, p. 2162, 2164.

⁵³¹ SD centrs Rīgā atradās Reimersa ielā (vēlāk pārdēvēta par Moltkes ielu) 1. Galvenās SD filiāles (*Aussenstellen*) bija aprīņķu centros: Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā un Valmierā. Bez tam trīsdesmit deviņās provinces pilsētās bija «punkti» (*Schutzpunkt* un *Punkt*) (LVVA, P-82. f., 1. apr., 39.1., 39. lp.).

⁵³² EG uzdevumus R. Heidrihs norādījis vairākos paziņojumos, arī 1941.g. 2. un 4.jūlija paziņojumos no Berlīnes (Bundesarchiv, #70/SU 32, S. 384–390, 398–400.). Visu iepriekš teikto, izņemot ebreju nogalināšanas plānu, apstiprinājis A. Kīrste, toreizējais EK 2 un KdS augstākais funkcionārs Latvijā, kurš 60. gados devis liecības vairākās kara noziegumu prāvās Hamburgā.

⁵³³ Saruna ar R. Turku 1985.g. 30.augustā.

5.2. tabula. Drošības policija un SD Latvijā: pārvaldes⁵³⁴

Sākumā Latvijā KdS, Drošības policijas un SD komandanta postenis sakrita ar EK 2 komandiera posteni. SD kļūstot sīkāk strukturētam, EK 2 komandiera postenis atrofējās, gan neizzudams pilnīgi. R. Lange bija saistīts ar abiem šiem posteņiem no 1941. g. novembra līdz 1944. g. oktobrim.

I pārvalde: **Personāls**

Vada *Ostuf.* Forsters. Vēl pārvaldē strādāja Valters Heiers, Helmut Koitnerts, Ginters Hannemans, Gerhards Bakhauss.

II pārvalde: **Administrācija**

Daudzo šīs aģentūras vadītāju vidū bija *Hstuf.* Kaufmans un Heiers. Johans Velke, *Ostuf.* Deibers, Pauls Botors.

III pārvalde: **Izlūkošana**

Vadītājs *Stbaf.* Oto Librams pārzināja šādas apakšnodaļas:

1. Vadītājs *Ustuf.* Tencers, 1943. g. – *Ostuf.* Vasermans. Kad viņu pārcēla uz Igauniju, šo posteni pārņēma *Hstuf.* Helmut Cīglers, *Hstuf.* Kleknars, *Ostuf.* Vasermans.

2. III N («Iedzimto» novērošana), vadītājs *Ostuf.* Francs Šlezingers. Viņa pakļautībā strādāja vairāki latvieši: Avotiņš, Rodums, Krūklis, Ancis, Popovs, Purmalis, Priedis. Šajā nodaļā līdz 1943. g. darbojās arī Rikarda grupa – ziņu vācēji.⁵³⁵

3. III V (Vācu izlūkošana), vadītājs *Ostuf.* Antons Grafs.

4. III (Kultūra), vadītājs *Ustuf.* Bruno Valbrehts.

5. III (Tieslietas un vadība), vadītājs *Hschf.* Albrehts Kempgens.

6. III (Ekonomika), vadītājs N.N.(?), vācbaltietis no Jelgavas apgabala. Viņam bija pakļauti Gleknars un latviešu virsnieks leitnants Janevičs.

III pārvaldē strādāja arī Oto Krauss, Erhards Grauels, Egons Ernstzons (ekonomika), Kurts Gēgingers (baznīcas lietas).

IV pārvalde: **Valsts slepenpolicija**

Šo pārvaldi var uzskatīt par visas Latvijas SD organizācijas centru, pārējās pārvaldes to apkalpoja. Vadītājs – *Stbaf.* R. Lange. Viņam bija pakļauts Arnolds Kirste, Krimināllietu izmeklēšanas direktors, Kurts Tolkins, R. Langes adjutants pratināšanas lietās. Administrācijā strādāja Neimans, komisariātā – Nārūns, *Stbaf.* Berghauss, *Hstuf.* Foigts, *Stbaf.* Šībers, *Ostuf.* Gerhards Maivalds, Kripo. *Stbaf.* Hince.

IV a. **Komunistu lietas.** Vadītājs Naktens, vēlāk Šīle. Arī Villijs Maurics un Peters Hāss.

IV b. **Ebreji.** Geto administrācija. Eksgestapovietis Kurts Krauze, viņa adjutants Kurts Mige. Eduards Rošmans (Rīgas geto, vēlāk «Lentas» pārzinis), Rihards Nikels (1942. g. viņa pārzinā bija Salaspils, vēlāk Centrālcietums), Oto Tekmemeirs (Salaspils noņemnes priekšnieks 1943. g.), 1943. g. – *Ustuf.* Begners. Rūdolf Zeks (Jumpravmuižas noņemnes pārzinis), Greilihs (vadīja ebreju kapu racēju brigādi), *Stbaf.* Zauers (Mežaparks).

IV N **Spiegi un aģenti.**

IV. **Arāja komanda.** Vadītājs majors Viktors Arājs. 1943. g. novembrī komandu sadalīja 3. un 4. SD policijas bataljonā. 4. bataljonu vadīja V. Arājs, 3. bataljonu – majors Kārlis Ozols.

IV (Latviešu Politiskā policija), vadītājs Teidemanis.

IV pārvaldē strādāja arī *Stbaf.* Rūdolf Lange, Vilhelms Stedri, Egons Heinsels (tulks).

V pārvalde: **Kriminālpolicija**

Vadītājs *Ostuf.* Ērihs Slīters, arī Gradels, Valters Krīgers (informatoru pārzinis), Alfrēds Štekels (atbildīgais par sodiem), Klauss Naktens, *Uschaf.* Gavacs.

Transporta daļa: Vadītājs Trēgers. 1943. g. arī *Uschaf.* Gīlers, *Uschaf.* Šulce, *Uschaf.* Pikards.

Aussenstellenleiter: 1943. g. – *Ostuf.* Grīze.

BdS Ostland: *Brigf.* Valters Štālekars, Dr. Heincs Josts, *Oberf.* Humberts Ahamers-Pifradars, *Oberf.* Frīdrihs Pancingers, *Oberf.* Vilhelms Fuhs. BdS strādāja arī *Ostuf.* Trauts, *Hstuf.* Alberts Heflers, *Ostuf.* Leonharts Jēgers, *Stbaf.* Gontards, *Stbaf.* Ristaus, *Stbaf.* Strauhs, *Stbaf.* Pols, *Ostuf.* Festers, *Ostuf.* Grīze, *Ostuf.* Vasermans, *Hstuf.* Hizgens, *Ostuf.* Munds, *Ostuf.* Mīdingers, *Ostuf.* Šimans (transporta), *Ostuf.* Daibers (sakarū dienesta virsnieks), *Hstuf.* Kelbšs, Nīhēgens, Reiperts, Bahls, Meiksnars (medicīniskā dienesta virsnieks).

HSSPF: *Gruf.* Hanss Ādolfs Pricmans (no 1941. g. jūnija līdz novembrim), *Ogruf.* Frīdrihs Jekelns (no 1941. g. 1. novembra līdz 1945. g.). Piesaisīti: Centgrafs (tiesnesis), Vollencēns (tiesnesis).

⁵³⁴ Šīs tabulas pamatā ir V Arāja tiesas prāvas dokumenti, sk.: Arājs Trial Records: deposition by Franz Schlesinger, 18 April 1964, Heidenheim, p. 1392–1407.

⁵³⁵ Domājams, ka pirms E. Šlezingera nodaļu vadīja hauptšturmfīrers Ēverss un viņa vietnieks SS unteršturmfīrers Vīmans. Arī Jirgens Krēgers, kurš par savu darbu SD rakstīja «So war es», strādāja SD izlūkošanas dienestā.

SD varas sadalījums Latvijā, gan dažādu nodaļu iekšienē, gan ārēji, *vis a vis* ar citiem vācu administratīvajiem un militārajiem spēkiem, bija nenoteikts, neskaidrs un izplūdis. Piemēram, nav skaidrs, vai R. Lange savas pilnvaras saņēma tieši no RSHA, tas ir, no R. Heidriha un vēlāk no E. Kaltenbrunnera, vai no EG A pavēlnieka V. Štāleka vai BdS. Turklāt H. Himlers savu tiešo varu realizēja caur Ziemeļaustrumu HSSPF, apejot RSHA, KdS un BdS. Sākumā HSSPF Baltijā bija Hanss Ādolfs Prīcmans, kurš ieņēma posteni līdz 1941. g. 31. oktobrim, pēc tam – Frīdrihs Jekelns, kurš tajā atradās līdz kara beigām.⁵³⁶

SD palīgspēki Latvijā

Barbarosas plāna realizācijas sākumā R. Heidrihs rakstīja EG pavēlniekiem:

Attiecībā uz manu 17. jūnijā Berlīnē mutiski izklāstīto ieceri atgādinu jums sekojošo.

Jaunieņemto apgabalu antikomunistisko un pretzīdisko aprindu ceļā uz pašattīrīšanos nedrīkst likt nekādus šķēršļus. Šī vēlēšanās, ja vajadzīgs, ir jāpastiprina, neatstājot nekādas liecības, un jāievirza pienācīgā gultnē, nedodot iespēju vietējiem «pašaizsardzības spēkiem» nekādu izdevību vēlāk atsaukties uz jebkādam direktīvām vai politiskām garantijām. Tā kā jums labi zināmu iemeslu dēļ šāda procedūra ir iespējama tikai militāras operācijas sākuma periodā, Drošības policijas un SD einzacgrupām un einzackomandām, saskaņojot savu darbību ar armiju, jātiecas pēc iespējas straujāk, vismaz ar nelielu priekšgrupu, virzīties uz priekšu okupētajos apgabalos, lai apmierinātu izvirzītās prasības.

Par komandu vadītājiem jāizraugās tikai tādi Drošības policijas un SD locekļi, kam piemīt vajadzīgais politiskais jutīgums (*politisches Fingerspitzengefühl*).

Sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas pašaizsardzības vienības ar centralizētu vadību, to vietā lietderīgāk būtu izraisīt jau iepriekš minētos populāros grautiņus.⁵³⁷

5.3. tabula. KdS pakļautībā esošās SD komandas 1942. g. beigās⁵³⁸

Kurts Krauze – geto akcijas vadītājs

Kurts Mige – komandiera vietnieks

I komanda:	II komanda:	III komanda:	IV komanda:	V komanda:	Pievienoti 18.novembra komandā:
Trēgers	Neimans	Maurics	Gimihs	Tolkīns	Hizgens Nārūns Nirks Kītelis Grēfs Lukins ⁵³⁹
Krīgers	Hāss	Štekels	Gimihs	Mataušeks	
Oberlehners	Albrehts	Golcs Bata	Ernstzons	fon Zīverss	
Valters Hojs	Šumahers	Grošs	Jēgermans	Hāze	
Denkers	Bernackis	Hēzners	Fidora	Grēlerts	
Eikmeijers	Ofers	Šteinbahs	Nīdergezēss	Vinskars	
Gšvents	Kempgens	Šefels Brūns	Valprehts	Osvalds	
Vidlers Capfs	Bīrvags	Eihe?	Zuters		
Bakhauss	Vīzners	Balodis	Belinskis		
	Huterers		Smutovs		
			Palhubers		
			Auersvalds		

Avots: Lange, Einsatzbefehl für den 31.10.1942. Rīga, October 30, 1942.

⁵³⁶ Arājs Trial Records: Heinz Trühe's deposition, 16 October 1959, SB I, p. 40. H. Trīe, kura ieņemamais postenis lāva viņam zināt, kāda ir SD vadības struktūra Latvijā, teica: «Latvijā, Igaunijā un Lietuvā bija vietējie komandieri, kas bija pakļauti BdS. Krasnogvardeiskā bija EG A. EG A komandieris un BdS bija viena un tā pati persona. Taču EG A bija pašai savas vienības».

⁵³⁷ Arājs Trial Records: Indictment, p. 57.

⁵³⁸ Komandas locekļu vārdi nosaukti 1942.g. 31.oktobra pavēlē, kuru parakstījis R. Lange. Komandai bija pavēlēts pārmeklēt Latvijas geto. Šai akcijai bija sadzīti 80 Latvijas ebreju policisti, kurus pēc tam nogalināja geto *Blechplatz*.

⁵³⁹ 1942. g. 18. novembrī, Latvijas neatkarības pasludināšanas dienā, SD, baidīdamies no latviešu demonstrācijām, savāca vēl vienu komandu 22 cilvēku sastāvā, lai tā novērotu un kontrolētu notikumus Rīgas ielās. Izņemot sešus cilvēkus, «18. novembra komanda» bija tā pati, kas pārmeklēja geto (LVVA, P-1026. f., 1. apr., 4. L, 20. lp.).

Vajadzība pēc vietējo palīgspēkiem, kā arī to struktūra R. Heidriha direktīvās bija slikti formulēta; tāda mēroga cilvēku iznīcināšanai nebija parauga, ko varētu atdarināt. Lielākā daļa EK komandieru, kā E. Ērlingers Daugavpilī un E. Grauels Liepājā, likās ignorējam vietējo izmantošanu grautiņos. V. Štālekers pats bija visaktīvākais «iedzimto» spēku organizētājs, un jāšaubās, vai viņš sākumā bija nodomājis tiem piešķirt lielāku lomu, nekā tā bija paredzēta R. Heidriha direktīvās. Manipulēšana ar vietējiem bija jauns elements SD repertuārā: līdzšinējās operācijās Austrijā un Polijā jautājums par vietējo iedzīvotāju izmantošanu vispār netika izvirzīts.

R. Heidriha paziņojums satur būtisku pretrunu: tajā sacīts, ka komandieriem grautiņi jāorganizē un ka jāļauj tiem izcelties spontāni. Dienā, kad vācieši pārgāja Lietuvas robežu, V. Štālekeram, spriežot pēc biļetena *Ereignismeldungen*, kļuva skaidrs, ka, cerot uz grautiņu izcelšanos spontāni, bez vadības, vēlamais rezultāts netiks sasniegts. Tā nu sākās vietējo iedzīvotāju organizēšana speciālās brigādēs. Pirmajā *Ereignismeldungen* biļetenā no Rīgas V. Štālekers, lai gan piemin arī grautiņus, galvenokārt runā par dažādu palīgspēku organizēšanu.

Policiju organizēs vispirms kādreizējais Rīgas Politiskās policijas priekšnieks [Latvijas Politiskās policijas Aģentūras nodaļas vadītājs R. Štiglics. – A. E.], kuru mēs esam atveduši no Berlīnes, un tajā strādās tikai uzticams personāls. Tas tiks izmantots vienīgi komunistu un Sarkanās armijas karavīru izsekošanai. Saskaņā ar 18.armijas štāba ziņām Liepājā civiliedzīvotāji iesaistījušies cīņā pret vāciešiem. Tādējādi līdzās EK 1a uz turieni komandēta daļa EK 2 ar rīkojumu bez žēlastības vērsties pret šo situāciju.

V. Štālekeras otrajā *Ereignismeldungen* biļetenā no Rīgas, kas sūtīts 7. jūlijā, tiek izklāstīti detalizētāki un skaidrāki plāni.

Grupav vadītājs [V. Štālekers. – A. E.] ieradies Rīgā kopā ar EK 1a un 2. Pilsētas drošība organizēta ar Palīgpolīcijas (*Hilfspolizei*) palīdzību (400 vīru); tagad karavīrus vairs netraucē snaiperi. Palīgpolīcija pagaidām cietusi četru cilvēku zaudējumu. Pulkvedis-leitnants Veiss iecelts par Palīgpolīcijas vadītāju; esam parūpējušies par garantijām, lai šie policisti nekļūtu par latviešu milīciju. Papildu šiem Palīgpolīcijas kaujiniekiem nodibinātas vēl divas neatkarīgas vienības grautiņu rīkošanai. Visas sinagogas nopostītas; līdz šim likvidēts 400 žīdu. Rīgā boļševiki barakās nogalinājuši divdesmit vācu karagūstekņus. Atrasti dokumentāri pierādījumi. Šai procesā (to mēs noskaidrojām) pēdējo vācu kareivi līdz nāvei piekāvis kāds Rīgas žīds.

Tādēļ 1941. g. 4. jūlijā Drošības policija un SD komanda nošāva simt žīdu.⁵⁴⁰

Patiesību sakot, ziņojums bija rakstīts pāris dienu vēlāk, bet tajā bija pavēstīti divi fakti, kas mūs varētu interesēt: ka izvēršas grautiņi un nodibināta Palīgpolīcija. Nekas nebija teikts par grautiņu spontanitāti. Nekas nebija sacīts par Palīgpolīcijas struktūru – vai tā bija iecerēta līdzīga Kārtības policijai (*Ordnungspolizei*) vai Drošības palīgpolīcijai (*Sicherheits-Hilfspolizei*). Ierobežodams tās funkcijas tikai ar komunistu un Sarkanās armijas personāla iznīdēšanu, V. Štālekers varbūt bija domājis Kārtības policijas variantu, lai gan vārdā *komunisti* varēja būt ietverti arī ebreji. Sākumā taču V. Štālekers, runādams par iespējamiem latviešu palīgspēkiem, klaji neapsrieda ebreju, bet gan komunistu nogalināšanu.⁵⁴¹

Ziņojumā pieminēto sarkangvardu pretošanos Liepājā SD laikam gan nebija paredzējis, tādēļ tā izraisīja V. Štālekeras dusmas. Cik nežēlīga bijusi komandas rīcība, nav dokumentēts.⁵⁴²

7. jūlija biļetenā beidzot kļuva saskatāmi divi Palīgpolīcijas flangi. Tas skaidri liecina, ka Kārtības policijas apakšgrupa, kuru vadījis kalpakietis pulkvedis-leitnants V. Veiss, palīdzējusi atrisināt Rīgas apkārtnē dažas drošības problēmas. Ziņojumā bija vairākas neprecizitātes un puspatiesības, bet, zinot, kas ir V. Veisa vienības, mēs varam apgalvot, ka V. Štālekers runā tieši par tām. Viņa pieminētais cilvēku skaits – 400 vīru – neatbilst patiesībai, īstenībā V. Veisa pakļautībā ap to laiku bija daudz vairāk vīru, un, kad V. Štālekers šo skaitu samazināja, viņš noteica apmēram 3000 vīru limitu. Minētie 400 vīri varēja liecināt par kādu V. Štālekeras plānu, kurš tā arī palika nerealizēts.

⁵⁴⁰ Šai laikā EG vienības atradās arī vairākās citās vietās: galvenās komandas bija Kauņā un Daugavpilī, bet teilkomandas – Šauļos, Liepājā, Jelgavā, Cēsīs, Tartu un Pleskavā. V. Štālekers arī ziņoja, ka vēl viena EK 1a daļa ir sagatavota Rēvelei (Tallina) un tūliņ dosies turp. Pārējās EK 2, kā viņš ziņoja, paliek Liepājā. Bija iespāids, ka visām citām einzacgrupas daļām jāsapulcējas Rīgā (6. un 7. jūlija biļetens *Ereignismeldungen*).

⁵⁴¹ To apliecina R. Turks un V. Arājs, sk.: Arājs Trial Records: Arājs pretrial interrogation, p. 16.

⁵⁴² Liepājas civiliedzīvotāju pretošanās labi dokumentēta padomju laika vēstures izdevumos, sk.: *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā*, 61.–70. lpp.; arī: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 28.–48. lpp.

V. Štālekera pieminētās neatkarīgās vienības kalpo kā šifra atslēga. Te mēs varam saskatīt nāvētāju komandu aizsākumu Latvijā. Vārdam *neatkarīgas* te var būt tikai viena nozīme: neatkarīgas no V. Veisa spēkiem. Viena no pieminētajām vienībām ir Arāja komanda, bet, kas vadīja otru grupu, joprojām paliek noslēpums.

Patiešām, uz šo posteni varēja būt vairāki kandidāti: H. Teidemanis, kurš uz laiku kļuva par Valmieras SD priekšnieku un vēlāk – par Rīgas Politiskās policijas šefu; E Rikards,⁵⁴³ pārkonkrustietis, kurš vēlāk izveidoja Latviešu kartotēku; R. Štiglics, Rīgas policijas priekšnieks, kuru V. Štālekers bija atvedis līdzi no Berlīnes;⁵⁴⁴ A. Dikmanis, kurš pašā vācu okupācijas sākumā bija pazīstams aktīvistis. Tā varēja arī būt Vagulāna grupa Jelgavā. Galu galā nav tik svarīgi, kas sastāvēja otrajā grupā; kā redzēsim 6. nodaļā, Arāja zonderkomanda pārdzīvoja gan šo, gan visas citas grupas. *Ereignismeldungen* biļetenos par šīm speciālajām grupām sacīts visai maz, noprotoams vienīgi, ka tās bijis paredzēts izmantot Rīgas sinagogu postīšanā un ebreju šaušanā.

Vagulāna komanda Jelgavā

Viena no V. Štālekera minētajām grupām acīmredzot bija Arāja komanda, bet pirmais kandidāts uz otrās grupas vadītāja posteni, kas pieminēts 7. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen*, bija Mārtiņš Vagulāns no Jelgavas. Ceļā uz Rīgu V. Štālekers nolīga viņu sev par izpalīgu darbam SD un Jelgavas SD palīgvienību veidošanai.

Rezultātā Vagulāna komanda bija pirmā Latvijā organizētā SD vienība, taču tā atšķirībā no Arāja komandas drīz pēc Jelgavas ebreju iznīcināšanas tika izformēta. Nav skaidrs, kā M. Vagulāns izpelnījās V. Štālekera uzticību. Saskaņā ar versiju, ko M. Vagulāns paudis Rūdolfam Turkam, abi iepazinušies ceļā. Taču, kā liecina apstākļi un tas, cik ātri M. Vagulāns padevās nacistu nodomiem, nav izslēgta iespēja, ka M. Vagulāns vēl pirms okupācijas bijis SD aģents. M. Vagulāns bija Pērkonkrusta biedrs, un tas varēja viņu saistīt ar V. Štālekeru.

M. Vagulāns bija beidzis Latvijas Universitāti 1934. g. un ieguvis agronoma grādu, taču pirms okupācijas lielākoties strādājis par žurnālistu dažādos Bauskas, Jelgavas un Rīgas laikrakstos.⁵⁴⁵ Viņš bija studentu korporācijas Tālavija biedrs un vēl pirms Ulmaņa apvērsuma – Pērkonkrusta loceklis.⁵⁴⁶ Varbūt nacistu un pārkonkrustiešu radniecīgais antisemitisms bija pietiekams pamats, lai V. Štālekers un M. Vagulāns saprastos ebreju jautājumā. M. Vagulāns nelika V. Štālekeram vilties. Jau ar pirmo Jelgavas okupācijas dienu, 1941.g. 29.jūniju, M. Vagulāns bija ne tikai ieguvis Drošības dienesta štāba priekšnieka pilnvaras, bet, kā jau zinām, arī saņēmis atļauju izdot avīzi *Nacionālā Zemgale*. Pirmais numurs iznāca 30.jūnijā – agrāk nekā jebkura cita nacistu laika avīze, un M. Vagulāns tajā bija minēts gan kā izdevējs, gan redaktors. Par dažiem izšķirošiem M. Vagulāna varas aspektiem mums trūkst pierādījumu. Mēs nezīnām, kādas pavēles V. Štālekers viņam deva – cik atklāti viņš pavēlēja M. Vagulānam sagatavot ebrejus nogalināšanai. Pasatāv liecības, ka V. Štālekers pat izvairījies lietot vārdu *žīds* un nekad nav tieši pavēlējis nogalināt ebrejus. Taču mēs zinām, ka kopš pirmās okupācijas dienas M. Vagulāns un viņa skribenti izvērta rupju antisemitisma propagandu, vēl ekstrēmāku nekā tā, kas rodama *Tēvijā*. Mums arī trūkst liecību par grautiņu rīkošanas aktivitāti, kādu M. Vagulāns izvērta jau pirmajās okupācijas stundās un dienās. Iespējams, ka V. Štālekera vīri demonstrēja M. Vagulānam, kā jānotiek nogalināšanai. Varbūt sinagoga pat tika nodedzināta, kamēr V. Štālekers vēl uzkavējās Jelgavā. Par M. Vagulāna aktivitātēm mēs zinām tādēļ, ka viņš atšķirībā no citiem latviešu vai vācu SD darboņiem ir atstājis pēdas savā *Nacionālajā Zemgalē* un Jelgavas policijas arhīvos.⁵⁴⁷

Tas, ka V. Štālekers iecēlis M. Vagulānu par latviešu SD štāba priekšnieku Jelgavā, ir skaidrs, jo saglabājušās pavēles ar viņa parakstu jau no 29.jūnija. Ir skaidrs arī tas, ka V. Štālekers Jelgavā atstājis vācu uzraugu, taču viņa klātbūtne informācijas avotos ir vāji nomanāma. Līdzko okupācija bija nostabilizējusies, M. Vagulāns sāka izplest spārnus. Vispirms viņš parakstījās kā Drošības dienesta štāba

⁵⁴³ Kartotēkā bija ierakstīti «neuzticamie» latvieši. Vairāki cilvēki gan iebilst, ka F. Rikards nebija tikai SD pakalpiņš, bet sekoja Pērkonkrusta vadītājam Gustavam Celmiņam. Tā ir taisnība, ka Latviešu kartotēka tika izmantota BBC raidījumā par attiecīgā laika notikumiem (intervija ar Ē. Pārupu 1986.g. 3.jūlijā un Ā. Šildi 1985.g. 17.jūnijā).

⁵⁴⁴ Arājs Trial Records, SB I, p. 82. Ernsts Neimans 1964.g. 16.martā liecināja, ka R. Štiglics regulāri iesniedzis ziņojumus SD.

⁵⁴⁵ M. Vagulāna biogrāfijas dažas detaļas iezīmējis viņa draugs un sabiedrotais Jānis Grīnblats, sk.: Grīnblats J., *Jaunkundz, nepareizi savienots*, 54., 55. lpp.

⁵⁴⁶ Īsu M. Vagulāna autobiogrāfiju sk.: *Tālavija 1900–1965*, 266. lpp.

⁵⁴⁷ Nav gan iedomājams, ka M. Vagulāns būtu atstāts Jelgavā bez jebkādas SD uzraudzības. SD direktīvas un priekšraksti bija izdoti gan vācu, gan latviešu valodā. Taču dokumenti vācu valodā netika parakstīti.

priekšnieks, tad kā Jelgavas pilsētas un apriņķa drošības dienesta priekšnieks un beidzot pasludināja, ka pārvalda visu Zemgali.

Viņa karjera pie nacistiem kulminēja jūlija beigās, kad kādā operācijā nedēļas nogalē tika iznīcināti 1550 Jelgavas ebreji.⁵⁴⁸ 16.augustā pēc ebreju nogalināšanas M. Vagulānu atlaida. Iepriekšējā dienā bija slēgta viņa avīze. 15.augustā *Nacionālā Zemgale* iznāca un nekas neliecināja, ka tas ir pēdējais numurs; 18. augustā parādījās jauna avīze – *Zemgale*; tās izdevējs bija cits.⁵⁴⁹

Pusotra mēneša vadīdams ebreju iznīcināšanu, M. Vagulāns izveidoja plašu SD organizāciju ar filiālēm ne tikai Jelgavas, bet arī Bauskas, Tukuma un Jēkabpils apriņķa pagastos. Organizācijas bāze bija pirmskara aizsargi un policisti. Jādomā, ka ikvienu soli organizācijas paplašināšanā sankcionēja vācu SD uzraugi. Vagulāna komandā kopumā varēja būt ap 300 vīru, tikpat, cik bija Arāja komandā tās darbības periodā. Atšķirībā no Arāja komandas Vagulāna organizācija bija izpletusies ģeogrāfiskā ziņā: tā bija izklīdēta pa visu Zemgali. Pašā Jelgavā varbūt nebija vairāk par simt vīriem.

Jelgavas organizācijas modelis bija unikāls, otra tāda citos Latvijas apgabalos nebija. Jelgavas SD tīkls pastāvēja īsu laiku, pēc ebreju nogalināšanas tas saira. Policija tika pārorganizēta par Palīgpoliciju, un par jauno apgabala policijas pavēlnieku kļuva Valdis Jursons.

Vagulāna organizācijas paveids un tā radniecība ar vācu okupācijas spēkiem aprakstīta kādā viņa pavēlē, kas izdota 31. jūlijā.

Pavēļu visiem Palīgpolicijas spēkiem valkāt aizsargu formastērpus ar aizsargu zīmotnēm un lenti nacionālajās krāsās ap kreiso piedurkni; uz tās jābūt vācu komandantūras zīmogam. Uz uzpleciem apgabala komandieris valkā divas lielas četrstaru zvaigznes, komandiera palīgs – vienu lielu četrstaru zvaigzni; iecirkņa komandieris valkā trīs piecstaru zvaigznes; viņa palīgs – divas piecstaru zvaigznes; rajona uzraugs valkā vienu piecstaru zvaigzni un vecākais virsnieks – sudraba zīmotni. SD pagasta komandants valkā vienu piecstaru zvaigzni.⁵⁵⁰

Vagulāna aparāts sīkāk bija sadalīts šādi: apsardzes vienība, pilsētas iecirkņu departaments, pagastu iecirkņu departaments, kriminālā daļa, vērtslietu departaments, telpu sadales departaments, ekonomikas lietu departaments, cenu kontroles departaments, koncentrācijas noņemšanas komandantūra, izmeklēšanas departaments, ebreju reģistratūra, sekretariāts, pasu birojs un speciālo uzdevumu vienība.

Kā liecina Vagulāna aparāta attīstība, Jelgavas ebreju slepkavošanā nebija nekā pēkšņa, nekā spontāna. Akcijas organizēšana ilga mēnesi.

Jau nākamajā dienā pēc tam, kad M. Vagulāns sastapa V. Štālekeru, pavēles, paziņojumi un direktīvas saka plūst no Vagulāna štāba Lielajā ielā 42 un tika publicētas *Nacionālajā Zemgalē* no 30. jūnija līdz 15. augustam.

30. jūnija numurā M. Vagulāns paziņoja virsniekiem, instruktoriem, kareivjiem, policistiem un aizsargiem, ka «nekavējoties tika nodibināti sakari ar vācu armijas vadību un noorganizēts drošības un kārtības štābs». Tajā pašā numurā M. Vagulāns aicināja visus aizsargus un policistus, kas dienējuši līdz 1940. g. 15. jūnijam, ierasties Drošības dienesta štābā. Viņš rakstīja: «Turpmākā pilsētas un visas zemes labklājība atkarīga no mums pašiem. Drošības un kārtības ziņā liela atbildība gulstas uz Drošības dienestu un aizsargiem». Savas avīzes pirmā numura ievadrakstā M. Vagulāns atzīmēja: «Lielvācijas karavīru zibeņātra rīcība padzina brutālo Maskavas Kremļa deģenerātu un žīdu varu.. Līdz ar viņiem [komunistiem. – A. E.] atbildēs arī visa posta un nelaimju cēlonis – žīdi». M. Vagulāns noteica, ka štāba locekļiem kā pazišanas zīme ap kreiso piedurkni jāvalkā sarkanbaltsarkana lente.⁵⁵¹ Lenti drīkstēja valkāt tikai tās personas, kuras saņēma štāba atļauju. Visi citi par to tiktu sodīti. Viņš aizliedza paaugstināt cenas, kā arī pavēlēja nodot ieročus un munīciju. Personas, kas nēsās ieročus bez komandiera atļaujas, tiks sodītas pēc karalaika likumiem (ar nāvi). M. Vagulāns aizliedza izdot avīzes un citus iespiedmateriālus. Jau nākamajā dienā ebreju tautības pilsoņiem bija aizliegts būt par pārtikas veikalu īpašniekiem vai pārvald-

⁵⁴⁸ Jelgavas ebreju noslepkavošanas datums nav precīzi nosakāms. Daži pierādījumi liecina, ka tas noticis nedēļas nogalē 25.–26. jūlijā, citi, ka 2.–3. augustā.

⁵⁴⁹ Mums nav konkrētu liecību par M. Vagulāna atlaišanu. Varam pieņemt, ka M. Vagulāns, kuram nebija pieredzes policijas darbā, ticis atlaists kā regulāru policijas uzdevumu veikšanai nepiemērots. Vēlāk M. Vagulāns iesaistījās Arāja komandā un 1943.g. tika ieslodzīts Centrālcietumā par ebreju sievietes izvarošanu Minskā (intervija ar Ē. Pārupu 1992.g. 15.decembrī). M. Vagulāns nomira 1982.g. Austrālijā psihiatriskajā slimnīcā.

⁵⁵⁰ LVVA,1408. f., 1. apr., 58.1., 1. lp. Jelgavas apriņķa priekšnieka un policijas palīgdienesta vadītāja 2. pavēle, 1941. g. 31. jūlijs.

⁵⁵¹ Jāatzīmē, ka tie bija vācieši, kas izvēlējās Latvijas nacionālās krāsas piedurknes apsējām. Ullersbergers Rīgā darīja to pašu. Pirmais piedurknes apsējs, kādu lietoja latvieši, norādīja piederību Sarkanajam Krustam.

niekiem. Viņš aizliedza arī nodarbināt ebrejus veikalos, kuros pārdod pārtiku. Visus bezīpašnieka satiksmes līdzekļus tika pavēlēts nodot štāba rīcībā.⁵⁵²

1941. g. 1. jūlijā *Nacionālajā Zemgalē* parādījās draudīgs paziņojums. Drošības dienesta komandieris pavēlēja visu Jelgavas māju visiem pārvaldniekiem reģistrēt savus iedzīvotājus Drošības dienesta štābā. Tas bija pirmais solis, lai atšķirtu ebrejus no pārējiem iedzīvotājiem, lai gan var pieņemt, ka pārvaldniekiem ne prātā nenāca, kas tiek gatavots.

M. Vagulāns organizēja velosipēdistu komandas, kas apmeklēja visus pagastus, it kā lai aizsargātu ļaudis pret ienaidniekiem. Patiesībā velosipēdisti veica propagandas misiju, slavinādami Hitleru un «uzvarētāju» armiju un aģitēdami par nepieciešamību likvidēt ebrejus un Latvijas komunistus.⁵⁵³

Nacionālās Zemgales trešajā numurā tika publicēts šāds Drošības dienesta priekšnieka rīkojums: «Visām iestādēm, uzņēmumiem, kuru darbinieki iesaukti Drošības dienestā, līdz turpmākam rīkojumam neuzskatīt tos kā atlaistus un turpināt algu izmaksu». Cits tajā pašā numurā ievietotais rīkojums no 3. jūlija aizliedza jebkādu preču pārdošanu ebrejiem. Paziņojums beidzās ar brīdinājumu: «Rīkojuma nepildīšanas sekas – veikala slēgšana vai vadītāja saukšana pie atbildības pēc kara laika likumiem. Tāpat tiks sodīti nežīdi, kas iepirkuši preces žīdu vajadzībām».⁵⁵⁴

Jelgavas ebreju iespējas ātri sašaurinājās. 3. jūlijā *Nacionālā Zemgalē* latviešu un vācu valodā paziņoja, ka visi ebreji nekavējoties jāatlaiž no darba. Visiem ebreju tautības pilsoņiem, kas dzīvo norādītos rajonos un ielās, jāatbrīvo savi mitekļi un darbavieta līdz 1941. g. 5. jūlijam plkst. 18.⁵⁵⁵

Ebrejiem bija aizliegts apmeklēt teātrus, kino, pilsētas parkus, muzejus un visas citas mākslas iestādes un sarīkojumus.

Kā tika izpildītas šīs M. Vagulāna pavēles, mums nav zināms. Ir zināms, ka viņš iesaistīja Drošības dienestā aizsargus un bijušos policistus un radīja virkni paramilitāru komandu. Visu nākamo mēnesi Lielā iela 42 kļuva par Jelgavas varas centru. Kļūda būtu domāt, ka M. Vagulānam nebija ik dienas jāatskaitās. Pēc šo likumu izdošanas *Nacionālo Zemgali* pārņēma arvien pieaugošs antisemitisms, kuram nekā līdzīga laikam gan nebija nevienā nacistu propagandas izdevumā, pat ne Štreihera *Der Stürmer*. Piemēram, 4. jūlijā M. Vagulāns rakstīja:

Viņu [ebreju. – A.E.] grēku saraksts ir tik garš un apsūdzība tik smaga. Pasaulē nav nekā zemāka, nekā neģēlīgāka par pazīstamo ēzeļa spērienu ievainotam lauvam, un to izdarīja žīds latvietim par to, ka pēdējais bija par daudz viesmīlīgs. Vadoņa Ādolfā Hitlera un Lielvācijas armijas aizsardzībā mēs tagad esam droši. Slep kavām un laupītājiem jāsaņem pelnītais sods, bet pārējie izdzimami no Latvijas uz visiem laikiem. Nekādas žēlastības un piekāpšanos! Žīdiskais odžu dzimums atjaunotā Latvijā vairs nedrīkst zelt.⁵⁵⁶

Nacionālās Zemgales 5. jūlija numurā atkārtoti parādījās brīdinājums, ka bez atļaujas neviens nedrīkst valkāt ap piedurkni lenti nacionālajās krāsās. Šis paziņojums ļauj noprast, ka daži uzņēmīgi latvieši izmantoja nacionālās krāsas, lai maskētu savas laupīšanas operācijas ebreju kvartālos. Ebrejiem aizliedza klausīties radio, un visus radiouztvērējus tika pavēlēts 24 stundu laikā nodot SD štābā. Savas avīzes 7. jūlija ievadrakstā M. Vagulāns apraksta inspekcijas braucienu pa Zemgali, lai pārļūkotu savas iestādes filiāles pagastos un pilsētās. To organizācijā viņš atklāja daudz problēmu: trūka vadītāju, trūka modrības, un trūka paklausības. Būdam fanātiķis, M. Vagulāns gluži vai trakoja.

Katra novilcināta diena prasa no latviešu tautas arvien jaunus upurus. Un upuri tā jau tik asiņaini! Žīdisma kalpi slepkavojuši bez gala un mēra sasietus latviešu ļaudis – gan bērnus, gan sievas un vīrus. Šos klaidoņus nedrīkstam palaist brīvībā. Asi un nesaudzīgi jāvērs ieroči pret sarkanajiem salašņām.

Parādīdamies tikai septiņas dienas pēc okupācijas sākuma, šis paziņojums bija līdzīgs visām 1941. g. Latvijā izdotajām pavēlēm nogalināt komunistus un atbilda šai pašā nolūkā izdotajai R. Heidriha pavēlei. M. Vagulāns atklāja, ka Bauska ir visnepaklausīgākā viņa izvirzīto mērķu realizēšanā. Viņš rakstīja:

⁵⁵² Visas minētās pavēles publicētas *Nacionālās Zemgales* 1941. g. 30. jūnija numurā.

⁵⁵³ *Nacionālā Zemgalē*, 1941. g. 1. jūl.

⁵⁵⁴ Turpat, 2. jūl.

⁵⁵⁵ Minētās ielas bija Driksa, Zvejnieku iela, Lapskalna iela, Kazarmju iela. Pulkveža Brieža iela, Dobeles iela visā garumā, Vaļņu iela, Lietuvas iela līdz Platones ielai, dzelzceļa loks līdz Lielupei un visa Jaunās Jelgavas daļa labajā Lielupes krastā, sk.: *Nacionālā Zemgalē*, 1941. g. 3. jūl.

⁵⁵⁶ Turpat, 4. jūl.

[Bauskā. – A.E.] Drošības dienesta darbību kavē viedoklis, ka visus rīkojumus un aktivitāti jāgaida tikai no militārā komandanta. Šādam viedoklim nav iemesla, un latviskā sirdsapziņa to nevar attaisnot. Vācu draugi mūs vēl nepazīst, nezina vietējos apstākļus, un tādēļ rodas viens otrs kavēklis. Pašu latviešu interesēs un spēkos stāv tos novērst.⁵⁵⁷

Pēc inspekcijas brauciena M. Vagulāns izdeva virkni pavēļu, kas pastiprināja varas žņaugus pagastos.

Norādījumi pagasta pašvaldībām:

– Pagastu drošības dienesta priekšniekam jāizziņo visu veidu ieroču un munīcijas nodošana 24 stundu laikā.

– Nēsāt un turēt ieročus pagastā atļauts tikai Drošības dienesta locekļiem, kuriem no pagasta Drošības dienesta priekšnieka izdota sevišķa apliecība vācu un latviešu valodā. Par ieroču nēsāšanu vai turēšanu bez atļaujas pēc noteiktā termiņa vainīgie sodāmi pēc kara laika likuma.

– Drošības dienesta locekļiem obligāti militāri jāsviecina vācu armijas virsnieki.

– Jācenšas atbruņot klejojošās krievu armijas daļas, pie kam ieroči lietojami tikai pretošanās gadījumā.

Un vēl draudīgāki:

– Jāarestē visas padomju varas amatpersonas un komunistu organizāciju dalībnieki.

– Visi žīdi savācami kopā un pagaidām zem apsardzības nodarbināmi pie dažādiem sabiedriskiem darbiem. Par savāktajiem žīdiem sastādāmi saraksti un iesūtāmi Drošības dienesta priekšniekam Jelgavā.

– Pagasta pašvaldība var konstruēties tikai ar pagasta Drošības dienesta priekšnieka ziņu.⁵⁵⁸

9. jūlijā Jelgavas SD pavēlēja 24 stundu laikā padoties visiem karagūstekņiem un ebrejiem, kas vēl slēpās. Pretējā gadījumā tiks lietoti kara laika likumi. Tiks sodīti arī karagūstekņu un ebreju slēpēji.

10. jūlijā *Nacionālajā Zemgalē* redaktora ievadrakstā paziņots, ka šodienas uzdevums ir – «latvisku stāju turpmākai cīņai», «ātri un asi jāiztīra zeme no krievu bandām, sarkaniem aģitatoriem un žīdiem». Paziņots arī, ka ebrejiem aizliegts izmantot šādas Jelgavas ielas: Lielo ielu no Driksas tilta līdz Lietuvas ielai, Akadēmijas ielu, Zemgales prospektu un Lietuvas ielu no stacijas līdz Lielajai ielai.⁵⁵⁹

11. jūlijā *Nacionālā Zemgalē* brīdināja, ka aizliegts izlaupīt ebreju atstātās dzīvesvietas. Bija novērots, ka cilvēki, izlikdamies par Drošības dienesta darbiniekiem, dodas turp un laupa.

18. jūlijā lielākā daļa Jelgavas ebreju vīriešu tika nošķirta no ģimenēm, lai izmantotu kā darbaspēku. Arī sievietes un bērnus izdzina no pilsētas dzīvokļiem un ievietoja koncentrācijas nometnē. Laikrakstā parādījās konstatējums: «Latvijas žīdu laiki ir pagājuši un nekad neatgriezīsies». Raksts «Žīdu glābēji» liecina, ka Jelgavas Drošības dienestam radušies sarežģījumi, kontrolējot ebreju mantu, un no SD viedokļa Latvijas iedzīvotāju attieksme pret ebrejiem ir problemātiska. Lai gan nākamā rindkopa jau citēta 3. nodaļā, šeit lietderīgi to apskatīt vēlreiz. Rakstā teikts:

Ir vēl cilvēki, kas negrib vai arī neizprot pašreizējo laikmetu. Viņu rīcība latvju tautai godu nedara, un tā nekavējoši izbeidzama. Šeit būtu runa par žīdu atstātām mantām un produktiem. Uzraudzības iestādēm nākas katru dienu sadurties ar gadījumiem, kur latvieši pārņem savā glabāšanā dažādas žīdiem piederošas mantas un produktus. Labākās drēbes, vērtslietas, mēbeles un produktus žīdi «atdāvina» vai nu sētniekam, vai «labam, ilggadīgam» kalpotājam vai kaimiņam. Un tie nu arī tad ņem abām rokām vajadzīgas un nevajadzīgas lietas, lai tikai varētu «labajam» žīdiņam saglabāt kaut daļu viņa salaupītās mantas. Dzīvei nepieciešamās mantas žīdiem nav liegts aizvest uz savu jauno dzīvesvietu, bet nekādā gadījumā tie vairs nedrīkst atgriezties savās bijušās dzīvesvietās un uzsākt «apdāvināšanu». Tas ir smags noziegums, un kā tāds tas arī saņems bargu sodu.

Mēs zinām, ka daudzi vēl aizstāv žīdus. Visi latvieši, nokratāt no sevis apmātību un rīkojaties, kā īstiem latviešiem pienākas, – neņemot nekā no žīdiem un uzrādot uzraudzības iestādēm žīdu pamestos produktus un mantas. Neļaujiet arī savam kaimiņam nekā pieņemt no žīdiem. Ir arī vēl paretam tādi, kas iedomājās, ka pamestās žīdu mantas ir bez īpašnieka, un viņi tās pievāc. Šādu rīcību sauc par laupīšanu, un tai pēc kara laika likumiem ir bargs sods.

⁵⁵⁷ Turpat, 7. jūl.

⁵⁵⁸ Turpat, 8. jūl.

⁵⁵⁹ Turpat, 10. jūl.

21. jūlijā publicētajā plašajā vācu komandiera paziņojumā bija kāda jauna direktīva: «Žīdi savas dzīvesvietas nemaz nedrīkst atstāt».⁵⁶⁰ Tā kā šajā laikā visi Jelgavas ebreji atradās koncentrācijas nometnē, šim paziņojumam sekojošā 1. augustā izdotā pavēle bija pilnīgi nevajadzīga.

Rīkojums. Uzdošu visiem žīdiem, dzīvojošiem Jelgavas pilsētā un apriņķī, līdz š.g. 2. augustam plkst. 12 atstāt pilsētas un apriņķa robežas. Vainīgie šī rīkojuma neizpildīšanā tiks sodīti pēc kara laika likumiem. M. Vagulāns, Jelgavas apriņķa priekšnieks un Palīgpolicijas dienesta vadītājs.⁵⁶¹

Šī pavēle bija Jelgavas ebreju nāves signāls. Pavēles datums liecina, ka Jelgavas ebreji tika nogalināti sestdien un svētdien, 2. un 3. augustā.

15. augustā M. Vagulāns uzrakstīja savu pēdējo rakstu, lai gan tobrīd nezināja, ka tas ir pēdējais.

Mēs, Jelgavas pilsētas un apriņķa iedzīvotāji, varam būt liksmi jau par to vien, ka nu pilnīgi un galīgi esam atbrīvoti no tā elementa, kas savu labumu allaž meklējis citu cilvēku nesaskaņās, kas pārticis un barojies resns tikai no citu cilvēku sviedriem, pats darbam roku nemaz nepieliekot».

«Žīdu Jelgavā nav», vēstī neliels plakāts iebraucējiem Zemgales metropolē. Ar šo konstatējumu pietiek, lai zinātu un lai ikviens zemgālietis apzinātos, ka tieši Latvijas maizes klēts atslēgai jaunās dzīves veidotāji – vācu karavīri – parādījuši atkal izcilu uzmanību, atbalstot un saviem līdzekļiem sekmējot šīs pasaules nelaimju dzemdētājas rases piederīgo padzīšanu no tā apvidus, kur tiek ražota dienišķā maize, kur zemes svētība ir zelta kviešu birums.⁵⁶²

Tas bija pēdējais M. Vagulāna raksts *Nacionālajā Zemgalē*. 16. augustā viņš tika atlaists. Nav šaubu, ka viņš bija slaktiņa organizētājs, lai gan, kā pats izsakās, tas tika izdarīts ar vācu kareivju palīdzību. Neraugoties uz viņa rakstiskajiem fanātiskajiem antisemitisma apliecinājumiem, nav iemesla domāt, ka M. Vagulāns darīja vai vēlējās darīt vairāk, nekā vācieši gribēja. Cilvēku izdzīšana no mājām, ieslodzīšana koncentrācijas nometnēs, izdarīto slepkavību eifēmistiskie nosaukumi – tas viss bija daļa no einzacgrupu taktikas, kas atkārtojās visā vācu okupācijas zonā.

18. augustā iznāca jauna avīze *Zemgale*, kuru izdeva Valdis Jursons; viņš bija arī Jelgavas apgabala policijas priekšnieks. Redaktors bija Andrejs Mazvērsītis.

M. Vagulāna «krišanas» iemesls ir noslēpums. Varbūt tai bija kāds sakars ar Zemgales gebītskomisāra brīvkunga fon Medema ierašanos. Apgabalu savā pārziņā bija ņēmusi civilā valdība. Varbūt «krišanas» pēkšņuma cēlonis rodams M. Vagulāna pēdējā rakstā, kurā viņš nekļūdīgi un atklāti paziņoja, ka tie bijuši vācieši, kas nonāvēja Jelgavas ebrejus.⁵⁶³

Teidemaņa SD grupa Valmierā

Informācija par Herberta Teidemaņa grupu ir ļoti minimāla un iegūta no diviem Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentiem ar viņa parakstu. Pirmais dokuments datēts ar 1941.g. 18.jūliju; tajā viņš paziņo, ka 19.jūlijā ieradīsies vācu SD pārstāvis. Tādēļ viņš pavēl Valmieras apriņķa Palīgpolicijas komandieriem katrā pagastā izraudzīt divus vietējos policistus, kas nodarbosies ar SD lietām. Bez tam viņš pavēl diviem pārstāvjiem ierasties norādītā laikā un būt gataviem ziņot vācu SD amatpersonai par situāciju katrā pagastā, kā arī iesniegt arestēto personu sarakstu. Valmieras apriņķī bija 50 pagastu, un mēs zinām, ka H. Teidemanis vadīja 100 vīru grupu. H. Teidemanis arī informē komandierus, ka jāizvēlas pārstāvji no paš aizsardzības grupām. Dokumentu parakstījis H. Teidemanis, Valmieras apriņķa SD pārstāvis, un Jūlijs Kristaps Jaunsnikeris, Valmieras apriņķa paš aizsardzības spēku vadītājs.⁵⁶⁴

Otrs dokuments ir memorands, kuru H. Teidemanis nosūtījis Valmieras un Valkas apriņķa SD komandieriem un vadītājiem. Tas datēts ar 1941.g. 5.augustu:

Paātrinātās akcijas pret komunistiem beigušās; nākotnē šāda veida darbs jāveic parastajā tempā. Tāpēc es jums pavēlu:

Sagatavot pilnu ziņojumu par katru arestēto personu, arestētos un lieciniekus nopratināt uz vietas un savākt visu nepieciešamo informāciju.

⁵⁶⁰ Turpat, 21. jūl.

⁵⁶¹ Turpat, 1. aug.

⁵⁶² Turpat, 15. aug.

⁵⁶³ Fon Medems drīz pēc tam, kad Jelgava nonāca viņa pārvaldījumā, uzrakstīja memorandu, kurā uzsvēra, ka tie bijuši vājprātīgie latvieši, kas nogalinājuši Zemgales ebrejus. Par fon Medemu nepieciešami sīkāki pētījumi.

⁵⁶⁴ LVVA, 1423. f., 1. apr., 9.l., 30. lp.

Daudzos pagastos ir novērots, ka informācija par seņemtajiem uzdevumiem ir tikusi izpausta un ka šie uzdevumi ir apspriesti SD grupas visu locekļu starpā. Es atkārtoju, tāda uzvedība nav atļauta. To vajag zināt tikai konkrētai personai vai personām, kam uzticēta atbildība par uzdevuma izpildi.

Tie, kas izpauduši informāciju par [jūsu] darbu, turpmāk tiks sodīti, neizslēdzot arestus.⁵⁶⁵

Salīdzinājumā ar Vagulāna grupu Teidemaņa grupa tika organizēta vēlāk, un dokumenti daudz uzskatāmāk atspoguļo H. Teidemaņa saistību ar vācu pavēlēm. H. Teidemaņa informācijā nekas nav sacīts par ebreju nogalināšanu, bet, domājams, arī viņa SD vīri bija iekļauti ebreju lietās, lai gan Valmieras apriņķī ebreju bija maz. V. Štālekera 1941.g. 15.oktobrī sastādītajā statistikas tabulā ierakstīti 209 upuri – komunisti un ebreji. Turklāt mēs arī zinām, ka Valmieras apriņķa ebrejus nošāva Arāja ceļojošā komanda.

Latviešu SD 1942.–1945. g.

Lai gan vācieši uzskatīja latviešu SD grupas par pagaidu vienībām, kā to pierāda M. Vagulāna gadījums, latviešu SD rindas trīskāršojās pēc tam, kad ebreji bija iznīcināti. Slepkašovšanas periodā, līdz 1941.g. decembrim, latviešu SD bija daži simti vīru – to skaits Vagulāna un Arāja komandās kopā varbūt pat nesasniedza 500. Taču ap 1943. g. to bija vairāk nekā 1000. Galvenais iemesls bija vācu sakāve pie Maskavas un sarkano partizānu skaita pieaugums.

Pirmās latviešu SD «pastāvības» pazīmes parādījās 1941. g. oktobrī (varbūt pat vēl agrāk, septembrī), kad R. Lange un O. Librams Rīgā noorganizēja divas tulku brigādes, lai izmantotu tās gaidāmajā Maskavas un Ļeņingradas okupācijā. Abas grupas bija EK Ib pakļautībā, un pēc ierašanās savās noņemšanas vietās – viena Ļeņingradas tuvumā un otra Minskā – tām bija jāveic SD vispārējie uzdevumi, kuros ietilpa «ienaidnieku» nogalināšana.⁵⁶⁶ Kamēr ziemeļu grupa tika iesaistīta smagās cīņās pret partizāniem,⁵⁶⁷ Minskas grupu izmantoja ebreju slepkavošanai Minskā un tās apkārtnē.⁵⁶⁸ Pirmā dokumentētā Arāja komandas došanās uz fronti notika kopā ar virsleitnanta Kondrāta Kalēja vadīto rotu; 1942.g. 14.februārī tā tika sūtīta uz Narvas apkaimi, kur bija izvietots V. Štālekera štābs.⁵⁶⁹

Kaut gan mums ir pārāk maz liecību, lai dokumentētu latviešu SD augšanu soli pa solim, nesen, kad kļuva pieejami Latvijas Valsts vēstures arhīva materiāli, dienas gaismu ieraudzīja tabula, kurā redzams SD organizācijas stāvoklis 1943.g. sākumā. Šajā periodā, *Winterzauber* akcijas laikā, latviešu SD bija izaugusi gandrīz līdz 1200 locekļiem. 5.4. tabulā redzami latviešu SD spēku apjomi un izvietojums 1943.g. 25.janvārī.

5.4. tabula. Latviešu SD spēku struktūra 1943.g. janvārī

- Iv – Izvietojums
- V – Virsnieki
- Ap – Apakšvirsnieki
- K – Kareivji
- Σ – Kopā
- S – Slimi
- Ie – Ievainoti
- At – Atvaļinājumā
- Ar – Arestēti
- D – Dezertējuši

⁵⁶⁵ Turpat, 11. lpp.

⁵⁶⁶ V. Štālekera 1941.g. 15.oktobra apkopotajā ziņojumā teikts, ka ap šo laiku uz Baltkrieviju aizsūtīti 150 latviešu palīgi.

⁵⁶⁷ Pierādījumi par ziemeļu «tulku» grupu atrodami arī biļetenos *Ereignismeldungen* (nr. 130, 1941. g. 7.nov., 6. lpp.; nr. 140, 1941.g. 1.dec, 5. lpp.). Par Ļeņingradas grupu stāsta arī Oskars Perro darbā *Holmas cietoksnis*. Šo grupu eksistenci apliecina arī Ilgvara Skaistlauka autobiogrāfiskā skice, kas atrodas Berlīnes Dokumentu centrā un kāda SS šturmbanfirera dokumentā (*Institut für Zeitgeschichte*, File Fa 213/2).

⁵⁶⁸ Juristam R. Turkam bija piešķirta leitnanta pakāpe, un viņš 1942. g. vadīja vienu no Minskas «tulku» grupām. 1942. g. vasarā Minskas teritorijā varēja būt ap 300 latviešu (intervija ar R. Turku 1985. g. 30. augustā). Par akciju Borisovā sk.: Krausnick K, Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 578.

⁵⁶⁹ Pastāv informācija, ka kāda Arāja vīru vienība 1941.g. oktobra vidū tika aizsūtīta uz Krieviju. Mēs zinām, ka vismaz viena Arāja vīru grupa 1942.g. sākumā pie Nasvas cīnījās pret partizāniem. Vienu grupu vadīja leitnants K. Kalējs, otru – leitnants Harijs Svīķeris (Rekšņa F., «Lielinkvizitora nedarbi un gals», 23.sept.; sk. arī: *Laikmets*, 1942, nr. 15). Pēc E Rekšņas teiktā, 1942.g. martā bija divas latviešu vienības. Jēkabs Kalniņš 1942.g. 16.februārī raksta, ka pirmo latviešu SD frontes vienību vadīja Svīķeris, sk.: *Zemgale*, 1942.g. 16.febr.

R – Reālais spēks

	Iv	V	Ap	K	Σ	S	Ie	At	Ar	D	R
II rota	Salaspils	8	15	54	77	4	-	3	1	1	68
III rota	Rīga	7	14	124	145	24	-	11	49	19	42
IV rota	Rīga	3	25	88	116	15	2	10	-	3	86
V rota	Austrumu fronte	4	25	125	154	18	3	4	1	-	128
VI rota	Salaspils	4	1	107	112	3	-	3	1	1	104
Administrācija	Rīga	7	17	39	63	4	-	5	-	-	54
Baltkrievijā	Baltkrievija	7	41	236	284	2	1	3	-	-	278
Skolā	Firstenberga	2	5	60	67	-	-	-	-	-	67
Latgales zonderkomanda		4	12	57	73	-	-	-	-	-	73
Liepāja	Liepāja	-	12	23	35	-	-	-	-	-	35
Daugavpils	Daugavpils	1	7	30	38	-	-	-	-	-	38
Valmiera	Valmiera	-	-	4	4	-	-	-	-	-	4
Jelgava	Jelgava	-	3	5	8	-	-	-	-	-	8
Abt. departaments	Rīga	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1
Mācību atvaļinājumā	Rīga	-	-	13	13	-	-	-	-	-	13
		47	177	966	1190	70	6	39	52	24	999

Avots: *Stimmungs und Lagebericht für die Zeit vom 1. bis 31. Januar 1943*, LVVA, P-82. f., 1. apr., 39.l., 14. lp.

Latviešu SD ģeogrāfiskais izvietojums no 1942. līdz 1943.g. bija ļoti stabils. 1943.g. lielākais kontingents, ap 338 cilvēkiem, bija stacionēts Rīgā, bijušajā Latvijas karaskolā K. Barona ielā 99. Rīga bija galvenā bāze, kur citur izvietotās vienības periodiski atgriezās, lai atveseļotos, uzkrātu spēkus un trenētos. Daļa Rīgas kontingenta tika izmantota dažādu SD objektu apsardzei pilsētā un tās apkārtnē: Reimersa ielas štābā, cietumā un Jumpravmuižā.

Otrais lielākais SD kontingents bija nometināts Baltkrievijā, galvenokārt Minskā, taču tā darbība izvērās apkaimes pilsētās un mežos. Minskas vienības bija vienīgās latviešu SD grupas, kuras vēl 1942.g. bija saistītas ar ebrejiem; 1943.g. tās galvenokārt medīja partizānus Baltkrievijas mežos.

Nākamā lielākā grupa, apmēram 189 vīri, apsargāja Salaspils koncentrācijas nometni, kas atradās kādus 20 kilometrus uz austrumiem no Rīgas pie Daugavas. Divas Salaspils vienības mainījās nometnes sardzē. Bija jāapsargā nometnes ārējais perimetrs un jāpavada ieslodzītie uz darbu akmenslauztuvēs vai citās vietās. Kāda latviešu SD grupa, pazīstama kā Madonas SD (vadītājs Alberts Vidušs), apsargāja nometnes iekšieni, bet tā varēja arī nebūt iekļauta 5.4. tabulā.

Ceturrtā lielākā vienība bija Latgales zonderkomanda, kas pirmo akciju veica 1943.g. 18.janvārī. Bija paredzēts, ka 1943.g. sākumā tā cīnīsies pret partizāniem uz Latvijas un Baltkrievijas robežas akcijā ar nosaukumu *Winterzauber*. Liekas, zonderkomanda 1943.g. beigās tika izformēta, tās locekļi atsūtīti atpakaļ uz Rīgu un iekļauti Ozola bataljonā.⁵⁷⁰ Latgales vienību vadīja Bruno Tone un pārraudzīja SS hauptšturmführers Kaufmans. Pirmo Latvijas grupu vadīja leitnants Medens un otro – leitnants Dzelzkalējs.⁵⁷¹

Iepriekš parādītajā SD reģionālās struktūras tabulā dotie skaitļi, īpaši tie, kas attiecas uz Jelgavu un Valmieru, šķiet, pārāk mazi. Tabulā minētajiem rādītājiem vajadzētu pievienot Teidemaņa Politiskās

⁵⁷⁰ Komanda sastāvēja no trijām izlūku vienībām: A – Ludzā, B – Dagdā un C – Sebežā. Pirmās divas bija komplektētas no latviešiem, bet Sebežā, šķiet, bija igauņu vienība. Katrā vienībā bija apmēram trīsdesmit «kareivju», kā arī virsnieki, šoferi, tulki un izlūki. Visas vienības vadīja vācieši. Vienības bija bruņotas ar smagajiem un vieglajiem ložmetējiem, mašīnpistolēm, pistolēm un karabinēm. Transporta vajadzībām zonderkomandai bija sešas kravas mašīnas, divpadsmit vieglās automašīnas un viens autobuss, kuru varēja saņemt no centra, kad vajadzēja (LVVA, P-82. f., 1. apr., 39.l., 12. lp.).

⁵⁷¹ Arājs Trial Records: deposition of Jānis Vanders (Tīģeris), 16 June 1978, p. 5727.

policijas grupu, kurā 1943.g. martā bija 314 izmeklētāji. Grupa bija tieši pakļauta III departamenta KdS.⁵⁷²

Aizsargiem un policijas darbiniekiem

Mūsu zeme ar Lielvācijas dzelzs spēku ir kļuvusi brīva un neatkarīga. Turpmākā pilsētas un visas zemes labklājība atkarīga no mums pašiem. Drošības un kārtības ziņā liela atbildība gulstas uz drošības dienestu un aizsargiem.

Ievērojot mīnēto, lūdzu aizsargu organizācijas komandierus organizēt savas vienības. Komandieriem pēc iespējas tuvākā laikā ierasties Lielā ielā Nr. 42, Drošības dienesta štābā pie manis sīkākai informācijai.

Personas, kas sastāvēja policijas dienestā līdz 1940. g. 15. jūnijam lūdzu pieteikties drošības dienesta štābā, Lielā ielā 42.

Drošības dienesta štāba priekšnieks.

UZAICINĀJUMS

Visi nacionāli domājoši latvieši — pārkonkrustieši, studenti, virsnieki, aizsargi un citi, kas grib aktīvi piedalīties mūsu zemes tīrīšanā no kaitīgiem elementiem, var pieteikties pie drošības komandas vadības, Valdemāra ielā 19 no pl. 9—11 un 17—19.

13. att. Presē publicētie aicinājumi stāties Drošības dienestā. Paziņojumu kreisajā pusē publicējis Mārtiņš Vagulāns (*Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 30. jūn.). Paziņojumu labajā pusē publicējis Viktors Arājs (*Tēvija*, 1941.g. 4.jūl.)

1943.g. novembrī latviešu SD sadalīja divos – 3. un 4. SS policijas bataljonā. V. Arājs komandēja 4. bataljonu un Kārlis Ozols – 3. bataljonu.⁵⁷³

1944.g. jūlijā, kā liecina skaitļi, SD locekļu skaits ir samazinājies. 3. un 4. bataljonā kopā tobrīd bija 847 vīri – 610 kareivji, 41 virsnieks un 196 instruktori. Līdz 1944.g. 1.jūlijam 108 Latvijas SD locekļi tikuši nogalināti, 24 nomiruši, 14 pazuduši bez vēsts un 365 ievainoti.⁵⁷⁴

1944.g. vidū Arāja komandu izvāca no karaskolas K. Barona ielā 99, lai atbrīvotu vietu latviešu leģionāriem, un neilgi pirms evakuēšanas uz Vāciju tās štābs bija pārcelts uz Mazo Kalnu ielu 3, uz bijušā geto teritoriju.⁵⁷⁵ 1944.g. vidū latviešu SD vienības pārcēlās uz Kurzemi; Arāja vienība tika evakuēta uz Vāciju, Ozola bataljons pievienots Latviešu leģionam.

SD skola Firstenbergā⁵⁷⁶

Kā latviešu SD vērtīgākā daļa tās labāk izglītotie locekļi visu 1942.g. tika sūtīti uz Firstenbergas policijas skolu Berlīnes tuvumā. 1941.g. Latvijas SD vienības izmantoja tikai slepkavošanas akcijām, bet 1942.g., taktikai mainoties no zibens kara uz parasto karu,⁵⁷⁷ tām bija jāklūst par profesionālu cīnītāju vienībām. Daudzi latviešu SD vīri, arī V. Arājs, devās uz Firstenbergu mācīties. Pavisam no 1942. līdz 1943.g. skolu apmeklēja ap 500 latviešu.

⁵⁷² LVVA, P-82. f., 1. apr., 39.l., 98. lp.

⁵⁷³ VDK arhīvi Rīgā: Majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 1945.g. 30.oktobrī.

⁵⁷⁴ Informācija smelta sarakstos, ko sastādījis pulkvedis A. Plensners un pulkvedis-leitnants A. Zaķis Latviešu leģiona štābā, sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 4. sēj., 290., 291. lpp. Saskaņot aktīvajā dienestā esošos cilvēkus ar nogalinātajiem un ievainotajiem, iegūstam skaitli 1358, kas aptuveni atbilst 1943. g. aprēķinam. Lielais ievainoto skaits var liecināt, ka latviešu SD vienības 1943. un 1944. g. mestas triecienā smagās kaujās. Jāatzīmē, ka kopējais SD kalpojošo latviešu skaits varētu būt arī lielāks. Liekas, ka 1943. g. daži pārcelti no SD uz Latviešu leģionu.

⁵⁷⁵ Patlaban mēs vēl nezinām visas vietas, kurās latvieši varētu būt kalpojuši. Klīst baumas, ka daži piedalījušies Varšavas geto sacelšanās apspiešanā, taču to neapstiprina nekādas dokumentāras liecības. Tikpat nepamatots ir apgalvojums, ka latviešu komanda strādājusi Treblinkas nāves nometnē, kā to Kloda Lancmana filmā *Shoah* paziņo Francs Suhomels, Treblinkas sargs.

⁵⁷⁶ Vācijā bija vēl dažas citas skolas, kuras apmeklēja latviešu SD vīri. Nav pierādījumu, ka latvieši būtu sūtīti uz Travniku nometni, kā dažkārt tiek apgalvots.

⁵⁷⁷ Par izmaiņām nacistu politikā sk.: Kangeris K., ««Nodeva Reiham» – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāju darbos Lielvācijā», 34.–48. lpp.

SD prese un propaganda

Jau ar pirmajām okupācijas stundām SD pārņēma savā ziņā Latvijas presi un radio. Starp pirmajiem paziņojumiem – pavēles nodot ieročus un pret ebrejiem vērstu likumu izsludināšana – bija rīkojumi, kas aizliedza publicēties bez atļaujas. Pirms vāciešu ienākšanas Rīgā radio vadību bija pārņēmusi patriotu grupa no Valsts filmu uzņēmuma.⁵⁷⁸ Viens no pirmajiem okupācijas spēku darbiem bija to pārņemt tiešā kontrolē. Pēc okupācijas iznākošo preses izdevumu saturs liecina, ka tie varēja nākt klajā tikai tad, ja redaktori un žurnālisti bija iesaistījušies nacistu propagandā. Itin visi Latvijas preses izdevumi bez izņēmuma jau ar pirmajām okupācijas stundām slavīnāja Hitleru un vācu armiju un izvērsa dzelīgu antisemitismu. Tā bija gan Rīgā, gan visās provinces pilsētās. 1.jūlijā, pirms vēl V. Štālekers bija uzspiedis Rīgai savu kontroli, sāka iznākt izdevums *Brīvā Zeme*; taču to bez ceremonijām slēdza, un par okupētās Latvijas centrālo preses orgānu kļuva *Tēvija*. Šo laikrakstu izdeva E. Kreišmanis, un tam bija vairāki redaktori: sākumā Arturs Kroders, pēc tam Andrejs Rūdzis un Pauls Kovaļevskis. Arī provinces laikrakstus vadīja SD uzraugi.⁵⁷⁹

Nacistu preses saturam Latvijas vēsturē nav analoģu. Pat tad, kad komunisti pārņēma presi 1940. vai 1944. g., process bija daudz pakāpeniskāks, un padomju propagandas nauda izpausmes, lai gan turpinājās daudz ilgāk, bija mērenākas. Nacisti informāciju kontrolēja pilnībā un visos līmeņos. Šķiet, nevar piekrist M. Vestermanim, kurš apgalvo, ka bija tikai viena, Vērmahta kontrolēta propagandas aģentūra, kas bija pakļauta OKW (*Oberkommando der Wehrmacht*).⁵⁸⁰ Drīzāk gan visiem nozīmīgākajiem okupācijas varas atzariem – Vērmahtam, SD, Abvēram un nacistu partijai – bija savas cenzūras aģentūras. Pirmā radio propaganda nāca no Kēnigsbergas, kuru kontrolēja Antikominternes birojs. Propagandu raidīja skaļruņi, vāciešiem iesoļojot Rīgā.

Vācieši vēl nebija ieradusies Latvijā, kad viņu propaganda jau bija dzirdama. Kara pirmajās stundās ar saviem antisemitiskiem vēstījumiem uzstājās Ernests Treiguts-Tāle.⁵⁸¹ Lai gan mums šo raidījumu saturs nav zināms pilnībā, daži no tiem bija publicēti Liepājas avīzē *Kurzemes Vārds*, un pieraksti liecina, ka tajos bija ietverti visi nacisma un antisemitisma galvenie postulāti.

Ar propagandu nodarbojās vācieši, vācbaltieši un latvieši. Visviltīgākā propagandistu grupa bija tā sauktie zonderfirieri – to daļēji veidoja latviešu virsnieki, kas pēc padomju okupācijas bija meklējuši patvērumu Vācijā. 1941.g. maijā nacisti Austrumprūsijā vienkop savāca apmēram 200 latviešu virsnieku, ietērpa tos vācu formās un piekomandēja dažādām militārām vienībām par «tulkiem», kas praksē

⁵⁷⁸ Latviešu pretošanās kustības spēki sāka plānot Rīgas radio ieņemšanu 26.jūnijā, kad vācu armija bija sasniegusi Pārdaugavas nomali. Domājams, ka radio sagrābšanu zināmā mērā vadīja vācieši. A. Jekstes vadītā grupa no Valsts filmu uzņēmuma iegāja radio ēkā un sāka raidīt plkst. 9.45 – apmēram trīs stundas pirms vācu karaspēka ienākšanas pilsētā. Skanēja patriotiska mūzika – «Svēts mantojums šī zeme mūsu» un nacionālā himna «Dievs, svētī Latviju!». A. Jekste nolāsīja uzsaukumu, kas kopumā bija patriotisks, bet saturēja vienu nacistiski antisemitisku teikumu, kuru vēlāk atkārtoja vairāki preses izdevumi: «Reiz par visām reizēm darīts gals Latvijā komunismam un židismam». Šis teikums atrodams divos avotos: «*Hallo, Latvija*» (1941, nr. 1, 7. lpp.) un Latvijas Valsts vēstures arhīvā (P-97. f., 1. apr., 4.l., 33. lp.). Arhīva materiālos atrodam arī pārspīlētus čekas zvērību aprakstus: «...bet mēs vairs nevaram atgriezt dzīvē tos jaunus Latvijas vīriešus un sievietes, kas tika noslepkavoti čekas pagrabos Stabu ielā 12 un sadedzināti centrālās apkures krāsnīs. Es lūdzu jūs glābt, kas vēl glābjams no uguns un iznīcības». A. Jekste gan cieši nesaista ebrejus un čeku, bet tieša asociācija ir nojaušama.

⁵⁷⁹ Vietējām avīzēm okupācijas laikā vairākkārt mainījās nosaukums un redaktori; sekojošais uzskaitījums parāda tikai 1941. g. situāciju: *Bauskas Vēstnesis*, redaktors un izdevējs Mārtiņš Šimiņš; *Cēsu Vēstis*, redaktors Arvīds Paukulis; *Daugavas Vēstnesis*, redaktors Alberts Zembergs; *Daugavpils Latviešu Avīze*, redaktors Roberts Obrams; *Jēkabpils Vēstnesis*, redaktors Alfrēds Ozols; *Ludzas Vēstnesis*, redaktors Pēteris Grinvalds; *Malienas Ziņas*, redaktors Edgars Stalbovs; *Nacionāla Zemgale*, izdevējs un redaktors Mārtiņš Vagulāns; *Smiltienietis*, redaktori Pēteris Antēns un Jānis Bērziņš; *Sporta Pasaule*, izdevējs un redaktors Nikolajs Seglenieks; *Taisnā Vaga*, redaktors un izdevējs Mārtiņš Vagulāns, redaktors Jānis Grīnblats; *Tālavietis*, redaktors Jānis Vesets; *Talsu Vārds*, redaktors Aleksandrs Jansons; *Tukuma Ziņas*, redaktors Gustavs Grīnbergs; *Ventas Balss*, izdevējs Arvīds Beķeris, redaktors Alberts Cīrulis; *Zemgale*, izdevēji Valdis Jursons un Gustavs Grīnbergs, redaktors Andrejs Mazvērsītis. Līdzās jau nosauktajiem redaktoriem centrālajā un provinces presē antisemitiskus rakstus publicēja arī Fēlikss Biviņš, Augusts Bročs, Raimonds Čaks, A. Elguts, Jānis Grīnblats, Pēteris Iklāvs, Imants Ilmājs, Jēkabs Kalniņš, Kārlis Kezbers, Jānis Lauva, Oļģerts Liepiņš, Harijs Maldonis, Velta Maldone, Jānis Martinsons, Kaspars Mežods, F. Pomelnieks. Ernests Sarkanbārdis, A. Silarājs, Ādolfs Šilde, Arnolds Šmits, Viktors Šteinbergs, Arnolds Strautnieks, Arveds Vilde, Jēkabs Vītols, J. Zalcmanis, Teodors Zeltiņš un citi.

⁵⁸⁰ Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 78. lpp.

⁵⁸¹ E. Treiguts-Tāle darbā *Latvieši, karš ir sācies!* apraksta savu darbu Kēnigsbergas radio, kas darbojās Antikominternes biroja paspārnē.

nozīmēja, ka viņiem jānomierina vietējie iedzīvotāji un jāizskaidro nacisms (antisemitisms). Latviešu zonderfīrieriem Latvijas iedzīvotāji ticēja vairāk nekā vāciešiem vai vācbaltiešiem.

Kā raksta M. Vestermanis, Latvijas presi pārraudzīja Uzraudzības padome; tā bija daļa no propagandas grupas «Rīga». Vairākums šīs aģentūras darbinieku bija baltvācieši, kas runāja latviski: prof. V. Klumbergs no Herdera institūta, zonderfīrieri Grosbergs, Menzenkampfs, Ziharts un varbūt svarīgākais no visiem – V. Štālekera uzticības persona Hanss E. Dreslers.⁵⁸² Būdami cenzori un pār-raugi, viņi vienlaikus darbojās arī KdS, Rikarda komandā un latviešu Politiskajā policijā, veidami kontroli un novērošanu.

⁵⁸² Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 78. lpp.

VI. Arāja komanda

Apsūdzētā noziegums bija pretlikumīgs un sodāms. Lai gan viņš rīkojās saskaņā ar Dr. Langes pavēlēm,.. šīs pavēles bija noziedzīgas un nevar kalpot apsūdzētajam nedz par attaisnojumu, nedz piedošanu.. Vēl vairāk, jurists Viktors Arājs zināja, ka viņa darbība bija pretlikumīga.

Tiesnesis Dr. Vāgners, Hamburgas Zemestiesa, 1979. g.

Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis, ja vien kaut kā varētu no tā atbrīvoties.

Viktors Arājs Arnoldam Aizsilniekam, 1944. g.

Nacistu Drošības policijas un SD einzacgrupas, virzīdamās caur padomju teritorijām, organizēja iedzimto (*Einheimische*) palīgspēkus, kuru pienākums bija palīdzēt nacistiem nogalināt ebrejus un citus «nevēlamus elementus», lai realizētu to, ko eifēmiski dēvēja par Drošības policijas uzdevumiem. Valters Minhs, vidēja ranga SD funkcionārs, kurš darbojās EG A kancelejā Latvijā, ziņoja, ka 1941.g. jūlijā vai augustā dota pavēle izveidot speciālas iedzimto vienības «netīrajam darbam».⁵⁸³ Šo «netīrā darba» darītāju vienību, sauktu zonderkomandas, organizēšanā SD nebija kāda viena, noteikta parauga. Tikai Latvijā vien bija vairāku tipu komandas. Vislielākā un visilgāk pastāvošā zonderkomanda bija tā, kuru izveidoja Viktors Arājs. Mēs precīzi nezinām, cik cilvēku nošāva Arāja komanda, bet ir pamats domāt, ka Arāja vīri nogalinājuši vismaz 26`000 no tiem aptuveni 85`000⁵⁸⁴ civiliedzīvotāju, kas gāja bojā Latvijā vācu okupācijas laikā. Arāja komandas netiešo slepkavību skaits varētu būt ap 60`000. Sākot ar 1942.g., Arāja komanda piedalījās arī iznīcināšanas akcijās ārpus Latvijas, īpaši Minskas apkaimē. Kopš 1942.g. Arāja vīri bija iesaistīti arī partizānu tvrstīšanā un dažreiz pat cīnījās frontē. Par līdzdalību nacistu zvērībās V.Arāju 1979.g. notiesāja Hamburgas Zemestiesa, kas viņam piesprieda mūža ieslodzījumu. Viņš mira 1988.g. Kaseles cietumā.

Lai gan Latvijā nedzīvoja daudz ebreju, slepkavošanas apjomi bija plašāki, nekā R. Heidrihs un citi holokausta plānotāji paredzēja. Pirms padomju robežu šķērsošanas 1941.g. 22.jūnijā nacistiem nebija pieredzes šāda mēroga slepkavību organizēšanā. R. Heidrihs bija izplānojis akciju lielos vilcienos, un einzacgrupas tika taktiski un ideoloģiski apmācītas. Taču tā bija «teorija». Kad einzacgrupas uzsāka akcijas, bija jārīkojas pēc noteikta plāna un «jāizgudro», kā realizēt holokaustu.⁵⁸⁵ Sākotnējā plānā, cik zināms, iedzimtajiem bija paredzēta noteikta loma ebreju slepkavībā, taču tas bija naivi un, kā izrādījās, nepraktiski. Hitlers, Himlers un Heidrihs domāja, ka slepkavībām jānotiek, pirms vēl kara dūmi izklīduši, kā daļai no militāras operācijas, kas nodrošina aizmuguri. Spriežot pēc agrīnajām pavēlēm un memorandiem, iedzimtajiem domātā programma paredzēja atklāt propagandas uguni uz Austrumu iedzimtajiem un gaidīt, kad vietējo pilsoņu pūļi celsies slepkavot ebrejus grautiņu stilā. Neviens dokuments neliecina, ka sākotnējā plānā būtu ietilpis kaut kas līdzīgs Arāja zonderkomandai; tas bija improvizācijas rezultāts un izveidojās pakāpeniski.

Drīz pēc padomju robežas pāriešanas V. Štālekers atklāja, ka grautiņu proponēšana nav devusi gaidītos rezultātus; kā rāda vairāki dokumenti, latviešu kūdīšana spontāniem uzbrukumiem ebrejiem bijusi neveiksmīga.⁵⁸⁶ Nākamais solis bija izveidot no vietējiem vienību, kas kalpotu par grautiņu katalizatoru. Rīgā, kur V. Štālekers pats uzraudzīja operāciju, šī alternatīva izgāzās. Pat pēc tam, kad bija izlemts par strukturētas vietējo pusmilitāras vienības nepieciešamību, V. Štālekers turpināja domāt, ka šī vienība pastāvēs īsu brīdi un pēc ebreju iznīcināšanas tiks izformēta tāpat kā Vagulāna SD

⁵⁸³ Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition by Walter Münch, Wuppertal, 12 February 1975, p. 147.; Strafurteil gegen Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, S. 34–55.

⁵⁸⁴ Šajā skaitā iekļauti gan Latvijā nogalinātie Latvijas, gan Rietumeiropas ebreji, gan čigāni un latvieši. Karagūstekņi bija cita, atsevišķa problēma, kas nav aplūkota šajā pētījumā.

⁵⁸⁵ Līdzīgu domu izteicis Rauls Hilbergs Kloda Lancmana filmas *Shoah* 3. daļā.

⁵⁸⁶ Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941.

komanda Jelgavā. Tostarp Arāja komanda auga. No 300 vīru lielas vienības, kāda tā bija slepkavošanas laikā 1941.g. rudenī, tā 1943.g. sākumā bija palielinājusies līdz 1200 vīriem un kļuvusi par ievērojamu spēku. Arāja komandas noturība lielā mērā izskaidrojama ar tās derīgumu savu uzdevumu pildīšanā, lai gan sekmējoši faktori bija arī vācu sagrāve pie Maskavas un sarkano partizānu aktivizēšanās Austrumos.

Savu likteni ar nacistiem 1941.g. bija saistījuši arī ievērojamāki latvieši nekā V. Arājs. Pat SD V. Arājs nebija vienīgais latviešu kvislings, lai gan viņu atceras kā visspilgtāko un neģēlīgāko piemēru. V. Arāja izvēle no vācu viedokļa bija nejauša, jo ar viņa starpniecību, lai cik viņš pats būtu neievērojams, SD dziļi iespraucās latviešu sabiedrības augstākajās aprindās – studentu korporācijās. Latviešu korporāciju – īpaši *Lettonia* biedru iesaistīšanās Arāja komandas darbībā nebija nejauša.

Īsa biogrāfija⁵⁸⁷

Viktors Bernhards Arājs dzimis 1910.g. 13.janvārī Baldonē. Visi liecinieki raksturoja viņu kā vidēji slaidu, izskata ziņā parastu cilvēku. Pasē rakstīts, ka V. Arāja seja bijusi ovāla; viņam bija zilas acis un blondi mati. Ebrejs Matīss Lutriņš, kurš pārdzīvoja holokaustu, jo strādāja Arāja komandas garāžā, stāsta, ka V. Arājam bijusi «simpātiska seja».⁵⁸⁸ E. Medalje, kura arī palika dzīva un kādu laiku strādāja virtuvē Valdemāra ielā 19, nevarēja atcerēties viņā ko īpašu: «Viņam nepiemita nekas sevišķi raksturīgs, kas varētu iespiesties atmiņā».⁵⁸⁹ J. Franks-Pranks, zilā autobusa šoferis, attēlo V. Arāju kā diezgan slaidu, spēcīgi veidotu cilvēku: «Raksturot viņa sejas vaibstus ir grūti, bet es domāju, ka pazītu viņa attēlu».⁵⁹⁰ Dažās pieejamajās fotogrāfijās viņš izskatās gludi skuvies cilvēks ar simetriskiem sejas vaibstiem.

V. Arāja tēvs Teodors bija kalējs un lauksaimniecības mašīnu remonta meistars. Viņa māte Berta Anna Burkevica (vācu rakstībā *Burkevitz*) bija Bauskas apriņķa Codes pagasta vācbaltu izcelsmes pārtikuša zemnieka meita.⁵⁹¹ Nav iespējams noteikt, cik vāciska bija Berta Anna, bet domājams, ka viņas vecāku mājās bieži runāja vācu valodā, jo viņa dažkārt runāja vāciski pat ar saviem bērniem. Liekas, viņas vāciskā izcelsme mājās bija zināma saspīlējuma cēlonis, jo gadsimta sākumā Latvijā vāciešus nemīlēja. Viktora tēvs nevēlējās, lai mājās runātu vāciski, un, liekas, tēva griba bija noteicošā. Pieaudzis Viktors pilnībā uzskatīja sevi par latvieti («Jūtos kā latvietis, mani audzināja par latvieti»⁵⁹²). Viņš vāji runāja vāciski. Dienestam SD turpinoties, viņa vācu valoda uzlabojās, bet vismaz visu 1941.g. viņam blakām arvien bija tulks. Arī tiesas prāvas laikā, lai gan V. Arāja vācu valoda bija tekoša, pat veikla, viņš brīžiem ieminējās par savu nevācu izcelsmi. V. Arāja mātes izcelsme varēja iespaidot viņa izvēli zonderkomandas vadītāja postenim. Mūsu rīcībā nav nacistu dokumentu ar V. Arāja rasu piederības novērtējumu, kādi ir par citiem funkcionāriem, bet, lai virzītos uz augstākiem posteņiem, šis fakts nevarēja palikt neievērots. Ir zināms, ka jebkāda saikne ar vāciešiem un Vāciju ietekmēja amatpersonu izvēli un kur nu vēl matēs izcelsme.⁵⁹³

⁵⁸⁷ V. Arājs atstājis trīs savas biogrāfijas agrīnā posma variantus, kas gan nav pretrunīgi: vienu viņš uzrakstījis iesniegšanai Latvijas Universitātē 1941.g. 7.janvārī, kad Latvija bija padomju okupācijas varā; otru, ļoti skopu, sniedzis vācu prokuroram pirmstiesas pratināšanā; trešo ar daudziem komentāriem viņš stāstījis tiesā savā galavārdā.

⁵⁸⁸ Arājs Trial Records: Lutriņš testimony, p. 5673–5684.

⁵⁸⁹ Arājs Trial Records: Medaljes tesrimony, p. 6308.

⁵⁹⁰ Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, 5 April 1976, p. 4737.

⁵⁹¹ Pirmajā pirmstiesas nopratināšanā V. Arājs bija aizmirsis precīzus savu vecāku dzimšanas datus, bet 1976.g. 26.marta sēdē viņš iesniedza vēstuli, ko bija saņēmis no Ročesterā (Ņujorkas štats) dzīvojošās mātes. Pēc šīs 1957.g. 22.jūlijā saņemtās vēstules, kas sākās ar uzrunu: «Sveiks, veco zēn!» – viņš spēja atcerēties datus. Viņa tēvs bija dzimis 1883.g. 9.martā Bauskas apriņķī, māte – 1883.g. 9.maijā Codes pagastā. Savas mātes tautību V. Arājs definēja šādi: «Viņa ir latviete, bet nāk no vācbaltiešu ģimenes». 1957.g., kā liecina vēstule, viņa māte mācīja latviešu valodu latviešu svētdienas skolā Ročesterā. Dažos dokumentos bija teikts, ka mātes pirmslaulības uzvārds bijis Bredenfelde, bet Arājs apgalvoja, ka pareizi ir Burkevica. Bredenfelds bija Arāja vecmāmiņas pirmslaulības uzvārds, un Arājs to bija izmantojis kā uzvārdu tais gados, kad slēpās. Sk.: Arājs Trial Records, p. 3274; mother's letter, p. 734.

⁵⁹² Štamera manuskripts, 437. lpp. Pastāv arī kāds dokuments, kas liecina, ka ģimnāzijas laikā viņš bijis Pērkoņkrusta biedrs. Ulmaņa laikā viņam nācās noliegt savu saistību ar šo organizāciju, lai varētu strādāt par policistu, sk.: LVVA, 3235. f., 1./22. apr., 710.l., 248. lp. Tai pašā laikā, protams, nav izslēgts, ka vācieši zināja par Arāja kādreizējo saistību ar Pērkoņkrustu un ka tāpēc viņu izraudzījās attiecīgajam darbam; tāpat varēja būt ar M. Vagulānu.

⁵⁹³ Izvēloties Oskaru Dankeru par latviešu pašpārvaldes ģenerāldirektoru, zināma nozīme bija viņa sievas vāciskajai izcelsmei. Sk.: Unāms Z., *Zem Barbarosas šķēpa*, 36., 37. lpp.

Kad V. Arājs bija četrus gadus vecs, sākās Pirmais pasaules karš. Viņa tēvu iesauca cara armijā, un ģimenē viņš vairs neatgriezās. Pēc kara un Krievijas revolūcijas viņš caur Ķīnu atgriezās Latvijā, atvezdams līdzī kīniešu sievu. 1927.g. vecāki izšķīrās.

Pirmā pasaules kara laikā Arāju māja Baldonē bija nodegusi, un Viktors, viņa māte un māsa Elvīra bija spiesta dzīvot zemnīcā. Hamburgas tiesā stāstītājā savas biogrāfijas versijā viņš saka, ka drīz pēc tēva iesaukšanas armijā māte un bērni devušies uz Codes pagastu un dzīvojuši vecvecāku lauku mājās. 1941.g. versijā, kas ir detalizētāka, viņš stāsta, ka ģimene devusies uz Rīgu un proletarizējušies. Māte strādājusi fabrikā, un mazais Viktors vadījis dienas, ielās spēlēdamies ar bērniem. Kad astoņu gadu vecumā viņš kļuvis savai mātei par nastu, tā aizsūtījusi viņu pie radniekiem uz laukiem, kur viņš strādājis par govju ganu. «Darbadiena bija no saules līdz saulei. No šī fakta iemācījies, ka tikai ar čaklu darbu un mācīšanos dzīvē var ko sasniegt. Biju ļoti cītīgs un čakls. Mans labākais draugs bija suns. Savas spēļu lietas taisīju pats».⁵⁹⁴

Vecvecāku pārtikušās lauku saimniecības (160 hektāru) ēkas kara laikā tika nodedzinātas, neskarta bija tikai kūts un kāda saimniecības ēka. Ģimene gulēja kūtī. Tā dzīvoja Codes pagastā līdz 1926.g., kad vecvecāki nomira. Tad māte kopā ar bērniem pārcēlās uz Jelgavu un par mantojumā saņemto naudu noīrēja dzīvokli, kurā izdeva istabas.⁵⁹⁵

Pirms ģimenes došanās uz Jelgavu V. Arāja tēvs reiz laukos bija Viktoru satīcis un runājis ar viņu. Taču Viktors vairs nebija viņu pazinis. Tēvs atkal bija nozudis, bet vēlāk atgriezies, lai šajā apkārtnē nopirktu saimniecību. Kā stāsta Arājs, tēvu pēc Otrā pasaules kara komunisti nogalinājuši. Viņa māte kara laikā aizbēga uz Austriju, vēlāk kopā ar Elvīru emigrēja uz ASV, kur mira Ročesterā Ņujorkas štatā.

Piecpadsmit gadu vecumā V. Arājs sāka strādāt par laukstrādnieka palīgu, vēlāk par laukstrādnieku. Ziemā viņš gāja skolā. Kā V. Arājs stāsta savā 1941.g. biogrāfijas versijā, viņa māte pelnījās ar gadījuma darbiem – Codes pagastā viņa bija pazīstama kā veikla linu plūcēja un kartupeļu racēja. Apmēram 16 gadu vecumā V. Arājs iepazīs ar ceļojošiem amatniekiem. Amatnieku meistars pierunāja viņu beigt strādāt par laukstrādnieka grašiem un doties līdzī amatniekiem. «Tā sākās manas klaidoņa gaitas pa visu Latviju, ceļot mājas, kūtis un pirtis».

Jelgavā V. Arājs gribēja iestāties klasiskajā ģimnāzijā, bet māte viņu pierakstīja arodskolā. Otrajā mācību gadā viņš tomēr pārgāja uz Jelgavas ģimnāziju. V. Arājs čakli mācījās un saņēma stipendiju. Skolas brīvdienās viņš smagi strādāja dažādus fiziskus darbus. Pēc ģimnāzijas beigšanas 1930.g. viņš iestājās armijā, Vidzemes artilērijas pulkā, kur uzdienēja par kaprāli. Vēl būdams dienestā, 1932.g. viņš iestājās Latvijas Universitātes Juridiskajā fakultātē.⁵⁹⁶ Lai gan universitātē viņš saņēma stipendiju, dzīve Rīgā bija dārga, un, līdzko dienests armijā beidzās, V. Arājs bija spiests meklēt darbu. Ar zināmām grūtībām viņš atrada vietu uz pusslodzi policijas rezervē. V. Arājs apgalvoja, ka darba atrašanas grūtībās bijis vainojams viņa zemais sociālais stāvoklis. 30. gadu sākumā viņš sāka interesēties par radikālā šovinisma virzienu politikā un iestājās organizācijā, ko sauca par Viestura savienību.⁵⁹⁷

Viņš lūkojās arī pēc plašākām izdevībām un tika uzņemts *Lettonia* – visvecākajā un cienījamākajā Latvijas studentu korporācijā.⁵⁹⁸ Ikvienam latviešu parvēnijam tā bija liela veiksmē: ja ne uzreiz, tad vēlāk viņš varēja gūt labumu no korporācijas sakariem. Vairākus gadus V. Arājs gan strādāja, gan mācījās. 1935.g. viņš pabeidza Rīgas policijas skolu un tika nosūtīts darbā uz Ķegumu, kur tolaik būvēja spēkstaciju. Vēlāk viņš saņēma norīkojumu uz Zaubes pagastu, kur sastapa savu nākamo sievu Zeltu Zeiboti, lauksaimnieka meitu.⁵⁹⁹ 1937.g. Arājs apprecējās un atkal pārtrauca studijas. Viņš pārtrauca darbu policijā, kur bija saņēmis leitnanta (uzrauga) pakāpi.

1939.g. V. Arājs atkal iestājās universitātē, tad studijas pameta un vēlreiz tur iestājās padomju okupācijas laikā, 1940.g. novembrī. Viņš apguva marksismu (to mācīja Bruno Kalniņš) un 1941.g. 10.martā nolika mutvārdu galaeksāmenus. Līdz ar to viņa studijas bija pabeigtas, un viņš kļuva par

⁵⁹⁴ Štamera manuskripts, 436. lpp.

⁵⁹⁵ 1941.g. versijā V. Arājs teica, ka strādājis Jelgavā par sētnieku.

⁵⁹⁶ Viņa imatrikulācijas kartes numurs bija 17 318. Viņa pirmo studiju laika dokumenti izsekojami iesniegumā uzņemšanai *Lettonia* korporācijā, sk.: LVVA, 3727. f., 1. apr., 21.1., 55. lp.

⁵⁹⁷ Viestura savienība bija reģionāla reliģiski nacionāla Jelgavas jaunatnes organizācija.

⁵⁹⁸ Pierādījumi liecina, ka viņš ļoti augstu vērtēja savu atrašanos *Lettonia* korporācijā un pirms kara bija aktīvs tās biedrs. Tiesas prāvas laikā viņš vairākkārt ar sirsnību pieminēja korporāciju. Iesniegumā par uzņemšanu viņš šādi pamatoja savu vēlēšanos iestāties organizācijā: «Es vēlos iegūt patiesus draugus un pilnveidot savu personību». Sk.: LVVA, 3727. f., 1. apr., 21. l., 56. lp. Viņa kandidatūru *Lettonia* atbalstīja agronoms J. Repiņš, Fridrihs Laursons, A. Lauks un mācītājs J. Ķullītis. Sk.: Treiguts-Tāle E., *Latvieši, karš ir sācies!*, 13. lpp.

⁵⁹⁹ Tiesā V. Arājs teica, ka Zelmāi bijis arī veikals Zaube.

kvalificētu advokātu.⁶⁰⁰ Savā noslēguma runā tiesā viņš teica: «Saņēmu diplomu kā padomju jurists. Uzskatīju, ka tas labi, un sāku ticēt, ka boļševisms ir labākā iekārta. Nenoliedzami, ka tajā laikā biju komunisti».⁶⁰¹ Taču vācieši neatzina padomju laikā iegūto diplomu, un 1944.g. 17.februārī pēc atvēršanas no ievainojuma V. Arājs vēlreiz pieteicās Latvijas Universitātē, tika no jauna uzņemts un 1944.g. 15.aprīlī, pēc civiltiesību un krimināltiesību eksāmenu nokārtošanas, atkal saņēma jurista diplomu, kas deva viņam tiesības praktizēt.⁶⁰² Vai V. Arājs par savu ticību komunismam meloja vai ne, ir mazāk svarīgi – galvenais, te atklājas kāda noturīga viņa rakstura īpašība: viņš bija oportūnists, kas vēlējās izvirzīties. Ulmaņa laikā viņa ambīcijas tika kavētas: Latvijas «labās» ģimenes bija novākušas sociālās kāpnes, lai pa tām nerāptos tāds parvēnijs kā V. Arājs. Tā nu viņš, šķiet, izmantoja Latvijas nelaimes – divas okupācijas, lai tiktu dzīvē uz priekšu. Nelaimīgā kārtā otrajā piegājienā viņam paveicās pārāk labi.

Pat ja V. Arājs atbrīvojās no sava komunisma, viņa centieni pielāgoties padomju varai no latviešu nacionālistu viedokļa bija kaunpilna rīcība. Ja viņa *Lettonia* korporācijas brāļi, no kuriem daudzi bija aizvesti uz Sibīriju,⁶⁰³ jebkad būtu atklājuši viņa flirtēšanu ar sarkanajiem, viņš tiktu izstumts. Koķetēšanu ar komunismu nepiedeva arī vācieši, jo, ja tā bija nopietna, tad varēja nozīmēt nāvi, bet tā arī deva nacistiem iespēju cilvēku šantāžēt. Iekļaušanās nāvētāju komandās, lai slēptu savu komunistisko pagātņi, par spīti nemītīgajām SD direktīvām, kas brīdināja no «iekšējiem ienaidniekiem», bija zināms, pat bieži sastopams gambīts, un tādi varēja būt arī V. Arāja motīvi.

Mēs nekad neuzzināsim, kad V. Arājs teica taisnību un kad meloja. Tiesā viņš mēģināja izmantot savā labā gan to, ka bijis komunisti, gan to, ka bijis antikomunisti. Savā nobeiguma runā pēc paziņojuma, ka ticējis komunismam, viņš stāsta, kā kļuvis par komunistu ienaidnieku.

Sāku praktizēt pie kāda latviešu advokāta. Katram vajadzēja kādu patronu, pie kura praktizēt. Vēlāk sākās apcietināšanas, aizveda arī manu patronu. Negāju vairs uz biroju, bet aizbraucu uz laukiem. Katram zemniekam vajadzēja atdot 10 hektārus zemes, neraugoties uz to, vai tas bija labs jeb slikts zemes gabals. Rakstīju iestādēm vairākas peticijas, par to mani sāka vajāt. Pazuda mana komunistiskā pārliecība. Apcietināja manus radus un draugus. Nebija ģimenes, no kuras nebūtu kāds aizvests.⁶⁰⁴ Īsi pirms vācu ienākšanas asinspirts bija briesmīga. Latvijas armiju iekļāva krievu armijā. Kara sākumā armiju gribēja pārcelt uz Krieviju. Daudzi izlēca no vagoniem un tā paglābās. Tie dibināja partizānu vienības. Arī es biju vienā šādā vienībā. Krievi pirms tam sarīkoja asinspirts pret politiski apcietinātajiem cietumos. Centrālcietumā, čekas mājā bija liķi kaudzēm. Tauta pretojās. Atceros, kad es ar savu partizānu vienību ierados Rīgā, no logiem šāva krievu plintnieces, lai gan bija izlikti balti karogi. Tā tas bija 1.jūlijā līdz plkst. 10. Ap plkst. 13 ienāca vācu vienības.⁶⁰⁵

Šajā stāstījumā visam nevar ticēt, bet kāda daļa taisnības tajā var būt. V. Arājs nenosauca nevienu liecinieku, kas varētu apstiprināt viņa teikto, kā arī viņa «komunistisko pārliecību» vai «partizāna» darbību.⁶⁰⁶ Stāstījuma ticamākā daļa ir tā, ka komunistu okupācijas beidzamajās dienās viņš kļuvis par partizānu vai vismaz slēpies. Tai varētu būt zināma nozīme, lai noskaidrotu, kad viņš pievienojies anti-komunistiem: pirms vai pēc kara sākuma. Ja pēc, tad «komunisma» slēpšanas motīvs kļūst ticams.⁶⁰⁷ V. Arājs apgalvoja, ka, vāciešiem ienākot Rīgā, viņš sapulcinājis 400–500 vīru⁶⁰⁸ un ieņēmis policijas prefektūru. Visi noliedz, ka V. Arājs 1.jūlija rītā būtu varējis savākt tik lielus spēkus. Pastāv gan iespēja,

⁶⁰⁰ Arājs Trial Records: verdict, p. 7.

⁶⁰¹ Štamera manuskripts, 436. lpp.

⁶⁰² Arājs Trial Records: verdict, p. 7, 8. Sk. arī: Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945*, 158. lpp.; Arājs Trial Records, p. 4352. 1944.g. 18.februāra apliecināšanā dokumentā Plencmanis uzrakstījis: «Iebildumu nav».

⁶⁰³ Septiņdesmit *Lettonia* biedri tika deportēti uz Sibīriju, sk.: *Latvijas Korporāciju Apvienība*, 41. lpp.; Zariņš M., «Optimistiskās dzīves enciklopēdijas P-P-V», 28.–37., 60. lpp.

⁶⁰⁴ Neviens V. Arāja ģimenes loceklis netika deportēts.

⁶⁰⁵ Štamera manuskripts, 436. lpp.

⁶⁰⁶ Vienīgie cilvēki, kas šodien varētu apstiprināt V. Arāja tiesā izteiktos apgalvojumus, būtu rodami *Lettonia* korporācijā, bet šobrīd neviens no viņiem nav atsaucies.

⁶⁰⁷ Viens no sensacionālākajiem V. Arāja izteicieniem tiesā bija, ka lidotājs Herberts Cukurs ieradies pie viņa lūgt patvērumu, jo cilvēki sākuši runāt, ka, ja H. Cukurs padomju okupācijas laikā braukājis ar kadiljaku, viņš ir komunisti, sk.: Štamera manuskripts, 438. lpp. H. Cukura flirtēšana ar komunismu sākusies vēl revolūcijas laikā. Bruno Kalniņš nosaucis viņu par kreiso sociālistu, kurš 1919.g. kļuvis par boļševiku, sk.: Kalniņš B., *Vēl cīņa nav galā*, 216. lpp.

⁶⁰⁸ Reizēm V. Arājs tiesā teica, ka viņam bijis 400 vīru, citreiz viņš minējis lielāku skaitli. Iespējams, ka tas viss ir izdomājums. Skaitļus viņš varēja aizgūt no V. Štālekera 1941.g. 7.jūlija biļetena *Ereignismeldungen*.

ka ap V. Štālekera ierašanās laiku prefektūrā varētu būt «spontāni» sapulcēties šāds skaits bijušo policistu un armijas vīru.⁶⁰⁹ 1.jūlija rītā pa radio bija izskanējis aicinājums visiem policistiem atgriezties savā iecirknī. Nav apšaubāms fakts, ka V. Štālekera 1.jūlija pēcpusdienā satika V. Arāju prefektūrā, bet neliekas, ka viņi ar V. Štālekeru būtu vienojušies par kaut ko izšķirošu. 2.jūlijā V. Štālekera apstiprināja V. Arāju par komandas vadītāju, un kopš šī brīža sākās V. Arāja žilbinošās karjeras kāpums. 1941.g. vasarā un rudenī viņš savas ap 300 vīru lielās komandas priekšgalā vadīja vairākas nogalināšanas operācijas visā Latvijā. Komandu neizformēja, kā V. Štālekera sākotnēji bija iecerējis, bet tā auga, un tās darbības lauks paplašinājās, izplezdamies galvenokārt Krievijā un Baltkrievijā.

1942. g. rudenī V. Arājs un grupa latviešu apmeklēja SD skolu Firstenbergā.⁶¹⁰ Pēc tam viņu paaugstināja par majoru. Sākot ar 1942.g., V. Arājs ar pārtraukumiem darbojās dažādās partizānu tvarstīšanas akcijās un varbūt pat piedalījās kādā frontes operācijā. Komandai palielinoties, to sadalīja trīs daļās. Vienu daļu nosūtīja uz ziemeļaustrumiem, uz Narvu un Zabolotji, vēlāk uz Jasno ezeru; otra daļa devās uz Minsku; trešā palika Rīgā, kur tās pienākumos ietilpa arī Jumpravmuižas un Salaspils nometnes apsargāšana. 1943.g. sākumā V. Arājs vadīja savus vīrus cīņās pret partizāniem pie Osvejas ezera. 1943.g. beigās pie Jasno ezera viņu ievainoja.

1943.g. 1.jūlijā, komandas otrajā gadadienā, V. Arājs saņēma Kara nopelni krusta otro šķiru ar zobeniem par nopelniem karā. 1943.g. 31.decembrī viņam piešķīra Dzelzs krusta otro pakāpi.

1944.g. otrajā pusē latviešu SD vienības tika izformētas. Daži Arāja vīri iestājās Latviešu leģionā, citi, arī V. Arājs, devās uz Liepāju un no turienes ar kuģi uz Vāciju. 1944.g. beigās viņš apmeklēja Vērmahta virsnieku skolu Bādtolcā; 1945.g. sākumā īsu laiku viņš strādāja Latvijas SS 19. divīzijas štābā. Ap 1945.gada sākumu viņš bija Berlīnē un bieži apmeklēja avīzes *Daugavas Vanagi* redakciju.

1945.g. V. Arājs mācījās bataljonu komandieru skolā Gistrovā un īsu brīdi komandēja kādu Latviešu leģiona bataljonu. Šim militārajam postenim viņš tika atzīts par nepiemērotu un no tā atbrīvots. Kā apgalvo V. Arājs pats, viņš tika vadījis cīņās vācu-latviešu bataljonu rietumos no Štetīnes. Tad viņš nokļuva Kolbergas ielenkumā, no kura izbēga ar kuģi pa Baltijas jūru uz Dāniju. Dānijā V. Arājs organizēja 500 vīru lielu Latvijas kara invalīdu bataljonu, «puskropļu» bataljonu, kā viņš to nosauca, lai atgrieztos Kurzemē. Taču padomju zemūdenes bija aizšķērsojušas ceļu uz Kurzemi. Kara beigās viņš mēģināja izlauzties līdz Lībekai un pie Gistrovas iesaistījās kaujā ar krieviņiem. Lai dotos uz Lībeku, viņš no kādas zemnieka sievas bija dabūjis civildrēbes un sadedzinājis dokumentus.

14. att. Viktors Arājs 1942. g.

15. att. Viktors Arājs apcietinājuma laikā pēc 1945.g. angļu okupācijas zonā Vācijā

Briti internēja V. Arāju latviešu karagūstekņu nometnē Šlēsvīgā. Draugi sagādāja viņam bēgšanai vajadzīgos dokumentus uz Ābeles vai Ābela vārda. Taču kāds viņu nodeva britiem, kas aizsūtīja viņu uz SS tranzītnometni Ekenfeldē, no turienes – uz virsnieku nometni Altonā pie Hamburgas, pēc tam – uz

⁶⁰⁹ Laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, vairāki cilvēki Rīgā jau veidoja karaspēku un policiju; ar šiem centriem saistīts E. Kreišmanis, Mālmanis, Skaistlauks un V. Veiss.

⁶¹⁰ SD Firstenbergas skolas apmeklēšanu tiesā ar dokumentiem vispārliciecināšā pierādīja A. Eihelis, sk.: Štamera manuskripts, 48.–56. lpp.

nometni Putlosā. Viņš būtu varējis bēgt, bet bija dzirdējis, ka Beļģijā latviešu kareivji organizē Latvijas atbrīvošanas vienības. Viņš devās uz Beļģiju un vēlreiz nokļuva karagūstekņu nometnē. 1945.g. pēdējā dienā kāds latvietis bija viņu nodevis «par divām pudelēm alus». Tā nu viņš atkal bija V. Arājs. Briti viņu internēja vairākās nometnēs, sākot ar 21/22 *Kuhlager* un Fallingsbostelu netālu no Briseles, – tā bija nometne SS amatpersonām. Te viņš tika nopratināts un, kā pats apgalvoja, «tirdīts» (*schikaniert*). Beidzot viņu aizsūtīja uz izmeklēšanas nometni Braunšveigā, kur notika konfrontācija ar lieciniekiem un pamatīga izmeklēšana. Braunšveigā V. Arājs pavadīja sešus mēnešus un tad tika atbrīvots; viņš apmetās repatriācijas nometnē pie Oldenburgas.

Briti vēlējās izmantot V. Arāju spiegošanas darbā un ar izpletni nomest Kurzemē. Nezinādams krievu valodu un baidīdamies no aresta, viņš atteicās. 1948.g. 1.oktobrī V. Arājs tika arestēts, ieslodzīts Fallingsbostelas nometnē un pakļauts Britu tiesas kontroles komisijas izmeklēšanai. Pēc vairāku galvotāju uzklaušanās 1949.g. 1.februārī viņu atbrīvoja. Vēlāk Hamburgas pirmstiesas izmeklēšanā un arī pašā tiesā V. Arājs apgalvoja, ka briti viņu jau tiesājuši un atbrīvojuši. Hamburgas izmeklētāji nevarēja atrast nevienu šīs tiesas dokumentu.

Pēc tam V. Arājs atrada darbu – viņš sāka strādāt par šoferi britu militārajā pārvaldē Delmhorstā un kopā ar sievu dzīvoja Oldenburgā. Viņa bija paturējusi savu meitas uzvārdu – Zeibote, un V. Arājs uzdevās par viņas brāli. 1949.g. 11.oktobrī Hamburgas tiesas mirtiesnesis izdeva V. Arāja apcietināšanas pavēli. Taču pavēli nevarēja izpildīt, jo V. Arājs nebija atrodams. Viņš 15.oktobrī bija devies atvaļinājumā un nekad vairs neatgriezās ne Delmhorstā, nedz arī Oldenburgā pie sievas.⁶¹¹ No 1949. līdz 1975. g. V. Arājs ar Viktora Zeibota vārdu slapstījās, uzturēdamies vismaz septiņās dažādās vietās.⁶¹²

Pēc kara draugi deva V. Arājam padomu doties bēgļu gaitās un apgādāja viņu ar iesniegumu, lai dabūtu Latvijas pasi. 1950.g. 7.martā Latvijas sūtniecībā Londonā viņš saņēma ārzemju pasi uz Viktora Zeibota vārda.⁶¹³ Pase tika atjaunota 1952. un vēlreiz 1953.gadā. Izmantodams šo pasi, V. Arājs apmetās uz dzīvi Frankfurtē.⁶¹⁴

No 1950.g. 8.oktobra līdz aresta brīdim 1975.g. V. Arājs strādāja Frankfurtē *Neue Presse GmbH*, ko vēlāk pārdēvēja par *Frankfurter Societät GmbH*. Apcietināšanas laikā viņa alga bija 1500 DM mēnesī.

Štutgartes kriminālpolicija aizturēja un apcietināja V. Arāju 1975.g. jūlijā. Pirmajā nopratināšanā viņš noliedza savu identitāti, bet nākamajā dienā atzinās, ka viņa īstais vārds ir Viktors Bernhards Arājs. Savu krāpšanos viņš skaidroja ar to, ka esot baidījies no krievu izlūkdienesta.⁶¹⁵ Apsūdzības rakstu V. Arājam nolasīja 1976.g. 10.maijā. Tiesa sākās tā paša gada 7.jūlijā, kuras laikā notika 199 sēdes. Spriedums tika nolasīts 1979.g. 21.decembrī.⁶¹⁶

Pierādījumi par to, cik lielā mērā V. Arājs pats piedalījies nogalināšanas akcijās, nebūt nav pārlicinoši. Kā nāvētāju vienības komandieris viņš zināja pilnīgi visu par tās darbību, un šajā zinā viņš nevarēja izvairīties no atbildības. Vairākas reizes viņš atzinis, ka ir atbildīgs. Kad Jēkabs Kalniņš gatavojās aiziet no komandas, V. Arājs sacīja, ka viņam jāpaliek, jo viņš, V. Arājs, negribot par visu

⁶¹¹ Lielākā daļa materiālu par V. Arāja sarežģījumiem ar britiem iegūta spriedumā (Arājs Verdict) izklāstītajā V. Arāja biogrāfijā (9., 10. lpp.).

⁶¹² Kaseles bēgļu nometnē (1949.g. oktobris); Minsingenes bēgļu nometnē (1949.g. oktobris – 1950.g. 23.jūlijs); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 4 II (1950.g. 18.oktobris); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 53 (1951.g. 4.aprīlis); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 28 II, ar Krīgeru (1952.g. 4.augusts); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 4 II, ar Dīlu, un IV (1957.g. 19.februāris).

⁶¹³ Pasi izdeva, pamatojoties uz Latvijas pases CA nr. 018524, kuru 1943.g. 21.janvārī bija izdevusi Rīgas prefektūra. Kā dzimšanas vieta bija norādīta Jelgava, dzimšanas datums – 1909.g. 31.decembris. Tas padarīja viņu tikai par četrpadsmit dienām vecāku, nekā viņš īstenībā bija. Pases numurs bija Latvija nr. 16037 LS. Dokumentu parakstījis sūtniecības padomnieks T.V. Ozoliņš.

⁶¹⁴ Arājs Trial Records: ordner N 4.

⁶¹⁵ Arājs Trial Records, p. 526–531, 587, 588.

⁶¹⁶ Ir zināms, ka V. Arājs, it kā apslāpētas grēku nožēlas māks, ir lielījis ar saviem SD dienestā pastrādātajiem «varoņdarbiem». Kādās viesībās viņš stāstījis, ka slepkavas nogalinājuši bērnus, mezdami tos gaisā un tad šaudami. Ja bērni būtu šauti uz zemes, lodes ar rikošetu apdraudētu pašus šāvējus. Berlīnē 1944.g. beigās sastapis uz ielas dzejnieci Veltu Tomu, viņš stādījās priekšā: «Arājs, Latvijas žīdu šāvējs». Īsi pirms kara beigām 1945.g. viņš vadīja kādu Vērmahta bataljonu Kolbergas aplenkumā. Kāds viņa kareivis atceras, ka viņš izturējies bezbailīgi līdz aušībai. Kamēr citi vienības locekļi vairījās no lodēm, gulēdami zemē, V. Arājs staigāja pa māju, nepievērsdams tām uzmanību un stāstīdams par saviem zonderkomandas vadoņa «varoņdarbiem». Viens no fantastiskākajiem stāstiem ir par to, kā V. Arājs Ziemassvētkos uzdāvinājis R. Langem eglīti, kas izrotāta ar briljantiem un gredzeniem, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Schlesinger, Franz, 18 March 1964, Heidenheim, p. 1402.

maksāt viens pats.⁶¹⁷ Tiesas pratināšanā V. Arājs pūlējās iegalvot, ka daudzos gadījumos bijis tikai vienības uzraugs un slepkavojuši viņa latviešu padotie vai vācu priekšnieki. Šajā apgalvojumā varēja būt kripata patiesības, jo daudzi vienības cilvēki bija labāk piemēroti nogalināšanas akcijām nekā V. Arājs pats ar savu relatīvi zemu militārās sagatavotības pakāpi. Arāja vīri zobojās, ka viņš bijis tikai šņabja piegādātājs.

Zonderkomandas dibināšana

Pirmais solis zonderkomandas dibināšanā bija V. Arāja sastapšanās ar V. Štālekeru 1941.g. jūlijā. Tiesā neparādījās informācija, ka V. Arājs būtu jau iepriekš izvēlēts komandiera postenim. Taču ir skaidrs, ka par savas darbības komandpunktu V. Štālekers vēl pirms ierašanās Rīgā bija izraudzījis policijas prefektūru. Kopā ar SD grupu Rīgā ienāca R. Štiglics,⁶¹⁸ Latvijas Politiskās pārvaldes funkcionārs Ulmaņa laikā; viņš bija iecelts par Rīgas policijas prefektu. R. Štiglica loma V. Arāja zonderkomandas dibināšanā un ebreju vajāšanā vēl nav novērtēta. R. Štiglica atgriešanās apstākļi gandrīz droši liecina, ka viņš bijis iesaistīts agrīnajās vajāšanās. Nav nejaušība, ka prefektūra no 1.jūlija bija V. Štālekeru un R. Štiglica bāze, kā arī pirmais vajāšanu centrs, kas neveiksmīgi organizēja grautiņus Rīgā. EG A priekšgrupa, kuru vadīja Mārtiņš Zandbergers, sasniedza Pārdaugavu jau 28.jūnijā, un iespējams, ka tajā bija arī R. Štiglics. V. Štālekers pievienojās grupai 30.jūnijā. 1.jūlijā, kad V. Štālekers kārtoja savus kareivjus Daugavas šķērsošanai, R. Štiglics un sešas latviešu privātpersonas izveidoja atsevišķu grupu.⁶¹⁹ Telefona sakari ar Daugavas labo krastu darbojās, un bija iespējams koordinēt rīcību.

Tikmēr arī V. Arājs nestāvēja dīkā. Lai gan objektīvi avoti to neapstiprina, V. Arājs Hamburgas tiesā stāstīja, ka viņš ar 400 vīru lielu partizānu vienību 1.jūlija rītā ieņēmis Rīgas prefektūru. Savā liecībā V. Arājs iztēloja sevi par personu, kas sākusi ieviest kārtību haosā, aizkavējot laupīšanu un dedzināšanu. R. Štiglics ieņēma pietiekami augstu vietu policijas hierarhijā, lai V. Arājs viņu pazītu vēl pirms okupācijas. Nav skaidrs, vai pirms kara R. Štiglics pazina V. Arāju. V. Arājam 1.jūlija rītā nebija iemesla iet uz prefektūru, jo pirms kara viņš tur nebija kalpojis.⁶²⁰ Latvijas policijā un militārajās aprindās V. Arājs neieņēma augstu rangu. V. Štālekeru un V. Arāja sastapšanās prefektūrā 1.jūlija pēcpusdienā varēja būt vairāk nekā tikai sagādīšanās.

Pastāv divas versijas par V. Arāja sastapšanos ar V. Štālekeru – V. Arāja paša un kāda vācbaltieša Hansa Dreslera versija, viņš bija EG un V. Štālekeru «družīnas» loceklis.⁶²¹ H. Dreslers pazina V. Arāju kopš Jelgavas ģimnāzijas un Latvijas armijas laikiem, kad V. Arājs bija viņa instruktors. H. Dreslers stāstīja, ka pēc ierašanās prefektūrā, kur grozījās daudzi latvieši, pēkšņi kāds apkritis viņam ap kaklu un nobucojis. Tas bijis V. Arājs. Viena no V. Arāja versijām bija šāda: «Manā priekšā pēkšņi stāvēja kāds augsts vācu virsnieks, ap kuru pulcējās citi virsnieki. Viens no tiem bija Dreslers, kuru es pazinu kopš Latvijas armijas laikiem. Stādījos Štālekeram priekšā un ziņoju viņam, ko esmu paveicis. Štālekers teica, lai es tāpat turpinot». Citā versijā V. Arājs mums klāsta: «Tad atnāca kāds augsts vācu virsnieks, kuru pavadīja mans draugs Dreslers vācu kapteiņa formā. Dreslers uzsita man uz pleca un teica: «Tu, vecais zaķi!»»⁶²²

Hamburgas tiesas prāvas spriedumā V. Arāja un V. Štālekeru sastapšanās aprakstīta šādi:

Dresleram bija patīkamas atmiņas par V. Arāju un armijas laikiem, jo V. Arājs viņu un pārējos baltvāciešus netika tā mocījis kā citi latviešu instruktori. Dreslers atpazīna V. Arāju starp pārējiem latviešiem, kas pulcējās prefektūrā, un apskāva viņu, teikdams: «Viktor, tu vēl esi dzīvs!» V. Arājs ziņoja par veiktajiem pasākumiem; Štālekers pavēlēja viņam turpināt.⁶²³

⁶¹⁷ Arājs Trial Records: deposition of Jēkabs Kalniņš, 14 June 1978, p. 5686.

⁶¹⁸ R. Štiglics aizbēga uz Vāciju 1940.g. un, kā tagad atklājies VDK arhīvos, aizveda līdz Latvijas policijas amatpersonu sarakstu. Pēc kara R. Štiglics izvairījās no nacistu medniekiem un aizbēga uz Brazīliju, kur mira.

⁶¹⁹ Pastāv pierādījumi, ka grupā bija seši latvieši, bet mans informācijas avots identificēja tikai R. Štiglicu (saruna ar Rūdolfu Turku 1985.g. 30.augustā).

⁶²⁰ Patiesībā Rīgas radio aicināja cilvēkus pulcēties pie pasta ēkas, kas atradās līdzās prefektūrai. A. Jekstes runas pierakstu sk.: LVVA, P-97. f., 1. apr., 4.1., 33. lp.

⁶²¹ Hanss Dreslers pēc repatriācijas uz Vāciju 1940.g. strādāja *Reichssicherheitshauptamt* ārzemju daļā. Tā kā viņš zināja norvēģu valodu, viņam pavēlēja doties uz Norvēģiju kalpot V. Štālekeram. 1940.g. novembrī viņš atgriezās Berlīnē, tad devās uz Dancigu un 1941.g. 1.jūlijā kopā ar V. Štālekeru ienāca Rīgā. Sk.: Štamera manuskripts, 245. lpp. Arī H. Dreslers tiesai teica, ka no visiem Latvijas instruktoriem V. Arājs vislabāk izturējies pret vācbaltiešiem.

⁶²² Šī ir V. Arāja versija pirmstiesas pratināšanā 1975.g. 30.jūlijā, sk.: Arājs Trial Records, p. 682; Štamera manuskripts, 110. lpp.

⁶²³ Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 17 (angļu tulkojums, 19. lpp.).

Dažādas versijas, gan atšķirdamās detaļās (kurš kuru apskāva), lielākās līnijās sakrīt: pirmajā Rīgas okupācijas dienā V. Arājs prefektūrā sastapās ar V. Štālekeru. Daudzi latviešu liecinieki domāja, ka V. Arājs pārspīlē savu partizānu vadoņa lomu. Neliekas, ka V. Arājs vadīja 1. un 2. jūlija pretebreju pasākumus. Daudz piemērotāks kandidāts šim nolūkam ir R. Štiglics. Rīgas arhīvos ir daži pierādījumi, ka R. Štiglicam, īpaši sākumposmā, ir bijusi zināma loma komunistu un ebreju apcietināšanā. Okupācijas pirmajās dienās kā viens no grautiņu aktīvistiem parādās arī Latvijas ievērojamais sportists Arvēds Dikmanis.⁶²⁴

V. Arājs liecina, ka viņš savus 400 vai 500 vīrus nodevis R. Štiglica rīcībā, atstādams tikai 20, un devies uz Valdemāra ielu 19, uz padomju varas izsūtītā ebreju baņķiera māju.

Par savu nozīmīgāko un tuvāko sabiedroto V. Arājs nosauca studiju biedru un draugu leitnantu Fēlikšu Dībieti. F. Dībietis bija V. Arāja «družinas» sastāvā prefektūrā, un abi palika kopā līdz E Dībieša pašnāvībai Minskā 1943.g. jūnijā. Bez F. Dībieša V. Arājs, kuram trūka virsnieka iemaņu, nevarēja izveidot komandas struktūru tādu, kādu to prasīja V. Štālekers. Pirms tā patiešām kļuva par komandu, V. Arāja grupa sastāvēja no policistiem, korporeļiem, universitātes studentiem un militārpersonām. Ar F. Dībieti līdzās V. Arājs paplašināja militārpersonu loku. Sākumā tik raiba grupa kā Arāja komanda nevarēja īpaši ievērot militāru disciplīnu. Komandai, kuras locekļi nebija apmācīti ieroču lietošanā, būtu bijis grūti realizēt tādu nonāvēšanas akciju, kāda notika Biķernieku mežā.⁶²⁵ Sākot ar augustu, Arāja komandai bija militāra struktūra un 12 virsnieki, to vidū trīs kapteiņi.

V. Arājs liecināja, ka F. Dībietis viņam palīdzējis, sākot ar 1.jūliju:

Es ieņemu Rīgas prefektūru, organizēju vecos policistus. Dībietis man palīdzēja, gādājām par kārtību. Ieroči gulēja visur.. Mans uzdevums sākās 3. vai 4. jūlijā 1941.g. Labi neatceros. Kad prefektūru pārņēma Štiglics, leitnants Dībietis un es bijām *Lettonia* telpās; vēlāk mums ierādīja telpas t.s. Pērkoņkrusta mājā [Valdemāra ielā 19. – A.E.]⁶²⁶

Komandas izveidošanā V. Arājs nekavējoties izmantoja savus korporācijas sakarus. Viņš liecināja, ka pirms pārcelšanās uz Valdemāra ielu 19 pāris dienu uzturējies *Lettonia* mājā Valdemāra ielā 55, koka ēkā, kurai tolaik vajadzēja būt glītai un ērtai. Korporācijas biedru iesaistīšana komandā bija vairāk nekā nejauša un pavirša. No pirmajiem simt komandas locekļiem visvairāk bija to, kas saistīti ar korporāciju. Latvieši saukāja Arāja komandu dažādās palamās (Arāja banda, Viktora zēni, žipčiki⁶²⁷); geto ebreji dēvēja to par *Arajšen Burschen*.⁶²⁸ (Vācu valodā *Burschen* ir korporelis.) Kad komanda pieņēmas spēkā, korporācijas komponents kļuva vājāks. Taču sākumā vairākums administratīvā un operatīvā vadošā personāla nāca no korporācijas biedriem. Konstantīns Kaķis, Arvēds Dikmanis, Boriss Kinslers un Herberts Cukurs, tāpat kā V. Arājs, bija no *Lettonia*; Alberts Kalniņš un Kārlis Ozols pārstāvēja *Livonica*.⁶²⁹

Mēs īsti labi nezinām, kā V. Arājs un F. Dībietis izmantoja *Lettonia* māju, bet varam pieņemt, ka šeit tika izplānotas pašas pirmās operācijas, varbūt dažas nakts akcijas. Mēs zinām, ka *Lettonia* mājas priekšā bija novietoti galdi, lai pierakstītu komandā jaunus locekļus.⁶³⁰ Kā teicis V. Arājs, korporācijas zēni palīdzējuši viņam reģistrācijā.⁶³¹ Lai savervētu vajadzīgo biedru skaitu, V. Arājs arī uzstājās ielās ar runām, aicinādams «cīņā pret boļševikiem, kas slacījuši zemi ar asinīm»⁶³².

⁶²⁴ Herberts Teidemanis un Rūdolfis Turks nosauc A. Dikmani kā vienu no pirmo akciju vadītājiem. H. Teidemanis pats okupācijas pirmajos mēnešos vadīja SD vienību Valmierā. Vēlāk viņš kļuva par latviešu Politiskās policijas priekšnieku. Sk.: Štamera manuskripts, 235. lpp.

⁶²⁵ Vācieši nāvētāju grupu sākumā raksturoja kā «mežonīgus» un «nedisciplinētus», sk.: Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wuppertal, 12 February 1975, p. 147; sk. arī Besekova liecību.

⁶²⁶ Štamera manuskripts, 110., 438. lpp.

⁶²⁷ Arāja vīri dažkārt saukāja V. Arāju par Šustinu. S. Šustins 1940.g. bija Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks, bet 1941.g. iecelts par LPSR valsts drošības tautas komisāru, pazīstams ar savām rezolūcijām, kurās prasīja piespriest nāvessodu daudziem apcietinātajiem Latvijas iedzīvotājiem. S. Šustina vārds visbiežāk tika izmantots antisemītiskajā propagandā kopš 1941. gada.

⁶²⁸ Arājs Trial Records: deposition of Alex Milrud, 16 November 1949, p. 2319.

⁶²⁹ Informāciju par A. Dikmani, K. Kaķi un A. Kalniņu sk.: Kondrāts Kalējs case, File A 11 655 361 U.S. District Court in Chicago, Leonīds Jansons deposition, Rīga, 22 September 1987.

⁶³⁰ Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 20, 21.

⁶³¹ Štamera manuskripts, 370. lpp.

⁶³² Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 20.

Pateicoties *Lettonia*, V. Arājs guva labumu no Latvijas sabiedrības augstākajiem slāņiem, izpelnīdamies savai komandai tādu respektu un uzmanību, kādu bez šiem sakariem nebūtu izdevies panākt nevienam. Iespiedies *Lettonia*, V. Arājs varēja piesaistīt arī citu korporāciju locekļus – komandas sakarībā bieži tiek pieminētas Selonija, Tālavija un *Livonica*.⁶³³ Laika gaitā V. Arājs ieguva ne tikai jaunus komandas locekļus un vispārēju cieņu – viņš ieguva organizatora, ierēdņa un militāra eksperta iemaņas. Piemēram, *Lettonia* biedrs pulkvedis-leitnants Nikolajs Balodis deva V. Arājam padomus militāros jautājumos, lai gan pats nekad komandā neiestājās.⁶³⁴

Izmantot sakarus studentu aprindās un korporācijās bija paredzēts arī V. Štālekera pavēlē «komplektēt brīvprātīgos no skolnieku, studentu un studentu biedrību aprindām, lai izveidotu speciālu komandu»⁶³⁵. Studenti bija pieminēti arī vienīgajā publiskajā paziņojumā – aicinājumā brīvprātīgajiem laikrakstā *Tēvija* 4.jūlijā:

Visi nacionāli domājoši latvieši – pārkonkrustieši, studenti, virsnieki, aizsargi un citi, kas grib aktīvi piedalīties mūsu zemes tīrīšanā no kaitīgiem elementiem, var pieteikties pie drošības komandas vadības Valdemāra ielā 19 no pl. 9–11 un 17 –19.⁶³⁶

V. Arāja štābs Valdemāra ielā 19 bija plaša trīsstāvu ēka vienā no labākajiem Rīgas rajoniem. Otrpus ielas bija Esplanāde un Latvijas Mākslas muzejs. Daļa šī īpašuma bija mūra sienu ieskaits slēgts pagalms. Pagalmā atradās garāžas, no tā veda otra ieeja mājā.⁶³⁷ Tā bija mājvieta, kādu varēja atļauties tikai turīgi cilvēki. Okupācijas pirmajos mēnešos trešajā stāvā atradās Pērkonkrusta mitekļi, un reizēm liecinieki, arī V. Arājs, dēvēja to par Pērkonkrusta māju. Mājā ir paliela viesistaba ar kamīnu, un tur Arāja vīri labprāt pulcējās pirms un pēc savu misiju veikšanas. Komandas darbības sākumposmā viesistabā B. Kinslers mācīja vīriem vācu valodas pamatus. Parkā ielas otrajā pusē komanda trenējās soļošanā un šaušanā. Mājā vēl aizvien atradās komandas telpas, kad tur apmetās jaundibinātais Antisemitisma institūts. Cita starpā, tas kolekcionēja ebreju reliģiskos tekstus un grāmatas. Kad vācieši okupēja Rīgu, V. Arājs dzīvoja Vāgnera ielā 7, kas atradās gājiena attālumā no *Lettonia* nama Valdemāra ielā 55 un komandas mītnes Valdemāra ielā 19.⁶³⁸

Ar laiku komanda bija militarizējusies un zināmā mērā proletarizējusies; tā kļuva izolēta no latviešu sabiedrības. Kā V. Arājam veicās vervēšanas kampaņā pie *Lettonia* mājas? Varbūt ne pārāk labi, bet mēs nezīnām, kā viņš veica atlasī. Nav iemesla domāt, ka 4.jūlijā, kad viņš noteikti jau bija Valdemāra ielas telpās, viņa rīcībā būtu vairāk nekā 50 cilvēku un jūlija beigās – vairāk nekā 100. Jautāti, kā iestājušies komandā, tās locekļi lielākoties kā iemeslu minēja draugu ieteikumu.

Komandas struktūra

Arāja komanda bija viens no holokausta agrīnās fāzes nozīmīgākajiem izgudrojumiem. Ne H. Himlers, ne R. Heidrihs, ne V. Štālekera nebija plānojis izveidot pastāvīgu komandu. Sākotnēji doku-

⁶³³ Jāteic, ka liecinieki, stāstīdami par korporeļu darbību komandā, parasti vairāk pievēršas vispārīgajiem un iespējamiem nekā statistikai, bet tajā pašā laikā nosauc izteiksmīgus, konkrētus un vispārārtītus faktus.

⁶³⁴ Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt piemin J. Balodi: «Jānis Balodis, pulkvedis vai pulkvedis-leitnants, neatceros. Viņš bija lettonis, dzīvo Libekā. Vēl bija kāds pulkvežleitnants, kura vārdu neatceros. Viņi bija mani padomdevēji apmācību lietās.. [Es pazīnu J. Balodi] jau no paša sākuma, no 1941.g. 2.jūlija. [Viņš] palīdzēja man reģistrēt. Viņš ir ap 10 gadus vecāks par mani. Arī studēja. Balodis labi sapratās ar Laukeru». Sk.: Štamera manuskripts, 370. lpp. Nobeiguma runā V. Arājs vēlreiz atgriežas pie J. Baloža: «Pulkvežleitnants Balodis nepiederēja manai vienībai. Viņš bija smagi apvainots. Viņš teica: «Tev palīdzēšu, jo esi lettonis, bet es turu zem sava goda, ja mani no latviešu pulkveža degradē par palīgpolicistu. «Sk.: Štamera manuskripts, 438. lpp. Ēriks Pārups šaubās, ka J. Balodis būtu V. Arājam tuvs. Viņš domā, ka J. Balodis ir bijis amerikāņu aģents un, ja ielaidies darīšanās ar V. Arāju, tad tādēļ, lai izpētītu viņa vienību. (Saruna ar Ē. Pārupu 1987.g. 5.februārī.) Mūža nogalē, šķiet, J. Balodis bija kļuvis par paranoiķi; viņš miris Libekā 1958.g. noslēpumainos apstākļos. Sk.: Štamera manuskripts, 370. lpp.

⁶³⁵ Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 19.

⁶³⁶ Turpat, 21. lpp.

⁶³⁷ **V.E. 2017-07-03:** Es savā laikā apskatīju šo māju (tā ir Valdemāra ielas krustojumā ar Elizabetes ielu). Tur daudzām mājām apkārtne ir mūra sētām iežogoti pagalmi, bet šai ir vislielākais (un arī lielas garāžas). Tagad tur atrodas «Expobanka» – acīmredzot uz Sibīriju izsūtītā ebreju baņķiera mantinieki ir pārņēmuši īpašumu un turpina viņa nodarbošanos.

⁶³⁸ Vāgnera ielas nr. 7 mājasgrāmata liecina, ka V. Arājs sākumā dzīvojis 5. dzīvoklī, taču 16.jūlijā viņš pārcēlies uz 4. dzīvokli. Grāmatā redzams, ka 4.jūlijā, pirmo Rīgas akciju laikā, kāda ebreju ģimene izlikta no šī dzīvokļa, sk.: LVVA, Vāgnera ielas 7 mājasgrāmata.

mentos vispār nav pieminēta iedzimto komanda ar šādu struktūru. R. Heidriha direktīvās einzacgrupām gan ir runāts par iedzimto piesaistīšanu, bet nekas nav teikts par pastāvīgu komandu; EG komandieri bija brīdināti nepieļaut pastāvīgu nacionālu bruņotu spēku nodibināšanu.

Sākumā jāizvairās no pastāvīgu pašaisardzības vienību formēšanas ar centralizētu vadību; to vietā, kā jau iepriekš minēts, būtu lietderīgāk izraisīt grautiņus.⁶³⁹

Savā pirmajā ziņojumā no Rīgas V. Štālekers ļoti nenoteikti izsakās par drošības un soda pasākumiem. Šī nasta tiek uzkrauta vāciešu pašu pleciem. Nekas neliecina, ka būtu nodomāts radīt speciālu vietējo grupu ebreju nogalināšanai. R. Štiglica funkcijas nebija skaidras, taču viņš tika stingri uzraudzīts un izmantots, lai izsekotu komunistus un sarkanarmiešus. Nav nekādu pazīmju, ka V. Štālekers būtu nodomājis atkāpties no R. Heidriha priekšrakstiem; ideja par Arāja zonderkomandu vēl nebija radusies, lai gan, kad V. Štālekers sastapās ar V. Arāju, viņš gatavojās likt tam organizēt «skolēnus, studentus, studentu biedrību aprindas».

Otrajā ziņojumā no Rīgas parādās jau detalizētāki un skaidrāki plāni.

Pulkvedis-leitnants Veiss ir iecelts par Palīgpolicijas vadītāju; esam parūpējušies, lai šie spēki nekļūtu par Latvijas miliciju. Līdzās šīm Palīgpolicijas vienībām ir nodibinātas vēl divas neatkarīgas vienības grautiņu organizēšanai. Visas sinagogas ir iznīcinātas; līdz šim likvidēti 400 žīdu.⁶⁴⁰

Šajā dokumentā pirmoreiz pieminētas vienības, kas organizētas, lai veiktu grautiņus. Viena no tām, bez šaubām, ir Arāja komanda, taču nekas neliecina, ka grautiņu vienībām būtu paredzēts darboties pastāvīgi vai ilgstoši. Arāja komandas iecerēto īslaicīgumu apstiprina arī izvērsts dokuments, kuru 1941. g. 20. jūlijā parakstījis V. Zamori. Šis dokuments dod ziņu kopsavilkumu par Latvijas policijas vienībām, kādas tobrīd sākušas darboties, raksturo to apmērus un funkcijas. Atzīmēts arī, ka Drošības policijas palīgspēkus, Palīgpoliciju, ar ko domāta Arāja vienība, organizējusi Drošības policijas un SD 2. einzackomanda. Nav atzīmēts komandas apjoms; par tās darbības ilgumu teikts:

Palīgpolicijas drošības komanda pagaidām pastāv un savu uzdevumu izpildē ir tieši pakļauta EK 2, Par drošības komandas izformēšanu tiks ziņots vēlāk.⁶⁴¹

Vēl līdz 20. jūlijam, kad Biķerniekos jau bija nogalināts vairāk nekā 1000 ebreju, Arāja komanda netika uzskatīta par pastāvīgu struktūru, bet par lokālu Rīgas organizāciju, līdzīgu Vagulāna vienībai Jelgavā. Arāja komanda nebija vienīgā. Dažādas latviešu SD vienības visur Latvijā sauca par zonderkomandām. Tā, piemēram, bija pazīstama zonderkomanda T, kas atsaucās uz H. Teidemaņa vienību, un zonderkomanda R, kas atsaucās uz E. Rikardu. Tikai Arāja komandas vienības kļuva par mobilu grupu, kas ceļoja no vienas vietas uz citu, veicot SD uzdevumus. Vēlāk Arāja palīgorganizācija kļuva par nacionālu organizāciju, jo SD vienības Liepājā, Daugavpilī, Madonā, Valmierā u.c. ieskaitīja vienā tīklā. Neliekas gan, ka visas šīs reģionālās vienības patiešām būtu bijušas V. Arāja uzraudzībā, taču dokumentos tās bija atzīmētas kā Arāja komandas daļas. Rezultātā funkciju un struktūras ziņā Arāja komanda sāka līdzināties pašu vāciešu einzackomandām. Tas nenozīmē, ka V. Arājam jebkad būtu dota vara rīkoties neatkarīgi: viņu īsā pavadā turēja Rūdolfš Lange. Kad Arāja komandas vienības nonāca Minskā vai Nasvā, tās vairs nebija R. Langes redzeslokā un pārgāja vietējo SD amatpersonu jurisdikcijā.

SD radītā savstarpējo saistību un pakļautības hierarhija bija sarežģīta. EG sistēma prasīja stingru centralizāciju apvienot ar spontanitāti, aktīvu rīcību – ar pakļaušanos struktūrai. Ievērojot EK un teilkomandu mobilitāti, vajadzību atrasties tālu projām no galvenā štāba, bija nepieciešama zināma decentralizācija un uzticēšanās. Einzacgrupu tiesu prāvās (ASV O. Olendorfa prāva) EG komandieri apgalvoja, ka viņi nekad nav devuši pavēli nogalināt ebrejus, bet noticis tā, ka vietējie teilkomandu vadītāji to darījuši uz savu roku. Tiesas prāvā un pratināšanās arī V. Arājs mēģināja palikt pie sava, ka nav zinājis, ko dara apakšvienības. Kopumā V. Arājam bija lielāks pamats šādam apgalvojumam nekā O. Olendorfam un citiem EK pavēlniekiem. V. Arājs nevarētu noliegt savas komandas aktivitātes, bet, kad viņa vīru grupas tika aizsūtītas uz Ventspili, Daugavpili vai Rēzekni, viņam pār tām vairs nebija varas. Likās, ka varas ietekmes sfēra tiek radīta uz vietas. Ja starp Rīgu un Daugavpili notika kāda sazināšanās, tad tā neskāra V. Arāju, tā bija starp R. Langi Rīgā un H. Tabertu Daugavpilī. Atšķirībā no

⁶³⁹ Arājs Trial Records: Arājs Indictment, p. 57.

⁶⁴⁰ *Ereignismeldungen*, N15, 7 Juli 1941.

⁶⁴¹ *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 364. lpp.

Vagulāna, kurš par savu darbību rakstīja avīzē, V. Arājs nav atstājis rakstiskas pavēles, kas gan nenozīmē, ka viņš tādas nav devis.⁶⁴²

Komandas apjoms

Komandas apjoms bija pielāgots vajadzībām. Kad V. Štālekers lika V. Arājam uz ielām «vervēt brīvprātīgos», viņam varbūt bija vienalga, cik liela ir vienība, jo vāciešu programmā tobrīd bija «grau-tiņu stadija». Ja V. Štālekers jau pašā sākumā būtu nodomājis radīt šāvēju komandu, viņš varbūt lielu nebūtu gribējis. V. Arājs, kā pats liecināja, bija atstājis R. Štiglicam 400 savā pakļautībā esošo vīru un devies projām no prefektūras ar 20 cilvēkiem. Prāvas laikā viņš apgalvoja, ka kopš jūlija beigām viņa pakļautībā bijis 1500 vīru. Hamburgas tiesa apšaubīja šo skaitli kā V. Arāja pārspilējumu, kā vēlēšanos parādīt, ka vienība bijusi ietekmīgs spēks vēl pirms 1942.gada. Visas mums pieejamās liecības par komandas agrīno periodu rāda, ka tā bijusi maza – jūlija beigās tajā varbūt nav bijis vairāk par 100 cilvēkiem. 1941.g. komanda augusi mēreni un lēni. Hamburgas tiesa domāja, ka maksimālais Arāja komandas locekļu skaits 1941.g. novembra beigās, Rumbulas akcijas laikā, nevarēja pārsniegt 300 vīru. Liekas, ka 1941.g. V. Arājs komandēja ne vairāk par divām rotām, to skaitā administratīvos un tehniskos darbiniekus un ieroču ekspertus.

Pēc V. Arāja domām, 1941.g. oktobra vidū viena no viņa rotām devās projām no Rīgas uz V. Štālekera štābu pie Ļeņingradas cīnīties pret partizāniem.⁶⁴³ Ja tā ir taisnība un eksistē pierādījumi par vienības aizbraukšanu, tad var secināt, ka pēc oktobra Rīgas komanda bija samazināta par 150 cilvēkiem. Sākot ar oktobri, komanda Latvijā savas funkcijas bija izpildījusi: mazpilsētās ebreji jau bija nogalināti, bet Rīgā, Daugavpilī un Liepājā viņi, sadzīti geto, bija ģenerālkomisāra pārziņā. Rezultātā Arāja komandai vairs nebija darba, un, ja tā nebūtu kļuvusi vajadzīga Austrumos, varbūt būtu aizgājusi to pašu ceļu, ko Vagulāna vienība. Liepājas ģebltskomisārs ierosināja, ka vietējos, kas slepkavojuši ebrejus, arī vajadzētu nogalināt, lai novāktu lieciniekus. Lai gan Arāja komandas jaunās funkcijas kopš 1942.g. bija vairāk militāras dabas, tā līdz pat pastāvēšanas beigām darbojās kā šāvēju komanda. Jaunā orientācija vēstīja būtiskas pārmaiņas. Vienībai vajadzēja jaunu mitekli, kā arī apmācības un profesionālu izglītību, lai sagatavotu to nākamajām SD funkcijām. 1942.g. sākumā komandu pārcēla no Valdemāra ielas 19 uz bijušo karaskolu K. Barona ielā 99. Vienlaikus Arāja vīru grupas sāka sūtīt uz SD skolu Firstenbergā.

Rodas jautājums, vai mēs arī pēc 1942.g. vidus šo vienību varam uzlūkot par Arāja komandu. Tās oficiālais nosaukums kļuva «Latviešu drošības policijas un SD palīgspēki». Ja V. Arājs to pārvaldīja, tad tomēr tā vairs nebija viņa personiskā «družīna» kā 1941.gadā.⁶⁴⁴ 1942.g. V. Arājs tika paaugstināts par SS majoru bataljona komandiera rangā. Taču komandas aktivitātēs sāka ietilpt militāri uzdevumi, kuriem V. Arājam trūka kvalifikācijas. Kā norādīts 5.4. tabulā, 1943.g. janvārī latviešu SD bija 1190 vīru. 154 no tiem cīnījās Ziemeļu frontē, 284 atradās Minskas rajonā, 189 veica apsardzes pienākumus Salaspilī, 338 bija nometināti Rīgā. Vai vienība auga vēl pēc tam, dokumentos nav redzams, bet skaidrs, ka 1943.g. sākumā tās funkcijas bija pārāk dažādas un ģeogrāfiskais izvietojums pārāk decentralizēts, lai apvienotu visus šos spēkus zem viena jumta un runātu par tiem kā vienotu formāciju. Latviešu SD nācās sadalīt 3. bataljonā, kuru vadīja majors V. Arājs, un 4. bataljonā, kuru vadīja majors Kārlis Ozols – virsnieks ar visām militārajām pilnvarām.⁶⁴⁵

1944.g. otrajā pusē, zaudējusi savu funkciju Austrumos, latviešu SD saira. Daļa tās locekļu atstāja Latviju un iepļūda Latviešu leģionā. Majoru K. Ozolu pārcēla uz leģiona 19. divīziju, kas cīnījās Kurzemē, V. Arāju aizsūtīja uz Vāciju, kur viņš īsu brīdi vadīja kādu 15. divīzijas pulku. Latviešu SD

⁶⁴² Lai gan SD darbojās bez rakstiskām pavēlēm, dažos atsevišķos gadījumos bez tām nevarēja iztikt. Visinkriminējošāko reģistrēto dokumentu parakstījis Arāja leitnants Boļeslavs Bogdanovs – tas ir no Rīgas slimnīcas izvedamo ebreju sieviešu saraksts. Arī Centrālcietums saņēma pavēli par cietumnieku izvākšanu.

⁶⁴³ Štamera manuskripts, 268., 400., 441. lpp. Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt atgriežas pie K. Kalēja misijas. Ir pamats domāt, ka V. Štālekers izsauca Arāja vīrus, lai cīnītos pret partizāniem. Oktobrī, kad pirmā latviešu grupa bija devusies pie V. Štālekera, vācieši vēl gaidīja, kad varēs ieņemt Ļeņingradu, un, šķiet, bija iecerēts, ka latviešu SD vienībai nāksies izvērst «akcijas» šajā pilsētā. Gaidot Ļeņingradas padošanos, notika sagrāve pie Maskavas; drīz pēc tam Arāja vīri sāka nopietni cīnīties pret partizāniem Ļeņingradas apkaimē. 1942.g. 23.martā V. Štālekers, vadīdams Arāja vienību pret partizāniem, tika nogalināts.

⁶⁴⁴ V. Arājs žēlojās R. Langem, ka arī tie SD grupējumi, kurus viņš nepārvalda, tiek dēvēti par Arāja komandu. R. Lange atbildēja: «Pieņemiet pseidonīmu». Sk.: Arājs Trial Records, p. 717.

⁶⁴⁵ VDK arhīvs: majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 10/30/45. Sk arī: Arājs Trial Records: deposition by Kirste.

atliekas turpināja darboties F. Jekelna vadībā Kurzemē, kur tās izmantoja cīņai mežos pret latviešu partizāniem, to skaitā kureliešiem.

Ir jāuzzina vairāk par latviešu SD locekļu precīzu skaitu, īpaši lai izsekotu komandas izaugsmei; tagad, kad arhīvi Latvijā un Maskavā kļuvuši pieejami, datus var atrast. Patlaban varam teikt, ka līdz 1941.g. jūlija beigām to skaits varbūt nepārsniedza 100 cilvēku; augustā, septembrī un oktobrī, kad grupa kļuva mobilāka un saņēma slepkavošanas uzdevumus ārpus Rīgas, komanda izauga līdz apmēram 300 cilvēkiem. 1942.g. ebreju slepkavošana visur, izņemot Minskas rajonu, bija beigusies, bet cīņai cēlās daudzi partizānu spēki. Atkal bija vajadzīga Drošības policija, un komanda palielinājās līdz apmēram 1200 vīriem.

Komandas militarizēšanās

Līdz 1942.g. vidum Arāja vīriem nebija formastērpu. Sākumā viņi valkāja to, kas nu katram bija, – citi civilās drēbes, citi aizsargu formas.⁶⁴⁶ 1941.g. komandas locekļi dzīvoja pilsētā kopā ar ģimenēm.

Arāja komanda bija viens no nacistu okupācijas laikam raksturīgiem policejiski militāriem sakausējumiem. Dažas policijas grupas, ieskaitot ielu policistus, bija militarizētas, bet citas, kuras mierlaika apstākļos tiktu atzītas par militārām, bija pārvērstas, vismaz tā liecināja nosaukums, par policijas palīgspēkiem. Vārdi «militārs» un «armija» nebija piemērojami iedzimtājiem. Arāja komandas oficiālais nosaukums bija Drošības spēku palīgpolīcija, bet tai piemita militāri vaibsti. Operatīvās daļas bija sadalītas rotās un vados. Arī štābam bija tādas pašas palīgsekcijas, kādas ir militārām formācijām: administratīvā daļa ar grāmatvežiem, mantziņiem un rēķinvežiem; ieroču, sagādes un tehniskā daļa – tā gādāja par komandas bruņojumu, ēšanu un pārvietošanās iespējām.⁶⁴⁷ Komandai bija lauka virtuve, trīs vieglās automašīnas un trīs divtonnīgās smagās mašīnas.⁶⁴⁸ Rīgas pilsētas autobusi, kurus Arāja vīri izmantoja izbraukumiem ārpus Rīgas, nebija komandas tiešā pārziņā.⁶⁴⁹ Laika gaitā komandas militārās iezīmes pastiprinājās. 1941.g. Arāja rīcībā jau bija vismaz divi kapteiņi – kājnieku kapteinis Arnolds Laukers un aviācijas kapteinis Herberts Cukurs. Operatīvo daļu vadu komandieri parasti bija leitnanti, dažkārt virsleitnanti.⁶⁵⁰ Administratīvās daļas priekšnieks bija leitnants Roberts Freimūts, pēc viņa pašnāvības – leitnants Voldemārs Elmūts. Ieroču virsnieks, kā liecināja V. Arājs, bija H. Cukurs, bet daudzi citi avoti atzīmē, ka tas bija leitnants Edvīns Leimanis.⁶⁵¹ Garāžas priekšnieks bija leitnants Osvalds Eliņš, komandas ārsts – pulkvedis Valters Jaunzems, vecs kara ārsts, Latvijas brīvības cīņu dalībnieks. Komandas administratīvajam un palīgpersonālam parasti nebija jāpiedalās nogalināšanas operācijās, īpašos gadījumos, tādos kā Rumbulas akcija, tiem pavēlēja apsargāt slepkavības vietas perifērijā. Mēs precīzi nezinām, cik liels skaita ziņā bija administratīvais personāls un palīgpersonāls, bet 1941.g. tas nepārsniedza 20 cilvēku. 1943.g., kad visā vienībā kopā bija 1200 cilvēku, R. Langes dokumentos uzrādīti 48 administratīvā personāla darbinieki.

Sakarnieki ar SD virspavēlniecību bija leitnanti Boriss Kinslers, Konstantīns Kaķis un Harijs Liepiņš.⁶⁵² V. Arāja tiešais vācu uzraugs bija SS šturmbanfirers R. Lange, kurš pārzināja ne tikai komandu, bet arī taktiski koordinēja visas latviešu SD aktivitātes. Līdz oktobrim R. Lange bija pakļauts V. Štālekeram, pēc tam – ģenerālim F. Jekelnam. R. Langes prombūtnes laikā V. Arāja un vāciešu kontaktpersona visbiežāk bija A. Kirste. Vācieši stingri uzraudzīja V. Arāju, kurš zināmā mērā bija tikai

⁶⁴⁶ Arājs Trial Records: deposition by Leonīds Jansons, p. 7177, 5807.

⁶⁴⁷ Visizsmeļošākā informācija par Arāja komandas daļām rodama: Arājs Trial Records: deposition by Leonīds Jansons, p. 7177, 5807; deposition by Jurgītis, p. 5782, deposition by Eliņš, p. 5709.

⁶⁴⁸ Arājs Trial Records; deposition by Lutriņš, p. 5683, deposition by Eliņš, p. 5710. Šķiet, okupācijas laikā H. Cukuram piederēja vairāki transportlīdzekļi. Viens no tiem bija *Daimler-Benz*, ar kuru viņš reizēm aizveda V. Arāju uz Biķerniekiem.

⁶⁴⁹ Braucieniem pa Latviju parasti izmantoja zilos autobusus. Uz Šauļiem, 35 kilometrus no Latvijas robežas, Arāja komanda devās ar motoveļosipēdiem. Uz Turmuļu akciju Polijā komanda brauca ar vilcienu līdz Daugavpilij.

⁶⁵⁰ 1941.g. Arāja komandas militāri izglītotie cilvēki bija Fēliks Dībietis, Harijs Svīķeris, Kondrāts Kalējs, Konstantīns Kaķis, Alberts Kalniņš, Boļeslavs Bogdanovs un Boriss Kinslers.

⁶⁵¹ E. Leimanis iefiltrējās Arāja komandā saskaņā ar Latvijas virsnieku pretošanās organizācijas norādījumiem (saruna ar Ē. Pārupu 1986.g. 10.maijā).

⁶⁵² H. Liepiņš nebija militārists, bet, pateicoties savai vācu valodas prasmei, nonāca ciešā saskarē ar V. Arāju. Kādu laiku viņš bija ieslodzīts cietumā par ebreju sievietes izvarošanu. Beidzot dienestu Arāja komandā, viņam bija kapteiņa pakāpe.

nominālais vadītājs, viņa vienības iekšienē pastāvēja vēl kāda spiegu struktūra, kas informēja R. Langi.⁶⁵³

Neliekas, ka V. Arājam bija tiesības pašam uzsākt kādas aktivitātes. R. Langem un A. Kirstem nevajadzēja saskaņot ar V. Arāju pavēles, kuras tika dotas komandas virsniekiem. Nebūtu jābrīnās, ka V. Arājs to teica savā tiesas prāvā, bet pastāv apstiprinātas liecības, ka R. Lange pavēlēja Arāja vienības vada komandieriem doties uz Biķerniekiem. Nav pierādījumu, ka slepkavošana Biķerniekos būtu notikusi bez vācu virsnieku klātbūtnes, pat tajos gadījumos, kad piedalījās V. Arājs. Nogalināšana tika veikta militārā veidā – komandu šāvienam deva vācu vai latviešu virsnieks.

SD skola Firstenbergā

1942.g., pēc tam kad līdz ar sakāvi pie Maskavas vācieši saprata, ka karš ieilgs, Arāja komandas tālāka militarizēšanās turpinājās. Šis apstāklis, kā jau iepriekš sacīts, deva impulsu jaunam pavērsienam Arāja komandas dzīvē. Lai celtu komandas kvalifikāciju, daudzi tās locekļi, pašu V. Arāju ieskaitot, tika nosūtīti uz Firstenbergu iegūt SD izglītību. Uz turieni devās vismaz četras latviešu grupas – lielākoties no Arāja komandas. Lielākais kurss – 280 cilvēku – Firstenbergā bija 1942.g. 26.martā, un to veidoja divas rotas. Vācieši reklamēja visu šo procesu, jo, kad pirmie kursus beigušie atgriezās Latvijā, 23.jūlijā Kara skolas pagalmā notika skate, kurā piedalījās ģenerālis O. Dankers un pulkveži V. Veiss, R. Osis, K. Lobe un A. Kripens. Uzmanības centrā bija V. Arājs un kapteinis K. Ozols, visaugstākā ranga virsnieks atbraucēju vidū. Pats R. Lange teica garu runu, atgādinādamus veiktos varoņdarbus: «Pēc tam kad Rīga bija atbrīvota, jūs plecu pie pleca ar vācu Drošības policijas vīriem cīnījāties par savas zemes tālāku atbrīvošanu un iztīrīšanu no boļševiku spēku paliekām. Tas bija grūts uzdevums, kas no ikviena prasīja visus spēkus un enerģiju, bet to jūs godam veicāt. Par to jums visiem izsaku savu pateicību!»⁶⁵⁴ Pārējā R. Langes runas daļa, kā arī tai sekojošā V. Arāja runa attiecās uz cīņām frontē.

16. att. Arāja komandas dalībnieku grupa pēc atgriešanās no SD skolas Firstenbergā 1942. g. Viktors Arājs sēž 1. rindā 3. no kreisās, viņam blakus 4. no kreisās Drošības policijas un vācu SD komandieris Latvijā Rūdolfs Lange, 5. – vācu SD darbinieks Arnolds Kirste

⁶⁵³ Arāja komandā dienēja daži demobilizētie no Vācijas, piemēram, Jirgenšons, kurš bija atgriezies kā pārliecināts nacists, sk.: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 1 sēj., 65.–67. lpp. Arāja komandā bija arī kāds vācbaltietis Šmits. 1942.g. Šmitam piešķīra Vācijas pilsonību.

⁶⁵⁴ *Tēvija*, 1942.g. 23.jūl.

1942.g. sākumā Firstenbergas skolas vadītājs SS oberfirers H. Trumlers bija atbraucis uz Latviju un atlasījis kursantus pirmajam kursam. Kandidātiem bija jābūt veselīgiem, 18–35 gadus veciem cilvēkiem, un tos sašķiroja pēc izglītības līmeņa. Apmēram 120 vīru ar vidējo un augstāko izglītību ieskaitīja 2. rotā, apmēram 160, kam bija tikai pamatskolas izglītība, ieskaitīja 5. rotā.

Skola atradās ārpus Firstenbergas un aizņēma apmēram 1 km² lielu platību. Rotas bija sīkāk sadalītas vados. Mācīja tehniskās zinības un ideoloģiskos priekšmetus. Galvenie priekšmeti programmā bija Stapo (Valsts policija) kurss par izlūkošanu un pretizlūkošanu, kuru pasniedza leitnants fon Manovski, un Kripo (Kriminālpolicija) kurss, kuru pasniedza kapteinis Kerrs. Skola arī gatavoja vīrus soda akcijām. Skolas vadība, tāpat ka mācību instruktori, bija vācieši. Izņēmums bija kapteinis K. Ozols, kura pārziņā atradās kāds vads.⁶⁵⁵ Viens mācību kurss ilga apmēram divus mēnešus. Pirmajam kursam sekoja vismaz četri nākamie, un no 1942.g. 25.augusta līdz 15.oktobrim tajos mācījās arī V. Arājs.⁶⁵⁶ Ceturtais kurss, 77 vīri, uzsāka mācības 1942. gada 8. decembrī.⁶⁵⁷

Komandas darbība

Teikt, ka V. Arāja zonderkomandas darbība bija drausmīga, nozīmētu pateikt pārāk maz. Jāsaka skaidri un gaiši – komanda tika radīta, lai šautu ebrejus, komunistus un čigānus. Nogalināšanas akcijas kulminēja periodā no 1941.g. jūlija līdz septembrim. Lai gan slepkavošana bija komandas galvenais uzdevums, pat agrīnajā darbības fāzē tai bija arī daži apsardzes pienākumi – tā apsargāja SD štābu Reimersa ielā un dažas koncentrācijas nometnes. (Cietumus, tiltus, dzelzceļus un ostu apsargāja citas, specializētas vienības – parasti no šucmaņu vienībām.) 1942.g. komandai radās vēl citi uzdevumi: gan pilnīgi neatmetot nogalināšanas funkciju, vienības vīrus sūtīja uz Krieviju un Baltkrieviju izsvēpēt partizānus, kā arī apsargāt Salaspils un Jumpravmuižas koncentrācijas nometni.

Ir bijuši nepamatoti mēģinājumi saistīt V. Arāja vārdu ar Rīgas geto izveidošanu un apsargāšanu. Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt tika iztaujāts par viņa lomu geto, taču viņš to atkārtoti noliedza; izmeklēšana liecina, ka viņam nebija nekādu pilnvaru attiecībā uz geto. Geto izveides laikā noteiktas funkcijas bija uzticētas Rīgas policijai – un ārējā apsardze nāca no Annas ielas šucmaņu vienībām. Arāja vīri iegāja geto tikai divas reizes Rumbulas akciju rītos, kad viņi bija iesaistīti tajā nacistu kontingentā, kam bija jāizdzen ebreji no geto uz ielas.

Trūkst precīzas statistikas, cik no apmēram 85'000 noslepkavoto nošāva Arāja komanda. Nevienā komandas akcijā nebija iesaistīti tikai tās vīri vien. Gan Rīgas, gan Daugavpils un Liepājas slepkavībās piedalījās arī vācieši. Mazpilsētās šajās operācijās savukārt iesaistījās vietējā policija vai SD. Aptuveni rēķinot, Arāja komanda varēja nogalināt ne mazāk par 26'000 cilvēku:

Bīķerniekos (1941.g. jūlijs–septembris)	5000
Bīķerniekos (ārzemju ebreji, 1942.g. janvāris–marts)	8000
Provincēs pilsētu ebreji (1941.g. jūlijs–decembris)	9000
Čigāni ⁶⁵⁸ un garīgi slimie	2000
Latvijas komunisti	2000
Kopā	26'000

Reizēm ir grūti diferencēt, kuri bijuši tiešie šāvēji un kuri – slepkavības līdzdalībnieki. Rumbulas akcijā Arāja vīri bija tie, kas dzina upurus uz bedrēm. Šajā akcijā vien tika nogalināts ap 25'000 cilvēku. Vēl nav tikusi izpētīta komandas darbība Minskā, kur 1942.g. atradās 200 vīru liela vienība. Slepkavības Minskā varētu dubultot upuru skaitu.

⁶⁵⁵ Visspilgtākais skolas apraksts rodams bijušajā VDK arhīvā: majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 10/30/45. Ieskatu skolas izglītības programmā dod mācību plāna izklāsts *Befehlsblatt des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, N 41, Berlin, 15 Sept. 1942. Ausgabe. A. Ozola liecību kopumā apstiprina J. Riekstiņa liecība 1945.g. 16.janvārī, sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 28 446.1.

⁶⁵⁶ Šos datus devis A. Eihelis V. Arāja tiesas prāvā. Bez Arāja vīriem skolu apmeklēja arī daudzi Latvijas policijas ierēdņi – Teidemanis, Rikards, Reineke, Bergs, Nātriņš, sk.: Štamera manuskripts, 48., 53. lpp.

⁶⁵⁷ LVVA, P-82. f., 1. apr., 39.1., KdS, Stimmungs- und Lagebericht, 1 März 1943, S. 8.

⁶⁵⁸ Pavēlēts gan bija nogalināt tikai klaiņojošus čigānus. Mēs nezīnām, cik čigānu tika nogalināts un cik stingri tika ievērota pavēle. 1935.g. Latvijā bija 3839 čigāni (tas ir neprecīzs skaitlis). Domājams, ka vairāk nekā puse tika nogalināta. J. Rutkis *Latvijas ģeogrāfijā* (455. lpp.) saka, ka 1943.g. čigānu skaits samazinājies un bijis mazāks nekā 3000, taču tas noteikti nav tiesa, tas ir tīrs izdomājums, jo iedzīvotāju skaitīšanā bija aizliegts iekļaut ebrejus un čigānus (intervija ar R. Miški, bijušo Latvijas Statistikas departamenta ierēdņi, 1987.g. 5.oktobrī).

Nakts akcijas

V. Štālekera pirmās pavēles V. Arājam, A. Dikmanim un R. Štiglicam bija sameklēt ebrejus viņu Rīgas dzīvokļos, arestēt un nogādāt prefektūrā. Šī operācija sākās 2.jūlijā un turpinājās nākamās divas dienas. Uz pilsētas ebreju kvartāliem tika nosūtītas 30–50 vīru lielas bandas.⁶⁵⁹ Šo arestu mērķis bija nogalināt ebrejus varbūt turpat pie prefektūras. Kad aresti bija sekmīgi veikti, nogalināšana tomēr nesākās. Kā V. Štālekers vēlāk ziņoja, kūdišana uz spontāniem grautiņiem Rīgā bija nesekmīga. V. Štālekers gan nepateica, ka cits spontānas darbības veids vēlas pār Rīgu gandrīz visu nākamo mēnesi: bruņoti latvieši un vācieši turpināja meklēt ebreju dzīvokļus laupīšanas nolūkā. Varam pieņemt, ka vācieši nesankcionēja šos meklējumus, jo policija pret tiem cīnījās (ir saglabājušies dokumenti par apcietinātiem sirotājiem). Mēs nezīnām, cik lielā mērā Arāja vīri piedalījās šajās akcijās. Rīgas policijas arestēto vidū nav Arāja cilvēku, bet gan citu iecirkņu policisti. Laupītāju grupās bija divi vai trīs apbruņoti vīri. Tie ielauzās dzīvokļos, sadzina iemītniekus vienā istabā, pieprasīja no viņiem naudu vai vērtslietas un izdemolēja dzīvokli. Ēriks Pārups, Latvijas virsnieku pretestības organizācijas biedrs, domā, ka šīs nakts akcijas tikušas organizētas vairākos centros, to skaitā prefektūrā un Valdemāra ielā 19. Iespējams, ka akcijās piedalījās dažas korporācijas. Ē. Pārups uzskata, ka dalībnieku vidū varētu būt arī Pērkoņkrusta biedri, jo atceras kādu Urķi, kurš ar viņu pārrunājis šo jautājumu. Lai gan arī ebreju arestu laikā bieži notika laupīšanas, nakts akcijas bija kaut kas pilnīgi cits – tām nebija citu motīvu kā laupīšana. No nakts akciju dalībniekiem izveidojās zagļu bandas, kuras turpināja sirot pa ebreju dzīvokļiem, meklēdamas laupījumu. Dažkārt tās pat iebruka geto.

Sinagogu dedzināšana

V. Arāja tiesas prāvas dokumenti liecina, ka Gogoļa ielas sinagogas nodedzināšanu vadījis V. Arājs saskaņā ar V. Štālekera vai viņa virsnieku instrukciju. Dedzināšana bija domāta ebreju iebiedēšanai un kalpoja par signālu viņu pasludināšanai ārpus likuma. Ugunsdzēsējiem bija pavēlēts uzmanīt, lai uguns nepārsviestos uz blakusmājām. Tajā pašā vakarā tika nodedzinātas vēl divas sinagogas – viena Stabu ielā, šķiet, saskaņā ar A. Dikmaņa instrukciju un lūgšanu nams Latgales priekšpilsētā. Sinagogu dedzinātāji bija civildrēbēs tērpti latvieši, piedaloties nedaudziem uniformētiem vāciešiem.⁶⁶⁰ Taču ideju V. Štālekers bija atvedis no Vācijas, kur sinagogas sāka dedzināt jau 1938.gadā. 7. vai 8. jūlijā tika nodedzināts Smerļa kapsētas lūgšanu nams, to izdarīja Juglas policisti kāda Blumberga vadībā.

Biķernieki

Arāja komanda vistiešāk saistās ar cilvēku apšaušanu Biķernieku mežā. Biķernieki bija viena no lielākajām slepkavošanas vietām Rīgas apkārtnē, un kopumā varbūt tur nošāva tikpat daudz cilvēku, cik Rumbulā, tikai Biķerniekos tas notika, slepkavojot mazas grupas ilgākā laika posmā. Pirmais masu slepkavošanas datums Rīgā nav droši zināms, bet domājams, ka tā notika okupācijas pirmajā nedēļā. Pirmā lielā nogalināšanas akcija, kurā piedalījās Arāja vīri, notika 6. vai 7. jūlijā, varbūt arī abos šajos datumos. Šajā akcijā nošāva ap 2000 cilvēku. Jūlija un augusta akcijās tika likvidēti tikai vīrieši atšķirībā no mazpilsētu akcijām, kurās jau pirmajā piegājienā nogalināja veselas ģimenes. Slepkavošanas sākuma periodā upuru vidū bija arī komunisti. Kādu laiku tika iestāstīts, ka tiek nogalināti ebreju komunisti, nevis ebreji vispār. Tikai jūlijā vien Biķerniekos notika ap desmit masu slepkavību.⁶⁶¹ Šaušana regulāri turpinājās visu augustu vismaz divreiz nedēļā. Septembrī slepkavību skaits mazinājās, un oktobrī tās izbeidzās pavisam. Kopumā Biķerniekos šajā akciju sērijā tika nogalināti ap 4000 ebreju un ap 1000 komunistu.⁶⁶²

Lai gan vācieši piedalījās šajās operācijās, Arāja komanda bija tā, kas pēc neilga apmācības perioda gan atveda, gan apsargāja, gan nošāva upurus. Akcijas vienmēr tika veiktas vāciešu – visbiežāk

⁶⁵⁹ VDK versijā par šiem notikumiem uzsvērts, ka pirmie Rīgā arestētie un nogalinātie ebreji bijuši «bagātie veikalnieki». Tas izklausās ticami, bet nelikās, ka V. Štālekera mērķis pirmajās dienās būtu atlasīt atsevišķus ebrejus, drīzāk gan inscenēt ielu teātri Rīgā: izdzīt ebreju pūlus pilsētas ielās un laukumos, lai veiktu propagandu, lai saniknotu pret ebrejiem pilsētas ļaudis. Turīgo ebreju dzīvesvietas bija izkaisītas pa visu pilsētu, un atlasīt tos būtu daudz sarežģītāk. Pierādījumi liecina, ka pirmais arestu vilnis vēlās pār Marijas ielas rajonu. Sākumā apcietināja tikai vīriešus.

⁶⁶⁰ R. kungs, tērpiens ģimnāzista formā, gāja pa Maskavas ielu, kad viņam pienāca klāt uniformēts vācietis un uzaicināja nākt līdz laupīt sinagogu. Vēlāk, tajā pašā dienā, R. redzēja sinagogu degam. Intervija ar R. 1985.g. 8.jūnijā.

⁶⁶¹ Arājs Trial Records: Arājs verdict, p. 25.

⁶⁶² Aprēķina pamatā ir V. Štālekera 1941.g. 15.oktobra apkopotais ziņojums. Viņš min, ka līdz šim datumam Rīgas apriņķī nogalināti 6378 ebreji un komunisti.

R. Langes virsvadībā. Sākumā komandas vīri aktīvi piedalījās arī arestos, un pagrabs Valdemāra ielā 19 kalpoja par cietumu. Vēlāk funkcijas tika sadalītas – arī Štiglica vīri sāka veikt arestus, un par ieslodzījuma vietu kļuva Centrālcietums. Slepkaivību naktīs daļa Arāja vienības devās taisnā ceļā uz Biķerniekiem, daļa – kravas automašīnās uz Centrālcietumu savākt upurus. Kā stāsta kādas Biķernieku akcijas lieciniece, tika izveidota 70 vīru liela grupa; akcija sākās ap pulksten vieniem naktī. Grupu sadalīja trīs daļās: 25 šāvēji, 30–40 sargi un 10–15 vedēji. J. Franks-Pranks, zilā autobusa šoferis, atceras, kā vedis vācu SD kontingentu uz Biķerniekiem – vācieši parasti tur ieradās pirmie. Viens vācietis no SD allaž palika autobusā. Redzēdami tuvojamies kravas automašīnu, vācieši mēdza teikt: «Arāja vīri brauc».⁶⁶³

Atkarībā no nogalināmo cilvēku skaita akciju parasti veica 20 vīru liela grupa.⁶⁶⁴ Upurus sadzina pie bedres grupās pa desmit. Katru cilvēku šāva divi vīri. Desmit šāvēji noietās uz ceļa un mērķēja upura mugurā, bet desmit kājās stāvošie – galvā. Katrā bedres malā bija sargs ar automātu, uzmanīdams potenciālos bēdzējus. Divi šāvēju grupas vīri pārbaudīja, vai upuri vēl ir dzīvi. Upurus atveda kravas mašīnās vai autobusus un nogalināja pēc konveijera sistēmas. Ap visu teritoriju bija izvietoti sargi, kas neļāva svešiniekiem tuvoties slepkavības vietai un atturēja ebrejus no bēgšanas. Ja upurus atveda agri, kas gan negadījās bieži, viņiem lika apsēsties zemē attālāk no bedrēm, taču dzirdamības robežās. Tie upuri, kas nebija nogalināti uzreiz, saņēma pārbaudītāju vai pie bedrēm komandējošo virsnieku «žēlastības» šāvienus. Šāda tehnoloģija ar nelielām variācijām tika lietota visur Latvijā.⁶⁶⁵ Ja šāvēju vienība sastāvēja tikai no latviešiem, to komandēt varēja gan latviešu, gan vācu virsnieks, bet, ja vienībā bija gan latvieši, gan vācieši, šaušanas komandu vienmēr deva vācu virsnieks. Liecībās visbiežāk pieminētie latviešu virsnieku – šaušanas komandieru vārdi ir Dībietis, Svīķeris, Kalniņš, Kaķis un Dikmanis. Starp vācu virsniekiem bija Arno Besekovs, Arnolds Kirste, Krauze (Mazais) un pats R. Lange. Lai gan ir zināms, ka V. Arājs bijis klāt šajās slepkavībās un izdarījis «žēlastības» šāvienus, tas nav noticis regulāri.⁶⁶⁶

Šaušanas akcijas parasti sākās vēl tumsā, agrajās rīta stundās. Komandas locekļiem bija jāiziet no mājām vienos naktī un jādodas ceļā no Valdemāra ielas ap trijiem no rīta. Ja upuru skaits bija, teiksim, divi simti, tad ap brokastlaiku operācija bija pabeigta. Citreiz bija jāstrādā līdz dienas vidum un vēl ilgāk. Operācijas beigās, dažkārt pat tās laikā tika izsniegts šņabis un uzkodas. Šāvēji savu alkohola devu vienmēr saņēma turpat Biķerniekos, bet tiem, kas stāvēja sardzē, nācās gaidīt, kamēr atgriezīsies štābā.

1942.g. sākumā Arāja vīriem bija jāatgriežas Biķerniekos, lai slepkavotu reiha ebrejus. Cik daudz no 20'000 Latvijā ievesto Rietumeiropas ebreju Biķerniekos nošāva, mēs nezinām, nezinām arī, cik no viņiem nogalināja Arāja komanda. Kopumā no 20'000 reiha ebreju Latvijā tika nogalināts vai nomira ap 10'000. 1942. g. sākumā notika divas reiha ebreju slepkavošanas akcijas, tajās nošāva galvenokārt vecos un darba nespējīgos. Pirmā notika 5.februārī, kad Rīgas geto nogalināja ap 1500 Berlīnes un Vīnes ebreju; otrā bija 15.martā, kad likvidēja ap 1800 ebreju geto un ap 1900 – Jumpravmuižā, nosaucot šo slepkavošanu par *Dünamündeaktion*. Domājams, ka lielāko daļu reiha ebreju noslepkavoja Biķerniekos, kaut gan mazāka mēroga akcijas notika arī pie Salaspils, Jumpravmuižā un Šķirotavas stacijā. Spriežot pēc ziņojumiem, 1942.g. akcijās tikusi lietota F. Jekelna *Sardinenpackung* (sardīņu kārtošanas) sistēma. Tādu pašu sistēmu izmantoja Rumbulā, kā redzēsim 8. nodaļā.

⁶⁶³ Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, 15 April 1976, p. 4743.

⁶⁶⁴ Kā redzams daudzās atskaitēs, šāvēji bija īpaša pašizvēlēta grupa. Kā stāsta G. Mūrnieks, šāvēji bija tie, kam vislabāk garšoja šņabis, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Genādijs Mūrnieks, 18 September 1977; sk. arī: Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, file A 11 655 361.

⁶⁶⁵ Biķernieku procedūru aprakstījuši daudzi liecinieki, bet visizsmelošāk Jānis Brencis, sk.: Arājs Trial Records: deposition 8 July 1968, vol. 62, p. 481.

⁶⁶⁶ Šaurāka mēroga operācijas apraksts rodams Leonīda Jansona liecībā V. Arāja tiesas prāvas dokumentos, sk.: Arājs Trial Records, 1 May 1971, p. 7177–7180. Vācu uzraugs bija Besekovs, latviešu virsnieki – Arveds Dikmanis, Konstantīns Kaķis un Alberts Kalniņš. K. Kaķis teica L. Jansonam, ka viņiem jādodas uz Centrālcietumu un ar autobusu jāaizved no turienes uz Biķerniekiem 50 ebreji. L. Jansons apraksta nogalināšanu visās detaļās, bet nevar atcerēties, vai šaušanas pavēli devis Besekovs vai A. Kalniņš. Reiz, kad komanda ieradusies Biķernieku priedēs, visi ieraudzījuši svaigi izraktajās smiltīs lielu priežu skuju vainagu. Virsnieki klieguši: «To izdarījuši komunisti! Mums tie jāatrod un jānogalina!» Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Aleksejs Proškovičs, p. 5657.

Zilo autobusu akcijas

Zilie autobusi – Zviedrijā ražoti Rīgas satiksmes līdzekļi – vadāja Arāja komandas šāvēju vienības no Rīgas uz šaušanas vietām provincēs. Ebreji mitinājās apmēram simt apdzīvotās vietās, lielākoties mazpilsētās vai tirdzniecības centros. Zilo autobusu apciemojumu mērķis bija ne tikai ebreju, bet arī psihiski slimo nogalināšana. Lai gan terors pret ebrejiem bija izvērstis visā Latvijā, totālās iznīcināšanas programma vispirms tika realizēta provincēs. Vietās, kur ebreju bija maz, viņus varēja noslepkavot einzacgrupu vīri, bet lielākajā daļā akciju iesaistījās vietējā policija. Veids, kādā EK iespaidās mazpilsētu policijā, nav detalizēti dokumentēts, taču parasti vācieši izraudzījās aprīnķa līmeņa SD uzticības personas. Dažās pilsētās, kā, piemēram, Gulbenē, pilsētā ar 3819 iedzīvotājiem, pastāvēja divas policijas: Lietuvieša vadītā SD vienība, kas pārzināja pilsētas koncentrācijas nometni, un E. Sproģa vadītā parastā policijas vienība.⁶⁶⁷ Vai ebrejus mazpilsētās nogalināja vietējie spēki vai kādi citi, bija atkarīgs no tā, cik tur bija cilvēku, kas labprāt izpilda pavēles. Taču visbiežāk nonāvēšanā katram tika savs uzdevums: vietējie SD vai paš aizsardzības spēki nodrošināja apsardzi un ataicinātā Arāja komanda – šaušanu. Rīgas zilais autobuss⁶⁶⁸ bija liels diezgan, lai pārvadātu 40 cilvēku ar šautenēm, kuru pilnīgi pietika provinces vajadzībām. Provincēs misijās allaž brauca līdzīgi sagādes daļas virsnieki ar šņabi, desām un cigaretēm. Ieradusies mazpilsētā, komanda iekārtoja bāzes mītni kādā tukšā lauku mājā vai skolas ēkā.⁶⁶⁹ Vācieši un V. Arājs, ja viņš brauca līdzī, ceļoja ar vieglo automašīnu.

Zilais autobuss bija vērojams visos Latvijas nostūros. Daudzās pilsētās, īpaši Vidzemē, kur ebreji dzīvoja visai izkliedēti (apmēram 2000 novadā), viņus savāca vienkop, lai nogalinātu. Dažkārt zilais autobuss vienā braucienā ietvēra vairākas pilsētas. Arāja vīri apmeklēja Bausku, Ventspili, Talsus, Kuldīgu, Krustpili, Jēkabpili, Valmieru, Viļānus, Liteni, Api un Rēzekni. Liecības par šīm zilā autobusa misijām ir ļoti fragmentāras, bet ir pamats domāt, ka no 21 000 mazpilsētu ebreju 15 000 nogalināja Arāja vīri. Bez mazpilsētām zilie autobusi «apciemoja» arī Daugavpili un Liepāju, kur pastāvēja vietējās SD nāvētāju vienības.

Pārdaugavā, Jelgavā un Aglonā zilā autobusa akcijās tika nogalināti arī psihiski slimie.

Rumbula

Tiesā V. Arājs gan atzina, ka viņa vīri bijuši iesaistīti Rumbulas norisēs, bet noliedza, ka tiem būtu bijusi galvenā loma. Taisnība, viņa komanda pati nešāva, taču tās funkcijas bija brutālas. Komandas locekļi tika izmantoti Rumbulas operācijas sākuma un beigu posmā – geto viņi bija starp tiem bruņotajiem vīriem, kas organizēja gājienam kolonnas, no kurām tikai pirmajā dienā vien tika nogalināts gandrīz 12 000 cilvēku; viņi arī stāvēja sardzē pie bedrēm, skubinādami upurus doties nāvē. V. Arājs pats, kā daži apgalvo, krietni iereibis, uzraudzīja savas komandas darbību pie bedrēm. Reiz V. Arājs piegāja pie saviem vīriem un slavēja vāciešus: «Viņi labi šauj!» Taču Arāja cilvēki nebija vienīgi, kas iesaistījās geto beigu operācijā; atbildība par zvērībām, kādās viņi piedalījās, gulstas arī uz Herberta Cukura pleciem.⁶⁷⁰

Komandas loceklis Aleksejs Proškovičs bija norīkots sardzē apmēram 50 m no bedrēm. Viņš domā, ka Rumbulas akcijā bijusi iesaistīta visa komanda. Slepkažošanas rītā viņiem pavēlēts iekāpt autobusus un braukt. Kad A. Proškovičs agri no rīta ieradies Rumbulā, viņš brīnījies, kā iespēts izrakt tik milzīgu bedri.

Es atceros kādu gadu četrdesmit vecu pilnīgi kailu sievieti stāvam un raudam. Daudzi raudāja. Visi šie cilvēki bija dažāda vecuma ebreji: gan vecāki, gan piecpadsmit sešpadsmit gadus veci jaunieši.. Es redzēju, kā vācietis ar mašīnpistoli šāva cilvēkus. Ebreju kolonnas soļoja šurp augu dienu; no ceļa tās

⁶⁶⁷ Fakti par Gulbeni atklājās, ASV izskatot OSI ierosināto lietu pret Elmāru Sproģi. OSI nevarēja pierādīt nevienu nopietnu E. Sproģa saistību ar ebreju akcijām.

⁶⁶⁸ Lielāko daļu pilsētas zilo autobusu izmantoja padomju varas pārstāvji, 1941.g. jūnijā bēgdami no Rīgas. Zilo autobusu akcijas iemūžinātas arī latviešu literatūrā; spilgtākais piemērs ir Voldemāra Avena poēma «Zilie autobusi».

⁶⁶⁹ Par braucieniem ar zilajiem autobusiem runāts arī Edgara Jurgīša liecībā, sk: Arājs Trial Records: deposition by Edgars Jurgītis, 3 June 1977.

⁶⁷⁰ Lai gan H. Cukurs figurē Latvijas holokausta literatūrā kā viens no lielākajiem briesmoņiem, pret viņu ir ļoti maz patiesu pierādījumu. Latviešu liecinieki viņu gandrīz nepiemin, lielākoties tikai kā cilvēku, kurš strādājis garāžā. Nopietnākā apsūdzība pret H. Cukuru attiecas uz zvērībām geto teritorijā 30. novembra rītā.

iegriezās pa kreisi Rumbulas mežā.. Bet līķi neaizpildīja visu milzīgo bedri. Blakām bedrei pacēlās drēbju un apavu kaudzes.⁶⁷¹

Partizānu akcijas

SD aizliegums atstāt rakstiskas liecības ir tinis noslēpumā tā aktivitātes cīņās pret partizāniem – atšķirībā no šucmaņu vienību darbības. Kopumā ir zināms, kādos reģionos komandas apakšvienības darbojās, bet nav zināma to veicamo misiju specifika un laiks. Informāciju par dažiem to pasākumiem varam smelties šucmaņu vienību dokumentos, jo reizēm tās darbojās cieši līdzās. Cīņa pret partizāniem bija komandas alibi, to izmantoja arī V. Arājs, taču par to nav uzrakstīts neviens pētījums, nedz arī kādi memoriāli. Tas vien jau modina aizdomas: vai komandas cīņa pret partizāniem un «kaujas frontē» bija tik militāras, kā tiek apgalvots? Arāja komandas rotas un vadī, kas bija sūtīti pret partizāniem, vairāk darbojās kā atriebēju vienības, kas nesaudzēja civiliedzīvotājus.

Noslēpumainības plīvuru mazliet pacēla Kondrāta Kalēja tiesas prāva ASV un dokumenti, kas attiecās uz akciju *Winterzauber* (Ziemas burvība), kura Latvijas militārajā vēsturē pazīstama kā Osvejas akcija. Leitnanti K. Kalējs un H. Svīķeris piedalījās cīņās pret partizāniem Nasvas apkaimē. 1942.g. 23.martā apvienotie Latvijas, Vācijas un Igaunijas SD spēki uzbruka Saņņiku sādžai. Šī akcija ir ievērojama ar to, ka tajā piedalījās pats V. Štālekers. Viņš tika ievainots un nomira ceļā uz lauka lazareti. Atmaksas nolūkā vismaz vienu sādžu nodedzināja un iemītniekus nogalināja.⁶⁷²

Akcija *Winterzauber* risinājās no 1943.g. janvāra līdz aprīlim. F. Jekelns pavēlēja radīt 60 km platu, no partizāniem iztīrītu «sanitāro» joslu ap Osvejas ezeru gar Baltkrievijas un Latvijas robežu. Tā bija plaša operācija, kurā iesaistījās ap 4000 cilvēku – šucmaņu vienības, Vērmahta un SD spēki. Partizānu tvarstīšana notika niknās cīņās, bet nav zināms, vai kaujās piedalījās arī kāda SD vienība. Visi mūsu rīcībā esošie pierādījumi liecina, ka SD vīri ieradās pēc tam, kad šucmaņu vienības bija izdzinušas partizānus no sādžām; tie bija viņi, kas uzbruka civiliedzīvotājiem, nopostīja sādžas, nodedzināja mājas un nošāva visus aizdomīgos. Pārējos sādžiniekus savāca un caur Salaspili aizveda uz Vāciju.⁶⁷³

Latviešu SD vīri piedalījās vēl šādās operācijās, kas bija vērstas pret partizāniem: *Sommerreise* (Vasaras ceļojums)⁶⁷⁴ Latgalē; *Sumpffieber* (Purva drudzis, 1942.g. novembris); *Günther* (1943.g. jūnijs); *Hermann* (1943.g. jūlijs); *Fritz* (1943.g. septembris); *Heinrich* (1943.gada oktobris) un daudzās citās akcijās Minskas apkaimē.⁶⁷⁵ SD aktivitātes Neveļā, Nasvā un pie Jasno ezera vēl gaida izpēti. To informācijas fragmentu, kas attiecas uz Arāja komandas darbību šajos rajonos, ir par maz, lai izveidotu slēdzienus. Pēdējā partizānu akcija, kurā piedalījās Arāja vīri, notika 1944.g. rudenī Kurzemē un vērsās pret latviešu nacionālajiem partizāniem.

Salaspils

Arāja komandas pirmie lielākie uzdevumi bija Salaspils un Jumpravmuižas koncentrācijas nometnes apsargāšana 1941.g. decembrī. Tās ierašanās Salaspilī notika vienlaikus ar reiha ebreju ierašanos. Daudzus vīriešu kārtas no reiha atvestos ebrejus norīkoja nometnes celšanas darbā. 1943.g. janvārī apmēram 189 Arāja vīri Kondrāta Kalēja un citu virsnieku vadībā tika nometināti Salaspilī apsargāt šīs iestādes ārējo perimetru.⁶⁷⁶ Neliekas, ka viņi būtu saistīti ar Salaspilī notiekošajām zvērībām vai slepkavībām. Lai pārraudzītu kārtību pašā nometnē, R. Lange bija atvedis latviešu SD grupu no

⁶⁷¹ Arājs Trial Records: deposition of Aleksejs Proškovičs, p. 5668–5670. A. Proškovičs stāsta, ka slepkavības dienā kāds vācietis, pamanījis, cik novalkāti ir A. Proškoviča zābaki, atnesis viņam pāri hromādas zābaku un teicis: «Apauj šos!» Kad vācietis aizgājis, A. Proškovičs iesviedis zābakus krūmos.

⁶⁷² Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, 1 November 1988, p. 9–11. Sīkāk par šo kauju un atriebību pēc tās sk.: Rekšņa F., «Lielinkvizitora nedarbi un gals», 23.sept; *Laikmets*, nr. 15. Kā norāda F. Rekšņa, tur bijušas divas Arāja rotas.

⁶⁷³ Bijušais VDK arhīvs: Jāņa Kauzura liecība par līdzdalību Osvejas akcijā. Atrasts arī SD ienaidnieku slepens ziņojums: Bundesarchiv, Koblenz, R 928. Daudz dokumentu par šo akciju ir: LVVA, P-82. f., 1. apr., 5. l. Operācija *Winterzauber* ir laba viela studijām tiem, kas nav pratuši saskatīt atšķirību starp SD kaujinieku vienībām un šucmaņu vienībām, kā tas noticis ar vecā režīma vēsturniekiem.

⁶⁷⁴ *Sommerreise* akcija tikai daļēji vērsās pret partizāniem. Patiesībā vācieši meklēja Vācijai noderīgu darbaspēku, sk.: Kangeris K., ««Nodeva Reiham» – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā», 43. lpp.

⁶⁷⁵ Arāja komandas aktivitāšu izpēti Minskas reģionā varētu sākt ar Dr. Georga Heizera tiesas prāvas dokumentiem.

⁶⁷⁶ Dokumentos nav redzams, kā Arāja vīri izturējušies pret reiha ebrejiem 1941.g. un 1942.g. sākumā, kamēr nometne tika būvēta.

Madonas – tās vadītājs bija A. Vidušs, viņa palīgi – Kočerovskis, Kanders, Pūriņš, Bite, Haritonovs un citi. Līdzās Salaspils nometnei V. Arāja ļaudis apsargāja arī dažas blakusesošās nometnes, kā Sauriešu akmeņlauztuves, kurās 16 vīru liela vienība uzraudzīja ap 300 ieslodzīto.⁶⁷⁷

Kāda Arāja komandas vīra karjera

1925.g. dzimušais Juris Šumskis bija vairākus gadus jaunāks nekā vairākums latviešu SD pārstāvju. Viņš sāka dienēt pie V. Arāja 1942.g. aprīlī, būdams 17 gadu vecs. Atšķirībā no tiem Arāja vīriem, kuri iestājās vienībā 1941.g., J. Šumskis bija beidzis tikai piecas klases. Dienēt komandā viņam bija ieteicis draugs Ernests Grīnvalds, stāstīdams, ka tur maksā labi un darbs ir ciešams. V. Arāja adjutants kapteinis H. Liepiņš viņu pierēģistrēja un paziņoja, ka viņam būs jāpakļaujas Drošības policijas disciplīnai; tad rekrūtis tika ieskaitīts 3. rotas 2. vadā. Līdz 1942.g. jūlijam J. Šumskis izgāja ideoloģisko un militāro apmācību Mežaparkā un Šmerlī un apguva vieglo ieroču lietošanu. Viņa seržants bija Iklāvs, cilvēks ar literārām ambīcijām. Politmācības notika četras–piecas reizes nedēļā, J. Šumskim iemācīja nacionālsociālisma pamatus un izpratni par nepieciešamību uzveikt boļševismu. Viņš apguva arī topogrāfiju un militāros sakarus. Lai gan, sniegdams liecību, J. Šumskis runāja labi, viņa izglītība nebija likusies pietiekama, lai sūtītu viņu uz Firstenbergu. Kad Arāja komanda pārcēlās no Valdemāra ielas štāba uz K. Barona ielu 99, J. Šumskis sāka apsargāt SD Reimersa ielas ēku un garāžu. Jūnijā J. Šumskis piedalījās pirmajā akcijā Biķerniekos, kur tika nogalināti vairāki simti psihiski slimo no Sarkandaugavas slimnīcas (apmēram septiņas kravas automašīnas cilvēku, pa 40 personām katrā). Daži slimnieki nespēja pāriet, tos līdz kapam aizveda vai aiznesa. J. Šumskis pats uz nestuvēm aiznesa kādu sievieti līdz bedrei, kur vācietis to tūliņ nošāva. Kā liecina J. Šumskis, daudzi no šiem cilvēkiem bija pilnīgi normāli. Kad visi bija nošauti, vīriem lika pārmeklēt apkārtni, lai atrastu priekšmetus, kurus upuri nometuši vai pazaudējuši. J. Šumskis atrada galošu pāri un divas pogas, ko turpat sadedzināja. R. Lange lika visiem apzvērēt, ka viņi notikušo neizpaudīs. Pēc atgriešanās mītnē J. Šumskis, tāpat kā pārējie, saņēma 500 gramus šņabja.

1942.g. oktobrī J. Šumski nosūtīja uz Jumpravmuižu apsargāt ap 400 tur ieslodzīto reiha ebreju. Seržanta P. Jakāna vadītajā sardzes vienībā bija 12 cilvēku. Tur J. Šumskis palika līdz novembrim, kad viņu nosūtīja atpakaļ uz K. Barona ielu. 1942.g. decembrī viņu leitnanta Jefimova vadītas 40 cilvēku nodaļas sastāvā aizsūtīja uz Nasvu cīnīties pret partizāniem. 1943.g. janvārī šī vienība izdzina partizānus no sādžas, kurā bija kādas 40–50 mājas. Komandieris pavēlēja sādžu nodedzināt. J. Šumskis pielika uguni vairākām mājām. 1943.g. februārī viņš saslima ar apendicītu un tika nosūtīts uz slimnīcu Rīgā. Pēc atveseļošanās viņš atgriezās K. Barona ielā, tika ieskaitīts 4. rotā un maijā kopā ar 38 citiem vīriem devās uz Liepāju apsargāt SD štābu. No jūnija līdz septembrim viņš seržanta Vaitemina vadītās deviņu cilvēku nodaļas sastāvā apsargāja 35 ieslodzītos, kas skaldīja malku.

1943.g. oktobrī astoņu cilvēku nodaļa, kuru vadīja seržants P. Jakāns, sadzina kravas mašīnā 25 vai 30 politieslodzītos; tos pavadīja trīs vai četras vieglās automašīnas ar vāciešiem. Kāpās pie jūras vācieši nošāva ieslodzītos bedrē, kuru J. Šumskis pirms tam bija izracis. J. Šumskis piedalījās arī 17 ieslodzīto nošaušanā 1944.g. martā.

1944.g. aprīlī J. Šumskis aizbrauca uz Rīgu atvaļinājumā, pārgāja dienēt robežsardzes bataljonā un tika iekļauts Latviešu leģiona 15. ieroču SS grenadieru divīzijā. 1944.g. jūnijā pie Opočkas krievi viņu saņēma gūstā.⁶⁷⁸

Komandas gals

Ap 1944.g. vidu Arāja komanda bija zaudējusi savu nozīmi – un sākās tās demobilizācija. Šajā laikā V. Arāja pārziņā bija tikai puse vienības. Tā paša gada pavasarī V. Arājs bija Rīgā un pārlika dažus jurisprudences eksāmenus universitātē. A. Aizsilnieks satika V. Arāju universitātes beigšanas banketā un lūdza viņam padomu, vai nolasīt pa radio lekciju, kuru vācieši vēlējās dzirdēt. V. Arājs viņam ieteica nesadarboties; «Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis, ja vien kaut kā varētu no tā atbrīvoties».⁶⁷⁹

Februāra vidū telpas K. Barona ielā 99 pārņēma leģions. Daļa komandas tika iemitināta Lielajā Kalnu ielā 6, otra daļa – Sužu muižā.⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, November 1988, p. 12; deposition of Kārlis Strazds.

⁶⁷⁸ Arājs Trial Records: deposition of Juris Šumskis, 10 April 1945, p. 4426.

⁶⁷⁹ Aizsilnieks A., *Dzīves šūpotnēs*, 158. lpp.

⁶⁸⁰ J. Riekstiņa liecība 1945.g. 16.janvārī, LVA, 1986. f., 1. apr., 28 446.l.

1944.g. augustā Ozola bataljonu atsaucā no frontes; viņam pavēlēja no jauna apmācīt un reorganizēt savus vīrus. 20.septembrī K. Ozolu iecēla par 2. robežsardzes pulka 2. bataljona komandieri; pulku decembrī pārdēvēja par 106. ieroču SS grenadieru kājnieku pulku un pievienoja leģionam.⁶⁸¹ Kapteinis Arnolds Laukers, kurš līdz 1942.g. bija Rīgas galvenā štāba komandieris, 1944.g. septembrī tika pārcelts uz Dundagu. 10.oktobrī Laukera grupai pavēlēja doties caur Ventspili uz Dancigu (tag. Gdaņska) un apmesties Konicā. 15.novembrī bataljonu sadalīja grupās pa 15 vīriem katrā un nosūtīja uz Latviešu leģionu.⁶⁸² Jānis Vanders, kurš dezertēja no Arāja komandas, pirms vēl viņa rotu aizsūtīja uz Vāciju, tās izīršanu rezumēja šādi: «Trīs Arāja komandas rotas iekļāvās leģionā. Viena rota devās uz Vāciju, otra uz Liepāju, trešā uz Ventspili».⁶⁸³ V. Arāja vadītā rota devās uz Vāciju un 1944.g. oktobrī tika izformēta; tās ļaudis sadalīja starp daudzajām 15. latviešu SS divīzijas vienībām. Teodors Fricis Detlavs un Arnolds Trūcis iestājās 32. pulka 3. bataljona 9. rotā.⁶⁸⁴

Dažas mazākas Arāja vīru nodaļas strādāja SD līdz pat beigām. Kāda cita grupa turējās starp sadarbošanos un pretestību kā uz naža asmens. Daudzi kļuva par mežakaļiem,⁶⁸⁵ kurus bija iecerēts ar izpletņiem nomest aizmugurē, lai viņi cīnītos pret krieviem vēl pēc kapitulācijas.⁶⁸⁶ Citi uzsāka cīnīties pret nacionālajiem partizāniem un piedalījās Kureļa grupas apspiešanā Kurzemes mežos. Vēl nav pilnībā noskaidrots, cik plašā mērā Arāja komandas atliekas 1944.g. piedalījās cīņās pret kureliešiem – latviešu nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem.⁶⁸⁷

⁶⁸¹ Majora Kārļa Ozola noprotināšana, Staļinogorska, 10/30/45.

⁶⁸² Arājs Trial Records: interrogation of Captain A. Laukers, Potsdam, 28 March 1946, p. 4192.

⁶⁸³ Arājs Trial Records: deposition of Jānis Vanders, 16 June 1978.

⁶⁸⁴ Arnolds Richards Trucis, US Immigration Court, Eastern District Court of Pennsylvania, deposition of Teodors-Fricis Detlavs, 21 May 1981.

⁶⁸⁵ Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago. Rūdfam Somam kara beigās bija jāapgādā *meža kaķi* ar pārtiku, sk.: deposition by Rūdfam Soms, 4 September 1987, p. 77.

⁶⁸⁶ *Meža kaķi* bija daļa no Oto Skorцени *SS Jagdverband* plāna, kas netika īsti realizēts. O. Skorцени iecere bieži tikusi kļūdaini saistīta ar latviešu nacionālajiem partizāniem, kas cīnījās pret komunistiem pēc Otrā pasaules kara.

⁶⁸⁷ Šo problēmu aplūko Haralds Biezais darbā *Kurelieši* (117. lpp.).

VII. Latvijas ebreju nogalināšana

Pirmajā acumirkļī ebreju iznīcināšana var likties īpašs, savrups, neizprotams notikums. Ciešāk ieskatoties, atklājas, ka tas ir pakāpenisks process, kuru aizsākuši neskaitāmi izlēmēji, kas darbina plaši sazaroto birokrātijas mašīnu.

Rauls Hilbergs, 1985.g.

Jau pašā sākumā bija sagaidāms, ka tikai grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē.. Drošības policijas tīrīšanas operāciju mērķis saskaņā ar galvenajām pavēlēm bija visaptveroša žīdu likvidēšana.

V. Štālekera apkopotais ziņojums, 1941.g. 15.oktobris

Latvijas ebreju iznīcināšana bija plašākas nacistu programmas viena šķautne; tās izpildē nedrīkstēja būt nejaušību. Process risēja saskaņā ar nacistu valsts augstākajās varas iestādēs radītu izvērstu, pārdomātu plānu.⁶⁸⁸ Pirmie soļi «galīgā atrisinājuma» virzienā Vācijā jau bija sperti – tā dēvētā žīdu jautājuma varmācīgās risināšanas sākumposms bija «Kristāla nakts». Nākamais solis – 1940.g. Polijā notikusi ebreju savākšana vienkop un ieslodzīšana geto. Faktiski visi šie likvidācijas sagatavošanas darbi – dzelteno atšķirības zīmju valkāšana, aizliegums iepirkties un staigāt pa ietvi, sinagogu dedzināšana, ebreju reģistrācija, kas bija pirmo izdoto naidīgo noteikumu skaitā Latvijā, – jau bija izmēģināti Vācijā un Polijā. Latvijā jaunums bija masu slepkavības, kas sākās apmēram nedēļu pēc vācu ierašanās.

Nepilnā pusgadā bija nogalināts ap 60`000 jeb 64% no 94`000 Latvijas ebreju (1935.g. dati). Izsakot to 1941.g. skaitļos – no 66`000 Latvijā sagūstīto ebreju 1941.g. decembrī apmēram 91% bija nogalināts. Precīzs Latvijā nogalināto ebreju skaits nav zināms, bet tas nenozīmē, ka vācieši 1941.g. neveica uzskaiti līdz beidzamajam desmitam. Pirms ebrejus nogalināja, visās to Latvijas kopienās tika veikta viņu reģistrācija.

V. Štālekera sākotnējā stratēģija ebreju slepkavošanā, sekojot R. Heidriha pavēlēm, bija grautiņu kā «iedzimto» spontānas sacelšanās pret ebrejiem provocēšana. Kad tas neizdevās, viņš sāka realizēt pakāpenisku, varētu sacīt, vācisku risinājumu. Jaunajā plānā bija paredzēts organizēt latviešu zonderkomandas un izveidot policijas spēkus provinces pilsētās. Rūdolfs Lange 1942.g. teica: «Jau pašā sākumā EK 2 mērķis bija radikāli atrisināt žīdu problēmu, nogalinot visus žīdus».⁶⁸⁹

Dokumentārie pierādījumi

Ir trīs galvenās pierādījumu grupas, kas attiecas uz Latvijas ebreju nogalināšanu: 1) tiesu protokoli no dažādām kara noziegumu prāvām Vācijā un ASV; 2) iegūtie vācu dokumenti, no kuriem ievēribas cienīgākie, iespējams, nozīmīgākie ir divi V. Štālekera ziņojumi (1941.g. 15.oktobris un 1942.g. 31.janvāris) un Drošības policijas un SD vadītāja periodiskais slepenais biļetens *Ereignismeldungen UdSSR*; 3) dokumenti Latvijas arhīvos – Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA) un Latvijas Valsts arhīvā (LVA) esošie VDK krimināllietu fondi. Latvijas Valsts vēstures arhīvā ir trīs nozīmīgas pierādījumu grupas: padomju iestāžu konfiscētie vācu dokumenti; Ārkārtējās komisijas ziņojumi; Latvijas pilsētu un apriņķu arhīvi. LVVA atrodami vācu dokumenti daļēji dublējas vācu un amerikāņu arhīvos, bet abas pārējās kategorijas ir unikālas. Kopš Nirnbergas prāvas biļeteni *Ereignismeldungen* ir pamatīgi izpētīti. Taču tie, lai arī ir nozīmīgi, vairāk liecina par SD nodomiem nekā par rīcību; bieži vien tie ir tikai telegrāfiski vēstījumi. V. Štālekera ziņojumi, kurus zinātnieki mazāk pētījuši, ir izsmelšāki un ne tik apšaubāmi informācijas avoti.

⁶⁸⁸ Visjaunākā diskusija par «galīgā risinājuma» plāna izveidi rodama Riharda Breitmana (*Richard Breitman*) darbā *The Architect of Genocide*. Iznīcināšanas politikas rašanās apspiesta arī G. Elija un S. Heimas (*G. Aly, S. Heim*) darbā *Vordenker der Vernichtung*.

⁶⁸⁹ Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 535.

Lai noteiktu, kāda bija nacistu politika attiecībā uz Austrumu ebrejiem, mums jāmeklē šīs politikas izejpozīcija, sākot ar firera pavēli, un, vērojot, kā to traktē zemākstāvošie varas pārstāvji, varam nonākt pie rezultātiem un ieraudzīt to darbībā.

Firera pavēle Latvijā⁶⁹⁰

Holokausta vēsturē ir plaši diskutēts par «galveno pavēļu» izcelsmi, pat par to eksistenci.⁶⁹¹ Nav nepieciešams apstrīdēt vispārzināmas patiesības, bet notikumi Latvijā un dokumenti, kas uz tiem attiecas, liecina, ka SD rīkojās pārliecībā, ka pastāv firera pavēle par ebreju nogalināšanu. Par to liecina gan viss notikušais, gan rakstiskie pierādījumi. Latvijā un citās teritorijās realizēto nogalināšanas procedūru pārdomātais veids un līdzība norāda, ka eksistēja kopējs plāns:⁶⁹² ne tikai kā «vēlēšanās», bet arī fiksētā veidā.⁶⁹³ Par spīti firera pavēles slepenībai, daudzkārtējās atsaukšanās uz to, lai cik netiešas tās būtu, liecināja, ka EG darbojās saskaņā ar Hitlera pavēli.⁶⁹⁴ Einzacgrupu tiesas prāvā notiesātais augstākais EG A funkcionārs Mārtiņš Zandbergers liecināja, kā viņš izpratis «pavēli». V. Štālekers pats atstājis pēdas vairākos 1941. un 1942. g. dokumentos, īpaši savā 1941. g. 6. augusta memorandā.⁶⁹⁵

Martina Zandbergera liecība

SS oberšturmbranfirers Dr. Mārtiņš Zandbergers, EK 1a komandieris, pirmajās divās kara nedēļās bija V. Štālekera ceļabiedrs. Viņa liecībā einzacgrupu tiesas prāvā ir vairākas norādes uz firera pavēli.

Es pats biju klāt diskusijās prinča Alberta pilī Štrekenbaha runas laikā.., kad tika nolasīta zināmā firera pavēle.

Vēlāk M. Zandbergers liecināja, ka B. Štrekenbahs runājis ar viņu:

Štrekenbahs personiski informēja mani par firera pavēli, kurā teikts, ka, lai panāktu stabilu drošību Austrumu teritorijā, jāiznīcina visi ebreji, čigāni un komunistu funkcionāri kopā ar visiem pārējiem elementiem, kas varētu apdraudēt šo drošību.

M. Zandbergeram arī jautāja, vai V. Štālekers ir pieminējis pavēli. Viņš atbildēja: «Jā, jūlija sākumā Rīgā un vēlāk vairākkārt». Savā liecībā M. Zandbergers arī turpmāk vairākas reizes atsaucas uz firera pavēli:

Viņš [V. Štālekers] enerģiski uzsvēra, ka tā ir firera pavēle, ka to nevar grozīt un tā nav apspriežama .. Es par firera pavēli zināju jau no Prečas laikiem, un, pirms es devos uz Igauniju, viņš atkal īpaši atkātoja, ka tā jāpilda. Viņš [V. Štālekers] man teica, ka jāvēlī visas pūles Igaunijas ebreju iznīcināšanai tādā veidā, ka jāizprovocē Igaunijas iedzīvotāju organizēti grautiņi. Es būtu varējis teikt viņam, ka, ja šī bargā pavēle jāpilda, tad tas nav īstais veids, kā to darīt, – ar grautiņiem, kā Štālekers atzina par pareizu .. Es gribēju pateikt .., ka šo pavēles izpildes veidu es uzskatu par īpaši nežēlīgu .. Viņš man rupji atcirta vai, pareizāk sakot, asi noraidīja manus iebildumus; viņš man pārmeta, ka es neesmu pietiekami bargs attieksmē pret Austrumiem. Es esot pārāk maigs un nekā nesaprotot no prasībām, kādas izvirza laiks un vieta .. Viņš to neizteica absolūtas, saistošas pavēles formā, bet kā savu vēlēšanos, un viņš man deva direktīvas, kurām, ja

⁶⁹⁰ Pirmais, kas sāka meklēt firera pavēli Latvijā, bija Džeralds Flemings. Sk. Fleming G., *Hitler and the Final Solution* (īpaši atzīmējama nodaļa «*The Mass Shooting Outside Rīga, 30 November and 8 December*»).

⁶⁹¹ Breitman R., *The Architect of Genocide*.

⁶⁹² SD procedūru vienveidība pat radīja dažus eifēmismus: vārda «nogalināšana» vietā varēja sacīt «aizceļošana» vai «emigrācija». Eifēmisms «emigrācija» mazliet atgādināja dažu nacistu vēl 1940. g. lolotos plānus par ebreju izsūtīšanu uz Madagaskaru.

⁶⁹³ R. Breitmans savā darbā *The Architect of Genocide* norāda, ka firera pavēle, ja tāda ir bijusi, noteikti tikusi izdota vienlaikus ar pavēli sākt uzbrukumu PSRS (145.–166. lpp.).

⁶⁹⁴ Par spīti ārējam iespaidam un daudzajām liecībām un atziņām runām, SD bija spēcīgi centralizēta organizācija. Organizācijas militārā struktūra nebūtu pieļāvusi ebreju nogalināšanu bez pavēles. Piemēram, Arnolds Kīrste, otrā persona Latvijā aiz R. Langes pēc ieņemamā amata, definēja struktūru šādi: «Komandas vadītājs nevarēja patvarīgi pavēlēt veikt kādas eksekūcijas. Viņš noteikti saņēma galveno pavēli, kurā bija nosacīts upuru skaits. Nonāvēšanas pavēles tika dotas tikai mutiski. Kīglers [SD cilvēks Liepājā. – A.E.] ik pēc divām nedēļām ieradās Rīgā, tā ka viņam vienmēr bija iespējams saņemt mutisko pavēli». Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Arnold Kīrste, p. 2866, 2867.

⁶⁹⁵ H. Trīe pūlējās izvairīties no šī jautājuma. Viņš liecināja, ka Rīgas vizītes laikā R. Heidrihs ieteicis izmantot ebrejus Austrumu ceļu būves darbos un sacījis, ka, ja viņus notvers partizāni vai krievi, tā būs viņu problēma. Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Heinz Trühe, 16 October 1959, SB I, p. 29.

vien iespējams, bija jāpakļaujas, bet viņš atstāja man iespēju vēlāk pateikt, ka kaut kāda iemesla dēļ neesmu varējis to izdarīt.

M. Zandbergers liecina, ka EK komandiera darbs, kā teikts R. Heidriha un H. Himlera norādījumos, sastāvējis no četriem elementiem:

Pēc iespējas labu attiecību nodibināšana ar armiju; otrkārt, stingra un enerģiska sev padotās komandas vadīšana; treškārt, tik ātra un pilnīga ikvienas pavēles izpilde, cik vien iespējams, īpaši attiecībā uz ebrejiem; un, ceturtkārt, kā liek šī firera pavēle, sīva cīņa pret komunismu.⁶⁹⁶

Jautājums. Kādas pavēles Štālekers jums deva, pirms jūs atstājāt Rīgu?

Atbilde. Viņš deva man divas īpašas pavēles: pirmā bija uzturēt pēc iespējas labas attiecības ar armiju, un otrā, kā jau teicu, bija iznīcināt Igaunijas ebrejus saskaņā ar firera pavēli.

M. Zandbergers argumentē savu atbalstu firera pavēlei ar to, ka Padomju Savienība nav ievērojusi starptautiskās tiesības un Hāgas un Ženēvas konvencijas:

Padomju Savienībai ideoloģisku iemeslu dēļ bija agresīva attieksme principā, un tā plānoja karu pret Vāciju un pat visu Eiropu. Vācu iejaukšanās tādējādi bija nepieciešama, lai nodrošinātu Vācijas un Centrāleiropas ilgstošu eksistenci. Vācija bija kritiskā stāvoklī, un citas izejas nebija. Mums teica, ka Padomju Savienība pārkāpusi starptautiskās tiesības attiecībā pret Somiju un Baltijas valstīm.⁶⁹⁷

V. Štālekera 1941. g. 6. augusta memorands⁶⁹⁸

Vistiešāko un nepārprotamāko pierādījumu par augstākās priekšniecības pavēlēm atstājis V. Štālekers memorandā, kas datēts ar 1941.g. 6.augustu. (Memoranda pilnu tekstu sk. 1. pielikumā.)

Memorands bija uzrakstīts kā atbilde uz Hinriha Lozes 1941.g. 27.jūlija «Pagaidu vadlīniju projektu par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā» (*Vorläufiger Richtlinien für die Behandlung der Juden im Gebiet des Reichskommissariates Ostland*). H. Loze bija izdevis savas «vadlīnijas» laikā, kad, būdams Ostlandes augstākais civilais pārvaldītājs, gatavojās pārņemt varu no militārās pārvaldes. Tas bija arī laiks, kad einzacgrupas A pilnvaras bija jāpārņem pastāvīgajai SD organizācijai un V. Štālekeram bija tās jānodod SS grupenfireram H.A. Fricmanam. Pēc V. Štālekera domām, H. Lozes vadlīnijas nesaskanēja ar politiku, kādu SD bija ieturējis kopš 22.jūnija. H. Lozes norādījumi paredzēja ebrejus ieslodzīt un izmantot darbā, bet nekas nebija teikts par plānu tos noslepkavot.⁶⁹⁹

V. Štālekers asi kritizēja H. Lozi:

Pasākumi, kas projektā paredzēti žīdu jautājuma noregulēšanai, nesaskan ar pavēlēm, kas dotas Drošības policijas un SD einzacgrupai A par apiešanos ar žīdiem Ostlandē. Projektā nav arī ņemtas vērā Austrumu telpā dotās jaunās iespējas žīdu jautājuma nokārtošanai.

V. Štālekers turpināja pelt H. Lozi par novecojušo, Polijā izmantoto principu pārceļšanu jaunajā situācijā Austrumos. Viņš izvirzīja argumentu, ka, ja Polijā ebreju problēmu varēja nokārtot, izolējot

⁶⁹⁶ Nürnberg Einsatzgruppen Case, 1947–1948, vol. 6, p. 2143–2176.

⁶⁹⁷ Turpat, 2158. lpp.

⁶⁹⁸ LVVA, P-1026. f., 1. apr, 3.l. Rietumu holokausta literatūrā memorands jau bijis ievērots, sk.: Grami H., «Zur Genesis der «Endlösung»», *Der Judenpogrom 1938*, S. 170. R. Breitmans kļūdaini norāda, ka dokumentu «atklājis» Džeralds Flemings Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Margērs Vestermanis, holokaustu pārdzīvojušais zinātnieks, par šī dokumenta eksistenci zinājis daudzus gadus. Laikā, kad Dž. Flemings apmeklēja Rīgu, šī Latvijas Valsts vēstures arhīva daļa bija stingrā VDK kontrolē; tai viņš varēja piekļūt tikai ar Jāņa Dzintara starpniecību, kurš bieži kalpoja ārzemju zinātniekiem par informācijas piegādātāju. Ilgus gadus varas iestādes neļāva M. Vestermanim rakstīt par šo dokumentu. Kāda arhīva darbiniece man teica, ka pirms 1990.g. apmeklētājiem no ārzemēm nebija pilnībā pieejamas visas lietas, bet tikai īpaši sagatavotas mapes (kurās bieži bija kserokopijas). Ievērtības cienīgs ir fakts, ka Dž. Flemings, lai gan redzēja galveno dokumentu, nedabūja redzēt visus pārējos dokumentus, kas atradās mapē.

⁶⁹⁹ Nav skaidri pasakāms, kādēļ H. Loze nebija vienis prātis ar galvenajām pavēlēm. Vai varētu būt, ka H. Loze nekā nezināja par ebreju slepkavošanu Ostlandē? Vai iespējams, ka H. Loze jau tobrīd centās distancēties no Himlera līnijas un varbūt pat gatavojies sevis un partijas aizstāvēt? Vai varbūt tā ir vācu viltība, lai noveltu no sevis vainu un atbildību par vietējo iedzīvotāju slepkavošanu? H. Loze nebija vienīgais, kas ieturēja šādu nostāju. To darīja arī Jelgavas gebītiskomisārs fon Medems un Liepājas gebītiskomisārs Alnors.

ebrejus no neebrejiem, Austrumos bija radusies cita situācija un citas izdevības, tādēļ bija vajadzīga ekstrēmāka rīcība. Viņš rakstīja:

Reihskomisārs acīmredzot cenšas Ostlandē panākt žīdu jautājuma pagaidu noregulējumu, kas atbilstu stāvoklim, kas izveidots ģenerālapgabalā [okupētajā Polijā. – A.E.]. Viņš turklāt, no vienas puses, neņem vērā atšķirīgo situāciju, kas radusies Austrumu kampaņas (*Ostfeldzug*) rezultātā, un, no otras puses, atsakās izskatīt Austrumu telpā pirmo reizi radušos iespēju žīdu jautājuma radikālam risinājumam.

V. Štālekers turpināja:

Ģenerālapgabalā sakarā ar žīdu atstāšanu viņu līdzšinējās dzīves un darba vietās nopietns politisks apdraudējuma avots neradās. Turpretī Ostlandē dzīvojošie vai arī sarkano varasvīru ievestie žīdi bija noteicošie boļševisma idejas paudēji. Daudzi žīdi bija izteikti komunistiski aktīvistu. Līdzšinējā pieredze ļauj droši secināt, ka arī pēc Austrumu apgabala militārās okupācijas vēl ilgu laiku radīsies nemiera perēkļi. Ne tikai līdzšinējās tīrīšanās neskartie komunisti būs tie, kas kūdīs un veiks sabotāžas un terora aktus; drīzāk tieši žīdi izmantos jebkuru iespēju, lai izraisītu nemieru. Nepieciešamā Austrumu telpas ātrā nomierināšana jau noteikti prasa, cik ātri vien iespējams, izslēgt visas iespējas rasties traucējumiem jauncelšes darbā.

Projekts acīmredzot plāno žīdu pārvietošanas pasākumus, kas minēti punktā V, nevis kā tūlītēju pasākumu, bet paredz to kā vēlāku lēnu attīstību.

Mašīnrakstā drukātā teksta beigu daļā V. Štālekers rezumē iztīrīto problēmu – divdomīgi, bet «rādot zobus»:

Nobeigumā rezumējot jāsaka, ka ar minēto žīdu jautājuma risinājumu tiek sasniegta: 1) gandrīz simtprocentīga tūlītēja visas Ostlandes attīrīšana no žīdiem; 2) tiek novērsta žīdu vairošanās; 3) iespēja vispilnīgāk izmantot žīdu darbaspēku; 4) būtiska vēlākas kopējas transportēšanas atvieglošana uz kādu Ārpuseiropas žīdu rezervātu.

Šo radikālo pasākumu varēs realizēt, vienīgi izmantojot Drošības un Kārtības policijas spēkus.

Taču vēstule nebeidzas ar mašīnraksta tekstu, kas arī nav mums vissvarīgākā daļa. Savā gotiskajā rokrakstā V. Štālekers lappuses apakšā pierakstījis:

Es uzskatu par nepieciešamu pirms principiāla norādījuma izdošanas visus šos jautājumus vēl pamatīgi apspriest mutiski, jo tas ievērojamā mērā skar principiālas, rakstiski neapspriežamas augstākas instances pavēles Drošības policijai.⁷⁰⁰

Ziņas par H. Lozes norādījumiem sasniedza Berlīni, Reiha Galveno drošības pārvaldi (*Reichssicherheitshauptamt*; RSHA), un tās IV pārvaldes priekšnieks SS grupenfīrers Heinrihs Millers uzņēmās nokārtot SD un H. Lozes konfliktu, nostādamies V. Štālekeras pusē. 24.augustā viņš sūtīja radiogrammu einzacgrupas A vadītājam V. Štālekeram:

Kā tiek ziņots, jaunieceltie gebītiskomisāri Ostlandes novadā vairākkārt griezušies pie piekritīgām einzackomandām, lai panāktu komunistu un žīdu akciju pārtraukšanu. Pēc Drošības policijas un SD šefa pavēles šie lūgumi noraidāmi, un [par iesniedzējiem] nekavējoties ziņot uz šejieni.⁷⁰¹

H. Millera radiogrammas iedrošināts, V. Štālekers vēlreiz atgriezās pie H. Lozes «vadlīnijām», 29.augustā izdarīdams labojumus memorandā einzackomandām. Memorandā viņš pūlējās nomierināt H. Lozi, teikdams, ka viņš varēsot sadzīvot ar «vadlīnijām», bet arī norādīja, ka nedrīkst notikt nekāda atkāpšanās no galvenajiem principiem un pavēlēm.

Reihskomisāra darbība, tāda, kāda tā ir izplānotos pagaidu norādījumos, var, pēc manām domām, tikt izvesta tikai ar Drošības policijas līdzdarbību. Kamēr kaujas akcijas turpinās, Drošības policija nelaimīgā kārtā nav spējīga piedalīties tik grūti realizējamajos pasākumos. Lai gan tieši žīdu jautājumā pilnīga sadarbšanās ar reihskomisāru ir pašsaprotama, tomēr tajā pašā reizē mums ir jākoncentrējas uz žīdu jautājuma galīgo atrisinājumus (*endliche Lösung*), kas būs totāli savādāks nekā reihskomisāra plānotais.⁷⁰²

⁷⁰⁰ LVVA, P-1026. f., 1.apr., 3.l., 237.–239. lp.

⁷⁰¹ Turpat, 302. lp.

⁷⁰² Turpat, 303. lp. Šis paragrāfs satur divas nozīmīgas frāzes: «karadarbība» un «galīgais atrisinājums». «Galīgā atrisinājuma» nozīme ir skaidra un saistībā ar teikuma beidzamo daļu – «pasākumiem, kas ir pilnīgi citādi

Vai SD strīdā ar H. Lozi uzvarēja vai ne, no vēsturnieka viedokļa nav svarīgi. «Vadlīnijas» vienkārši tika ignorētas: Latvijas ebreju nogalināšana turpinājās pat tad, kad memorands bija mainīts. H. Lozes ierosinātā ebreju savākšana vienuviet kļuva par sagatavošanās soli viņu likvidācijai. Rumbulas akcijas nebūtu iespējamās bez H. Lozes getoizācijas politikas. Taču H. Lozes politika izglāba apmēram 5000 Latvijas ebreju no nošaušanas Rumbulā.

Turpmāk V. Štālekers vēl trīs reizes atsaucās uz galvenajām pavēlēm – 1941.g. 15.oktobrī un 1942.g. 31.janvārī.⁷⁰³

Valteram Minham, bijušajam Gestapo aģentam, kurš strādāja EG A pārvaldē Rīgā, bija pieejama R. Heidriha sarakste ar V. Štālekeru. V. Minhs liecināja, ka 1941.g. jūlijā vai augustā redzējis dokumentu, kurā bijušas pavēles attiecībā uz partizāniem, politiskajiem komisāriem, čigāniem un ebrejiem, kā arī citiem politiski neuzticamiem cilvēkiem, kas ņemti speciālā uzraudzībā. Šīs pavēles bija valsts noslēpums, un viņš domāja, ka tās ir zināmas tikai V. Štālekeram un dažiem citiem augstu stāvošiem SD darbiniekiem, tādiem kā Karlam Čirškijam (*Tschiersky*), R. Langem un varbūt vēl Herbertam Barcam un E. Štrauham.⁷⁰⁴

Ģenerālis F. Jekelns un Rumbulas akcija

Ebreju nogalināšana Latvijā – daļēji H. Lozes direktīvu dēļ – bija lēnāka salīdzinājumā ar Dienvidkrieviju. Lai gan līdz septembra beigām Latvijas mazpilsētās bija nonāvēts ap 30'000 ebreju, vairākums, kas dzīvoja trijos lielākajos ebreju centros – Rīgā, Liepājā un Daugavpilī –, vēl bija dzīvs. Vainu par nespēju tikt līdz dienvidkrievijai uzvēla H.A. Pricmanam, augstākajam SS un policijas vadītājam Ostlandē.

Dienvidos Jekelns, Rašs, Olendorfs un viņu padotie, tādi kā Blobels, ir guvuši milzu panākumus žīdu jautājuma atrisināšanā.. [Ukrainā] Jekelns ieguva militāristus par sabiedrotajiem, arī civilā valdība neradīja problēmas, un nāvēsodu kopīgais skaits bija daudz lielāks. Tādējādi.. Himlers ir nolēmis Ostlandē Pricmanu aizstāt ar Jekelnu.⁷⁰⁵

H. Himlers izvēlējās F. Jekelnu tādēļ, ka viņš bija izcēlies daudzās slepkavošanas operācijās Ukrainā.⁷⁰⁶ 1946.g. prāvā Rīgā F. Jekelns teica padomju tiesnešiem, ka augstākās varas pavēles viņš saņēmis tieši no H. Himlera. Pirms stāšanās amatā Rīgā F. Jekelns ticis izsaukts uz Berlīni, kur H. Himlers viņam īpaši pieteicis iztukšot Rīgas un pārējos Ostlandes geto.⁷⁰⁷ «Sakiet Lozem, ka tā ir mana pavēle», H. Himlers teicis F. Jekelnam, «un ka tā pauz arī firera vēlēšanos».⁷⁰⁸

nekā reihs komisāra iepļānotie» – izsaka tieši to, ko mēs ar to saprotam. Atsaukšanās uz «karadarbību» ir daudz noslēpumaināka. Taču, ievērojot, ka tobrīd Latvijas mazpilsētās aktīvi darbojās EK nāvētāju komandas, šis vārds droši vien attiecas un šaušanas akcijām. Ir vērts atzīmēt, ka V. Štālekers lietojis kara metaforu, runājot par nevainīgu cilvēku nogalināšanu.

⁷⁰³ V. Štālekeras apkopotajā ziņojumā 1941.g. 15.oktobrī rakstīts: «Jau pašā sākumā bija sagaidāms, ka tikai grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē. Drošības policijas tīrīšanas operāciju mērķis saskaņā ar **galvenajām pavēlēm** [izcēlums mans. – A.E.] bija visaptveroša žīdu likvidēšana». Un turpat tālāk: «Šai sakarā ir vietā pieminēt civilpārvaldes iestāžu diezgan jūtamo pretestību plaša mēroga eksekūciju ieviešanai. Pretestībai visos gadījumos tika dots pretsvars, norādot, ka eksekūcijas notiek saskaņā ar galveno pavēli». 1942.g. 31.janvāra apkopotajā ziņojumā rakstīts: «Saskaņā ar **pavēlēm, kurās izvirzīti galvenie rīcības principi** [izcēlums mans. – A.E.], Ostlandē jānotiek sistemātiskām tīrīšanas operācijām, ieskaitot iespējami pilnīgu žīdu **iznīcināšanu** [izcēlums mans. – A.E.]». 1942.g. 31.janvāra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers ziņo, ka ap šo laiku visur, izņemot Baltkrieviju, izvirzītais mērķis pamatos ir sasniegts – nogalināti 229'052 ebreji. 1941.g. 25.septembra biļetenā *Ereignismeldungen* teikts: «Drošības policija veikusi pirmos pasākumus pret žīdiem Ostlandes reihs komisariāta administratīvajā teritorijā».

⁷⁰⁴ Landgericht Hamburg; Trial records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wypertal, 12 February 1975, p. 34, 35. V. Minhs bija einzacgrupas A administratīvās pārvaldes priekšnieks. Viņam varēja būt pieejama RSHA pārvaldes korespondence, arī tā, ko rakstījis R. Heidrihs.

⁷⁰⁵ Breitman R., *The Architect of Genocide*, p. 214. Nav šaubu, ka V. Štālekeras steiga, kādā viņš cauri Baltijai metās uz boļševisma citadeli Leņingradu, neļāva viņam veltīt pietiekamu uzmanību Latvijas ebreju nogalināšanai. Daži V. Štālekeras sabiedrotie pēc kara izteica domu, ka viņš vēlēties atgriezties Norvēģijā.

⁷⁰⁶ Par F. Jekelna «panākumiem» Dienvidkrievijā sk.: Hilberg R., p. 297, 298.

⁷⁰⁷ R. Breitmans savā darbā *The Architect of Genocide* uzskata, ka H. Himlera pavēle F. Jekelnam tikusi dota pēc Hitlera pamudinājuma. R. Breitmans pieņem, ka steiga, ar kādu iznīcināti ebreji Ostlandē, ir saistīta ar Hitlera vēlēšanos līdz gada beigām iztīrīt Vāciju no turienes ebrejiem (216., 217. lpp.).

⁷⁰⁸ Krausnick H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 567.

Ieradies Rīgā, F. Jekelns tūlīt sāka organizēt Rumbulas akciju, kas notika 30.novembrī un 8.decembrī. Kā redzēsīm nākamajā nodaļā, divu dienu ilgajā operācijā tika nogalināts ap 24 000 Rīgas ebreju.

Pret ebrejiem vērstie noteikumi, rīkojumi un pavēles

Runājot par nacistu politiku attiecībā pret Austrumu ebrejiem, Rietumos parasti pamatoti uzsver SD un einzacgrupu pavēles un aktivitātes.⁷⁰⁹ Taču ne tikai SD pastrādāja drausmīgos noziegumus Latvijā. Liekas, visa vācu varas sistēma – gan tā sauktie civilisti, gan Vērmahts, flote, pat Abvērs – bija ienākusi Latvijā – varbūt ne tieši ar nodomu iznīcināt ebrejus, bet vismaz apliecināt viņiem dziļu naidu. Pirmos pret ebrejiem vērstos noteikumus Latvijā izdeva jau dažas stundas pēc vāciešu ierašanās.⁷¹⁰ Lai gan, kā domājams, tieši SD bija tā institūcija, kas pieprasīja noteikumu pieņemšanu, taču pati savā vārdā tā direktīvas parasti neizdeva.⁷¹¹ Rīkojumus parakstīja militārpersonas un SD latviešu ieliktņi.

Jūlijā pret ebrejiem vērsto noteikumu kļuva arvien vairāk, un dažādas organizācijas sacentās to izdošanā. Pirmās pavēles parasti izdeva militārās iestādes, un tās atlicās uz pilsētu vai apriņķi. Daudzos gadījumos rīkojumi tika dublēti: vācu un latviešu iestādes izdeva tos vienlaicīgi vai pēc kārtas. Tā kā vācieši neatzina Latviju kā valsti, nebija likumu, kas attiektos tieši uz Latviju. Vācu civilpārvaldes vadītājs reihskomisārs H. Loze mēģināja saskaņot rīkojumus. Augusta beigās ap ebreju tautības pilsoņiem cieši savilkās rīkojumu un noteikumu tīkli.

Pirmie pret ebrejiem vērstie rīkojumi, kā jau minējām, tika izdoti Jelgavā 30.jūnijā.

Rīgā pirmo pret ebrejiem vērsto rīkojumu izziņoja Rīgas komandants Vērmahta pulkvedis Ullersbergers 2.jūlijā: «Žīdiem līdz turpmākam aizliegts stāvēt rindās. Viņi var iepirkties tikai tajos veikalos, kur rindu nav».⁷¹²

5.jūlijā Liepājas komandants korvetkapteinis Brikners (*Brückner*) izdeva plašu pret ebrejiem vērsto noteikumu kopoju, kas sastāvēja no vienpadsmit paragrāfiem.⁷¹³

Lai gan noteikumi, kas skāra ebrejus, dažādās apdzīvotās vietās bija līdzīgi, tie nebija identiski. Pirms civilā valdība ieviesa daudzos ierobežojumus, šai ziņā notika zināma improvizācija. Pastāvēja dažādas direktīvas, kas noteica, kā valkājamas dzeltenās emblēmas. Brikners Liepājā pavēlēja nēsāt labi saredzamu kvadrātveida zīmi apģērba priekšpusē un mugurpusē. Meitingers Ventpilī pieprasīja trijstūrus, ko izdalīja komandantūra. Talsu komandants lika valkāt apļus priekšpusē un mugurpusē. Daugavpils komandants pavēlēja nēsāt dzeltenas piecstaru zvaigznes: vienu uz krūtīm, vienu uz muguras un vienu uz kreisās kājas virs ceļa. Rīgas komandants vēlējās, lai krūšu labajā pusē tiktu nēsāta sešstarainā Dāvida zvaigzne. Sākot ar 1941.g. 1.augustu, visā Latvijā bija noteikta sešstarainās zvaigznes nēsāšana.⁷¹⁴

⁷⁰⁹ Padomju Savienībā tās īpaši neuzsvēra. Te izpaužas atšķirība padomju un Rietumu juridiskajā domāšanā – ja Rietumos meklē pirmcēloni, tad Padomju valstī pietika ar tiešo vainīgo.

⁷¹⁰ Pirmos pret ebrejiem vērstos noteikumus, kas aizliedza viņu reliģiskās ieražas un kultūras organizācijas, izdeva padomju varas iestādes 1940.gadā.

⁷¹¹ Patiesībā SD izdeva likumus. 1941.g. 15.oktobra apkopotajā ziņojumā teikts: «...pazīšanas zvaigznes ieviesa SD; pēc tam tās apstiprināja Vērmahts un civilpārvaldes iestādes» (27. lpp.).

⁷¹² *Tēvija*, 1941.g. 2.jūl.

⁷¹³ 1. Visiem žīdiem (vīriešiem, sievietēm un bērniem) nekavējoši jāpiestiprina savām drēbēm krūšu un mugurpusē viegli saredzamas pazīšanas zīmes – drēbes gabali dzeltenā krāsā, ne mazāki par 10 × 10 cm. 2. Visiem vīriešu kārtas žīdiem, starp 16 un 60 gadi veciem, jāierodas ikdienas pl. 7 no rīta pie ugunsdzēsēju nama sabiedrisko darbu izvešanai. 3. Iepirkšanās laiks visiem žīdiem aprobežots ar laiku no pl. 10–12 priekšpusdienā. Ārpus šī laika žīdiem katra veida iepirkšanās noliegta. 4. Visiem žīdiem atļauts atstāt dzīvokļus tikai laikā no 10–12 un 15–17, izņemot pēc 2.p. pie sabiedriskiem darbiem nodarbinātos. 5. Atklātu apstādījumu un jūrmalas apmeklēšana visiem žīdiem aizliegta. 6. Visiem žīdiem jāatstāj trotuāri, sastopot vāciešus formu tērpos. 7. Katra veida satiksmes līdzekļu lietošana žīdiem aizliegta. 8. Visi žīdu veikali nekavējoši jāapzīmē ar nenomazgājamu uzrakstu «Jüdisches Geschäft» – «žīdu veikals». Uzrakstiem pēc iespējas jāatrodas pie skatlogiem, ar burtu lielumu, ne mazāku par 20 cm. 9. Visiem žīdiem nekavējoši jānodod: a) visi radio aparāti; b) visāda veida satiksmes līdzekļi (velosipēdi, motocikleti, automašīnas); c) visādi formas tērpi un piederumi, visi līdz šim nenodotie ieroči un munīcija; d) visas rakstāmmašīnas. 10. Priekšmeti nododami Toma ielā Nr. 19. 11. Šie rīkojumi stājas nekavējoši spēkā. Žīdu personas, kas šos rīkojumus nepildīs, sodīs visbargākā kārtā. Vietējais komandants *Brückner*, *Korv. Kapt. U.A.* (Sk.: *Kurzemes Vārds*, 1941.g. 5.jūl.) Hannoveres Zemestiesas tiesneši E. Grauela spriedumā atzīmē, ka nav zināms, cik lielā mērā šī Briknera pavēle pauz armijas un cik – SD intereses.

⁷¹⁴ Vestermanis M., *Tā rīkojās vēрмаhts*, 68., 69. lpp. Jelgavā daudzas pavēles izdeva M. Vagulāns. Piemēram, visi pastāvīgie iedzīvotāji, gan klātesošie, gan promesošie, bija jāreģistrē Drošības policijas pārvaldē. Tiem, kas nepakļāvās šim rīkojumam, draudēja sods. Jelgavas Drošības policija arī izdeva direktīvas pagastu

Likums par geto izveidošanu

Likumiem par geto izveidošanu ir divi pirmavoti: SD jūlija pavēle reģistrēt Rīgas ebrejus un H. Lozes «vadlīnijas» ebreju jautājumā, kas aplūktas iepriekš. Ebreju ieslodzīšana geto sīkāk iztirzāta 11. nodaļā.

H. Himlera un R. Heidriha pavēles⁷¹⁵

Bruno Štrekenbahs un Reinharde Heidrihs ideju, kas vēl nebija pavēle, par padomju ebreju iznīcināšanu⁷¹⁶ pavēstīja einzacgrupu un komandu vadībai mācību laikā robežapsardzes skolā Prečā un Dībenā Saksijā 1941. g. pavasarī.⁷¹⁷ Sīkākas instrukcijas R. Heidrihs deva Šmīdebergā, Berlīnes tuvumā, 1941. g. 17. jūnijā, četras dienas pirms Barbarosas plāna realizācijas sākuma.⁷¹⁸ Dažādas šo instrukciju daļas tika atkārtotas rakstiski vēlāk, kad Vācijas karaspēks bija šķērsojis padomju robežas, – 29. jūnijā un jūlija sākumā.

17. jūnijā R. Heidrihs mutiski vēlreiz izklāstīja to, ko vēlāk apstiprināja 29. jūnija dokumentā, kā labāk piesaistīt «iedzimtos» un atbrīvoties no nevēlamiem elementiem okupētajā teritorijā. Kā jau minējām, 2. jūlija dokumentā R. Heidrihs rakstīja:

Ceļā uz jaunokupēto teritoriju antikomunistisko un antisemitisko aprindu pašattīrīšanos nedrīkst likt nekādus šķēršļus. Tā drīzāk jāveicina, neatstājot pēdas, lai vēlāk šīs vietējās paš aizsardzības grupas nevarētu atsaukties uz tām dotām direktīvām vai politiskām garantijām.⁷¹⁹

Lai izprastu nogalināšanas operācijas Latvijā, šīm instrukcijām ir milzu nozīme, jo tās tieši konfrontē ar tēzi par spontanitāti. No R. Heidriha instrukciju viedokļa būtu grūti, pat neiespējami noteikt, vai slepkavību akcijas bijušas spontānas vai ne un kur tās organizētas. Lai gan vācieši runāja par okupēto teritoriju nomierināšanu, ar to viņi domāja, ka vispirms jānogalina visi ebreji un komunisti. Kara radītais haoss bija jāveicina un jāpastiprina. R. Heidrihs bija cerējis, ka visus ebrejus iekarotajās teritorijās iznīcinās vietējās paš aizsardzības grupas un vāciešu līdzdalība neatstās nekādas pēdas. Viņš bija domājis, ka vietējie iedzīvotāji spontānā antikomunisma un antisemitisma uzplūdā izpildīs firera pavēli bez einzacomandu piedalīšanās un pūlēm. R. Heidrihs cerēja, ka šīs slepkavības tiks veiktas, nedodot nekādus solījumus vai garantijas vietējo aizsardzības spēku vadītājiem.⁷²⁰

Taktiskā un varbūt psiholoģiskā ziņā visviltīgākā direktīva bija ietverta R. Heidriha instrukciju pēdējā paragrāfā: sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas paš aizsardzības vienības ar centralizētu vadību. Citiem vārdiem, bija jāraugās, lai latviešu grupu «pašattīrīšanās» nepārvērstos par reģionāla vai nacionāla paš aizsardzības tīkla izveidi. Organizācijas grožiem bija jāpaliek tikai Drošības policijas un SD rokās.

Einzacgrupu vadītāji pūlējās ievērot instrukcijas, bet, kā V. Štālekera atzīmēja, šī plāna fāze bija neveiksmīga. Grautiņus neizdevās realizēt, jo instrukcijās bija pretruna: nav iespējams organizēt

policijām sapulcināt visus ebrejus un izmantot tos sabiedriskos darbos. «Par savāktajiem žīdiem sastādāmi saraksti un iesūtāmi drošības dienesta priekšniekam Jelgavā». 15. septembrī Rīgas iecirkņu policijai uzdeva garantēt, lai ebrejiem nebūtu iespējams izmantot telefonu.

⁷¹⁵ Pilnībā šīs pavēles iztirzātas Oto Olendorfa un Valtera Blūmes liecībās kara noziedznieku tiesas prāvās Nürnbergā, sk.: Nürnberg: Einsatzgruppen case 1947–1948, vol. 4, p. 133–135, 139, 140. Vēl pārliecinošāka un tiešāka analīze, īpaši attiecībā uz einzacgrupu A, rodama: Landgericht Hannover, Strafteil gegen Grauel u.a., 14 October 1971, p. 21–36.

⁷¹⁶ H. Himlers nosauca ebreju nogalināšanu par «pretīgu pienākumu», kurš vāciešiem jāveic «ar prieku». To H. Himlers paziņoja pēc tam, kad bija noskatījies, kā 1941. g. augustā netālu no Minskas nogalināja grupu ebreju, sk.: Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 1, p. 332.

⁷¹⁷ Sīkāka diskusija par to, kurš kādas pavēles devis Prečas skolā, rodama darbā: Krausnick H., Wilhelm H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 157–163.

⁷¹⁸ Izvilkums no R. Heidriha 29. jūnija pavēles nr. 1 un 2. jūlija vēstule atrodas Arāja tiesas prāvas dokumentos, sk.: Urteil gegen Arājs, 21 December 1979, p. 12–14 (abi dokumenti ir daļa no: Arājs records Binder A, Documents 2a and 4). 17. jūlija instrukcijas atrodas: Nürnberg: Einsatzgruppen case, vol. 4, p. 123–132; sk. arī: *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42*.

⁷¹⁹ Arājs Trial Records: Arājs indictment, p. 58; verdict, p. 13.

⁷²⁰ To, ka vācieši vēlējās spontānu sacelšanos, apstiprina arī E. Treiguts-Tāle sava darba *Latvieši, karš ir sācies!* 2. grāmatā. Kara sākumā Dr. Trauberts no Antikominternes līgas bija angažējies E. Treigutu-Tāli propagandas un direktīvu raidījumiem no Kēnigsbergas. Izlasījis E. Treiguta-Tāles runas uzmetumu, Tauberts bija jautājis: «..kāpēc jūs prasāt atbrīvot ieslodzītos, apsargāt tiltus, spēkstacijas, noliktavas utt. un vajāt atkāpjošos Sarkano armiju, bet neaicināt tautu uz sacelšanos?» E. Treiguts-Tāle apsollījis, fronteī tuvojoties, raidīt kareivīgākus aicinājumus. Tauberts bijis apmierināts ar atbildi. Sk.: *Latvieši, karš ir sācies!*, 81., 82. lpp.

spontanitāti. R. Heidriha direktīvas patiesībā ilustrē faktu, ka īsta spontanitāte SD nebija pieņemama, ka nacistu psiholoģiskais raksturs nepieļāva «spontānus» grautiņus. 7.jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* ziņots, ka Rīgā izraisītā grautiņā nogalināti 400 ebreji, bet šodien vairs nav iespējams noskaidrot, kas bija slepkavas un kur tas notika. Pirmos 100 ebrejus Rīgā nogalināja Štālekera vīri, bet par šo asinspirti saglabājies maz liecību. Daugavpilī un Liepājā grautiņus nemaz nemēģināja uzsākt.⁷²¹

Otrajā fāzē vācieši lauku pilsētās bija iecerējuši slepkavības īstenot ar pašaizsardzību komandantūru palīdzību, kas izvērtās sekmīgāks iznīcināšanas veids.

Einzacgrupa A Latvijā

Pirms ieiešanas iekarotajās teritorijās einzacgrupa A pēdējoreiz apstājās Gumbinenē. Te grupai pievienojās Kārtības policijas vīri no 9. bataljona; visa grupa sadalījās trīs daļās un, kā jau redzējām, pa trim ceļiem devās iekšā Latvijā.

EG komandas bija iecerējušas izmantot dažādu taktiku. To izvēlētais *modus operandi* bija paveikt savu uzdevumu un tad virzīties tālāk, vairāk vai mazāk turoties frontes līnijas un karaspēka tuvumā. V. Štālekera šo taktiku – ebreju nogalināšanu kauju aizsegā – atbalstīja. Vairākas reizes šaušanas operācijas viņš nodēvēja par «kaujas akcijām». Einzacgrupai bija dota pavēle nodrošināt frontes aizmuguri, iztīrot to no ebrejiem un komunistiem. Lai kā H. Himlers un R. Heidrihs izprata atšķirību starp jēdzieniem *ebrejs* un *komunists*, kad pavēles tika dotas šāvēju vienībām, kā arī īpaši izvēršot propagandu, ebreji un boļševiki allaž tika minēti ciešā saistībā. Kā teicis kāds latviešu propagandists: «Komunisms ir tas pats, kas žīdisms, un žīdisms – tas pats, kas komunisms». Saistība tika uzturēta pat tad, kad cilvēki šaušanas vietās zināja: ebrejus nogalina tādēļ, ka viņi ir ebreji.

Austrumu holokausta literatūrā lielākoties ir izplatīts viedoklis, ka EG bija skaitliski pārāk mazas, lai paveiktu iecerēto, tātad slepkavošanai nācās mobilizēt arī Austrumeiropas fašistus. Daudzi latvieši, lietuvieši, igauņi, krievi un ukraiņi, dažādu motīvu vadīti, piedalījās šaušanas akcijās, taču, ja R. Heidriha vīri gribētu, viņi tās būtu veikuši saviem spēkiem. Latviešu pašiesaistīšanās slepkavošanā, kuru vācieši gan apsvēica, viņiem nebija nepieciešama. Slepkavošanas periodā Arāja komandā nebija vairāk par 300 vīriem, un viņi nogalināja apmēram pusi Latvijas ebreju. Rumbulas akcijā 12 F. Jekelna vīri divu dienu laikā nošāva ap 25 000 ebreju.

Izmantodami vietējos iedzīvotājus, vācieši iedzīvojās arī nepatikšanās. Viņi daļēji zaudēja kontroli pār šaušanas akcijām, paplašinājās slepkavību līdzzinātāju loks, un vietējie slepkavas zināmā mērā kļuva par vāciešu uzraudzītajiem. Daži vācieši iebilda pret vietējo izmantošanu, vēl citi, kā redzējām, ieteica atbrīvoties no šaušanas lieciniekiem, savukārt nošaujot viņus pašus. Taču pār šiem apsvērumiem virsroku ņēma citi – praktiskāki, «morāli tīrāki» un likumīgāki: vietējie iedzīvotāji mazināja nāvētāju psiholoģisko un morālo slogu; juridiskā atbildība zināmā mērā tika novelta uz «iedzimtajiem»; te bija saskatāma F. Dostojevska apcerētā radniecība starp slepkavām un nozieguma līdzdalībniekiem, starp atkarību un šantāžu. Runājot konkrēti par grautiņu taktiku, Rauls Hilbergs piezīmē:

Īsi sakot, grautiņiem bija jāklūst par aizsargāšanās ieroci, kuru pavērst pret apsūdzētāju, vai šantāžas elementu, kuru varētu izmantot pret vietējiem iedzīvotājiem.⁷²²

Grūti saprast, tieši kuru H. Himlers un R. Heidrihs ar slēpšanos aiz «iedzimto» muguras plānoja piemulķot: starptautisko sabiedrību, vācu tautu, pakļautās tautas Austrumu teritorijās vai upurus – ebrejus un komunistus? Paraugoties atpakaļ, šķiet, ka nacistu slēpšanās gambīts atbildības novelšanā uz vietējiem ir bijis sekmīgs.⁷²³

Nogalināšanas šabloni

Visas šaušanas akcijas Latvijā, lai kas un kādas tautības būtu bendes, notika fīrera pavēles kontekstā. Pavēlē slēpās iespēja aizmiglot šo norišu kriminālo raksturu: tā nešķiroja komunistus – politisku kategoriju – no ebrejiem – reliģiskas un etniskas kategorijas. Abu kategoriju nonāvēšana bija noziegums, bet abu sajaukšana mulsināja un padarīja slepkavības vieglāk panesamas to veicējiem. Abu

⁷²¹ Nacistu izvirzīto grautiņu tēzi pārtvēra un izvērša VDK pēckara propaganda. VDK versijā tika apgalvots, ka pirmajā kara nedēļā latviešu gvarde aizbēgusi no pilsētas. Makss Kaufmans, kura darbs ir nozīmīgs daudz agrīno okupācijas notikumu atspoguļojuma aspektā, arī atbalstīja spontanitātes tēzi.

⁷²² Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 1, p. 310.

⁷²³ Jāatzīmē, ka slepkavību noklusēšana 1941.g. bija ļoti veiksmīga. Ja vien Somijas, Zviedrijas, Lielbritānijas un ASV izlūkošanas dienesti neslēpj no mums savu informāciju, pasaule par slepkavībām Baltijā uzzināja tikai 1942.g. otrajā pusē.

katēriju jaukšana zināmā mērā turpinājās, gan neveiksmīgi, kara noziegumu tiesu prāvās, īpaši O. Olendorfa lietā. R. Heidrihs un V. Štālekers ieviesa arī divkosīgu vārda «grautiņš» lietojumu. Vēl joprojām tiek mēģināts pierādīt, ka šaušanas akcijas Austrumeiropā bija īsti grautiņi, vietējo iedzīvotāju spontānas darbības rezultāts. Grautiņš jau kopš 30. gadu vidus bija nacistu iemīlots vārds. Tie paši cilvēki – R. Heidrihs un H. Himlers – jau 1938.g. tā sauktajā Kristāla naktī organizēja grautiņu, kuru nacistu partija gribēja pasludināt par visas vācu tautas sacelšanos pret ebrejiem. Ar šo plānu R. Heidrihs izgāzās, taču, neskatoties uz to, 1941.g. viņš šo ideju atjaunoja un centās – arī neseismīgi – ieviest Austrumeiropā.

Pirmās slepkavības Latvijā

Pierādījumi par pirmajām slepkavībām Latvijā, kas notikušas pirms 7.jūlija, ir visai fragmentāri. Tas izdarītas ļoti drīz pēc iebrukuma, kad cilvēki vēl vairījās no lodēm, dzīvodami pagrabos un mežos, un kad bija maz liecinieku. Salīdzinājumā ar visu okupācijas posmu agrīno upuru skaits bija mazs. Varam arī secināt, ka sākumā, pēc grautiņu neveiksmēm, nāvētāji bija vācieši – vai nu militārpersonas, vai EK locekļi. Vispār latvieši bieži vien nespēja saskatīt atšķirības starp SS, SD vai Vērmahtu. Pretēji plaši izplatītajam viedoklim, kuru propagandēja VDK, nav nekādu dokumentu vai tiešo aculiecinieku, kas apgalvotu, ka okupācijas pirmajās stundās vai pirmajās dienās notikušas Latvijas partizānu izdarītas slepkavības.

Pati pirmā ebreju slepkavība Latvijā notika kara otrajā dienā, 23.jūnijā, Grobiņā. 23.jūnija naktī draudzes kapsētā bija nogalināti seši vietējie ebreji, to skaitā arī pilsētas aptiekārs.⁷²⁴ Slepkavas droši vien bija EK 1a locekļi, jo, pēc V. Štāleķera teiktā, EG A šķērsoja padomju robežu 23.jūnijā, un vienībai nebūtu grūti vakarā sasniegt Grobiņu. Kā jau R. Heidrihs bija instruējis EK, slepkavības vieta atradās netālu no frontes līnijas, tur bija pamesti sarkanarmiešu līķi un dzirdami šāvieni.

Iespējams arī, ka atsevišķu komunistu vai ebreju grupu slepkavības notika, V. Štāleķeram, viņa padotajiem un M. Zandbergeram ienākot Latvijas centrālajā daļā. V. Štāleķera stilam bija raksturīga ebreju vai komunistu grupas nogalināšana, it kā atstājot vizītkarti. No propagandas viedokļa bija svarīgi nogalināt komunistus un ebrejus vienlaikus, lai parādītu saistību starp viņiem. 2.jūlijā Bauskā pie Mēmeles tilta vāciešu vienība nošāva 10 sarkanarmiešus, piecus latviešus un piecus ebrejus.⁷²⁵ Ir arī zināms, ka 28. vai 29. jūnijā, pirms vēl Daugavas labais krasts bija nonācis vāciešu rokās, Pārdaugavā bija apcietināti vairāki ebreji. Kamēr Rīgas ieņemšana turpinājās, vācu virsnieki iegriezās Pārdaugavas mājās un pavēlēja visiem vīriešiem doties uz Uzvaras laukumu. Tās pašas dienas vakarā latviešu vīrieši pārnāca mājās, bet ebrejus paturēja, un tie nekad vairs neatgriezās savā ģimenē.⁷²⁶

Mēs zinām, ka EK locekļi, īpaši V. Štāleķers, iecerēja izpildīt R. Heidriha pavēli par ebreju grautiņu izraisīšanu. Lai gan V. Štāleķers mudināja M. Zandbergeru lietot šo taktiku arī Igaunijā, pats viņš vairākkārt žēlojās, ka grautiņu rīkošana Latvijā neveicas.

Latvijā bija ievērojami grūtāk sākt tīrīšanas operācijas un grautiņus. Tomēr, attiecīgi ietekmējot latviešu Palīgpoliciju, kļuva iespējams uzsākt Rīgā žīdu grautiņu, kura laikā tika sagrautas visas sinagogas un nogalināts apmēram 400 žīdu. Tā kā Rīgas iedzīvotāji ļoti ātri nomierinājās, grautiņi neturpinājās.⁷²⁷

Biļetens *Ereignismeldungen* noklusē pašas pirmās slepkavības. Nogalināšanas akcijas Latvijā pirmoreiz pieminētas 28.jūnija un 1.jūlija ziņojumā, 1.jūlija ziņojumā atzīmēts, ka 1.a einzackomanda veikusi akcijas Durbē, Grobiņā, Priekulē un Asītē, kur nonāvēts 41 cilvēks. Nākamreiz par akcijām Latvijā runāts 4.jūlija ziņojumā no Rīgas. Tajā konstatēts, ka grautiņi sākusies (*laufen an*). Par Liepāju, kur vācieši sastapās ar negaidītu pretestību, ziņojumā teikts: «Kā ziņo no 18. armijas štāba, arī Liepājas

⁷²⁴ To man stāstīja Andris Kadeģis, kurš, tolaik septiņgadīgs zēns, kopā ar vecmāmiņu nav ticis mājās, jo sākusies kauja un viņam bijis jāpārnākšņo Grobiņas mācītāja mājā. Viņš atceras, ka redzējis baznīcā ieslodzītos ebrejus; aptieknieks gribējis, lai zēna vecmāmiņa aiznes kādu zīmīti viņa sievai. Nākamajā rītā visi tikuši noslepkavoti. Tas it kā izdarīts tādēļ, ka bijis nogalināts kāds vācu kareivis. Intervija ar A. Kadeģi 1985.g. 15.jūnijā.

⁷²⁵ Šī notikuma dokumentāciju sk.: Vestermanis M., «Der lettische Anteil and der «Endlösung»», S. 431.

⁷²⁶ To man apstiprināja divi liecinieki – Gunārs Ozols un Jurģāna kundze –1990.g. 14.martā. Abi liecinieki atcerējās, ka viņu tēvi visu dienu pavadījuši Uzvaras laukumā, un Jurģāna kundze atcerējās, ka ebreju ģimenes tēvs, kurš dzīvojis vienu stāvu augstāk, vairs nav pārnācis. Viņas tēvs pēc atgriešanās bijis nikns uz dažiem latviešiem, kas uzrādījuši ebrejus. Makss Kaufmans darbā *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, gan neminēdams datumu, nosauc Uzvaras laukumu kā vienu no pirmajām slepkavošanas vietām (59. lpp.). Kā upurus viņš piemin advokātu Heidemanu un fabrikantu Rozentālu.

⁷²⁷ Stahleker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 17, 18.

civiliedzīvotāji iesaistījušies cīņā pret vāciešiem. Tādēļ līdzās EK 1a arī daļai EK 2 pavēlēts bez žēlastības tikt galā ar radušos situāciju».

Ziņojumos rodami būtiski pierādījumi, kas liecina, ka slepkavības Durbē, Priekulē un Asītē izdarījuši vācieši; viņi nogalinājuši arī 100 cilvēku Rīgā, atbēdzoties par 20 «nonāvētajiem» vāciešiem.⁷²⁸ Ja var ticēt V. Štālekeram, pirmā plašākā latviešu piedalīšanās pret ebrejiem vērstā akcijā notikusi 4.jūlijā, kad dedzināja sinagogas. V. Štālekers teicis M. Zandbergeram, ka viņš pamudinājis latviešu Palīgpoliciju nodedzināt sinagogas.⁷²⁹

Līdz ar sinagogu dedzināšanu kulmināciju sasniedza pirmais izrēķināšanas vilnis, kas bija sācies 1.jūlijā. Lai gan Rīgas ebrejiem bija jācieš dažādi publiski pazemojumi, lāgiem viņus arestēja un izlaupīja viņu dzīvokļus, nekādas masu slepkavības vēl nenotika. Kā liecina pierādījumi, pirmā masu slepkavība Rīgā bija tā, kurā pēc V. Štālekera pieprasījuma tika nogalināti 100 ebreji, tā varēja notikt 3. jūlija naktī.⁷³⁰

1. jūlijs Rīgā

Iegūt patiesu priekšstatu par notikumiem Rīgas okupācijas pirmajā dienā no pretrunīgajām liecībām un apgalvojumiem ir gandrīz neiespējami. Taču tas nenozīmē, ka mums nav jāpūlas panākt, lai tās dienas notikumi tiktu ticami rekonstruēti. Kopš tiem laikiem ir rakstīti memuāri un uzklautas liecības, kurās parādās daži kopīgi elementi. Arī vācieši, pat Drošības policija, ir atstājuši pierādījumus – gan tikai daļējus, jo viņi vēlējās visu glabāt noslēpumā. Pēc kara padomju varas pārstāvji sev vien zināmu iemeslu dēļ uzskatīja par svarīgu noklusēt faktus par Rīgas okupācijas pirmajām dienām. Kādā VDK brošūrā notikumi attēloti šādi:

Desmit dienas, no 1.jūlija līdz 11.jūlijam, galvenie ebreju likteņu noteicēji Rīgā bija latviešu fašisti. Citās pilsētās viņu vara turpinājās vēl ilgāk, līdz tai dienai, kamēr ebreju lietu kārtošanu savās rokās pārņēma vācu civilpārvalde un vācu drošības policija, gestapovieši.

Jau pirmajās dienās pēc Latvijas okupācijas, kad vācu iebrucēji vēl pat nebija paguvuši dot attiecīgus norādījumus un Latvijas teritorijā vēl nebija iesakņojies gestapo tīkls, šie latviešu fašisti parādīja lielu aktivitāti mierīgo iedzīvotāju iznīcināšanā [...] Vācu armijas pirmās daļas ienāca Rīgā 1941.g. 1.jūlija dienas vidū. Tajā laikā Rīgas radiofonā ieradās pulkvežleitnants Veiss, bijušais Latvijas militārais atašējs Tallinā, un pavēlēja diktoram nolasīt paziņojumu, kurā latvieši tika uzaicināti ierasties Rīgas latviešu biedrības namā, lai stātos pie «iekšējā ienaidnieka» iznīcināšanas.

Kas bija šis iekšējais ienaidnieks? [...] padomju valsts iestāžu darbinieki, viņu piederīgie, [...] antifāšisti, taču lielāko tiesu ebreji neatkarīgi no viņu nodarbošanās. Jau nākamajā un tai sekojošās dienās šo atbildi varēja vēl tuvāk precizēt. Veisa un pāris desmit citu latviešu virsnieku, kā arī prohitleriskās fašistiskās latviešu organizācijas «Pērkonkrusts» vadītāju organizētās bruņotās latviešu fašistu vienības par «iekšējiem ienaidniekiem» uzskatīja galvenokārt Rīgas un citu pilsētu turīgākos ebrejus.⁷³¹

Citāda versija par pirmajām dienām Rīgā lasāma Maksa M. Kaufmana darbā *Die Vernichtung der Juden Lettlands*:

30.jūnijs – pārmaiņu diena – bija ļoti mierīgs. Bija redzami tikai nedaudzi Sarkanās armijas kareivji. Ielās nebija cilvēku, tikai daži tanki ielu stūros, kas sedza Sarkanās armijas atkāpšanos. Latvieši gatavojās ienaidnieka uzņemšanai. Viņi bija izvilkuši no arhīviem sarkanbaltsarkanos Latvijas karogus un piedevām sagatavojuši dažus kāškrustus. Pērkonkrusts jau kaldināja plānus, kā mūs iznīcināt, un viņi nešaubījās, ka ienaidnieks padosies.

1.jūlijā Vācijas armija ieņēma pilsētu. Latvieši apsveica ienaidnieku, gērbušies svētku drēbēs, ar puķēm rokās. Visas mājas rotāja karogi. Pa radio skanēja vecā Latvijas himna (*Dievs, svētī Latviju!*) un arī Horsta Vesela dziesma (*Horst Wessel-Lied*). Tas viss ļoti spēcīgi iespaidoja latviešus, kas domāja, ka sākusies jauna Latvijas neatkarības ēra. Taču tā visa bija vāciešu labi sagatavota priekšspēle. Oficiāli vācieši nepielietoja varu pret latviešiem un vēlāk neļāva latviešiem spēlēt viņu himnu. Tai pašā dienā latvieši pa radio paziņoja, ka, jau sākot ar 1941.gada 1.jūliju, visi nacionālistiski noskaņotie latvieši pieteiksies cīņām

⁷²⁸ M. Zandbergers liecināja, ka saskaņā ar V. Štālekera teikto to izdarījuši viņa vīri, sk.: Nürnberg: Einsatzgruppen case, 1947–1948., vol. 4, p. 2181.

⁷²⁹ Turpat, 2180. lpp.

⁷³⁰ Tas izriet no M. Zandbergera liecības. Kad 4.jūlija rītā pirms aizbraukšanas no Rīgas viņš iegājis viesnīcā atvadīties, V. Štālekers pateicis viņam par 100 nogalinātajiem, sk.: turpat, 2181. lpp. Par šo slepkavību nav citu pierādījumu kā tikai V. Štālekera paziņojums biļetenā *Ereignismeldungen*. Pirmās ebreju slepkavošanas patiesi varēja notikt Daugavas kreisajā krastā.

⁷³¹ *Kas ir Daugavas vanagi*, 11., 12. lpp.

pret iekšējo ienaidnieku (ebrejiem) .. Vēstījums latviešu nacionālistiem ir saistīts ar latviešu kapteiņa Veisa vārdu .. Pirmajā dienā ielās neparādījās neviens ebrejs un vēl nenotika nekādi ekscesi.⁷³²

Salīdzinājumā ar VDK izklāstu Maksa Kaufmana versija ir daudz pilnīgāka un precīzāka. Divi izšķirošu faktu vērtējumi saskan: ka galveno lomu briesmu darbos spēlēja latvieši un ka tie bija latvieši, nevis V. Štālekers, kas plānoja un izdarīja pirmās ebreju slepkavības. Abās versijās saskan arī, ka plānus par Rīgas ebreju nogalināšanu bija kaldinājis pulkvedis-leitnants V. Veiss. VDK un M. Kaufmana versijās ievērojami atšķiras datums, kad sākās izrēķināšanās. M. Kaufmans domāja, ka tas ir 2.jūlijs.

Abi vērtējumi satur vairākas kļūdas: M. Kaufmanam tās ir nezināšanas kļūdas, jo viņam nācās rakstīt, neizmantojot arhīvu materiālus, VDK – tīšas kļūdas. Salīdzinot abas versijas, redzam vismaz četras kļūdas.

Pirmkārt, Pērkoņkrusts 30.jūnijā un arī okupācijas pirmajās dienās nebija spējīgs perināt kādus plānus vai izdarīt noziegumus. Lielākā daļa galveno kolaborantu, ieskaitot pulkvedi-leitnantu V. Veisu, nebija Pērkoņkrusta biedri. Ulmaņa režīma laikā neviens latviešu virsnieks nevarēja atklāti būt Pērkoņkrusta biedrs. Daži pērkoņkrustieši ienāca Latvijā kopā ar vāciešiem, bet 1.jūlijā viņi vēl nebija sasnieguši Rīgu. Nacistu okupācijas pirmajos mēnešos Pērkoņkrusts darbojās postoši un šķeltnieciski, bet tā ietekmes sfērā neietilpa slepkavību plānošana un realizēšana. Pērkoņkrustiešu noziegums bija ideoloģisks: viņi bija visspēcīgāk saistīti ar antisemitisma propagandu.

Otrkārt, lai gan V. Veiss bija viens no augstu stāvošiem kolaborantiem, viņa funkcijās neietilpa ebreju nogalināšana. Viļa Hāznera tiesas prāvā V. Veiss tika daļēji attaisnots.⁷³³ Viens no padomju propagandas mērķiem pēc kara bija saistīt latviešu šucmaņu vienību aktivitātes ar Arāja komandas darbību. Līdz šim neviena apsūdzība ne pret vienu no V. Veisa pakļautībā esošajiem šucmaņu vienību locekļiem nav tikusi pierādīta.

Rīgas radioaidījumu saturs 1.jūlijā prasa īpašus komentārus. Te sakņojas trešā kļūda. Ir bijis daudz strīdu par to, kas runāts un kas spēlēts šīs dienas rītā. Vai pulkvedis-leitnants V. Veiss runājis radiofonā pats vai viņa vēstījums nolasīts? Vai viņš aicinājis cīnīties pret «iekšējiem ienaidniekiem» vai «pašmāju ienaidniekiem», un vai šāda frāze ir sinonīms ebreju nogalināšanai?

Valsts filmu uzņēmuma darbinieku grupa A. Jekstes vadībā 1.jūlija rītā pārņēma Rīgas radio. Plkst. 9.45, apmēram četras stundas pirms tam, kad vācu armija šķērsoja Daugavu, Jekstes ļaudis sāka raidīt mūziku un ziņas. Nav iemesla domāt, ka V. Veisam būtu kāds sakars ar šiem raidījumiem, un mūsu rīcībā esošā ieraksta kopija liecina, ka runa par cīņu pret «iekšējiem ienaidniekiem» nemaz nav bijusi. A. Jekste nolasīja pats savu paziņojumu. Lai gan tas saturēja antisemitisku izteikumu par «komunismu un židismu», tajā nebija aicinājuma patriotiem cīnīties pret «pašmāju ienaidnieku». A. Jekstes nolasītais ziņojums pauda pateicību Hitleram un vācu armijai par Latvijas atbrīvošanu. Par organizēšanos tajā bija teikts:

Pilsoņi, kas vēlas ņemt daļību kārtības uzturēšanā Latvijas galvaspilsētā Rīgā, tiek lūgti sapulcēties pie pasta ēkas centrā. Jo katrs latvietis ir saimnieks savā zemē. Pulcēsimies zem Latvijas sarkanbaltsarkanā karoga.

Ziņojums beidzās ar aicinājumu vecajam Kalpaka laika virsnieku korpusam, kuru aicināja iesaistīties pulkveža-leitnanta V. Veisa vai E. Kreišmaņa vadītajās vienībās:

Virsnieki, instruktori, kareivji, kas esat vēl dzīvi, vecie partizāni un 1919.g. kara dalībnieki, nākat pie mums. Mēs jūs gaidām palīgā katrā vietā un laikā.⁷³⁴

Protams, varēja eksistēt vēl kāds paziņojums, bet, tā kā VDK izklāstītajā versijā daudzas detaļas sakrīt ar A. Jekstes nolasīto, varam domāt, ka pa radio nolasīts tikai viens paziņojums. Gan A. Jekstes, gan VDK versijas satur aicinājumu nākt un organizēt; starpība tikai tā, ka A. Jekstes paziņojums lūdz virsniekus ierasties laukumā pie pasta un radiostacijas, bet VDK versijā vīri tiek pulcināti Latviešu

⁷³² Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 48–50.

⁷³³ ASV Tieslietu departaments 1977.g. apsūdzēja Vili Hāzneru ebreju slepkavošanā Latvijā, bet ticamu pierādījumu trūkuma dēļ V. Hāzners tika attaisnots.

⁷³⁴ Informācija par radio ieņemšanu 1.jūlija rītā atrodama: *Hallo, Latvija!*, nr. 1, 1941.g. 5.jūl. A. Jekstes runas tekstu sk.: LVVA, P-97. f., 1. apr., 4.l., 33. lp. A. Jekstes runā tomēr ir viens antisemitisks izteiciens un sirsnīgs apsveikums Hitleram.

biedrībā, t.i., «Māmuļā», Merķeļa ielā. Taču pulkvedis-leitnants V. Veiss 1.jūlijā neatradās nevienā no šīm vietām. Viņš bija iekārtojies Sarkanā Krusta mītnē Elizabetes un Tērbatas ielas stūrī.⁷³⁵

Aicinājums cīnīties pret «iekšējo ienaidnieku» kļuva par nacistu propagandas galveno saukli, taču tas nonāca aprītē tikai vēlāk jūlijā. Ja V. Veiss būtu nolastījis sev piedēvēto paziņojumu, tas droši vien tiktu publicēts *Tēvijā*. Taču tur tā nav. *Tēvijas* pirmajā numurā, lai gan tajā bija daudz propagandas, nebija rakstu par cīņu pret «iekšējo ienaidnieku». Tur bija gan publicēts kāds V. Veisa paziņojums, taču pretējs VDK versijai. Tai vietā, lai kūdītu ļaudis cīņai pret «pašmāju ienaidnieku», V. Veiss aicina nekavējoši nodot ieročus.⁷³⁶ Attiecībā uz mūziku, kāda skanēja Rīgas radio, M. Kaufmanam trūka precizitātes. Pirmā dziesma, kuru spēlēja, nebija vis *Dievs, svētī Latviju!*, bet gan *Svēts mantojums šī zeme mūsu* – Ulmaņa laika dziesma. Tas vēlreiz pierāda, ka Pērkoņkrusta vīri 1.jūlijā nepārvaldīja Rīgu. Nekas neliecina, ka būtu spēlēta Horsta Vesela dziesma. Citādi tas būtu atzīmēts Rīgas radiožurnālā *Hallo, Latvija!*.⁷³⁷

Ceturtkārt, runājot par karogiem Rīgā, arī M. Kaufmanam nav taisnība. Rīgas radio aicināja izkārt karogus, bet 1.jūlija Rīgas fotouzņēmumos redzami laimīgu cilvēku pūļi ielās un sievietes ar puķēm, taču ir ļoti maz Latvijas karogu un neviena Vācijas karoga. Vienīgais nacistu karogs Rīgā 1.jūlijā bija tā pagaidu variants vienā no radiotorņiem.⁷³⁸ Padomju kontrolēto presi nomainīja nacistu preses izdevumi, un necenzētas Latvijas preses vispār nebija. Nacistu režīms nekontrolētu presi nevarēja pieļaut. Kā jau redzējām, pēc viena numura iznākšanas avīzi *Brīvā Zeme* 1.jūlijā slēdza. V. Štālekers aizliedza tās izplatīšanu un pavēlēja izdot *Tēviju*.⁷³⁹ *Brīvā Zeme* bija Ulmaņa laiku valdības avīzes nosaukums, un arī tas norāda, ka Pērkoņkrusts nevarēja pārvaldīt situāciju Rīgā. *Brīvās Zemes* saturs var šo to liecināt par latviešu noskaņojumu vācu okupācijas priekšvakarā. Lappuses labajā augšējā stūrī ir Hitlera portrets; rakstā izteikta pateicība fireram un «neuzvaramajai» vācu armijai. Tajā ir viens antisemitisks paziņojums, bet salīdzinājumā ar īsto nacistu propagandu, kādu izvērta Pērkoņkrusta redaktori, kad bija pārņēmuši Latvijas presi, šis paziņojums ir maigs.⁷⁴⁰

Visumā avīze ir mērena. *Brīvā Zeme* pārpublicēja ziņojumu no Kreišmaņa štāba Merķeļa ielā 13. Ziņojums aicina visus atgriezties savās darbavietās un turpināt kalpot un strādāt tēvzemei. Tas lūdz pieteikties visus policistus, ugunsdzēsējus, medicīnas speciālistus un Rīgas transporta darbiniekus un sākt veikt savus ikdienas pienākumus. Lūgti pieteikties arī visi tie, kas cietuši no sarkanā terora. Visi bijušie skauti, kas vecāki par 18 gadiem, saņēma uzaicinājumu sapulcēties operas apstādījumos. Pilsoņus, kam ir ieroči vai ziņas par ieročiem, aicināja reģistrēt tos štābā. Tika izteikts brīdinājums, ka bez štāba atļaujas apsardzē nedrīkst darboties neviena komanda, nedz arī atsevišķas personas. «Kārtības sargu pazīšanas zīme ir balta lente ar sarkanu krustu ap piedurkni», atgādināja ziņojums.

Īpašā bijušās Latvijas armijas karavīriem domātā paziņojumā pieteikties Merķeļa ielā 13 tika aicināti «kalpakieši, Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri, Latvijas karavīri».

Avīzē bija arī kāds paziņojums, kas attiecās uz «pašmāju ienaidniekiem», taču tur nebija aicinājuma tos nogalināt. Tajā lasāms:

Šī armija, nožēlojama un satriekta, tagad bēg panikā no mūsu zemes. Latvieši, nenogaliniet šos nožēlojamus cilvēkus, atbrūņojiet viņus un saņemiet gūstā un tikai tur, kur pret jums vēršas kāda pretestība, to tūdaļ nekavējoties ar visu stingrību novēršat. Latvieši, ieņemiet tagad visus svarīgākos punktus, milicijas iecirkņus pilsētās, telefonu centrāles un pagastu valdes laukos.⁷⁴¹

⁷³⁵ Intervija ar V. Neimani 1991.g. 21.septembrī. Pulkvedis-leitnants V. Veiss bija viens no Latvijas virsniekiem, kas organizēja militāru un policijas vienību, taču viņa vīri sākumā nēsāja piedurkņu apsējus ar sarkano krustu, nevis «sarkanbaltsarkanās lentes», kā raksta M. Kaufmans. Sarkanbaltsarkanās lentes ieviesa pēc Ullersbergera pavēles, kas bija iespiesta *Tēvijā*.

⁷³⁶ *Tēvija*, 1941.g. 1.jūl.

⁷³⁷ Rīgas radio pat nebija *Deutschland über Alles* skaņu ieraksta. V. Neimanis atceras, ka radio ļaudis gribēja dabūt šādu ierakstu no Vērmahta (intervija ar V. Neimani 1991.g. 21.septembrī).

⁷³⁸ *Hallo, Latvijai*, nr. 1, 1941.g. 5.jūl.

⁷³⁹ *Tēvijas* pirmais numurs bija datēts ar 1.jūliju, bet patiesībā tas iznāca 2.jūlijā. Doma par V. Štālekera ierašanos Rīgā ar daļēji sagatavotu *Tēviju* varētu nebūt aplama. *Tēvijas* korespondents Jānis Vītols atceras, kā *Tēvijas* redakcijas ēkas gaitenīs tirgota liela kaudze laikrakstu krievu valodā, kuros stāstīts par gaidāmo Ļeņingradas krišanu. Saruna ar Jāni Vītoli 1985.g. 20.septembrī.

⁷⁴⁰ Apvainojošais izteikums ir šāds: «Zem vācu armijas varenajiem triecieniem jau ļodzās Kremļa mūri, un.. vecie Maskavas zvani drīz ziņos galu komunismam, šim žīdu–aziātu ārprātam, tirānijai, visnežēlīgākam teroram, kādu pasaule jebkad piedzīvojusi». *Brīvā Zeme*, 1941.g. 1.jūl.

⁷⁴¹ Turpat.

Vienīgā persona, kas vēl bez A. Jekstes teica uzrunu pa radio, ir pulkvedis Ullersbergers, vācu okupācijas armijas Rīgas komandants.

Vācijas slavas vaiņagotai armijai bija liels prieks atbrīvot veco, sirmo Rīgu no boļševiku jūga. Mēs apsolām, ka kopā ar latviešiem cīnīsimies plecu pie pleca līdz pēdējā boļševika padzīšanai no šīs zemes. Dievs, svētī Latviju!⁷⁴²

Ullersbergers arī neakceptēja E. Kreišmaņa Latvijas armijas izveides plānu; 1.jūlijā viņš paziņoja par latviešu Palīgpolicijas (*Hilfspolizei*) organizēšanu pulkveža V. Skaistlauka vadībā.⁷⁴³ Sarkanbalt-sarkano lenti ap piedurkni neizvēlējās latvieši – tāds bija Ullersbergera rīkojums. Viņš arī pieprasīja, lai visi latviešu Palīgpolicijas vīri nēsātu līdzīgu numurētu personas apliecību. Ullersbergera pirmā pavēle pēc ienākšanas Rīgā 1.jūlijā bija par komandantstundas noteikšanu no plkst. 10 vakarā līdz 6 rītā. Vārdu sakot, vācu okupācijas armija, tāpat kā visi iekarotāji, pilnībā kontrolēja okupēto teritoriju.⁷⁴⁴

2. un 3. jūlijs Rīgā⁷⁴⁵

Aprakstot briesmu darbus Rīgas ielās, kas sākās 2. un turpinājās 3. un 4. jūlijā, Maksa Kaufmana versijā precīzi novērojumi mijas ar pārspilējumiem.

1941.gada 2.jūlija rītā es pa telefonu uzzināju, ka mans brālis un brāļadēls arestēts. Nekavējoties sazinājos ar draugiem un tuviem paziņām un noskaidroju, ka latvieši sākuši apcietināt ebreju vīriešus. Viņi devās no mājas uz māju, lai notvertu manus ticības brāļus. Tos veselām grupām veda uz policijas iecirkņiem, prefektūru un cietumiem. Arestētāji bija bruņoti latviešu jaunekļi civildrēbēs. Ap roku viņi valkāja sarkanbaltas lentes. Un, saprotams, viņi nepalaida garām izdevību piekaut un laupīt. Daudzi cilvēki tika nošauti savās mājās (Gogoļa ielā 7).

3.jūlijā arestēja M. Kaufmanu pašu.

Nākamajā dienā bija mana kārta. Bruņoti latviešu jaunekļi ielauzās manā mājoklī, nolaupīja, ko varēja, un paņēma līdzīgu mani un manu neveselo dēlu, tāpat arī citus šīs mājas iedzīvotājus ebrejus. Viņi veda mūs visus uz prefektūru. Pa ceļam parādījās vēl citi latvieši, viņi nāca mums līdzīgu un nežēlīgi mūs sita. Viņi sauca: «Žīdi, boļševiki!» – un smiedamies piebilda: «Tur iet Staļina neuzvaramā armija!». Kanālmalā pie prefektūras jau bija sagatavotas mašīnas, lai vestu mūs uz cietumu. Kad ienācām prefektūras pagalmā, man bija skaidrs, ka mūs piemeklējusi katastrofa.

Lielā prefektūras ēka bija pilna ar ebrejiem. Visās malās bija dzirdami kliedzieni, tur latvieši izrēķinājās ar saviem upuriem. Viņu sadismam nebija robežu. Veci un slimi cilvēki tika izvesti pagalmā bez apakšveļas, pilnīgi kaili. Vīrieši stāvēja asiņaini un piekauti. Viņus raustīja aiz bārdas. Kādu jaunu sievieti pagalmā izģērba kailu un pēc tam iedzina prefektūras pagraba telpās, kur izvaroja. Vecus, godājamus Rīgas ebrejus pagrabā aplēja ar ūdeni un sita, turklāt par viņiem ciniski ņirgājās.⁷⁴⁶ No viņu vidus izmeklēja tos, kam bija lielāka bārda, un piespieda tos ar bārdu fūrīt latviešu fašistiem kurpes. To sauc par latviešu kultūru!

M. Kaufmans secina: «Nekur nebija redzams neviens vācietis formas tērpā». M. Kaufmanam ir taisnība attiecībā uz arestētājiem: tie bija latvieši; un mēs zinām, ka viens no Arāja vīru pirmajiem uzdevumiem bija apcietināt ebrejus.⁷⁴⁷ Tālāk M. Kaufmans stāsta, kādus darbus viņam likuši darīt. Pēc pirmās dīkā pavadītās dienas viņš strādājis tranšeju aizbēršanā pie Politehnikuma. Nakti viņš pavadījis

⁷⁴² *Tēvija*, 1941.g. 1.jūl.

⁷⁴³ Skaistlauku nebija izvēlējis V. Štālekers, un 7.jūlijā viņa vietā nāca V. Veiss.

⁷⁴⁴ *Tēvija*, 1941.g. 1.jūl. Ullersbergera paziņojumi atspēko visus Bernharda Presa darbos rodamos apgalvojumus un argumentus – piemēram, tādus, ka bruņoti latvieši 1.jūlija naktī klaiņoja pa Rīgu, slepkavodami ebrejus.

⁷⁴⁵ Okupācijas pirmās dienas aprakstītas arī Arāja tiesas prāvas materiālos, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Leonid Pancis, 11 July 1967, p. 436.

⁷⁴⁶ **V.E. 2017-07-01**: Tas atbilst patiesībai. Mans tēvs arī tika stāstījis par tādām lietām. Viņam «pašaizsardzībasniekos» bijis klasesbiedrs Krūmiņš (latvieša un krievietes dēls; dzīvi beidza Venecuēlā). Tas viņu reiz ievēdis Balvu policijas iecirknī, kur atradušies sagūstītie ebreji. Tēvs redzēja, kā viņiem lika kauties savā starpā, draudot uzreiz nošaut, un viņi patiešām arī kāvās. Tēvs to stāstīja ar nosodījuma intonāciju pret cilvēkiem: gan pret latviešiem, kuri tādās pavēles deva, gan pret ebrejiem, kuriem trūka lepnuma tās nepildīt. Viņus visus pēc tam vienlīdz nošāva.

⁷⁴⁷ G. Mūrnieks, kurš pievienojās komandai 1.jūlijā, liecina, ka viņa pirmais uzdevums bijis Dībieša un Kurbja vadītā 20–30 cilvēku lielā grupā doties uz Marijas ielu arestēt ebrejus, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Genadijs Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5653. Lai simulētu grautiņu, V. Štālekers bija pavēlējis Arāja vīriem valkāt civilās drēbes.

prefektūras pagalmā, un nākamajā dienā viņam bijusi jāizkrauj riepu krava. Tad viņš aizvests atpakaļ uz prefektūru.

Mēs ienācām plašā istabā, kur stāvēja klavieres. Latvieši bija izcili sadisti, ar nūjām rokās viņi piespieda mūs dziedāt un spēlēt. Viņi lika dažiem ebreju dziedoņiem dziedāt nacistu dziesmas, kuras paši nezināja. Noslēgumā viņi piespieda mūs dziedāt Internacionāli.

Beidzot M. Kaufmanu no šiem pazemojumiem bija izglābis viņa kaimiņš, vācietis, kurš pieņēma viņu darbā armijas komandantūrā.

Nav iemesla apšaubīt M. Kaufmana aprakstītas detaļas, bet viņa aprakstā ir kāds būtisks trūkums, kaut kas, ko M. Kaufmans nezināja un varbūt nevarēja zināt. V. Štālekers pats rīkoja pieņemšanu prefektūras ēkā un, kā redzams no biļetena *Ereignismeldungen*, inscenēja grautiņu. Ebreju savākšanai prefektūrā nevarēja būt citas motivācijas. Ebreji tika vesti uz toreizējo galveno varas iestādi, uz EG A štābu. Relatīvi vērtējot, M. Kaufmanam laimējās, jo V. Štālekera iecerētais grautiņš nesākās. Ebreji bija atvesti šurp, lai nogalinātu, un mašīnas, par kurām M. Kaufmans tik naivi izteicās, bija domātas viņu vešanai nevis uz cietumu, bet uz kapulauku. M. Kaufmans, gan kaut ko nojauzdams, nezināja, ka iekļuvis viesuļvētras vidū, kas, viņam par laimi, neizvērtās grautiņā.

No 2. līdz 4. jūlijam V. Štālekeram bija diezgan latviešu, lai izdabūtu ebrejus no mājām, bet nebija diezgan, lai tos nogalinātu. Ja bija jānotiek kādai masu slepkavībai, tad vāciešiem to nāktos izdarīt pašiem. M. Kaufmana stāsts ļoti labi saskan ar V. Štālekera atzīšanos, ka grautiņš nevarēja sākties. M. Kaufmans pilnībā neizprata visa notiekošā nozīmi. Viņš nebija vienīgais liecinieks, kas redzēja simtiem, varbūt pat tūkstoš ebreju dīki stāvam prefektūrā un ap to.⁷⁴⁸ M. Kaufmanu un viņa dēlu galu galā norīkoja darbā, bet daudzi citi ebreji tur stāvēja 24 stundas vai ilgāk, nekā nedarīdami. Ja tobrīd V. Štālekers būtu nodomājis viņus nogalināt, viņš nebūtu vilcinājies dot pavēli.⁷⁴⁹ Jautājums ir, kāpēc grautiņš bija nolemts neveiksmei: vai bija tehnisks iemesls, kā, piemēram, transporta trūkums (M. Kaufmans apgalvo, ka mašīnas bijušas sagatavotas), vai arī, kā teica V. Štālekers, latviešu nespēja sarīkot grautiņu.

M. Kaufmana apraksts pierāda vēl kādu nozīmīgu V. Štālekera taktikas iezīmi un palīdz saprast SS brigādefrēra vārdus: «Ne mazāk svarīgi bija parādīt kā neapstrīdamu, klaji redzamu faktu, ka atbrīvotie iedzīvotāji paši pēc savas iniciatīvas, bez vācu aģentūru norādījuma veic visbargākos pasākumus pret boļševikiem un žīdiem». V. Štālekeram izdevās pārliecināt vismaz šo vienu vērotāju, ka vietējie iedzīvotāji ir ļaunāki par vāciešiem, kuri bija ieplānojuši viņa nāvi. M. Kaufmana stāstījumā uzskaitītajos pazemojumos un mocībās it kā atbalsojās agrākie notikumi – «Kristāla nakts» Vācijā un tamlīdzīgi. Pietiekami novērtējot latviešu brutalitātes potenciālu, M. Kaufmana aprakstītajiem incidentiem tomēr piemita specifiski nacistisks raksturs, un bija jābrīnās, kāpēc latvieši izņirgāja un spīdzināja savus upurus tieši tādā pašā veidā, kā citās vietās un citos laikos bija darījuši vācieši. Nevar pilnīgi noraidīt iespēju, ka V. Štālekera vīri, īpaši latviski runājošā grupa, bija nomainījuši formastērpus pret civil-drēbēm.⁷⁵⁰

Nakts akcijas

2.jūlijā sākās tā sauktās nakts akcijas. Tās izprovocēja V. Štālekera pavēle arestēt ebrejus un atvest uz prefektūru. Šīs akcijas drīz pārvērtās M. Kaufmana aprakstītajā nežēlīgajā laupīšanā, kas turpinājās vēl ilgi pēc arestu pārtraukšanas. «Uzņēmīgie» latvieši turpināja šīs bandītiskās izdarības pat pēc tam, kad vācieši gribēja, lai viņi mitētos. Arhīvu dokumenti nedod priekšstatu par šīs sirošanas mērogiem, bet tiem jābūt ļoti plašiem, jo itin visi Rīgas ebreji savās atmiņās piemin, ka tikuši aplaupīti. Rīgas policijas arhīvos dokumentēti vairāki incidenti, kad aizturēti laupītāji. Aprakstīti šādi gadījumi.

– Plkst. 13 7. iecirkņa policists Cirponis, iedams gar namu Marijas ielā 16, izdzirda mājā šāvienus un saucienus «Halt!». Drīz pēc tam no mājas izdrāzās septiņi vīri ar nacionālajām lentēm ap

⁷⁴⁸ Saruna ar Viktoru Neimani 1991.g. 21.septembrī.

⁷⁴⁹ Rūdolfš Turks sastapās ar V. Štālekeru pirmajā dienā, kad tas bija ieradies Rīgā, un apgalvoja, ka V. Štālekers viņa klātbūtnē nekad nav pieminējis vārdu «žīds». To pašu apliecināja V. Arājs, sk.: Arājs Trial Records: pretrial interrogation, p. 16.

⁷⁵⁰ Visu M. Kaufmana atstāstīto aizvainojumu vidū ir tikai viens specifiski latvisks izsmejošs teiciens: «Tur iet Staļina neuzvaramā armija!»

piedurknēm; daži bija piedzērušies. Viņi teica Cirponim, ka «medījuši židus», nezinādami, ka mājā ir arī vācu kareivji. Šie septiņi vīri bija no Tiesu pils apsardzes.⁷⁵¹

– 9. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka citu iecirkņu policisti veikuši iecirknī kratīšanas, kas radījušas nekārtības un disciplīnas pārkāpumus.⁷⁵²

– Ziņojumā no 6. iecirkņa atzīmēts, ka aizturēti un Kriminālpolicijai nodoti divi cilvēki, kas 25.jūlijā iegājuši Latgales ielas 39 7. dzīvoklī laupīšanas nolūkā.

– 2. iecirknis ziņo, ka arestēti trīs palīgpolicisti un viens bijušais palīgpolicists par neatļautu kratīšanu dzīvokļos.⁷⁵³

– 9. augustā Rīgas Kriminālpolicija ziņo, ka Brīvības ielā 87 seši palīgpolicisti piespieduši mājas pārvaldnieci Vēveri parādīt viņiem ebreju dzīvokļus. Iegājuši dzīvokļos, viņi piesavinājušies dažas vērtslietas.⁷⁵⁴

Minētie piemēri liecina, ka laupīšanas akcijās piedalījušies cilvēki, kam bijuši pieejami ieroči, daudzos gadījumos – dažādu palīgpolicijas organizāciju locekļi. Nav sacīts, ka starp aizturētajiem būtu SD vīri. Varam pieņemt, ka SD vīriem bija atļauts veikt šādas akcijas un tādēļ viņi netika arestēti.

Ebreju mājokļu izlaupīšana – varbūt pat oficiāla, iecirkņu vadības līmenī – kļuva daudz izplatītāka, kad izveidoja geto – septembrī un oktobrī. Laupīšana turpinājās pat pēc ebreju ieslodzīšanas geto, kā daudzi geto iemītnieki stāstījuši savās atmiņās un liecībās.

17. att. Horālā sinagoga Rīgā, Gogoļa ielā. Ap 1930. g.

Sinagogu dedzināšana Rīgā

Pirmā briesmu darbu fāze, kuru V. Štālekera atzina par kļūdu, kulminēja sinagogu dedzināšanā. 4.jūlijā, piektdienas vakarā, sākoties sabbatam, Rīgā tika nodedzinātas vismaz trīs sinagogas: sinagoga Gogoļa ielā, sinagoga Stabu ielā un lūgšanu nams Maskavas priekšpilsētā.⁷⁵⁵ Atbildīgie par sinagogu

⁷⁵¹ Ziņojumu parakstījis J. Purkalītis 1941.g. 18.jūlijā, un tas adresēts 7. policijas iecirkņa priekšniekam, sk.: LVVA, Rīgas Policijas arhīvs, 1376. f., 1. apr., 2.1., 130. lp.

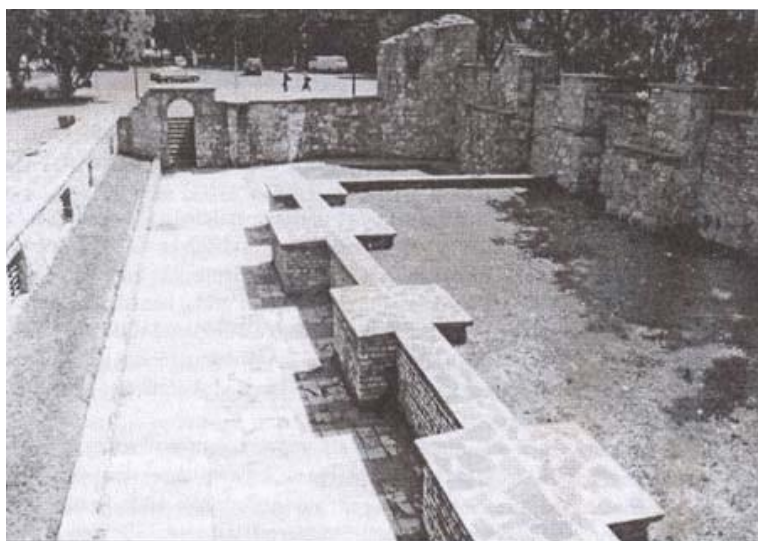
⁷⁵² Šī sūdzība it kā apliecina vēlēšanos ieviest kārtību, taču vienlaikus tā liecina, ka nelikumīgie centieni nav nekas cits kā ebreju medības.

⁷⁵³ LVVA, Rīgas Policijas arhīvs, 1376. f., 1. apr., 63.1. 2. iecirkņa ziņojums 1941.g. 18.jūlijā.

⁷⁵⁴ Turpat, 401. lp.

⁷⁵⁵ Šmerļa kapsētas lūgšanu namu nodedzināja 7. vai 8. jūlijā. To izdarīja Juglas policijas iecirkņa vīri Blumberga vadībā (saruna ar Ē. Pārupu).

dedzināšanu atklājās V. Arāja tiesas prāvā: V. Štālekers vai nu pats, vai ar kāda starpniecību bija devis pavēli V. Arājam, kurš savukārt pavēlēja saviem cilvēkiem dabūt benzīna kannu, atnest dažas rokasgranātas un aizdedzināt sinagogas. M. Lutriņš, ebrejs, kurš strādāja Arāja štāba garāžā Valdemāra ielā, liecināja, ka garāžā ienācis kāds Runcis paņemt benzīnu un lupatas, ar ko aizdedzināt sinagogu.⁷⁵⁶ Visskaidrākie pierādījumi ir par Gogoļa ielas sinagogu. Lai gan V. Štālekers dedzināšanas sauca par grautiņiem, V. Arāja tiesas prāvas dokumenti liecina, ka šiem notikumiem bija viens un tas pats centrs Valdemāra ielā 19 un ka V. Arājs pats bija to organizētājs.⁷⁵⁷ Ir arī zināms, ka V. Štālekers nolūkā pievilināt pūli izsūtīja savus cilvēkus Rīgas ielās, lai tie kūdītu jauniešus doties izlaupīt sinagogu.⁷⁵⁸ Sinagogu dedzināšanas akts bija ievazāts Latvijā no Vācijas, jo Latvijas vēsturē nekas tamlīdzīgs nebija pieredzēts. Domājams, ar šiem pasākumiem V. Štālekers gribēja sasniegt vairākus mērķus: iebiedēt ebrejus, propagandēt antisemitismu starp latviešiem, izmācīt grupu latviešu par slepkavām un izraisīt Rīgā grautiņu. Dedzināšanas laika izvēle – sabata vakars – varētu nozīmēt, ka V. Štālekers gribēja ievilināt dievlūdžjus lūgšanu namos un tur nogalināt. Likums par komandantstundu izjauc šo plānu, un varbūt tieši ar to, nevis kādu citu faktoru izskaidrojams ļaunprātīgo dedzināšanu mazais upuru skaits.

18. att. Nodedzinātās sinagogas drupas – holokausta upuru piemiņas vieta Rīgā

Tūliņ pēc sinagogu dedzināšanas klīda baumas, ka tur sadedzis simtiem cilvēku. M. Kaufmans rakstīja, ka Stabu ielas sinagogā sadeguši 30 dievlūdžji un rabīns Kilovs, bet neko neteica par upuriem Gogoļa ielā. VDK brošūrā teikts, ka Gogoļa ielas dievnamā sadeguši 300 ebreji, Lietuvas bēgļi, bet nekas nav sacīts par upuriem Stabu ielā.⁷⁵⁹ V. Štālekers, lai gan nekā nav teicis par ebreju sadegšanu sinagogās, ziņoja: «Bija iespējams uzsākt žīdu grautiņu Rīgā, kura laikā visas sinagogas tika nodedzinātas un apmēram 400 žīdu nogalināts».

Liekas, ka daži ebreji aizgāja bojā degošajās sinagogās, jautājums tikai – kurā sinagogā un cik. M. Kaufmana konstatējumam vajadzētu ticēt, lai gan viņš bieži pārspilē.

Stabu ielas sinagogas dedzināšanai ir zināms tikai viens liecinieks: Brunis Rubess, kurš pa sava trešā stāva dzīvokļa logu Stabu ielā 62 redzēja šurp un turp skraidošos ebrejus, kas, likās, nesa no dievnama laukā mantas. Tās pašas dienas vakarā viņš redzēja bruņotus vīrus civildrēbēs aplencam sinagogu un to aizdedzinām. Viņa māte teica, ka liesmās aizgājuši bojā ebreji.⁷⁶⁰

M. Kaufmans raksta, ka redzējis sinagogas dedzināšanu no sava dzīvokļa balkona.

⁷⁵⁶ Arājs Trial Records: Lutriņš deposition, p. 5682.

⁷⁵⁷ Hamburgas Zemestiesas ticēja, ka Arāja vīri nodedzinājuši Gogoļa un Stabu ielas sinagogas, ka V. Arājs gan savā štābā, gan ielās aģitējis par šādu rīcību, taču tiesai trūka neapgāzamu pierādījumu par V. Arāja pašā līdzdalību dedzināšanā, sk.: Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 84–87.

⁷⁵⁸ R. kungs, tērpies ģimnāzista formas tērpā, gāja pa Maskavas ielu, kad kāds uniformēts vācietis pienāca viņam klāt un aicināja iet līdzī izlaupīt sinagogu. Vēlāk tai pašā dienā R. redzēja sinagogu degam. Intervija ar R. 1975.g. 8.jūnijā.

⁷⁵⁹ *Kas ir Daugavas vanagi*, 12. lpp. Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 55. VDK brošūrā *Politiskie bēgļi bez maskas* apgalvots, ka Gogoļa ielas sinagogā sadedzināts 2000 sieviešu un bērnu.

⁷⁶⁰ Bruņa Rubesa vēstule 1985.g. 26.janvārī.

Svētie Tora ruļļi bija .. apgānīti un dega. Daudzi ebreji, ģērbusies lūgšanu tērpos, metās liesmās glābt svētumus. Visi viņi aizgāja bojā.⁷⁶¹

Gogoļa ielas sinagogas dedzināšanai aculiecinieku bija vairāk, bet likteņa ironijas dēļ tie bija latviešu noziedznieki un degšanas vaininieki. V. Arāja tiesas prāvā Leonīds Jansons liecināja:

Kādi pieci mūsu komandas vīri, arī es, saņēmām pavēli aizdedzināt Gogoļa ielas sinagogu. Tas notika dienā, Arājs mums teica, ka jāsaceļot iedzīvotajos niknums pret žīdiem... Arājs deva pavēli aizdedzināt sinagogu. Mēs paņēmām benzīna kannu un aiznesām uz sinagogu Gogoļa ielā. Atceros, kā es kopā ar vēl kādu cilvēku no grupas aizgāju uz tuvējo ugunsdzēsēju daļu un pateicu, ka sinagoga tiks nodedzināta, ka viņiem tā nav jādzēš, bet jāraugās, lai uguns neizplatītos tālāk. Kad mēs atgriezāmies, pārējie bija atvēruši ēkas durvis, izpostījuši iekštelpu, aplējusi ar benzīnu un aizdedzinājuši. Kad sinagoga jau dega, dedzinātāji stāvēja pie tās. Bija jau vēls, un, tā kā bija iestājusies komandantstunda, tuvumā atradās tikai daži cilvēki. Ēku bija aizdedzinājuši tikai Arāja komandas locekļi, kas valkāja Drošības policijas zīmotnes. Cik atceros, Arājs kopā ar vācu virsniekiem aizbrauca atskaitīties, kā pavēle izpildīta.⁷⁶²

Vēlāk liecības turpinājumā L. Jansons dažas detaļas papildināja. Viņš stāstīja, ka kopā ar V. Arāju vieglajā automašīnā atbraukuši trīs vācu virsnieki; ka sinagogā nav bijis cilvēku; viņš nav dzirdējis no turienes atskanam kliezienus; ēka bijusi būvēta no ķieģeļiem, un sadegušas tikai koka daļas: jumts, griesti un grīda; komandantstundas dēļ tur bijis ļoti maz cilvēku (daži vācu kareivji), kas vērojuši degšanu; viņš nav redzējis ne ebrejus, ne rabīnu, kas pūlētos glābt Tora ruļļus; viņš nav pārliecināts, ka dedzināšanas laikā dzerts alkohols; vēlu naktī pēc dedzināšanas viņš atgriezies Valdemāra ielā 19.

Genādija Mūrnieka liecība daudzās detaļās atšķiras no L. Jansona liecības.

Mēs aizbraucām uz sinagogu ar auto. Arājs jau bija tur. Arāja vīri ielenca sinagogu, salauza visu, kas tur atradās, aplēja ar benzīnu un aizdedzināja. Likās, ka tur nebija cilvēku. Bet, kad sinagoga sāka degt, no turienes bija dzirdami kliezieni. Kāds iemeta tur rokasgranātu. Kurš bija metējs, es nezinu. Ugunsdzēsēji stāvēja visapkārt un uzmanīja, lai uguns neizplatītos.

Tālāk G. Mūrnieks liecināja: «Arājs un citi virsnieki teica, ka ebreji jāpiekauj un jāsadedzina». Viņš nebija dzirdējis, ka V. Arājs dotu speciālu pavēli, jo viss gājis «juku jukām». Viņš arī atcerējās, ka redzējis vācu virsniekus un latvieti Fēlikšu Dībieti pie sinagogas. Vaicāts, cik cilvēku bija iekštelpā, viņš atbildēja, ka pieci vai seši, bet to esot grūti pateikt. Viņš stāvējis 10 vai 15 m no sinagogas un nedomājot, ka tur iekšā bijis daudz ebreju. Par alkohola lietošanu viņš sacīja, ka tā bijis ļoti daudz. «Dažiem to izsniedza jau pirms akcijas un pēc tam arī. Tur bija milzums šnabja, kastēm».⁷⁶³

Mums nav aculiecinieku stāstījumu par citu sinagogu dedzināšanu. Ja tur bija mocekļi, kas metās liesmās glābt Tora ruļļus, tad tas, manuprāt, visdrīzāk varēja notikt lūgšanu namā Maskavas priekšpilsētā. VDK ziņojumos parādījusies versija par simtiem Lietuvas ebreju, kas sadeguši Gogoļa ielas templī, jāatzīst par nepatiesu. Vienīgā sinagoga, kurā ebreju bojāeju apstiprina aculiecinieki, to skaitā M. Kaufmans, ir Stabu ielā, un nav iemesla sacīt, ka tajā būtu sadedzis vairāk nekā 30 cilvēku. Par Gogoļa ielas sinagogu jāteic – ja arī tur bija upuri, tad mazāk par duci, kā jau akcijas dalībnieks un liecinieks G. Mūrnieks teicis. Nav iespējams pieņemt VDK versiju par 300 bojāgājušiem, nemaz nerunājot par otrā versijā minēto skaitli 2000, ko padomju mācību grāmatās sāka izplatīt 60. gados.⁷⁶⁴ Jāapšaubā, vai tajā ēkā 2000 cilvēku vispār varētu saiet. Jāņem vērā, ka tobrīd bija komandantstunda un ebrejiem vispār šajās dienās gudrāk bija nerādīties uz ielas. Stāsts par Lietuvas ebreju bēgļiem Gogoļa ielas sinagogā izklausās ticams. Taču viņi tur varēja sadegt vienīgi tad, ja tos nogalināja, pirms vēl sinagogai pielika uguni. Jāatceras, ka divi Arāja komandas vīri, L. Jansons un G. Mūrnieks, bija VDK sagatavoti liecinieki, abi liecināja pret VDK versiju un to turpināja darīt daudzās prāvās. Sadedzināt 300 cilvēkus ēkā ar tik daudz logiem, kā bija sinagogai, nevienam nemēģinot izlēkt laukā, lai bēgtu, – tas neliekas ticami. Ja sinagogā būtu 300 cilvēku, kņada ap ēku būtu lielāka, nekā par to stāsta abi aculiecinieki. Svarīgi arī atzīmēt, ka liecinieki G. Mūrnieks un L. Jansons, kā paši teica, neatcerējās, ka sinagogā vai pie tās būtu tikuši lietoti šaujammie ieroči. Šajā vērtējumā gan jāpatur prātā, ka abi šie padomju izcelsmes «aculiecinieki» bija līdzvainīgi noziegumā.

⁷⁶¹ Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 55.

⁷⁶² Arājs Trial Records: deposition of Leonīds Jansons, 21 June 1978, p. 5810–5836.

⁷⁶³ Arājs Trial Records: deposition of Genādija Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5632–5637.

⁷⁶⁴ *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941–1945*, 196. lpp.

V. Štālekera fāze: no jūlija līdz oktobrim

Sinagogu dedzināšana bija beidzamais mēģinājums izraisīt grautiņu. Abos pārējos lielākajos centros – Daugavpilī un Liepājā – grautiņus nemēģināja izprovocēt. SlepkaVošana pārgāja nākamajā, organizētajā fāzē. V. Štālekera vairs negaidīja spontānus notikumus: bija jāpaļaujas uz organizēšanu, struktūru un rutīnu. «Rīgā iedzīvotāji ļoti ātri nomierinājās un turpmāki grautiņi nebija iespējami», V. Štālekera rakstīja. Ebreju nogalināšana varēja sākties tikai pēc organizācijas un apmācību perioda. Pēckara tiesu prāvās pat einzacgrupu locekļi un *Waffen-SS* un Kārtības policijas kareivji, kas pavadīja V. Štālekera un EK 2, liecināja, ka viņi tikuši ievilkti negaidītā situācijā.

Jūlijā Latvijā bija četri galvenie slepkavošanas akciju centri – Rīga, Daugavpils, Liepāja un Jelgava. Rīga kā EK 2 un vēlāk KdS štābs bija galvenais centrs. Lai gan nogalināšanas procedūras jau no paša sākuma līdzinājās cita citai, pirms vēl EK 2 bija izstiepusi savus taustekļus pār Latviju, tajās bija arī atšķirības. Liepājā Latvijas slepkavu komandas organizēšana vedās lēni – tā nedarbojās līdz septembrim. Jelgavā M. Vagulāna vadīti latvieši izrādīja iniciatīvu jau pašā okupācijas sākumā un attīstīja plašu SD tīklu. Rīgā un Daugavpilī nāvētāji dalījās atbildībā – vācu komandieri šim darbam ar mainīgiem panākumiem angažēja vietējos latviešus.

Lai gan Rīgā, Daugavpilī un Liepājā masu slepkavības notika vispirms, tās plašumā vērsās lēni salīdzinājumā ar slepkavību kāpumu provinces pilsētās jūlija beigās un augustā. Nogalināšanas akcijās bija divas fāzes; robežšķirtne bija apmēram 15.augusts, kad iestājās neliels pārtraukums, īsu brīdi ebreji bija reihskomisāra H. Lozes pārziņā. 1941.g. novembrī, ierodoties F. Jekelnam, nāvēšana atsākās un līdz decembra beigām bija pabeigta.

V. Štālekera fāzē ebrejus nogalināja itin visur, arī lielajās pilsētās, bet īpaša uzmanība tika veltīta ebreju slepkavošanai provinces pilsētās. Mazpilsētās apšaušana sākās vēlāk nekā Rīgā, Liepājā un Daugavpilī, bet beidzās agrāk. Lēmums iznīcināt mazpilsētu ebrejus, pirms vēl pabeigta nogalināšana lielajās pilsētās, bija pieņemts to nelielā skaita dēļ; varbūt šis lēmums pat bija racionālas analīzes rezultāts.

Visvairāk ebreju dzīvoja Latgalē un vismazāk – Vidzemē. Tikai 1 % ebreju bija lauksaimnieki, pārējie dzīvoja pilsētās un ciemos vai miestos. Sociālie apstākļi un dzīves stils lika ebrejiem turēties vienkop; citām Latvijas minoritātēm šādas tradīcijas nebija. Šī koncentrēšanās vienuviet zināmā mērā atviegloja nogalināšanas akciju veikšanu. Par pamatu ņemot 1935.g. statistikas datus, kas analizēti 2. nodaļā, aprēķināts, ka 1941.g. jūlijā Latvijas provincēs dzīvoja apmēram 24'000 ebreju. Līdz 1941.g. oktobrim Latvijas provinču ebreji, izņemot tos, kas bija «noslēpušies» lielo pilsētu geto, bija gandrīz pilnībā likvidēti.

V. Štālekera sava Baltijā paveiktā darba rezultātus atspoguļoja 1941.g. 15.oktobra apkopotajā ziņojumā, kurā uzrādīja nogalināto cilvēku skaitu (sk. 7.1. tabulu).

7.1. tabula. Līdz 1941.g. 15.oktobrim nonāvēto skaits

	Ebreji	Komunisti	Pavisam
Rīga un tās apkārtnē			6'378
Jelgavas apriņķis			3'576
Liepājas apriņķis			11'860
Valmieras apriņķis			209
Daugavpils apriņķis	9'256	589	9'845
Kopā	30'025	1'843	31'868

Avots: Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, L-180. Liepājas apriņķī nonāvēto skaitu V. Štālekera tabulā ir parādījis kļūdains, jo skaitlis 11'860 atbilst apriņķa ebreju skaitam 1935. g., nevis nošautajiem līdz 1941. g. oktobrim.

Masu slepkavības Rīgā, Biķerniekos

Grūti noteikt precīzu datumu, kad sākās masu slepkavības Rīgā, Biķernieku priedēs. Iespējams, ka tās nenotika agrāk par 7.jūliju. Biļetenā *Ereignismeldungen* (nr. 24, 16.jūlijs) rezumētas pašas pirmās slepkavības Rīgā.

EK 2 ir pārbaudījusi pierādījumus, visas aģentūras sameklējušas un apcietinājušas vadošos komunistus; turpinās akcijas pret žīdiem SS *Stubaf*. Barta izceļā vadībā. Šobrīd 600 komunistu un 2000 žīdu atrodas

cietumā, 400 žīdu nogalināts grautiņos Rīgā un kopš EK 2 ierašanās; 2300 žīdu nogalinājusi latviešu Palīgpolicija – daļēji ar pašas spēkiem. Tuvāko dienu laikā cietumi tiks pilnībā iztukšoti. Arpus Rīgas EK 2 nogalinājusi vēl 1600 žīdu.⁷⁶⁵

Liecības, kādas padomju un vācu prokurori pēc kara ieguva no vācu un latviešu asinsdarbu dalībniekiem Rīgā, kopumā atbilda biļetena *Ereignismeldungen* 16. jūlija situācijas vērtējumam. EK 2 komandieris SS šturmbanfīrers Barts bija Rīgas akciju koordinētājs; SS oberšturmfiirers Arno Besekovs, lai gan pats to savā tiesas prāvā noliedza, bija virsnieks, kura pārziņā bija slepkavību uzraudzība un izpilde.⁷⁶⁶ A. Besekova rīcībā bija daži *Waffen-SS* vīri, 9. Policijas bataljona 1. rota, kuru vadīja oberleitnants Joahims Klausens un, kā redzējām, Arāja komanda. Galvenā kara noziegumu prāva, kurā izskatīja pirmās slepkavības, norisinājās Hamburgas Zemestiesā pret Heincu Georgu Trīti un Arno Besekovu, EG A virsniekiem. Lielākā daļa liecinieku pūlējās novelt atbildību par pirmajām slepkavībām uz latviešiem, taču šādu versiju tiesa atteicās pilnībā akceptēt. Daudzi vācieši, slepkavību līdzdalībnieki, apgalvoja, ka viņi bijuši spiesti nogalināt, jo latvieši bijuši neprofesionāli, dezorganizēti un nepaklausīgi. Bijusi arī nopietna informācijas noplūde, jo drīz pēc pirmajām nogalināšanas akcijām sākuši parādīties asinspirts vietu fotoattēli.⁷⁶⁷ H. Trītes un A. Besekova prāvā latviešu liecinieku nebija, toties Arāja komandas latviešiem deva vārdu V. Arāja prāvā. Pat VDK apmācīti, viņi visi kā viens liecināja, ka nāvēšanas akcijas vienmēr vadījuši vācieši. Lai cik paties būtu šis arguments, gan vācu, gan latviešu aprakstos redzams, ka nogalināšanas procedūras līdzinājās tām, kādas Austrumu teritorijās veica dažādas EK vienības.

19. att. Ebreji pirms nošaušanas Biķernieku mežā. 1941. g. jūlijs

Pamatiemaņas tika apgūtas A. Besekova vadībā. Sākumā Rīgas apkārtnē bija vairākas slepkavību vietas, bet drīz par tādu kļuva tikai Biķernieku priedes. Pēc apmēram divām nedēļām A. Besekovs atstāja Rīgu un sekoja V. Štālekeram Ļeningradas virzienā. Koordinatoru un komandieru funkcijas bija jāuzņemas A. Kirstem un R. Langem. Kā jau teikts, Arāja vīri slepkavu lomās tika ievadīti pamazām.

Ap jūlija vidu, kad A. Besekovs atstāja Rīgu, Latvijas šāvēju vadi darbojās patstāvīgi un to pavēlnieki bija latviešu komandieri, gan allaž vāciešu uzraudzībā. Latviešu virsnieks nevarēja pavēlēt vācu vienībai, un, ja nāvētāju komandā bija gan vācieši, gan latvieši, pavēles deva vācu virsnieks.⁷⁶⁸

1941.g. vasarā V. Štālekers pavēlēja visam latviešu SD kontingentam piedalīties nogalināšanas akcijās, jo «šis netīrais darbs nav jādara mazajiem zeļļiem vieniem pašiem»⁷⁶⁹. V. Minhs atceras, ka R. Lange ienācis pārvaldē un teicis: «Šodien es viņiem visiem liku to darīt». Pauls Botor, KdS transporta

⁷⁶⁵ *Ereignismeldungen*, N 24, 16 Juli 1941.

⁷⁶⁶ Landgericht Hamburg: Urteil gegen Trühe und Arno Besekow, 1975.

⁷⁶⁷ Fotografijās dažkārt varēja būt viltojuma elementi. Kā V. Štālekers paskaidroja 1941.g. 15.oktobra apkopotajā ziņojumā, viņš bija pavēlējis fotografēt šaušanas akcijas. Interesanti, ka kara noziegumu izmeklēšanā divi V. Štālekera padotie – H. Trīte un A. Besekovs – izmantoja šo paziņojumu savai aizstāvībai.

⁷⁶⁸ Par A. Besekova lomu slepkavībās sk.: Arājs Trial Records: deposition of Leonīds Jansons, 1 May 1971, p. 7177–7180.

⁷⁶⁹ Arājs Trial Records: deposition by Paul Anton Botor, 26 October 1977, p. 9231.

daļas virsnieks, atceras, kā viņš reiz saņēmis pavēli no R. Baca: «Bacs iedeva man karabīni un norādīja uz ebreju rindu, kas stāvēja manā priekšā. Man vajadzēja pievienoties šāvēju komandai; tā sastāvēja no EK 2 augstākajiem virsniekiem. Vēlāk Besekovs aizveda mani sāpus un teica, ka man jāizdara finiša šāvieni. Es paņēmu 7,65 mm pistoli un trīsreiz iešāvu gandrīz tukšajā bedrē».⁷⁷⁰

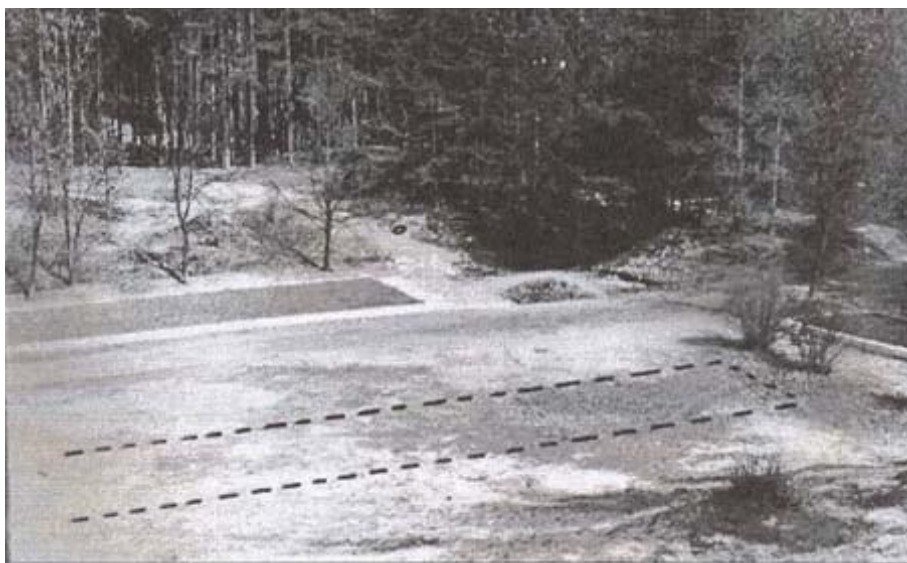
Sākumā vācieši latviešu veikumu ne visai augstu vērtēja – A. Besekovs sauca latviešus par «mežoniem», un V. Minhs teica, ka viņi darbojoties «nekārtīgi». V. Minhs savā liecībā sacīja:

Latvieši arī ļāva vaļu savām personiskajām atbēdības jūtām. Par to es pārvaldē saņēmu ziņojumus. Pirmajās šaušanas akcijās bija notikuši ekscesi. Rezultātā HSSPF mums pavēlēja ņemt šo lietu savās rokās. Lietu nodeva EK 2 pārziņā, un trīs nedēļu laikā viss bija pakļauts kontrolei. Pirms kontroles ieviešanas latviešiem bija jāatskaitās Langem. Sākumā šaušanas akcijas notika bez jebkādiem sarakstiem, tos sāka sastādīt tikai vēlāk, kad EK 2 ieguva izpildvaras funkcijas.⁷⁷¹

V. Minha apgalvojums, ka latvieši ļāvuši sev vaļu, ir pretrunā ar citu viņa paša izteikumu: «Sākumā, kamēr valdīja neorganizētība, šaušanas akcijas vadīja Čirškis, Lange un Berlīnes cilvēki. Lange nebūt nejutās laimīgs, ka viņam jāorganizē šaušana. Taču viņam bija jāpakļaujas Čirškija pavēlēm». P. Bators atceras trīs gadījumus 1941.g. vasarā, kad viņš piedalījies šaušanas operācijās; pirmoreiz tās vadījis K. Krauze, pēc tam A. Besekovs un trešoreiz – R. Bacs.⁷⁷²

V. Minhs arī neuzticējās statistikai par nogalinātajiem upuriem – viņš domāja, ka tā ir visai pārspīlēta, lai komandieri varētu nopelnīt ordeņus.

Rīgā piekoptais nonāvēšanas veids, kas vēlāk kļuva par šablonu arī provinces pilsētās, bija lēns, bet racionāls, jo tam bija vajadzīga minimāla apsardze. Tā pamatprocedūra bija upuru aizvešana slēgtā kravas mašīnā no ieslodzījuma vietas taisnā ceļā uz bedrēm, kur tos drīz vien pēc ierašanās nošāva.

20. att. Ebreju nošaušanas vieta Biķernieku mežā. Ar svītrām iezīmēta vieta, kur pēc liecinieka Anspaka liecībām atradies noslepkavoto cilvēku masu kaps

Pirmais solis bija aresti, kurus sākumā veica Arāja vīri, vēlāk citas policijas iestādes. Ebrejus parasti atveda uz Rīgas Centrālcietumu, kur turēja no vienas dienas līdz divām nedēļām. Naktī vai agri no rīta upurus sadzina kravas mašīnās un aizveda no ieslodzījuma vietas uz Biķernieku priedēm. Zilā autobusa šoferis J. Franks-Pranks, kurš parasti vadāja vāciešus no Reimersa ielas uz Biķernieku priedēm, liecināja, ka pirms došanās uz slepkavības vietu viņam ar autobusu bija jābrauc uz Centrālcietumu, kur vācieši izlēca no autobusa, iegāja iekšā un pēc dažām minūtēm atgriezās.⁷⁷³

Biķerniekos uz nogalināšanas procedūru nebija ilgi jāgaida, jo, tiklīdz cilvēkus izlaida no mašīnām, viņus savāca – parasti grupās pa desmit – pie bedres malas un nošāva. Bedres parasti raka

⁷⁷⁰ Turpat, 9232. lpp.

⁷⁷¹ Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wuppertal, 12 Februarv 1975, p. 147. Lai gan V. Minha liecība ir interesanta, tā liek domāt, ka viņš bijis slikti informēts par latviešu rīcības brīvību, un ir pretrunā ar daudziem mūsu rīcībā esošiem pierādījumiem.

⁷⁷² Arājs Trial Records: deposition by Paul Anton Botor, 26 October 1977, p. 5444.

⁷⁷³ Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, Rīga, 5 April 1976, p. 4739.

krievu karagūstekņi.⁷⁷⁴ Lodes inerces trieciens ieņgrūda upuri bedrē. «Žēlastības šāvienus» tiem, kas nebija nonāvēti uzreiz, izdarīja latviešu vai vācu virsnieki. Tā nebija ļoti ātras nogalināšanas sistēma, bet tai gan operācijas sākumā, gan beigās bija vajadzīgs relatīvi maz apsardzes. 40–60 vīru liela grupa varēja gan apsargāt perifēriju, gan šaut un apmēram trijās stundās noslepkavot 200 cilvēku. Biķerniekos parastais vienā šādā procedūrā nogalināto cilvēku daudzums bija 200–400. Bija arī operācijas, kurās vienā reizē tika noslepkavots 1000 cilvēku, bet tās bija retas, jo tik plašs uzdevums prasīja speciālu sagatavošanos. 16.jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* ziņots par 2300 cilvēku nogalināšanu Rīgā; pieņemot, ka masu slepkavošana sākās ap 7.jūliju, varam aprēķināt, ka bija notikušas apmēram septiņas akcijas.

Genādijs Mūrnieks, kurš iestājās Arāja komandā 1.jūlijā, šo procedūru apraksta šādi:

Šīs akcijas vienmēr sākās ap 2.00 vai 3.00 no rīta. Vienība iekāpa tumšzilā autobusā, kas aizveda mūs netālu no Rīgas, uz Biķernieku mežu, kur jau bija izraktas bedres.. Atlasītie ieslodzītie, gan ebreji, gan latvieši, krievi un citu tautību pārstāvji, bija atvesti uz Biķerniekiem kravas mašīnās. No vietas, kur tos izlaida no mašīnām, upurus caur Arāja komandas policistu veidotu koridoru veda uz bedri un nošāva. Apkārtnē tika apsargāta. Šaušana notika šādi: šāvēju komanda bija izvietota divās rindās, katrā desmit vīru. Priekšējā rinda nometās uz ceļa, otra palika stāvam. Šāva ar šautenēm. Uz katru cilvēku izšāva divi vīri.⁷⁷⁵

Ir grūti precīzi pateikt, cik Rīgas ebreju tika nogalināts Biķernieku priedēs. Šķiet, jūlijā un augustā EK 2 pūliņi bija vērsti galvenokārt uz ebreju slepkavošanu provincēs, kur visai drīz varēja izlikt zīmi *Judenfrei*. V. Štālekera oktobra ziņojumā atzīmēts, ka Rīgā un Rīgas apriņķī nonāvēti 6378 ebreji. Pašā Rīgā šis skaitlis varētu būt mazāks par 5000. V. Štālekera vērtējumā nošauto skaits nebija pietiekami liels. Baidīdamies, ka Berlīnes RSHA pārvalde pārmetīs viņam kūtumu, viņš pažēlojās EK 2 komandierim R. Bacam, ka latvieši nogalinājuši pārāk maz ebreju un citas EG komandas ziņojušas par daudz labākiem rezultātiem.⁷⁷⁶ Slepkavošanas norma Rīgā līdz oktobrim bija apmēram 1500 cilvēku mēnesī; turpinot šādā tempā, būtu vajadzīgi kādi divdesmit mēneši, lai nogalinātu 33'000 Rīgas ebreju. Zināms, gausais progress Rīgā nepalika noslēpums H. Himleram Berlīnē, un tādēļ uz Rīgu tika sūtīts F. Jekelns.

Septembrī slepkavošanas operācijas Rīgā gandrīz izbeidzās. H. Lozes iecerētā ebreju getoizācijas un darbā iesaistīšanas programma guva sekmes. 25.oktobrī geto vārti aizvērās. RSHA pārvalde Berlīnē bija noraizējusies par notikumu attīstības pavērsieni Rīgā. Pēc civilpārvaldes izveidošanas V. Štālekera EK 2 vairs nebija tāda rīcības brīvība kā līdz šim. Kā rakstīja V. Štālekers, bija jāpieņem kāds lēmums augstākā līmenī. Kārtību ieviesa H. Himlers, kurš novembra sākumā nolēma atstādināt H.A. Prīcmanu no Augstākā SS un policijas vadītāja Ziemeļkrievijā un Ostlandē posteņa. Viņa vietā H. Himlers iecēla F. Jekelnu, īpaši pavēlējams iztukšot geto Rīgā un visur citur Ostlandē. (Detalizētāku F. Jekelna fāzes analīzi sk. 8. nodaļā.)

Slepkavības provincē

Provincē slepkavošana sākās jūlija vidū un līdz septembrim bija gandrīz pabeigta. Vēlākā Latvijas iedzīvotāju izsūtīšana uz Sibīriju 1949. g. ir vienīgais notikums Latvijas nesenaajā vēsturē, kas demogrāfisko izmaiņu plašuma un pēkšņuma ziņā varētu ieņemt to pašu vietu, ko ebreju iznīdēšana Latvijas provincē 1941.gadā. Vienā nedēļas nogalē dažas Latgales pilsētas, tādas kā Varakļāni, Preiļi un Gostiņi, zaudēja vairāk nekā pusi iedzīvotāju. Provincē ebreju slepkavošana bija nežēlīga un atšķirībā no lielajām pilsētām – totāla.⁷⁷⁷

Jo mazāka bija ebreju kopiena, jo vājāka bija viņu cerība pārdzīvot holokaustu. Geto iekārtošana Rīgā, Daugavpilī un Liepājā gluži nejausi paglāba dažus ebrejus no iznīcības.

Biķernieku metode ar dažām variācijām tika pielāgota provinces ebreju nogalināšanai. Pirmais solis ceļā uz ebreju apkaušanu bija pavēle veikt viņu uzskaiti. Pavēli bija izdevis apriņķa policijas priekšnieks, bet, tā kā tas notika visur vienlaikus, šī pavēle noteikti bija nākusi no EK 2 štāba Rīgā. Dažos apriņķos un pilsētās tika pieprasīta vispārēja uzskaitē, jo SD vēlējās notvert arī komunistus un izdibināt, kurš aizbēdzis uz Padomju Savienību. Lai gan atrasti tikai nedaudzi šīs akcijas dokumenti ar tajos reģistrētiem ebrejiem, var secināt, ka vācieši ļoti precīzi zināja provinces ebreju skaitu. Nākamais

⁷⁷⁴ Arājs Trial Records: deposition of Aleksandrs Vanags, 19 January 1945, p. 4491.

⁷⁷⁵ Arājs Trial Records: deposition of Genadijs Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5634.

⁷⁷⁶ Landgericht Hamburg: Urteil, gegen Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, S. 28.

⁷⁷⁷ Aptuvenu Latvijas provincēs un lielajās pilsētās nogalināto ebreju skaitu iespējams noteikt pēc 2.3. un 2.4. tabulas, kas parāda ebreju skaitu 1935.g. Nogalināta tika apmēram viena trešdaļa no attiecīgajās dzīvesvietās 1935.g. mītošā ebreju skaita (sk. arī 3. pielikumu «Ebreji Latvijas Republikā»).

solis bija pavēle ebrejiem pulcēties noteiktā vietā, tādā kā tirgus laukums vai sinagoga. Vietās, kur ebreju bija ļoti maz, policijai tika pavēlēts aizvest viņus uz kādu lielāku pilsētu. Dažviet, kā, piemēram Neretā, kur dzīvoja 50 ebreju, viņus varēja nošaut turpat, bet no Krāslavas, kur bija vairāk nekā 1000 ebreju, lielāko daļu aizveda uz Daugavpili. Latvijas provincē nogalināto ebreju skaits, iespējams, bija ap 23 000.

Provinces slepkavību līdzdalībnieki

Kļūstot pieejamiem Rīgas arhīviem, atklāsies daudzu vietējo nacistu līdzdalībnieku vārdi, kurus VDK turēja noslēpumā.⁷⁷⁸

Zināmā mērā visiem apriņķu policijas priekšniekiem līdztekus parastajam policijas darbam bija jāveic SD uzticēti pienākumi, lai gan dažādās vietās un dažādos laikos šīs saistības varēja mainīties. Reģionos ar mazāku ebreju skaitu apriņķu policijas priekšniekiem bija uzkrauts vairāk atbildības par ebreju un čigānu jautājuma kārtošānu nekā apriņķos un lielajās pilsētās, kur to bija daudz un kur darbojās spēcīgas pastāvīgās SD struktūras. Lai gan lielākajā daļā Latvijas pilsētu bija SD operatīvā dienesta pārstāvji, dažus priekšdarbus, piemēram, ebreju reģistrāciju, nācās veikt vietējai administrācijai un policijai. Kad sākās ebreju aresti un ieslodzīšana nometnēs vai cietumos, atbildību dažādās vietās varēja uzņemties atšķirīgas struktūras. Galvenā pavēle bija savākt ebrejus vienkop lielākos administratīvos centros un pēc iespējas drīzāk nodot tos SD. Vērmahta komandantūru loma provinces ebreju nogalināšanā vēl nav pilnīgi izvērtēta (sk. 12. nodaļu).

Zemgale, Jelgava

Visrūpīgāk izveidota bija tā latviešu SD organizācija, kuru, kā jau 5. nodaļā aprakstīts, Jelgavā izveidoja Mārtiņš Vagulāns. Cik zināms, M. Vagulāna sistēma nekur citur Latvijā pilnīgi nebija dublēta. Par Jelgavu nav vajadzīgs jautāt, kas nogalinājis ebrejus un kurš vairāk vainīgs viņu nāvē – vācieši vai latvieši. Tomēr daži Jelgavas slaktiņa vai slaktiņu aspekti joprojām ir neskaidri. Nav droši zināms, vai ebreji tika nogalināti vienā vēzienā – nedēļas nogales operācijā – vai vairākos piegājienos. Jelgavā sagūstīto ebreju skaits varēja būt ap 1500, un ir zināms, ka M. Vagulāns pavēlēja atvest uz pilsētu arī ebrejus no apkārtējām pilsētām un pagastiem. Kopējais noslepkavoto ebreju skaits varētu būt aptuveni 2000. 1.augusta biļetenā *Ereignismeldungen* (nr. 40) atzīmēts, ka iznīcināti 1550 Jelgavas ebreji, kas tobrīd vēl bija dzīvi.⁷⁷⁹

Iespējams, ka ebreji slepkavoti visu jūliju, taču tad tās bijušas tikai mazas grupas. Tajā īsajā brīdī, kad V. Štālekers uzturējās Jelgavā, viņš varbūt nogalināja grupu ebreju un komunistu, tāpat kā viņa vīri Bauskā, lai parādītu M. Vagulānam, kā tas darāms. Taču mūsu informācija ir pārāk fragmentāra, lai izdarītu noteiktu slēdzienu. Kad V. Štālekers bija aizbraucis no Jelgavas, *Nacionālā Zemgale* tika izmantota, lai sagatavotu pilsētu gaidāmajām slepkavībām: M. Vagulāns nerimdamies pieprasīja un sludināja nāvi ebrejiem un «odzēm azotē», ar to domājot komunistus. M. Vagulāna organizācijas modelis bija unikāls, un antisemitisma propagandas ziņā viņš bija ceļa cirtējs visas zemes mērogā. Viņš uzsūca katru antisemitisma niansi, kādu vien pamanīja, un caur Pērkonkrusta tīklu viņa formulētās idejas atbalsojās visā zemē.

Ķelnes zvērināto tiesa, kurā 1968.g. tiesāja Alfrēdu Bekū (*Becu*) kā Jelgavas ebreju nošaušanas akciju vadītāju, nenokļuva līdz Jelgavas slaktiņa pamatiem. A. Bekū liecināja, ka viņš maz ko atceras, un apgalvoja, ka viņam bijis jāpakļaujas M. Vagulāna iniciatīvai. Viņš atzinās, ka R. Bacs pavēlēja viņam vadīt vācu EK šāvēju komandu Jelgavā, bet viņš tur uzturējies tikai dažas dienas un kopš tā laika bijis galīgi satriekts. Stāstītajam vēl dažas detaļas pievienoja A. Bekū grupas loceklis Vilhelms Ādelts. Tā nu mūsu informācija par šīm slepkavībām ir tik trūcīga, ka mēs pat nevaram pilnīgi droši nosaukt šaušanas datumu.

Jelgavas ebreju liktenis zināmā mērā dokumentēts M. Vagulāna avīzē *Nacionālā Zemgale* un Jelgavas policijas arhīvos.

Vācu okupācijas pirmajā nedēļā lielākā daļa Jelgavas ebreju tika padzīta no mājām un iemitināta pagaidu mājokļos: daži saka, ka tie bijuši iekārtoti vecās fabrikās un noliktavās pie zivju tirgus, citi apgalvo – ka pie dzelzceļa stacijas pilsētas dienvidos. Kāda cita versija liecina, ka ebreji ievietoti vidusskolā.

⁷⁷⁸ Varam nosaukt šādus ievērojamākos reģionālo SD darbiniekus: Mārtiņš Vagulāns Jelgavā, A. Mačs un A. Eihelis Rēzeknē, kapteinis Pētersons un Roberts Blūzmanis Daugavpilī, Fricsons un Galiņš Liepājā, Jānis Cīrulis Alūksnē, Dzenītis Jēkabpilī, Ungurs Krāslavā, Tauriņš Viesītē, Remerss Valkā, Rozenbergs Valmierā, Kārklīšs un V. Reineke Madonā, Teidemanis Valmierā, Druvaskalns Bauskā un Kārklīšs Limbažos.

⁷⁷⁹ Sk. arī: *Tätigkeits- und Lageberichte*, N 2 (29 July – 14 August), p. 21.

Kā liecina Jelgavas policijas arhīva dokumenti, no 14. līdz 22. jūlijam pie ebreju nometnes stāvējuši sardzē divi vīri. Apsardze varētu nozīmēt, ka ebreji bijuši savākti vienuviet un iemitināti slēgtā mājā.

Vienīgo ticamo liecību, kurā atklājās dažas Jelgavas ebreju likteņa detaļas, devis aculiecinieks Arturs Tobiass Ludvigsburgā Vācijā 1970. g. 16. oktobrī. 1941. g. jūlijā A. Tobiass dzīvoja Čakstes bulvārī, kas stiepās paralēli Lielupes pietekai Driksai. Blakus viņa mājai bija zivju tirgus un kuģtīšu piestātne. Kādas divas vai trīs dienas pēc vāciešu ienākšanas viņš ap pusnakti bija satrucies no sprādziena trokšņa un nodomājis, ka sākusies krievu artilērijas apšaude. Tad viņš ieraudzīja, ka divas mājas tālāk liesmas pārņēmušas kādu ēku, kura, kā izrādījās, bija sinagoga.

Sinagogas degšanu vēroja daudz cilvēku – tā atradās atstatu no pārējām mājām. To ieskāva metāla žogs, aiz tā varēja redzēt vīrus formastērpos un vācu kaskās. A. Tobiass nevarēja neko precīzāk par viņiem pateikt un nebija arī redzējis pie sinagogas kādu kustību.

Kad es ierados, sinagoga bija liesmu pārņemta. Cilvēki runāja, ka vācieši to aizdedzinājuši ar benzīnu un rokasgranātām. Drīz pēc tam es redzēju, ka tuvojas bariņš ebreju. Es vairs nevaru atcerēties, vai tur gāja tikai vīrieši vai sievietes arī. Grupai abās pusēs piecu metru attālumā soļoja formās tērpti vīri vācu tērauda kaskās. Grūti pateikt, cik cilvēku bija grupā. Tur varēja būt kādas 100 līdz 200 personas. Ebreji nozuda tumsā, un es devos mājās. Nākamajā dienā es runāju ar kaimiņu, kurš dzīvoja tieši blakus sinagogai. Viņš man teica, ka rabīns atteicies atstāt sinagogu un vācieši viņu nogalinājuši. Viņš palicis sinagogā guļam un sadedzis. Es dzirdēju arī, ka vai nu sinagogā sadeguši ebreji, vai arī notikuši kādi ekscesi ar to ebreju grupu, kas soļoja gar degošo sinagogu. Man jāsaka, es stāvēju skatītāju pūļa aizmugurē. Kad ebreji gāja garām degošajai sinagogai, es dzirdēju latviešus izsakām viņiem līdzjūtību par to, ka viņiem jāskatās, kā dedzina viņu baznīcu. Es arī dzirdēju kādu ebreju žēlojamies latviski. Šajā gadījumā netiku dzirdējis no latviešiem nekādus antisemitisma izpaudumus. Mans dzīvoklis bija kādus 500 metrus no tirgus laukuma. Es redzēju vai dzirdēju, ka tirgus laukumā nogalināts ebreju skolas direktors ar savu bērnu. Vecākos ebrejus varēja pazīt pēc izskata, bet visumā ebreji runāja latviski bez akcenta un nedzīvoja atsevišķā pilsētas daļā; lielākoties nevarēja uzreiz pazīt ebrejus. Es dzirdēju, ka ebreji bija savākti kādā mājā manā ielā, kas stiepās gar zivju tirgu. Māja atradās pie Lielupes. Mājā, kurā ebreji bija ievietoti, varētu uzņemt tikai mazu daļu Jelgavas ebreju; to apsargāja kāds bijušais Latvijas armijas seržants un vēl citi latvieši, kā viņš [seržants. – A.E.] man teica. Es nevaru atcerēties neko īpašu par ebreju ieslodzīšanu, jo ekserseržants, kurš ar mani runāja, bieži bija galīgi piedzēries. Viņš bija jāienes no ielas mājā. Divas vai trīs nedēļas pēc vācu okupācijas sākuma es redzēju kravas mašīnu, pilnu ar ebrejiem, gan vīriešiem, gan sievietēm; man liekas, viņus veda ārā no pilsētas. Man nebija skaidrs, kas notika ar ebrejiem. Pilsētā runāja, gan ne skaļi, ka ebreji tiks nogalināti. No dažādām pusēm es dzirdēju, ka ebreji nošauti Jelgavas kājnieku pulka šaušanas treniņu laukumā. To latviski sauca par šaujamlauku. Tas atradās kādus divus kilometrus uz dienvidiem no Jelgavas, netālu no Jelgavas–Šauļu ceļa.⁷⁸⁰

Šaujamlauku sīkāk raksturojis Vilhelms Ādelts, tās vienības loceklis, kura pavadīja A. Bekū uz Jelgavu:

Kādu dienu Bekū [V. Ādelts to kļūdaini izrunāja kā Bekou. – A.E.] man teica, ka mums jāpiedalās nošaušanas akcijā un man ar saviem vīriem jāapsargā soda vietas ārējā mala, lai tur neiekļūtu nepiederošas personas. Bekū uzsvēra, ka tie būs ebreji, ko nogalinās. Mēs kopā ar SD aizbraucām uz turpat tuvumā esošo nošaušanas vietu. Laukums atradās divus vai trīs kilometrus ārpus pilsētas, klajumā, kuram vienā pusē bija strauts, otrā – mežs. Tas bija mazliet nelīdzens un izskatījās pēc šaušanas treniņu laukuma ar smilšu aizsargvalņiem. Es izvietoju savus vīrus pie ieejas un turējos pietiekamā attālumā no pašas soda vietas; tad apstāigāju posteņus, lai pārlicinātos, ka viss ir kārtībā. Kā un no kurienes ebrejus atveda uz soda vietu, es nezinu, vismaz par pirmo dienu. Nākamajās divās dienās šaušana notika turpat, un ebrejus pie bedres sadzina šautenēm bruņoti latviešu Palīgpolicijas vīri ar lentēm ap piedurkni. Tur bija ebreju vīrieši, sievietes un bērni. Vīriešu bija visvairāk. Cik pamanīju, bedres nebija izraktas jau iepriekš. Noziedzniekiem [domāti ebreji. – A.E.] bija jāizrok bedres, kad viņi jau bija atvesti, un tad astoņus vai desmit nostādīja rindā. ar seju pret bedri. Šāvēji bija SD locekļi, kas izvietojās piecu – astoņu metru attālumā. Nonāvēšanai tika izmantotas šautenes. Daži SD vīri šāva, kājās stāvēdami, daži – nometušies uz ceļa. Cik vīru šāva uz vienu personu, es nezinu. Šaušanas komandas deva Bekū. Daži noziedznieki iekrita bedrē, citi palika guļam tai blakām. Nākamajai noziedznieku grupai bija jāiemet bedrē tie, kas nebija tur iekrituši. Vai visi viņi jau bija miruši, es nezinu. Bet es redzēju, kā Beku pats piegāja pie bedres un izšāva, lai piebeigtu vēl dzīvos, Pēc tam pie bedres nostādīja nākamo noziedznieku grupu, kuru nošāva tādā pašā veidā. Šaušanas starplaikos uz bedrē guļošajiem smiltis netika bērtas. Kad viss beidzās, latvieši aizbēra bedri. Bedre bija kādus divdesmit–piecdesmit metrus gara un divus metrus dziļa. Katru dienu noziedznieki izraka jaunu

⁷⁸⁰ Schwurgericht Köln: Trial Records of Alfred Becu, deposition of Arturs Tobiass, 16 October 1970.

bedri. Trīs dienu laikā tika nogalināti apmēram 500–600 cilvēki.. Noziedzniekiem bija jāizgērbjas līdz apakšveļai. Taču es neredzēju, ka to darītu sievietes. Drēbes latvieši savāca un aiznesa projām. Vērtslietas, nauda un juvelierizstrādājumi, protams, bija jānodod. Taču iespējams, ka ebrejiem vairs nebija nekādu vērtslietu.. Bekū sacīja, ka ebrejus nogalina tādēļ, ka viņi neiederas nacistu režīmā un ka ebreji vispār tiks iznīdēti.⁷⁸¹

V. Ādelta stāstījumam jābūt vairāk vai mazāk patiesam, jo viņa aprakstītā situācija pamatos atbilst sistēmai, kādu EK 2 izmantoja Biķerniekos, lai gan daudzos citos gadījumos vācu policijas bataljonu izmantoja tieši slepkavošanai, nevis apsardzei. Ja slaktiņš, par kuru stāstīja V. Ādels, ir lielā Jelgavas ebreju apšaušana, tad viņš nav pietiekami novērtējis upuru skaitu, trīskārt to samazinādam.

M. Vagulāna draudīgā roka sniedzās tālu pāri Jelgavas un Jelgavas apriņķa robežām. Savas varas zenītā viņš pretendēja uz visa Zemgales reģiona pārvaldīšanu.⁷⁸²

Parasti Zemgales pilsētās slepkavošanas akciju priekšdarbus veica vietējās policijas iestādes. Ne vienmēr tajos tika iesaistīta visa policija – tika atlasīta uzticama grupa, kuras locekļi komunistu laikā bija zaudējuši piederīgos. Pat visattālākajos novados ebreju savākšana nenotika spontāni, bet pēc priekšraksta vai pavēles. Mums gan nav daudz informācijas par apšaušanas operācijām Zemgalē un cilvēkiem, kas par tām atbildīgi, bet ir kāds dokuments, kas daudz ko atklāj par ebreju galu Zemgales mazpilsētā Viesītē, kur 1935.g. bija 193 ebreji. Dokuments satur būtisku informāciju par viņu izdzīšanu no mājām un noslepkavošanu. (Sk. dokumentus 4. pielikumā.) Izdzīšana notika 1.jūlijā, kad pat Rīgu vēl savā varā nebija pārņēmuši vācieši. Nogalināšana (dokumentā tā saukta par aizceļošanu) notika 19.jūlijā. Salīdzinājumā ar Latviju kopumā Zemgales centrālajā daļā slepkavības sākās ļoti agri. Lai kas dokumentā teikts par latviešu aktivitātēm, tas atspoguļo arī vācu karaspēka straujo virzīšanos uz priekšu – acīmredzot Viesītē jau darbojās SD vīri. Galvenie latviešu funkcionāri P. Tauriņš un P. Rumbēns bija iecelti savā amatā jau 29.jūnijā, varbūt jau otrajā pilsētas okupācijas dienā. Sinagoga tika nodedzināta pašā okupācijas sākumā. Dokumenta parakstītāji varēja būt organizējuši «aizceļošanu», bet neīstenoja to. Saskaņā ar kādu citu informācijas avotu Viesītes ebrejus nogalināja Arāja komanda.⁷⁸³ Pirms nonāvēšanas ebreji tika sadzīti Lubānu šķūnī. Par Viesītes tuvumā esošo Neretu, kurā bija mazāk nekā 70 sagūstītu ebreju, klīda baumas, ka ebrejus tur nošāvusi kāda vietējā latviešu komanda ar Viesītes kontingenta palīdzību. Pēc vienas versijas ebreji bijuši Zvejnieku šķūnī, kur tos nogalinājusi kāda piedzērušos vietējo aizsargu grupa. Cita versija stāsta, ka Neretā ieradusies vācu komanda un prasījusi vietējiem paš aizsardzības vadoņiem: «Ko jūs domājat darīt ar saviem ebrejiem? Vai jūs viņus nogalināsiet paši, vai vāciešiem tie jānošauj?» Vietējie atbildējuši, ka nogalināšot paši, kas arī acīmredzot noticis.⁷⁸⁴ Ebreji nošauti Kišķu kapsētā.

Vidzeme

Atšķirībā no Rīgas Vidzemē bija maz ebreju, īpaši salīdzinājumā ar Latgali. 1935.g. šajā apgabalā bija tikai apmēram 2500 ebreju. Pirms nogalināšanas Vidzemes mazpilsētu ebrejus parasti atveda uz apriņķu centriem – Cēsīm, Valmieru, Valku un Madonu. Izņemot Rīgas apriņķi, Vidzemē bija nogalināts ap 1230 ebreju.⁷⁸⁵ Litene, kurā bija tikai kāds pusducis ebreju, kalpoja par ebreju bēgļu savākšanas vietu: te turēja sagūstītos Vidzemes ebrejus, kuri nebija paspējuši šķērsot padomju robežu.

A. Liede, padomju jurists un Latvijas Universitātes tiesību zinātņu profesors, deva īpašu liecību par Vidzemi padomju Ārkārtējai komisijai.⁷⁸⁶ Lai gan A. Lienes liecība padomju aprindās guva augstu novērtējumu, tā varbūt drīzāk bija uzrakstīta, lai izpatiktu Ārkārtējai komisijai, nevis lai atklātu patiesību

⁷⁸¹ Schturgergericht Köln: Trial Records of Alfred Becu, deposition of Wilhelm Adelt, 1968.

⁷⁸² Vēl Zemgalē bija šādas ebreju apdzīvotas vietas (pilsētas un miesti): Tukums – 953, Auce –147, Dobeles – 72; Jelgavas apr.: Bēne, Džūkste, Ruba, Eleja (ebreju nebija); Bauska – 778; Bauskas apr.: Iecava, Vecmuiža, Skaistkalne – 135; Jēkabpils – 793, Jaunjelgava – 561, Viesīte – 193; Jēkabpils apr.: Nereta – 70, Ilūkste – 71, Grīva – 234, Subate – 387; Ilūkstes apr.: Silene – 189, Skrudaliena – 16, Priedaine, Kaplava – 10, Zemgale, Eglaine, Aknīste –199, Rubene –17.

⁷⁸³ Šis dokuments ir diezgan apšaubāms – tas rodams VDK sastādītajā brošūrā: Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*. Pilns dokumenta teksts ievietots 4. pielikumā.

⁷⁸⁴ Kā man atstāstīja, Neretas ebreji tikuši sadzīti Zvejnieku māju šķūnī, kurā pirms tam turēti tirgū nopirktie lopi. Vietējā šāvēju komanda Smilktiņa vadībā vispirms piedzērusies un tad nošāvusi ebrejus turpat šķūnī. V.T. vēstule 1985.g. 6.septembrī.

⁷⁸⁵ Aptuvenus Vidzemes pilsētās nogalināto ebreju skaits bija: Cēsīs – 150; Valmierā – 150; Limbažos – 75; Rūjienā – 50; Valkā – 100; Alūksnē – 75; Smiltenē – 170; Apē – 60; Madonā – 150; Litenē – 200.

⁷⁸⁶ A. Lienes liecības oriģinālu sk.: LVVA, P-132. f., 30. apr., 39. l., 91.–94. lp. Pārpublicēts arī *Mēs apsūdzam*, 91.–97. lpp.

par ebreju nogalināšanu Vidzemē. A. Liede rakstīja, ka viņš bijis aculiecinieks veselai virknei šaušanas akciju, ka viņš redzējis un dzirdējis, kā Arāja komanda noslepkavo ap 4000–5000 cilvēku, galvenokārt ebrejus. Savu liecību viņš iesāk ar to, kā ticis arestēts uz ceļa Vecgulbenes apkārtnē un ieslodzīts cietumā. 1941.g. 7.augustā viņš nodots Arāja komandas mobilajam šāvēju vadam un iesēdināts zilajā autobusā, lai aizvestu viņu uz Rīgu. Viņš bijis vienīgais cietumnieks slepkavu pilnajā autobusā. Pirms došanās uz Rīgu autobuss vēl iegriezies sešās nāvēšanas vietās – Litenē, Viļakā, Balvos, Abrenē, Alūksnē un Apē, kur viņš vērojis un dzirdējis slaktiņus.

A. Liedes stāstā nav apšaubāma tā galvenā līnija, bet gan detaļas. Piemēram, viņš apgalvo, ka slepkavības izdarītas ar šautenēm un ložmetēju. Ja tā ir, tad tā būtu liela atkāpe no iepriekš aprakstītās Biķernieku sistēmas. A. Liede dziļi maldījās, noteikdams upuru skaitu. Viņš apgalvoja, ka Litenē nogalināts vismaz 1000 cilvēku, bet saskaņā ar citām liecībām to nav bijis vairāk par 200. Viņš teica, ka slepkavība Litenē sākusies 8.augusta agrā rītā, vēl tumsā. Elmāra Sproģa liecībā tiesas prāvā mēs dzirdējam, ka tā notikusi pēcpusdienā. A. Liede apgalvoja, ka Arāja vads tajā pašā dienā devies arī uz Viļaku un tur nogalinājis vēl 1000 vai vairāk cilvēku. Tajā pašā dienā autobuss aizdrāzies arī uz Balviem, un 8.augusta vakarā sākusies vēl viena šaušanas akcija. Tā turpinājusies visu nākamo dienu līdz naktij.⁷⁸⁷ A. Liede nenosauc noteiktu skaitu, bet domā, ka tā bijusi visilgstošākā akcija no visām un tajā varētu būt nogalināts vismaz 2000 cilvēku. Pēc tam, 10.augustā, autobuss devies uz Abreni, kur nošauts 100–150 cilvēku. Nākamajā dienā komanda atgriezies Vidzemē un slepkavojuši ebrejus Alūksnē, dienu pēc tam – Apē. A. Liede grib, lai mēs noticētu, ka piecās dienās komanda nogalinājusi ap 5000 ebreju. 8.augusta slepkavībā uzrādīts neiespējams skaits nošauto – ap 3000. Biķernieku metode nepieļāva šādus tempus. Pat ja Arāja komanda apbraukāja piecas vietas un slepkavoja bez apstājas, maksimālais nogalināto skaits varētu būt ap 1000: Litenē 200, Viļakā 350, Balvos 300, Abrenē 50, Alūksnē 100, Apē 50. Neliekas, ka komanda vienā dienā varētu apmeklēt trīs nāvēšanas vietas – Liteni, Viļaku un Balvus.

Par šaušanas akciju Litenē eksistē kāda liecība, kas nolasīta Elmāra Sproģa izraidīšanas tiesas prāvā, un tā ir pretrunā ar A. Liedes aprakstīto. A. Liede sakās esam nakti pirms Litenes iznīcināšanas pavadījis Gulbenes pils pagrabā, kas liekas diezgan ticami, jo Gulbenes SD izmantoja pili kā cietumu. Pirms rītausmas Liede atkal ticis iesēdināts autobusā, un 8.augusta agrā rītā «svīta» sasniegusi Litenes militāro apmetni, kādreizējo Latvijas armijas vasaras apmācību vietu. A. Liede raksta:

No barakām sāka dzīt ārā cilvēku grupas. Autobusa vīriem izdalīja patronas, izstiepa ārā vieglo ložmetēju. Puse aizgāja uz soļus piecdesmit atstatu izraktu garenu bedri, otra puse devās uz barakām. Varēja dzirdēt, ka tur pieprasa atdot vērtslietas; tos, kuriem tādu nebija, sita. No barakām izdzītajiem vīriešiem un sievietēm rāva nost labākās drēbes un apavus, pēc tam pa grupām dzina uz bedri, nostādīja uz malas un apšāva ar ložmetēju un šauteņu zalvēm. Pēc katras zalves pie bedres piegāja daži ar pistolēm un raidīja bedrē vēl atsevišķus šāvienus.⁷⁸⁸

1984.g. Elmāra Sproģa prāvā tika iztirzāts Litenes slaktiņš un par to īpašu liecību nodeva kāds Fēlikss Ermiks. Vienīgais fakts, kas tajā sakrīta ar Liedes liecību, bija tas, ka ap 40 vīru lielā Arāja komanda atbraukusi no Rīgas veikt šaušanas akcijas. Liecībā arī atklājās, ka vācu ierēdnis, kura pārziņā bija Litenes slepkavība, Gulbenē sadabūjis 40 pudeles šņabja. Amerikāņu apsūdzības iesniedzēji uzskatīja, ka Litenes upuru skaits ir no 100 līdz 150 un slepkavības iespējamais datums – 1. vai 2. augusta pēcpusdiena. Apsūdzības padomju liecinieks Fēlikss Ermiks apgalvoja, ka bijis Litenē, un paziņoja, ka pirms nogalināšanas ebreji turēti Tautas namā. No turienes viņi aizvesti 3 km tālāk uz kādu šķūni, pēc tam – grupās pa 40 uz 0,5 km attālo nāves lauku.

Šķūni no visām pusēm apsargāja septiņi vai astoņi policisti. Stundas laikā aizbrauca kādi seši autobusi. Pēc tam tie atgriezās no meža, no tiem izkāpa vīri ar pistolēm un šautenēm. Viņi izdzina no šķūņa

⁷⁸⁷ **V.E. 2017-07-01:** Tātad iznāk, ka Balvos ebrejus šāva Arāja komanda 8.augusta vakarā (droši vien tikai iebrauca pilsētā) un 9.augustā. (9.augusts 1941.gadā bija sestdiena). Tas ir 18 dienas pēc mana vectēva Otto Egles nošaušanas naktī uz 22.jūliju (otrdienu). Ebreju nošaušana notika «Vecajā parkā»: vietā aiz ezera apmēram 3 km no pilsētas centra. Mana vecmāte stāstīja, ka ebreju sievietes kliegšana bijusi labi dzirdama pilsētā. Manā skolas laikā nošaušanas vietas (bedres) bija apzīmētas ar taisnstūriem, līdzīgi kā Biķerniekos (augstāk 20.att. fonā). Lielāku pieminekļu nebija. Tēvs (arī ar nosodījumu) stāstīja, kā pēc ebreju aizvešanas laupītas viņu mājas. Stāstīja arī par kādu pazīstamu latvieti, kuram bijusi civilsievā ebrejiete un no tās divi bērni. Vāciešiem ienākot, viņš nonācis «pašaizsardzībasniekos» un pēc tam bijis spiests piedalīties šaušanas akcijā kā apsargs. Viņa civilsievā un abi bērni nošauti.

⁷⁸⁸ *Mēs apsūdzam*, 92., 93.lpp.

četrdesmit cilvēku, nostādīja tos kolonnā pa četri rindā; katram, kas aizmugurē, bija jāuzliek rokas uz priekšā esošās personas pleciem.. Pēc īsa brīža mēs apmēram puskilometra attālumā dzirdējām šāvienus. Tos izdzirduši, mēs sapratām, kas notiek. Tie paši vīri atgriezās un atkal aizveda tādu pašu daudzumu cilvēku..⁷⁸⁹

Par slepkavībām Latgalē un Kurzemē rakstīts 9. nodaļā.

(Turpinājums sējumā {[L-EZERG2](#)})

⁷⁸⁹ Elmārs Sproģis, New York District Court, Eastern District of New York, 1984. Tomēr jāatzīmē, ka šis liecinieks, lai gan atcerējās dažas spilgtas detaļas, savā liecībā nebija visai konsekvents, un izrādījās, ka viņu vismaz daļēji sagatavojušas padomju varas iestādes.

VEcordia ir Valda Egles elektroniska literāra dienasgrāmata, kurā viņš ir citējis arī daudzus citu autoru tekstus. Vekordija dibināta 2006.gada 30.jūlijā un sākotnēji sastāvēja no lineāri numurētiem sējumiem, katrs apmēram 250 lappušu apjomā A4 formātā, taču vēlāk par galveno izdevuma eksistences formu kļuva «izvilkumi». Vekordijas izvilkums ir fails, kurā atkārtots viena vai vairāku Vekordijas iecirkņu teksts bez lineāras numerācijas un bez iepriekš uzdota apjoma. Izvilkums parasti reproducē kādu Valda Egles vai cita autora grāmatu vai brošūru. Izvilkuma faila nosaukumā pirmais burts «L» nozīmē, ka grāmatas pamatteksts ir dots latviski, burts «E», ka angļiski, burts «R», ka krieviski, un burts «M», ka jaukts. Burts «S» nozīmē, ka fails ir sagatave, kura vēl tiks stipri modificēta, bet burts «X» apzīmē faksimilus. Dienasgrāmatas VEcordia oriģinālos un izvilkumu failus Jums **ir tiesības** kopēt, pārsūtīt pa e-pastu, ievietot WWW serveros, izdrukāt un nodot citām personām bez maksas informatīvos, estētiskos vai diskusiju nolūkos. Bet, pamatojoties uz LR un starptautiskajām autortiesībām, **ir aizliegta** šī faila jebkura veida komerciāla izmantošana bez Dienasgrāmatas autora rakstiskas atļaujas, un **ir aizliegts** šos failus jebkurā veidā modificēt. Ja attiecībā uz šeit doto tekstu bez Dienasgrāmatas autora tiesībām darbojas vēl citas autortiesības, Jums jārespektē arī tās.

Šī sējuma izdošanas brīdī (kurš titullapā apzīmēts ar vārdu «Versija:») Vekordijas galvenās pārstāvniecības Internetā bija vietnes: <http://vekordija.blogspot.com/> – latviešu grāmatām; <http://vecordija.blogspot.com/> – krievu grāmatām.

Satura rādītājs

VEcordia	1
Izvilkums L-EZERG1	1
Andrievs Ezergailis	1
HOLOKAUSTS LATVIJĀ	1
Vekordijas autora priekšvārds	2
Priekšvārda papildinājums	3
Izdevniecības dati	4
Vekordijas autora pēcvārds	4
Andrievs Ezergailis. «Holokausts Latvijā»	5
Priekšvārds	5
Priekšvārds latviešu izdevumam	10
Ievads	11
Interpretāciju maiņa	13
Historiogrāfija	20
Kas nogalināja Latvijas ebrejus?	28
Latviešu dalības cēloņi	29
Latviešu atbildība	33
I. Vēsturiskais un sociālais konteksts	37
Vēsturiskais fons	37
Latvija 1941. g. jūlijā	39
Militārās un pusmilitārās vienības	42
Sociālās elites un apakšgrupas	45
Vācu politika ebreju jautājumā	49
Latviešu loma slepkavībās	51
Vārdi un uniformas	52
II. Latvijas ebreji	53
Ebreju skaita pieaugums un kritums	53
Latviešu un ebreju attiecības līdz 1914. g.	57
Ebreji neatkarīgajā Latvijā	59
Ulmaņa režīms	62
Ebreji pirmās padomju okupācijas laikā	66
III. Antisemitisms	70
Pērkonkrusts	72
Nacistu antisemitisms	75

Antisemitisms un ebreju nogalināšana.....	83
Kolaborācijas cēloņi.....	90
IV. Nacistu mērķi un politika.....	95
Latviešu kolaborantu meklējumi.....	100
Latvieši un ieroči 1941. g.....	102
Civiltā pārvalde Ostlandē.....	106
Ekonomiskā izmantošana.....	114
V. SD Latvijā.....	116
Einzacgrupa A.....	119
SD palīgspēki Latvijā.....	123
Teidemaņa SD grupa Valmierā.....	129
Latviešu SD 1942.–1945. g.....	130
SD skola Firstenbergā.....	132
SD prese un propaganda.....	133
VI. Arāja komanda.....	135
Īsa biogrāfija.....	136
Zonderkomandas dibināšana.....	141
Komandas struktūra.....	143
Komandas apjoms.....	145
Komandas militarizēšanās.....	146
SD skola Firstenbergā.....	147
Komandas darbība.....	148
Nakts akcijas.....	149
Sinagogu dedzināšana.....	149
Bīķernieki.....	149
Zilo autobusu akcijas.....	151
Rumbula.....	151
Partizānu akcijas.....	152
Salaspils.....	152
Kāda Arāja komandas vīra karjera.....	153
Komandas gals.....	153
VII. Latvijas ebreju nogalināšana.....	155
Dokumentārie pierādījumi.....	155
Fīrera pavēle Latvijā.....	156
Pret ebrejiem vērstie noteikumi, rīkojumi un pavēles.....	160
Einzacgrupa A Latvijā.....	162
Pirmās slepkavības Latvijā.....	163
V. Štālekera fāze: no jūlija līdz oktobrim.....	172
Satura rādītājs.....	181